

**T.C.
ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**TARIMDA KAPİTALİST GELİŞİM SÜRECİNİN
TÜRKİYE TARIMSAL YAPILARINA VE DIŞ TİCARETİNE
ETKİSİ**

Ahmet Emre BİBER

Temmuz-2011

**T.C.
ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI**

**TARIMDA KAPİTALİST GELİŞİM SÜRECİNİN
TÜRKİYE TARIMSAL YAPILARINA VE DIŞ TİCARETİNE
ETKİSİ**

Doktora Tezi

**Hazırlayan
Ahmet Emre BİBER**

**Danışman
Doç. Dr. Bahadır AYDIN**

Temmuz-2011

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Ahmet Emre BİBER'e ait **“Tarımda Kapitalist Gelişim Sürecinin Türkiye'nin Tarımsal Yapılarına ve Dış Ticaretine Etkisi”** adlı çalışma, jürimiz tarafından İktisat Anabilim/Anasanat Dalında **DOKTORA TEZİ** olarak kabul edilmiştir. 02/08/2011

Akademik Unvan, Ad ve Soyad

İmza

Üye (Tez Danışmanı) :Doç. Dr. Bahadır AYDIN

.....

Üye : Prof. Dr. Sabri ÇAKLI

.....

Üye : Prof. Dr. Ramazan SARI

.....

Üye : Yrd. Doç. Dr. Selime GÜZELSARI

.....

Üye : Yrd. Doç. Dr. Fevzi ENGİN

.....

Sosyal Bilimler Enstitüsü Onayı

Prof. Dr. Gönül ÜLKER
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ABSTRACT

Turkish agriculture has stepped into a very different conjuncture with the implementation of neo-liberal policies from the 1980s onward. The rapid liberalization of the agricultural markets in this process has led to the reorganization of the international political economy and restructuring of the Turkish agricultural production's and foreign trade's position in this new world order. This change has occurred within the same dynamism for all underdeveloped countries. The root of this change, on the other hand, is not the similarities of local policies, but rather it is the result of the development of capitalism and an international process through which capitalism, as a world-system, has transformed all economic structures. In this regard, the main aim of this research is to present and examine the effects of capitalist development process in agriculture on the Turkish agricultural structures and agricultural foreign trade. However, before undertaking such an examination, firstly the emergence of a capitalist system and the capitalist development process in agriculture will be addressed; and secondly the entrance of the capital into the worldwide agricultural production systems with the liberalization of the agriculture trade within the framework of globalizing capitalism and consequently the changes, which have been introduced by the articulation of the agriculture to finance systems, in the agricultural structures of both the underdeveloped and developed countries will be analyzed. The global factors such as the GATT and WTO, which guaranteed the structural transformation of world trade policies and the liberalization of the agricultural trade and prepared the constitution of world trade, will be also referred within all these analyses. Within this framework, after discussing the effects of capitalism which follows a dynamic process on the Turkish agricultural structures in terms of production and processes of production, the effects of the liberalization process on Turkey's agricultural foreign trade and the direction of the change will be emphasized.

Key Words: Capitalism in agriculture, Agricultural transformation, Liberalization in agriculture, Agriculture in Turkey, Agricultural trade

ÖZET

1980’li yıllardan itibaren neo-liberal politikaların uygulanmaya başlanmasıyla beraber Türkiye tarımı çok farklı bir konjonktüre girmiştir. Bu süreçte tarım piyasalarında yaşanan hızlı liberalizasyon, uluslararası ekonomi-politik ilişkilerin yeniden düzenlenmesine, Türkiye tarımsal üretiminin ve dış ticaretinin bu yenedünya düzeni içindeki konumunun yeniden yapılanmasına neden olmuştur. Bu değişim tüm azgelişmiş ülkelerde de aynı dinamizim için de gerçekleşmiştir. Bu değişimin kaynağı ise lokal politikalardaki benzerliklerden ziyade, kapitalizmin gelişimin ve onun bir dünya-sistemi olarak tüm ekonomik yapıları dönüştürdüğü uluslararası bir sürecin sonucudur. Bu bağlamda, çalışmanın temel amacı, tarımda kapitalist gelişim sürecinin, Türkiye tarımsal yapılarına ve tarımsal dış ticaretine etkisinin ortaya konulması ve incelenmesidir. Ancak böyle bir incelemeye girişmeden önce, ilk olarak kapitalist bir sistemin ortaya çıkışının ve tarımda kapitalist gelişim sürecinin irdelenmesi ikinci olarak da küreselleşen kapitalizm çerçevesinde tarım ticaretinin serbestleşmesi ile sermayenin dünya genelinde tarımsal üretim sistemlerine girişi ve böylece tarımın finans sistemlerine eklemlenmesinin hem azgelişmiş hem de gelişmiş ülkelerin tarımsal yapılarında ortaya çıkardığı değişimler analiz edilecektir. Tüm bu analizler içinde dünya ticaret politikalarında yapısal dönüşümü ve tarımsal ticaretin serbestleşmesini garantileyen, dünya ticaretinin anayasasını hazırlayan GATT ve DTÖ gibi küresel aktörler de ele alınacaktır. Tüm bu çerçevede sonuç olarak dinamik bir süreç izleyen küresel kapitalizmin, Türkiye tarımsal yapılarına etkileri üretim ve üretim süreçleri açısından ele alındıktan sonra serbestleşme sürecinin Türkiye’nin tarımsal dış ticareti üzerindeki etkileri ve değişimin yönü üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tarımda kapitalizm, Tarımsal dönüşüm, Tarımda serbestleşme, Türkiye tarımı, Tarımsal dış ticaret

TEŞEKKÜRLER

Doktora tezimi hazırlama sürecinde bana fikir ve eleştirileriyle yön veren danışman hocam Sayın Doç. Dr. Bahadır AYDIN'a, Tez İzleme Komitemin değerli üyeleri Sayın Prof. Dr. Sabri ÇAKLI ve Yrd. Doç. Dr. Selime GÜZELSARI'ya, tez konumu seçmemde bana yol gösteren Sayın Prof. Dr. Cem SOMEL'e, bilgi birikimini benimle paylaşan, tezin her aşamasında fikir, öneri ve eleştirilerini esirgemeyen Sayın Alaattin BİBER'e teşekkürü bir borç bilirim.

Ayrıca, bu araştırmayı hazırlarken yardımlarını esirgemeyen tüm çalışma arkadaşlarıma ve bana her konuda sabır gösteren eşime teşekkürlerimi sunarım.

ETİK İLKELERE UYULDUĞUNA İLİŞKİN METİN

Yüksek lisans/doktora tezi olarak sunduğum, “**Tarımda Kapitalist Gelişim Sürecinin Türkiye Tarımsal Yapılarına ve Dış Ticaretine Etkisi**” başlıklı çalışmanın yazılmasında, bilimsel ve etik kurallara uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda aitta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin tamamının ya da bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitede bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim. 22/06/2011

Ahmet Emre BİBER

İÇİNDEKİLER DİZİNİ

ABSTRACT.....	iii
ÖZET	iv
TEŞEKKÜRLER	v
ETİK İLKELERE UYULDUĞUNA İLİŞKİN METİN	vi
İÇİNDEKİLER DİZİNİ.....	vii
TABLolar DİZİNİ.....	xi
GRAFİKLER DİZİNİ.....	xiv

I. BÖLÜM

1. GİRİŞ	1

II. BÖLÜM

2. Tarımda Kapitalist Gelişmenin Tarihsel Evrimi ve Teorik Yaklaşımlar	9
2.1. Kapitalizm Öncesi Üretim İlişkileri ve Tarım	1
2.1.1. İlkel Toplumda Üretim İlişkilerinin Gelişimi	1
2.1.2. Feodal Üretim Tarzı.....	7
2.2. Üretim İlişkilerinde Kapitalist Dönüşüm ve Köylülüğün Tasfiyesi Süreci	10
2.3. Tarımda Kapitalist Dönüşüm Tartışmaları	13
2.3.1. Tarımda Kapitalist Dönüşüm: Klasik Marksist Görüş	15
2.3.2. Klasik Tasfiye Tezine İlk Karşı Çıktılar: Köylülüğün Kalıcılığı	24
2.3.3. Köylü Üretim Tarzının Kapitalizmle Eklemlenmesi Yaklaşımı.....	28
2.3.4. Üçüncü Dünya Formasyonları'nın Bağımlılığı Yaklaşımı	40
2.3.5. Az gelişmiş Ülkelerin Kırsal Yapılarını Açıklamaya Yönelik Diğer Yaklaşımlar.....	46
2.4. Türkiye Tarımsal Yapılarında Kapitalist Dönüşüm Tartışmaları	54
2.4.1. Türkiye'de Küçük Meta Üretiminin Kapitalizmle Eklemlenmesi.....	56
2.4.2. Türkiye'de Kapitalist Gelişme Sürecinde Köylülüğün	

Mülksüzleşmesi	58
2.4.3. Küçük Köylü Üretiminin Sermaye ile İlişkisi ve Bağımlılaşması.....	61
2.4.4. Köylülüğün Dönüşümü ve Meta Üretiminin Yaygınlaşması	64
2.4.5. Türkiye’de Tarımsal Dönüşüme İlişkin Diğer Yaklaşımlar.	66
2.5. Tarımda Kapitalist Üretimin Küreselleşmesi	73
2.5.1. Küreselleşen Kapitalizm ve Yeni Tarım Sorunu	73
2.5.2. Kapitalizm ve Tarımda Yeşil Devrim.....	79
2.5.3. Uluslararası Şirketler ve Tarım Sistemleri Denetimi.....	81

III. BÖLÜM

3. Küreselleşen Kapitalizm Çerçevesinde Tarım Ticaretinin Serbestleşme Süreci ve Yeni Tarım Sorunu	94
3.1. Dünya Ticaret Politikalarında Yapısal Dönüşüm: Tarihsel Kısa Bir Değerlendirme	85
3.2. Dünya Ticaret Politikalarında Serbestleşme Süreci ve Tarımsal Ticaret	96
3.2.1. Tarımsal Ticaretin Serbestleştirilmesi Sürecinde Küresel Aktörler	97
3.2.2. Tarife ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) ve Tarımsal Ticaret	98
3.2.3. Dünya Tarım Piyasalarında Bunalım.....	108
3.2.4. Uruguay Turu Görüşmeleri ve Tarım	111
<i>Uruguay tarım anlaşması</i>	115
<i>Pazara Giriş</i>	116
<i>İç Destekler</i>	117
<i>İhracat Sübvansiyonları</i>	119
3.2.5. Dünya Ticaret Örgütü ve İleri Tarım Müzakereleri.....	120
Tarımda yeni liberal dalgalar: doha görüşmeleri	121
3.3. Tarım Ticaretinde Serbestleşme Sürecinin Küresel Etkileri.....	128
3.3.1. Dünya Ticaret Politikalarına Etkileri	129
<i>Tarımsal destekleme mekanizmaları ve etkileri</i>	132
<i>İhracat sübvansiyonları ve gıda yardımlarının rolü</i>	142
<i>Pazara giriş ve tarife oranlarındaki değişimler</i>	154
3.3.2. GATT-DTÖ Sürecinin Bölgesel Etkileri	166
<i>Kuzey Amerika’ya etkileri</i>	167

<i>Avustralya ve Yeni Zelanda'ya etkileri</i>	169
<i>Avrupa birliğine etkileri</i>	170
<i>Doğu ve Güney Doğu Asya'ya etkileri</i>	173
<i>Afrika'ya etkileri</i>	178
<i>Latin Amerika'ya etkileri</i>	182
3.3.3. Serbestleşme Sürecinin Dünya Tarım Piyasalarına Olası Etkileri.....	187

IV. BÖLÜM

4. Türkiye Tarımı Politikalarında Yapısal Dönüşüm.....	
4.1. Türkiye'de Tarımın Yeri ve Önemi	202
4.2. Türkiye'de Tarımın Yapısal Sorunları.....	209
4.3. Türkiye'de Tarımsal Destekleme Politikaları	212
4.3.1. Destekleme Politikası Amaçları.....	212
4.3.2. Destekleme Politikası Araçları	215
<i>Pazar fiyat desteği ve destekleme alımları.....</i>	215
<i>Tarımsal girdi destekleri</i>	216
<i>Tarımsal kredi destekleri ve faiz kolaylıkları.....</i>	220
<i>Doğrudan ödemeler.....</i>	221
<i>Fark ödeme sistemi.....</i>	221
<i>Doğrudan gelir desteği (dgd).....</i>	222
4.4. Türkiye'de Tarım Politikalarında Değişim ve Tarımda Yapısal Dönüşüm....	223
4.4.1. 1980 Öncesi Tarım Sektörü ve Tarım Politikaları.....	224
4.4.2. 1980 Sonrası Tarım Sektörü, Tarım Politikaları ve Yapısal Dönüşüm Süreci	229
<i>Yeni Uluslararası İşbölümü ve Türkiye Tarımında Yeniden Yapılanma.....</i>	231
<i>1980-1989 dönemi türkiye tarımında gelişmeler</i>	233
<i>1990-1999 dönemi türkiye tarımında gelişmeler</i>	235
<i>5 nisan 1994 ekonomik istikrar paketinin tarım politikalarına etkisi...</i>	236
<i>Tarım Destekleme Araçları ve KİT'lerin Tasfiyesi.....</i>	238
<i>DTÖ Tarım Anlaşması ve Türkiye'ye Etkileri</i>	240
<i>Gümrük birliği anlaşmasının etkileri.....</i>	246

4.4.3. 2000 Sonrası Türkiye Tarımında ve Politikalarında Yapısal

Dönüşüm	250
<i>IMF - DB Anlaşmaları ve Türkiye Tarımına Yönelik Düzenlemeler</i>	250
<i>9 aralık 1999 tarihli niyet mektubunda tarıma yönelik düzenlemeler.</i>	252
<i>10 mart 2000 ek niyet mektubu ve reform programının gözden geçirmeleri</i>	253
<i>Dünya Bankası tarım reformu uygulama projesi (ARIP)</i>	255
<i>Güçlü ekonomiye geçiş programında tarımsal düzenlemeler</i>	260
<i>Şeker kanununa ilişkin düzenleme</i>	261
<i>Tütün kanununa ilişkin düzenleme</i>	264
<i>Doğrudan gelir desteği sistemi: küçük çiftçiliğin tasfiyesi için yeni mekanizma</i>	267
<i>Türkiye tarımında uluslararası şirketlerin etkisi</i>	270
<i>5488 Tarım Kanunu, 5553 Tohum Kanunu ve Türkiye’de Gıda Güvenliği</i>	279
<i>Tarımda yeni üretim modeli: sözleşmeli çiftçilik</i>	284
4.5. Tarımda Değişen Dış Ticaret Yapısı	289
4.5.1. Tarımsal dış ticarete değişim	290
<i>Tarımsal hammadde dış ticareti</i>	296
<i>Gıda maddeleri dış ticareti</i>	298

V. BÖLÜM

5. Sonuç ve Öneriler	319
Kaynakça	329
Ekler	356

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 3-1: Dünya Serbest Ticaret Sisteminin Oluşturulması için GATT Kapsamında Yapılan Konferans ve Görüşmeler.....	97
Tablo-3.2: 1986 Uruguay Turu Başkanlık Bildirgesi Tarım Müzakerelerinin Konusu	112
Tablo-3.3: Tarım Anlaşması İndirim Taahhütleri	116
Şema 3-1.Tarım Anlaşmasında Müzakereciler Tarafından Benimsenen İç Desteklerde İndirim uygulamaları	138
Tablo-3.4: OECD Üretici Destek Tahminleri (PSE)(Ürün Bazında, Milyon Dolar, %)	139
Tablo-3.5: OECD Üretici Destek Tahminleri (PSE) (Ülke Bazında, Milyon Dolar, %)	140
Tablo-3.6: Başlıca Ülkelerde Seçilmiş Ürünler İçin Sübvansiyonlu İhracat Limiti (1,000 Ton)	145
Tablo-3.7: Başlıca Ülkelerde Seçilmiş Ürünler İçin Sübvansiyonlu İhracat Limiti (1,000 Ton)	146
Tablo-3.8: Bazı Ülke ve Ürün Grupları için İhracat Sübvansiyon Miktarı (1000 Ton)	147
Tablo-3.9: Bazı Ülkelerin İhracat Sübvansiyonu Eşdeğer Etkili Uygulamaları, (%)	152
Tablo-3.10:Endüstriyel ve Tarımsal Ürünler için Bağlayıcı Tarife Oranları (%) ...	155
Tablo-3.11: Seçilmiş Zengin Ülkelerde Ortalama Tarımsal Tarifeler (2000-02) (%)	157
Tablo-3.12: 1999-2001 Bazı Ülkeler için Ortalamam Tarımsal Tarife Oranları (%)	158
Tablo-3.13: Seçilmiş Ülkelerde Tarımsal Ürünlere Uygulanan Ortalama ve Maksimum Tarife Oranlarının Dağılımı (2000-2002)	158
Tablo-3.14: Seçilmiş Ülkeler İçin Ürün Grupları Bazında Ortalama ve Maksimum Tarife Oranları 2007-08 (%).....	160
Tablo-3.15: Gelişmiş Bazı Ülkelerin 2006 Tarife İndirimleri ve Hassas Ürün Teklifleri (%)	162
Tablo-3.16: Bazı Ürünlerde Uygulanan Ortalama Tarifeler ve Tarife Kotası Oranları (TRQ), (%).....	163
Tablo-3.17:ABD'nin Bazı Tarım Ürünlerindeki İhracat Sübvansiyonları (Milyon Dolar)	168
Tablo-3.18: AB Hububat Fiyatlarında Değişim (Euro/ton)	172

Tablo-3.19: Afrika için Tarımsal Dış Ticaret Dengeleri 1989-2006 (Milyar Dolar)	182
Tablo-3.20: Seçilmiş Tarımsal Ürün Grupları Küresel Üretim Miktarı ve Ekim Alanları (1000Ton, 1000 Ha)	190
Tablo-3.21: Azgelişmiş ve Gelişmiş Ülkeler Arasındaki Tarımsal Ticaret Akışı	193
Tablo-3.22: Gıda Fiyat Endeksi (2002-2004=100)	194
Tablo-4.1: Türkiye’de Tarımın GSMH, İhracat ve İstihdam İçindeki Payı (1987=100, %değişim)	203
Tablo-4.2: Ülke Bazında Gelişmişlik Düzeyine Göre Tarımın GSMH İçindeki Payı (%).....	204
Tablo-4.3: Ülke Bazında Gelişmişlik Düzeyine Göre Tarımın İstihdam İçindeki Payı (%)	205
Tablo-4.4: Toptan Eşya Fiyat İndeks Sayılarına Göre Net Değişim İç Ticaret Hadleri (1987=100) (%).....	207
Tablo-4.5: Türkiye’de Gübre Desteği 1996-2005 (Milyar TL.)	218
Tablo-4.6: Türkiye’de Tohum Destekleri Milyar TL. (1986-2009)	218
Tablo-4.7: Türkiye’de Toplam İlaç Destekleri Milyar TL. (1986-2009)	219
Tablo-4.8: Türkiye’de Elektrik ve Sulama Destekleri Milyar TL. (1996-2009)	220
Tablo-4.9: Türkiye’de Özelleştirilen Tarımsal KİT	239
Tablo-4.10: Seçilmiş Bazı Ürünlerde Türkiye’nin İndirim Taahhütleri (%)	242
Tablo-4.11: Türkiye Seçilmiş Tarımsal Ürünler Sübvansiyon Taahhütleri	244
Tablo-4.12: GB Öncesi ve Sonrası Türkiye-AB15 İşlenmiş Tarım Ürünleri Ticareti (Toplam, Milyon Dolar)	248
Tablo-4.13: Türkiye Dünya İşlenmiş Tarım Ürünleri Ticareti (Toplam, Milyon Dolar)	249
Tablo-4.14: ARIP Sürecinde 1999-2002 Tarımsal Sübvansiyonlarda Değişme (Milyar Dolar)	256
Tablo-4.15: Tarımsal Reform Süreci TİTH’deki Değişim	258
Tablo-4.16: Toplam ve Hektar Başına Tarımsal Üretim Değeri (1997-2001)	259
Tablo-4.17: Ürün Bazında Hektar Başına Üretim Değeri (Milyon TL/Ha)	260
Tablo-4.18: İşletme Büyüklüğüne Göre Tarım Arazilerinin Dağılımı	269
Tablo-4.19: DGD Kapsamında Yapılan Toplam Destek Miktarı (Trilyon TL)	270
Tablo-4.20: Süt ve Süt Ürünleri Piyasasına Hakim Büyük Sermaye Kuruluşları ...	276

Tablo-4.21: TEKEL ve Özel Sektörün Sigara Piyasasındaki Payı (%)	278
Tablo-4.22: Türkiye’de Tütün Üretimi ve Fiyatı (2000-2006)	278
Tablo-4.23: 2006 Yılı Dünyanın En Büyük On Tohum Firmasının Tohum Satış Değerleri (Milyon \$ Doları)	281
Tablo-4.24: Tarla Bitkilerinde Tohumluk Üretim Miktarı (1000 Ton)	282
Tablo-4.25: Tarla Bitkileri Tohumluk Dağıtım Değerleri (1000 Ton)	282
Tablo-4.26: Tohum Sağlamada Şirketlerin Payı (%)	283
Tablo-4.27: Toplam Dış Ticaret ve Tarım (ISIC Rev.3) (Milyon Dolar)	290
Tablo-4.28: SITC Rev.3’e Göre Tarımsal Dış Ticarete Yer Alan Başlık ve Gruplar	293
Tablo-4.29: SITC Rev.3’e Göre Tarımsal Dış Ticaret (1.000 Dolar)	294
Tablo-4.30: SITC Rev.3-Düzey-3’e göre Hububat ve Hububat Ürünleri İhracatı İçinde Buğday ve Türevlerinin Payı (1000 Dolar, %)	303
Tablo-4.31: Buğday Üretimi Denge Tablosu (Ha, Ton)	303
Tablo-4.32: SITC Rev.3’e Düzey-3’e göre Hububat ve Hububat Ürünleri İhracatı İçinde Mısırın Payı (1000 Dolar, %)	304
Tablo-4.33: Mısır Üretimi Denge Tablosu (Ha, Ton)	305
Tablo-4.34: SITC Rev.3 Düzey-4’e Göre Bitkisel Sıvı Yağlar ve Fraksiyonların ile Yağlı Tohumlar ve Yağ Veren Meyveler Alt Kalemleri	308
Tablo-4.35: SITC Rev.3’e Düzey-4’e Göre Bit. Sıvı Yağ ve Frak. İhracat İçinde Ayçiçeği Yağı’nın Payı (1000 Dolar, %)	309
Tablo-4.36: SITC Rev.3 Düzey-4’e Göre Canlı Hayvan Dış Ticareti (1000 Dolar)	312
Tablo-4.37: 1991-2009 Türkiye’de Hayvan Sayısı (1000 adet)	313
Tablo-4.38: Et ve Et Ürünleri İçinde Kanatlı Hayvan İhracatı ve Payı (1000 Dolar, %)	315

GRAFİKLER DİZİNİ

Grafik-3.1:Seçilmiş OECD Ülkeleri için Pazar Fiyat Desteği ve Ortalama Tarife Oranları 2000-01, (%).....	159
Grafik-3.2: FAO1961-2009 Gıda Fiyat Endeksi	188
Grafik-3.3: Azgelişmiş Ülkelerde Tarımsal Dış Ticaret 1961-2009 (Milyon \$).....	191
Grafik-3.4: Mali Yağlı Tohum İhracat Geliri (\$/ton)	194
Grafik-3.5: Mali Buğday İthalatı (Değer, \$/Ton)	195
Grafik-3.6: Brezilya Portakal Suyu İhracat Geliri (\$/Ton).....	196
Grafik-3.7: Brezilya Buğday İthalatı (\$/ton)	196
Grafik-3.8: Hindistan Taze Sebze ve Meyve İhracat Geliri (\$/Ton)	197
Grafik-3.9: Hindistan Gıda Ürünleri İthalatı (Balık Hariç, \$/Ton)	197
Grafik-3.10: Türkiye Taze Sebze ve Meyve İhracat Geliri (\$/Ton)	198
Grafik-3.11: Türkiye Hububat İthalatı (\$/Ton).....	198
Grafik-4.1: ISIC Rev.3'e Göre Tarımsal Dış Ticaret (Sadece tarım ve hayvancılık)...	291
Grafik-4.2: ISIC Rev.3'e Göre Tarımsal Dış Ticaret (5 alt başlığın toplamı)	291
Grafik-4.3: ISIC Rev.3'e Göre Gıda Ürünleri Dış Ticareti.....	292
Grafik-4.4: SITC Rev.3'e Göre Tarımsal Dış Ticaret	293
Grafik-4.5: ISIC Rev.3'e Göre Gıda Ürünleri Dış Ticareti (Taze Meyve Sebze Ürünleri Hariç).....	296
Grafik-4.6: SITC Rev.3'e Göre Tarımsal Hammadde Dış Ticareti	298
Grafik-4.7: Gıda Maddeleri İhracatında Alt Grupların Payları	299
Grafik-4.8: Gıda Maddeleri İthalatında Alt Grupların Payları	300
Grafik-4.9: SITC Rev3'e Göre Gıda Maddeleri Dış Ticareti.....	301
Grafik-4.10: SITC Rev.3'e Göre Hububat ve Hububat Ürünleri Dış Ticareti	302
Grafik-4.11: SITC Rev.3'e Göre Meyve ve Sebze Dış Ticareti.....	306
Grafik-4.12: SITC Rev.3'e Göre Tütün ve Tütün Mamulleri Dış Ticareti	307
Grafik-4.13: SITC Rev.3'e Göre Bitkisel Sıvı Yağlar ve Fraksiyonları Dış Ticareti ...	307
Grafik-4.14: SITC Rev.3'e Göre Yağlı Tohumlar, Yağ Veren Meyveler Dış Ticareti	308

Grafik-4.15: SITC Rev.3'e Göre Canlı Hayvan Dış Ticareti.....	311
Grafik-4.16: SITC Rev.3'e Göre Hayvanlar için Gıda Maddeleri Dış Ticareti	313
Grafik-4.17: SITC Rev.3'e Göre Et ve Et Ürünleri Dış Ticareti.....	315

I. BÖLÜM

1. GİRİŞ

1980’li yıllardan itibaren Türkiye tarımı çok farklı bir konjonktüre girmiştir. Bir yandan dünya tarım piyasalarında yaşanan durgunluk diğer yandan bu durgunlukla ilişkili olarak tarım piyasalarında yaşanan hızlı liberalizasyon süreci, uluslararası ekonomi-politik ilişkilerin yeniden düzenlenmesi yönündeki gelişmelerin ortaya çıkmasına ve Türkiye tarımının bu yenedünya düzeni içindeki konumunun yeniden yapılanmasına neden olmuştur. Türkiye tarımsal yapısının yeniden yapılanma sürecinin en somut göstergesi, uygulanan politikalar ve bunun sonucu olarak ortaya çıkan değişimlerdir. 1980’lerden itibaren dünya tarım piyasalarında göreceli fiyatlar tarım aleyhine dönerken, Türkiye’deki siyasal iktidarların tercihi neo-liberal politikaların uygulanması, tarımsal ürün ve girdi fiyatlarındaki tüm desteklerin kaldırılması yönünde olmuştur. Son otuz yıldır uygulanan neo-liberal politikalar, sadece tarım ile tarım dışı kesim arasındaki gelir farklılığının giderek artmasına neden olmamış, aynı zamanda üretimden, dış ticaret ve tarım kesimindeki gelir bölüşümüne kadar birçok açıdan tarımı olumsuz biçimde etkilemiştir.

1980’den sonra uygulanan neo-liberal politikalarla beraber, iktisadi gelişmenin, sanayileşmeyle özdeşleştirildiği görülmektedir. Tarım kesimi ise kendi içyapıları ve bu yapıların dönüşümü açısından değil, sanayi kesimindeki birikim ve büyüme sürecine katkısı açısından, yani tarım dışındaki birikimin kaynağı olarak ele alınmıştır. Tarımın sanayi kesimine sağlayacağı katkı açısından ele alınması beraberinde iki önemli soruyu getirmektedir. Bunlardan ilki katkının ne olduğu, ikincisi ise bu katkının hangi süreçlerle sağlanacağı, yani tarımsal artığın tarım dışına nasıl transfer edileceğidir. Dolayısıyla bu noktada tarımsal yapılardaki değişimin kaynağının, iktisadi gelişme ve kapitalizm bağlamında ele alınması doğru bir yaklaşım olarak ön plana çıkmaktadır. Bu

nedenle, tarımda kapitalist dönüşüm sürecinin ya da iktisat yazınında tarım sorunu olarak ifade edilen sürecin incelenmesi; üretim ve yeniden üretim, mülkiyet ve tarımsal yapılar üzerindeki hegemonya sorunu, kapitalist gelişimin hem tarihsel ve hem de çağdaş yaklaşımlar ile ele alınmasını gerektirmektedir. Çünkü günümüzde tarımsal değişimin anlaşılmasını sağlayacak en önemli çıkış noktası, üretim ve yeniden üretimin temel olarak sermaye ile emek arasındaki toplumsal ilişkiye dayandığı kapitalizmin analizidir.

Çalışmanın temel amacı, tarımda kapitalist gelişimi sürecinin, Türkiye tarımsal yapılarına ve tarımsal dış ticaretine etkisinin ortaya konulması ve incelenmesidir. Bu sürecin Türkiye'deki tarımsal yapılara, tarım politikalarına ve tarımsal dış ticaretine etkisi dönemler itibarıyla ele alınacaktır. Ancak böyle bir incelemeye girişmeden önce, kapitalist bir sistemin ortaya çıkışının ve tarımda kapitalist gelişim sürecinin irdelenmesi gereklidir. Bu bağlamda kapitalizm ve öncesi ekonomilerin ya da üretim biçimlerinin en azından temel özelliklerinin özetlenmesi gerekmektedir. Bu gereklilik kapitalist üretim biçiminin tarımsal yapıları ve üretim süreçlerini ne yönde etkilediğinin anlaşılması için önem arz etmektedir.

Bu nedenle çalışmanın ikinci bölümünde, ilk olarak ilkel toplum düzeninde üretim biçimlerinin oluşumu ve gelişimi irdelendikten sonra, bu ilişkilerin feodalizme ve daha sonra da kapitalizme nasıl evirildiği üzerinde durulacaktır. Bunun önemi ise her bir üretim tarzının kendinden sonra gelen üretim tarzının önelemesi yani kendinde önceki üretim ilişkilerinden ortaya çıkmasıdır. Devamında, kapitalist üretim biçiminin gelişim süreci ve bu sürecin tarımsal yapılarda nasıl geliştiği ve tarımsal yapılara etkisi ele alınmaya çalışılacaktır. İkinci olarak, tarımda kapitalist gelişim sürecinin devamı olarak ifade ettiğimiz kapitalizmin uluslararasılaşma süreci ve bu sürecin özellikle azgelişmiş ülkelerin tarımsal yapılarını nasıl etkilediği ele alınacaktır. Ancak böyle bir analizin yapılabilmesi için öncelikle tarımda kapitalist gelişim süreciyle ilgili tartışma ve kuramların incelenmesi gerekmektedir.

Bu bağlamda kapitalist gelişim sürecini ve bu süreç içinde devletin kırsal politikalarının oluşumunu ele alan farklı kuramsal yaklaşımlar incelenecektir. İktisat yazınında, tarımda kapitalist dönüşüm tartışmaları olarak anılan bu farklı kuramsal

yaklaşımların tarım sorununa ilişkin analizleri birbirlerinden farklı görünmesine karşın, tamamlayıcı niteliktedir. Bu incelemelerin içeriğini büyük çoğunlukla, kapitalizmin tarımdaki ilerleyişinin neden sanayidekine benzer bir gelişme göstermediğini, başka bir deyişle neden tarımda kapitalist tarımcı ile ücretli işçi sınıfının egemen eğilim olarak ortaya çıktığını açıklama çabası oluşturmaktadır.

Söz konusu bu tartışmaların çıkış noktasını Karl Marx'ın küçük köylü üretimi ve köylülüğün tasfiyesi ile ilgili temel görüşleri oluşturmaktadır. Marx'ın bu yaklaşımı, aynı zamanda onun üretim ilişkilerinde kapitalist dönüşüm süreciyle ilgili görüşlerini ve tarımda kapitalizmin gelişimi ile ilgili öngörüsünü de ortaya koymaktadır. Marx'ın, kapitalist üretimin tarımdaki gelişim süreci ile ilgili görüşleri, büyük ölçüde toprak mülkiyeti ilişkilerindeki değişimle beraber köylülüğün tasfiyesi tezi temelinde şekillenmektedir. Bunun gerçekleşmesi ise büyük ölçüde bir toplumda feodal yapıların olup olmamasına bağlıdır. Marx'ın bu analizi, temelde Ricardo'nun bölüşüm sorununu oluşturan rant-kâr çelişkisi üzerine kurulmuştur. Ancak farklı olarak Marx, bölüşüm sorununu, artı-değer teorisi aracılığıyla ücret- kâr çelişkisi ekseninde ele almıştır. Bu bağlamda, tarımda kapitalist dönüşüm ve köylülüğün tasfiyesine ilişkin tartışmalarda ilk olarak: Marx'ın temel metinlerinden yararlanılarak klasik Marksist görüş üzerinde durulacaktır. Devamında ise emek-değer teorisinin kavramlarını kullanan, bu nedenle de klasik Marksist görüş olarak nitelenen Lenin ve Kautsky'nin görüşleri ile bu görüşlere bir karşı çıkış olarak ortaya çıkan ve daha çok neo-klasik teorinin kavramlarını kullanan ve bu nedenle de Narodnik (Popülist) bakış açısı olarak nitelen Chayanov'un görüşleri analiz edilerek konuya farklı bakış açılarından bakılmaya çalışılacaktır.

Bu iki yaklaşımdaki bazı kavramlar, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tartışılmaya başlanan, azgelişmiş ülkelerde kapitalist gelişme süreci ve köylülüğe ilişkin kuramlara temel teşkil etmiştir. Dolayısıyla tarımda kapitalist gelişim sürecine ilişkin klasik görüşlerden sonra sürecin azgelişmiş ülkelerde nasıl gerçekleştiği konusunda önemli argümanlar öne süren farklı yaklaşımlara yer verilecektir. Burada Klasik Marksist tezin uzantısı olan ve iktisat yazını'nda neo-marksist olarak nitelenen yaklaşımlar ve bu yaklaşıma karşı çıkan alternatif tezler ön plana çıkmaktadır.

Bu tezlerden bazıları; örneğin A.G.Frank ve I.Wallerstein'in savunduğu

bağımlılık yaklaşımı, konuyu dünya-sistemi içinde gelişmişlik-azgelişmişlik kavramları üzerinden merkez ve çevre ilişkisi kurarak, artığın transferi ile gerçekleşen sömürü zinciri ekseninde analiz etmeye çalışmışlardır. Bu sömürü zincirinin en tepesinde metropol ülkeler yer alırken en altında köylüler yer almaktadır. Kapitalizmin diğer üretim tarzlarıyla eklemlenmesi yaklaşımını savunan J.Taylor, E.Laclau ve P.P.Rey gibi iktisatçılar ise kapitalizmin belli koşullarda diğer üretim formları ve tarzları ile eklemlendiği savunmakta ve konuyu bu açıdan ele almaktadırlar. Bu da kapitalizmin toplumsal pratiklerinin diğer üretim tarzlarına müdahalesi olarak algılanmaktadır. S.Amin ve C. Vergopoulos gibi bazı diğer Marksistler ise süreci daha işlevsel bir biçimde ele alıp, kapitalizm öncesi ilişkilerin sürekliliğini, kapitalizmin işlevsel gereksinimlerinin bir sonucu olarak ya da A. De Janvry ve N. Mouzelis'in savunduğu gibi kapitalizmin tarımda gelişmesini köylülüğün sınıfsal temelleri üzerinden açıklamaktadır.

Birbirinden farklı argümanlara sahip bu görüşlerden bazıları köylü üretim tarzının kapitalist üretim tarzıyla eklemlenmesini ve onunu hâkimiyeti altında kendini yeniden üreterek, hâkim üretim tarzına hizmet ettiğini ifade ederken, bazıları ise köylü üretim tarzını ayrı bir üretim tarzı olarak almamakta ve sınıfsal farklılaşmada bir ara form olduğunu, kapitalist gelişim süreciyle birlikte bu ara formların ve pre-kapitalist üretim tarzlarının parçalanacağını ileri sürmektedir. Özellikle azgelişmiş ülkelerdeki kapitalist gelişim sürecini bazı ülke örneklerinden hareket ederek izah etmeye yönelik bu görüşlere ve tartışmalara benzer yaklaşımlar aynı dönemlerde Türkiye'de de görülmektedir. Çeşitli iktisatçı ve sosyologların görüşleri ekseninde şekillenen Türkiye'deki tartışmalarda; küçük meta üretiminin kapitalizmle eklemlenmesi, kapitalist gelişme sürecinde köylülüğün mülksüzleşmesi, küçük köylü üretiminin sermayeyle ilişkisi ve bağımlılaşması ve köylülüğün dönüşümü, meta üretiminin yaygınlaşması gibi başlıklar ön plana çıkmaktadır. Bu neden ikinci bölümde yukarıdaki başlıklar ekseninde Türkiye'deki kapitalist dönüşüm tartışmaları ve bu tartışmalar ekseninde tarımında kapitalist dönüşüm süreci ele alınmaya çalışılacaktır.

1950 ve 60'lı yıllarda yoğun bir biçimde tartışılan ve tarım sorunu olarak ifade edilen kapitalist dönüşüm süreci, aslında tüm dünyada meydana gelen sosyo-ekonomik dönüşümün bir yansımasıdır. İkinci paylaşım savaşı sonrası dönem, dünya

ekonomisinin yeni hiyerarşik yapısının şekillendiği ve çok köklü değişimlerin yaşandığı bir sürecin başlangıcı olmuş ve 1980'lere kadar devam etmiştir. 1980'lerden sonraki süreç ise değişimin en sancılı dönemini oluşturmaktadır. Bu değişim, kapitalizmin bir dünya-sistemi olarak tüm ekonomik yapıları dönüştürdüğü uluslararası bir süreci ifade etmektedir. Kapitalizmin küreselleşmesi olarak ifade edilen bu dinamik süreç sermayenin uluslararasılaşmasıdır. Çünkü kapitalizm dünya-sistemi olduktan sonra dünyanın en ücra köşesine bile sermayenin nüfuzu kaçınılmaz olmaktadır. Ancak dünya-sisteminin kırsal alandaki işleyişi, sermayenin tarıma yani kırsala nüfuzu, kentte ve sanayide olduğu gibi doğrudan doğruya gerçekleşmemektedir. Özellikle azgelişmiş ülkeler açısından düşünüldüğünde bu işleyiş, burjuva devlet, ulusal ve uluslararası sermaye arasındaki işbirliği sonucu ortaya çıkan sömürü mekanizmalarıyla gerçekleşmektedir. Bu sömürü mekanizmalarının somut olarak tezahürü ise burjuva devlet, sermaye ve uluslararası aktörler tarafından belirlenen kırsal politika ve gelişme projeleriyle ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla artık yeni tarım sorunu, kapitalist gelişmenin bir parçası olarak tarımsal ürün ve üretim sistemlerinin küreselleşmesi ile ilgilidir. Bunun en açık biçimde ortaya çıkışı 1980'lerden sonra tüm dünyada yaşanan neo-liberal politikalarla birlikte gerçekleşmiştir. Bu nedenle ikinci bölümde son olarak tarımdaki kapitalist üretim sürecinin küreselleşmesi ele alınarak süreç bu boyutu ile incelenecektir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde ise, “Küreselleşen kapitalizm çerçevesinde tarım ticaretinin serbestleşme süreci ve yeni tarım sorunu” başlığı altında sermayenin dünya genelinde tarımsal üretim sistemlerine girişi ve böylece tarımın finans sistemlerine eklemlenmesiyle hem azgelişmiş hem de gelişmiş ülkelerin tarımsal yapılarında ortaya çıkardığı değişimler analiz edilmeye çalışılacaktır.

Kapitalizmin küreselleşmesi sürecinde, özellikle 1970 ve 80'lerden sonra neo-liberal politikaların yaygınlaşmasıyla birlikte, uluslararası sermayenin önündeki tüm engeller kalkmış ve dünya ekonomisindeki yapısal değişim süreci hızlanmıştır. Bu süreçte sermayenin hareketliliğindeki artış ve üretimin uluslararasılaşması, uluslararası şirketlerin dünya ekonomisindeki etkinliğinin de artmasına neden olmuştur. Uluslararası şirketler, ulus-devletler ve küresel aktörlerin üçlü ittifakı ekseninde şekillenen bu yeniden yapılanma, sermayenin üretim zincirleri üzerindeki denetimi temelinde

oluşmaktadır. Örneğin, sermayenin gıda sistemlerindeki denetimi, tohum, gübre ve diğer tarımsal donanımların, işleme, taşımacılık ve pazarlama alanlarıyla dikey bütünleşmesiyle gerçekleşmektedir. Yeni tarım sorunu olarak ifade edilen bu süreç; gelişmiş kapitalist ülkeler ile üçüncü dünya ülkeleri arasındaki eşitsiz gelişmenin bir ürünüdür. Sermayenin küreselleşmesiyle birlikte, tarımsal sanayi şirketlerini kapsayan modern kapitalist tarım, üçüncü dünya ülkelerinin tarımsal yapılarına saldırmakta ve onları dönüştürmektedir. Ancak dönüşümün gerçekleşmesi için bazı ön koşullar gereklidir. Bunlar, muazzam boyutlarda desteklenen merkez kapitalist ülkelerin, tarımsal ürün ithalatına açılmak, ulusal tarım piyasalarında tüm tarımsal desteklere ve kamu müdahalelerine son vermek ve tarımsal arazilerde sınırsız metalaşma yani yabancı sermaye için alım-satım serbestliğidir. Bu koşulları sağlayan sürecin yeşil ışığı ise GATT-Uruguay Turu ve Dünya Ticaret Örgütünün Doha toplantısında yakılmıştır. Bu nedenle, çalışmanın üçüncü bölümünü oluşturan “küreselleşen kapitalizm çerçevesinde tarım ticaretinde serbestleşme süreci ve yeni tarım sorunu” başlığı altında, dünya ticaret politikalarında yapısal dönüşüm, tarımsal ticarete serbestleşme ve tüm bu sürecin arkasında yer alan GATT ve DTÖ gibi küresel aktörler ekseninde şekillenen tarımsal politikalar ele alınacaktır. Devamında ise, tarım ticaretinde serbestleşme sürecinin küresel etkileri, bölgesel bazda gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler özelinde, örneklerle incelenmeye ve devam eden bu sürecin azgelişmiş ülkelerin tarım piyasalarını gelecekte nasıl etkileyeceği ortaya konmaya çalışılacaktır.

Çalışmanın son bölümünde ilk olarak, dinamik bir süreç izleyen küresel kapitalizmin Türkiye tarımsal yapılarına etkileri ve dönüşüm süreci incelenmeye çalışılacaktır. Bu çerçevede inceleme dönemi ağırlıklı olarak 1980 sonrasıdır. Ancak, 1980 sonrasında Türkiye’nin küresel kapitalizme entegrasyonu süreci ve bu süreçte yaşadığı dönüşümün daha iyi anlaşılması için 1980 öncesinde tarımsal yapıların, tarım sektörünün Türkiye ekonomisindeki önemi ve tarım politikaları incelenecektir. Bu inceleme ikinci bölümünde yer alan Türkiye tarımında kapitalizmin gelişim süreci ve Türkiye’nin küresel kapitalist iş bölümüne eklenme koşullarına işaret eden kuramsal tartışmalar ve yaklaşımlar göz önünde tutularak yapılmaya çalışılacaktır. Bu nedenle dördüncü bölümde Türkiye’de tarımın yeri ve önemi, tarım sektöründeki yapısal sorunlar ve tarımsal destekleme politikalarına kısaca değinildikten sonra Türkiye tarımında 1980 sonrasında yaşanan dönüşümün ve gerilemenin dinamizmini oluşturan

1980 öncesi dönem, Türkiye tarımı ve tarım politikaları genel hatlarıyla incelenecektir. Devamında ise, Türkiye’de 1980 sonrası tarım sektörü, tarım politikaları ve yapısal dönüşüm süreci 1980-89, 1990-99, 2000 ve sonrası olmak üzere üç dönem itibariyle ele alınacaktır.

Türkiye’deki değişimin dönüm noktasını, daha önce uygulanan ithal ikameci politikalar yerine neo-liberal düzene geçişin şartlarını belirleyen 24 Ocak 1980 kararlarıyla gerçekleştirmiştir. 1980 sonrasında yaşanan dönüşümle beraber Türkiye tarımı bir gerileme sürecine girmiştir. Tüm ekonomide olduğu gibi tarım sektöründeki bu olumsuz sürecin arkasında içsel dinamiklerden daha fazla dışsal dinamiklerin yer aldığı görülmektedir. Özellikle DTÖ ve Gümrük Birliği Anlaşması, 1990’lardan sonra yaşanan krizlerle beraber IMF ve DB ile yapılan anlaşmalar, yapısal uyum ve istikrar programları ve yeni tarım politikalarının çerçevesini belirleyecek olan tarım reformu projeleri gibi dışsal dinamikler ve bunların Türkiye tarımına etkileri bu bölüm içerisinde ele alınacaktır.

Bu bağlamda küresel kapitalizmin gelişimini garantileyen GATT-DTÖ süreci, IMF ve DB politikaları gibi dışsal faktörlerin dayattığı tarım piyasalarının serbestleşmesinin Türkiye tarımsal üretimi ve dış ticaretine etkileri ve bu sürecin işleyiş dinamikleri çalışmanın ikinci ve üçüncü bölümlerine paralel ele alınarak izah edilmeye çalışılacaktır. Bu amaçla, ilk olarak tarım politikaları, üretim ve üretim süreçleri açısından ele alındıktan sonra ikinci olarak serbestleşme sürecinin Türkiye’nin tarımsal dış ticareti üzerindeki etkileri ve değişimin yönü üzerinde durulacaktır.

Böyle bir incelemenin yapılması; mevcut istatistiksel yöntemler ile dış ticaretteki değişim eğilimlerinin alt sektörler itibariyle ortaya konulmasını gerektirmektedir. Ancak başta çevre olmak üzere ulusal ve uluslararası bir çok değişkenin hesaba katılması, çok sayıda siyasi ve iktisadi aktörün de modele dahil olması gibi nedenler, rasyonel bir sonucun elde edilmesinde önemli güçlükler ortaya çıkarmaktadır. Tüm bu güçlükler rağmen çalışmanın son bölümünde Türkiye’de tarımsal üretim ve dış ticaretin dönüşümü incelenmeye çalışılacaktır. Bu amaçla, TÜİK tarafından yayınlanan çeşitli üretim istatistikleri ve tarıma ilişkin diğer göstergeler yıllar itibariyle ele alınacaktır. Ayrıca tarımsal dış ticaretteki değişimin daha detaylı bir

biçimde görüldüğü iki farklı veri seti ISIC Rev.3 (Endüstri Sınıflaması Uluslararası Standardı) ve STIC Rev.3 (Standart Uluslararası Ticaret Sınıflandırması)'dan yararlanarak hem yıllar içinde tarımsal ihracat ve ithalat verilerinin değişimi izlenecek hem de bu değişimin alt sektörler itibariyle genel görünümü değerlendirilmeye çalışılacaktır.

II. BÖLÜM

2. Tarımda Kapitalist Gelişmenin Tarihsel Evrimi Ve Teorik Yaklaşımlar

Kapitalist bir sistemin oluşumunun ve tarımda kapitalist gelişim sürecinin irdelenmesi için kapitalizm öncesi ekonomilerin ya da üretim biçimlerinin en azından temel özelliklerinin özetlenmesi gereklidir. Bu gereklilik kapitalist ekonomik sistemin ortaya çıkışının, bu sistemin feodal yapılarla bağlantısı olan geçiş dönemlerinin anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Dolayısıyla çalışmanın bu bölümünde ilk olarak, genelde kapitalizmin, özelde ise tarımda kapitalist gelişim sürecinin kendinden önceki üretim biçimleriyle bağlantısı nedeniyle, kapitalizm öncesi üretim ilişkileri özetlenecektir. Devamında kapitalist üretim ilişkilerinin gelişimine ilişkin kısa bir analiz yapılarak bu gelişimin, klasik ve Neo-marksist bakış açıları ekseninde tarımsal yapılara etkisi ortaya konacaktır. Bu çerçevede tarımda kapitalist gelişim süreciyle ilgili farklı kuramsal yaklaşımlar ve tartışmalar ele alınacaktır. Ardından, tarımda kapitalist gelişim süreci ve bu sürecin devamı olan tarımsal kapitalizmin uluslararasılaşması, özetlenecektir.

2.1. Kapitalizm Öncesi Üretim İlişkileri ve Tarım

Bu başlık altında ilkel toplum düzeninde üretim biçimlerinin oluşumu ve gelişimi irdelendikten sonra, bu ilişkilerin feodalizme ve daha sonra da kapitalizme nasıl evrildiği üzerinde durulacaktır. Bunun önemi her bir üretim tarzının kendinden sonra gelen üretim tarzının öncelemesi yani kendinden önceki üretim ilişkilerinden ortaya çıkmasında yatmaktadır.

2.1.1. İlkel toplumda üretim ilişkilerinin gelişimi

Toplumsal refah ve ilerleme, üretici güçlerin gelişmişlik düzeyi ile yakından ilgilidir. Doğa insanın maddi hayatını ve türsel varlığını yeniden üretmesinin bir aracı yani üretici faaliyetlerinin nesnesi ve aynı zamanda da var oluşunun ön koşuludur. Böyle bakıldığında uygarlık tarihi, insanın doğayla ve diğer insanlarla ilişki içinde, doğadan elde ettiği araçlarla doğayı dönüştürme ve dönüştürürken de kendisini daha yetkin bir biçimde yaratmasının tarihi olmuştur. Bu dinamik dönüşüm sürecinde, insan, ihtiyaçlarını karşılamak için doğada saklı bulunan maddeleri, yine doğayı kullanarak elde etmenin yollarını aramıştır. İlkel de olsa bu çaba üretim olarak tanımlanmaktadır (Lange, 1975).

İnsandan farklı olarak öteki canlı türleri belirli bir doğal çevreye farklılaşmış organlarının gelişmesi sayesinde uyum sağlarlar. Bu organizmalar doğanın basit bir eki ve tamamlayıcısıdır. Gelişmiş bir sosyal hayvan olarak insan ise farklılaşmış organları, beş parmağını rahatça oynatabildiği eli ve gelişmiş sinir sistemi sayesinde yiyeceğini doğrudan doğruya doğal çevreden sağlamakla kalmamış, iş aletlerini kullanarak ve dilin gelişmesi sayesinde doğal çevreler içinde hayatta kalmasına olanak veren sosyal organizasyonlar da geliştirmiştir. Tüm bu süreç, insanların en temel gereksinimi olan beslenme ihtiyacını karşılamakla ilgili olmuştur. İnsanlar temel gereksinimlerini emek harcayarak giderirler. Bir topluluk ne kadar ilkelse emeğin payı da o kadar büyüktür. Çünkü gerçekte, bütün yaşamı boyunca besin maddelerini bulmaya ve elde etmeye uğraşır. Besin maddeleri elde etmenin en ilkel yolu yabani meyveleri toplamak, zararsız küçük hayvanları yakalamak ve basit yöntemlerle avlanmak, balık tutmaktır. Ancak bu ilkel dönemde elde edilen besin maddeleri, tüketim ihtiyacını karşılamada oldukça yetersizdir. Yiyecek maddelerini saklamanın bilinen bir yöntemi olmaması nedeniyle yokluk dönemleri için ihtiyat amaçlı yiyecek tutulması da mümkün olmamıştır. Bu ihtiyatsızlığın, ilkel insan topluluklarının ihtiyaçların anlık giderilme güdüsüne neden olan sürekli açlık ve yiyeceklerin muhafaza edilmesine engel olan güvensizlikten kaynaklandığı söylenebilir. Dolayısıyla üretimin tümü gerekli üründür ve hiçbir zaman sürekli bir ürün fazlası yoktur (Mandel, 1970).

Sürekli bir ürün fazlasının sağlanamamış olması nedeniyle, ilkel topluluklar bütün zamanlarını yiyecek maddelerine ulaşmak ve elde etmekle geçirdikleri için gerçek

bir toplumsal iş bölümü kurulamamış ve çeşitli zanaatlarda uzmanlaşmak mümkün olmamıştır. Bu topluluklarda görülen ilk iş bölümü kadın ve erkek arasındaki doğal iş bölümüdür. En ilkel topluluklarda erkekler avcılık yapmakta, kadınlar meyve ve zararsız küçük hayvanları toplamaktadır. Biraz daha gelişmiş topluluklarda vaktiyle edinilmiş bazı teknikler ya erkekler ya da kadınlar tarafından özellikle uygulanmaktadır: Kadınlar, ateşin sürdürülmesi, iplik eğirme, dokuma, çömlek yapımı gibi evlerin dolaylarında geçen işleri gerçekleştirmiş, erkekler daha uzaklara giderek daha iri hayvanları avlamışlardır (Mandel, 1970:19).

Buluşların, keşiflerin ve bilgilerin gitgide birikmesi, üreticilerin daha az çaba harcayarak yiyecek maddeleri üretimini arttırmalarını sağlamıştır. Emegın üretkenliğinin gelişmesi sonunda yarı ya da tam yerleşik bir hayata geçiş, bu üretkenliğin daha da artmasını sağlamıştır. Böylece, topluluğun hayatta kalması için gerekli ürünün yanı sıra yavaş yavaş ilk ürün fazlası, toplumsal ürün fazlasının ilk şekli ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu toplumsal ürün fazlasının asıl fonksiyonu, zaman zaman baş gösteren kıtlığı önlemek ya da bunun etkisini azaltacak ihtiyat yiyecek maddeleri sağlamaktır. Binlerce yıl boyunca ilkel topluluklar, yiyecek maddelerini bozulmadan sağlama meselesini halletmeye uğraşmışlardır. Çoğu kabileler, ancak daha yüksek uygarlıklarla ilişkiler sayesinde bu sorunu çözebilmiştir. Sosyal ürün fazlasının ikinci fonksiyonu, daha gelişmiş bir iş bölümü sağlamaktır. Toplulukların, devamlı olarak ihtiyat yiyecek maddeleri bulundurduğu andan itibaren üyelerinden bazıları, vakitlerinin büyük bir kısmını beslenmeyle ilgisi bulunmayan objelerin üretimine ayırabilmiştir. Toplumsal ürün fazlasının üçüncü fonksiyonu, nüfusun daha hızlı bir biçimde artmasını sağlamaktır. Toplumsal ürün fazlasının sağlanması ve bu fazlayı saklama teknolojilerindeki gelişmeler mevcut yiyecek maddeleri ile nüfus artışı arasında bir dengenin sağlanmasına yol açmıştır (Mandel, 1970).

Yukarıda kısaca bahsedilen, ilkel de olsa bir toplumsal ürün fazlasının sağlanması, insanların sürekli olarak besin maddesi elde etme gereksinimini azaltmış ve toplulukların toprağa yerleşmesi ya da tarımsal yerleşik düzene geçiş yönündeki maddi temellerini oluşturmuştur. Bu aşama, insanlık tarihinin bildiği en önemli iktisadi devrimin gerçekleşmesi, yani tarımın keşfedilmesi ve hayvanların evcilleştirilmesi aşamasıdır. Böylece, sürekli bir yiyecek fazlasının sağlanması için gerekli olan maddi

temeller sağlanmıştır.

Tarım ve hayvancılık iki nedenden dolayı bir yiyecek fazlasını gerekli kılmaktadır. İlki, anlık beslenme dışında, ileride tüketilmek üzere daha fazla bitki ve et ihtiyacının varlığıdır. İkincisi tarım ve hayvancılık toplulukların hayatta kalması için gerekli besini hemen sağlamaması, ekimle hasat arasındaki devrede ihtiyat yiyecek maddelerinin bulunma zorunluluğudur. Ayrıca tarımın keşfi ilk defa geçim araçlarının üretimini doğrudan doğruya insanın denetimine tabi kılmaktadır. Avcılık ve toplayıcılık, yiyecek maddeleri elde etmenin pasif biçimi olarak değerlendirilebilir. Bu yöntem, belirli bir toprak üzerindeki doğal kaynakların tümünü ya azaltır ya da en iyi ihtimalle belirli bir düzeyde tutar. Buna karşın tarım ve hayvancılık, yiyecek maddeleri elde etmenin aktif biçimidir. Çünkü insanların yararlandığı doğal kaynakları arttırır ve yeni kaynakların yaratılmasını sağlar. Bu insan emeğinin sosyal üretkenliğinde büyük bir artış sağlamaktadır (Mandel, 1970:22).

Tarımın ve hayvancılığın başlaması aslında ilk büyük işbölümüne, çiftçi toplulukların yanı sıra çoban toplulukların ortaya çıkmasına da yol açmıştır. Bu arada tarımda ilkel tekniklerin kullanılmasının yerini, keşfedilen sulama ve toprağın dinlendirilmesi gibi yeni tekniklerin alması, tarımda yeni bir dönemi başlatmıştır. Tarım tekniğini kökten etkileyen bu teknolojik değişiklik, insanlığın sadece kendi emeğine bağlı olan önemli bir yiyecek fazlasını sürekli bir şekilde sağlamasına imkan vermiştir. Sürekli bir yiyecek fazlasının sağlanması, zanaattaki tekniklerin bağımsızlaşmasına, özelleşip gelişmesine, bir meslek haline gelmesine yol açmıştır. Bu süreç aynı zamanda zanaatkarlıkla tarımın, şehirle köyün birbirinden kopmasına neden olmuştur (Mandel, 1970).

Sürekli bir ürün fazlasının sağlanması ile iş bölümünün gelişmesi, zanaatkarlığın gelişmesi yanında, yapılan aletlerin çeşitliliği, kalitesi ve bunların üretimde kullanılması sayesinde verimde ve dolayısıyla servette ortaya çıkan büyük artışla, mülkiyet kavramının ilk biçiminin oluşmasına da neden olmuştur. Marx (1967:134) bunu şu biçimde ifade etmektedir:

İş-bölümünün gelişmesinde ayrı ayrı aşamalar, ayrı ayrı mülkiyet biçimlerinden başka bir şey değildir; yani iş-bölümünde bir aşama aynı

zamanda malzeme, alet ve emek ürünleri konusunda bireylerin birbirleriyle olan ilişkisini de tayin eder. İlk mülkiyet biçimi, kabile mülkiyetidir. Bu biçim, bir kavmin avcılık ve balıkçılıkla, hayvan besleyerek ya da en yüksek aşamasında tarımla geçimini sağladığı üretimin gelişmemiş aşamasına tekabül eder[...]

Bu dinamik süreç ilkel toplumun üretim biçimini sona erdirecek unsurları da beraberinde getirmiştir. İkel toplumlarda toprağın kullanımı ve elde edilen ürün, *ortak mülkiyet* esasına göre şekillenmiştir. Bunun en önemli nedeni toprağın yeniden üretiminin ancak savaşlarla sağlanabilmesidir. Bu ortak payda için verilen mücadele, toprağın kullanımının da ortak olmasını gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla topraktan elde edilen ürünün topluluk üyeleri arasında eşit paylaşımı esastır. Ancak mülkiyet kavramının ilk biçiminin oluşması, hatta ileri aşamalarındaki farklı biçimlerinin gelişimi¹ ve bu arada zanaat ve üretim tekniklerini geliştirenlerin de üretimden pay almaya başlaması, topraktan elde edilen ürünün eşit paylaşımını imkansız kılmıştır. Dolayısıyla, mülkiyetin ortaya çıkması ve bunun aktarılması, ilkel ekonomik düzenin yapısını radikal biçimde değiştirmiştir. Marx bu değişimin mülkiyetin gelişimiyle paralel ilerlediğini “komünal mülkiyet üzerine kurulu toplumun bütün yapısı ve onunla birlikte halkın gücü gayrimenkul özel mülkiyetin evrime uğraması ölçüsünde baltalanır” biçimde ifade etmektedir (Marx,1967:135).

Anlaşılabacağı üzere ilkel toplumun tarımsal yerleşik düzene geçişi, ihtiyat amaçlı da olsa bir ürün fazlasının elde edilmesi ve iş bölümündeki gelişme, yani üretici güçlerdeki bu muazzam ilerleme, insan emeğinin üretkenliğini, insanın doğaya karşı üstünlüğünü ve tüketim mallarının birikimini önemli ölçüde arttırmıştır. Ancak toplumun ilkel şekillenmesinin bu naif biçimi; mülkiyet yokluğu ve emek ürünlerindeki eşit bölüşümü, üretici güçlerin gelişimini içinde taşıyamadığı için parçalanmıştır. Başka bir ifadeyle, üretim araçlarının özel mülkiyetinin ortaya çıkması ile birlikte uzmanlaşma

¹ K.Marx mülkiyet ilişkilerindeki bu gelişmeyi ve elbette iş-bölümündeki gelişmeyle ilişkisini sistematik biçimde kabile mülkiyeti, devlet mülkiyeti, özel mülkiyet ve malikane ya da feodal mülkiyetin gelişimi ve bunun geleceğe intikali (miras) biçiminde tanımlamaktadır. Konu bütünlüğünün korunması amacıyla detaylı olarak ele alınmamıştır, ancak ileride yer yer değinilecektir. Daha detaylı bir inceleme için Bknz. **Marx, K. (1967)**, Kapitalizm Öncesi Ekonomik Şekilleri, Ankara.; **Marx, K., Engels, F. (1976)**, Alman İdeolojisi, Sol yayınları, Ankara.

ve iş bölümünün artması, toplumun daha ileri aşamalarında birikimin merkezileşmesi ve elde edilen fazla ürünün paylaşımındaki eşitsizlik bu üretim biçiminin çözülmesinin de temel nedeni olmuştur. Daha ileri aşamalarda ise üretim ilişkileri, elde edilen fazla ürünün zorla elde edilmesi biçimine dönüşmüş, hatta çoğu zaman bu mülkiyet ilişkisi sadece elde edilen ürünle ilişkili olmayıp ürünü üreten de bizzat mülkiyetin konusu olmuştur (Marx ve Engels, 1976). Bu bağlamda Marx, (1967:158) ilkel toplumun şekillendiği üretim biçiminin bu son aşamasını, Zasuñe'e yazdığı bir mektupta şu biçimde ifade etmekte ve sonrasında ise köle emeğine ve serfliğe dayanan toplumsal şekillenmenin geldiğini savunmaktadır:

Toplumun ilkel şekillenmesinin son aşaması olarak tarım komünü, aynı zamanda ikinci şekillenmeye geçişin, yani ortak mülkiyete dayanan toplumdaki, özel mülkiyete dayanan topluma geçişin aşamasıdır. Anlayabileceğiniz gibi ikinci şekillenmeden kasıt, kölelik ve serfliğe dayanan toplumlardır.

Köle emeğine dayanan ekonomilerde üretim ilişkileri ise şöyle kurulmuştur: Üretim araçları gibi köleler de efendilerinin mülkiyetindedir ve alınıp satılabilmektedir. Ancak köleci üretim tarzı kendi çelişkilerini de içinde taşımaktadır. Temel olarak üretim, savaşlarla elde edilen ucuz köle emeğine dayanmaktadır. Ancak bu döngünün devamlılığı imparatorlukların gücüne bağlıdır. Örneğin, dönemin siyasi, kültürel ve askeri hegemon gücü olan Roma İmparatorluğunun doğal sınırlarına ulaşması köle arzının azalmasına, fiyatlarının yükselmesine neden olmuştur. Bu dönemde yoksullaşma, ticaretin, zanaatçılığın, sanatın gerilemesi ve beraberinde nüfusun azalması ve doğal olarak kentlerin gerilemesi, tarımın daha aşağı bir düzeye düşüşünü getirmiştir. Ucuz köle emeğine dayanan bu büyük ekonominin yıkılması *latifundia* olarak bilinen büyük tarım alanlarının daha küçük parçalara bölünmesine neden olmuştur. Bu alanlar ise *kolonlar* tarafından ekilip biçilmektedir. Kolon, belirli bir miktarda ürün karşılığı hayatı boyunca ekip biçeceği bir toprağın çiftçisidir, ancak özgür değildir. Toprağa bağlıdır ve toprakla beraber alınıp satılabilir. Bu süreç feodal üretim tarzının da öncelleyicisi olmuştur (Engels, 1967:210).

2.1.2. Feodal üretim tarzı

Feodal üretim tarzı genel olarak vassal ile egemen arasındaki ilişkiyi, yani üretici ile onun üstü olan lord (feodal bey) arasındaki sosyo-ekonomik ilişkiyi ifade etmektedir. Burada toprak mülkiyetinin sahibi olan üstün, yani lordun belirli ekonomik taleplerini karşılamak üzere üreticiye yani bağımlı köylülere (serflere) iradesi dışında zor yoluyla yüklenen yükümlülükler söz konusudur. Bu üretim ilişkisinin temelinde feodal beyin toprak üzerindeki mülkiyet hakkı ile serf üzerindeki sınırlı mülkiyet hakkı yatmaktadır. Serfler köle değildir ve topraktan yararlanma hakları vardır. Feodallerin mülkiyetleri yanında, köylülerin ve zanaatçıların da üretim araçları ve kendi özel işletmeleri üzerinde mülkiyet hakları vardır. Dolayısıyla feodal üretim tarzında ilk olarak, doğrudan üreticiler üretim araçlarının sahibidirler. İkinci olarak doğrudan üreticinin emeği yer ve zaman olarak ikiye ayrılmıştır. Kendisinin üretimi ve yeniden üretimi için harcaması gereken emek bir başka yer ve zamanda, feodal bey için harcaması gereken emek ve zaman farklı bir yer ve zamanda gerçekleşmektedir. Son olarak, feodal bey için harcanan ve karşılığı ödenmeyen artı-emek, ekonomi dışı baskı yoluyla alınabilir. Artı-emeğin doğrudan üreticiden çekilip alınmasının bu özgül biçimi ileride değineceğimiz gibi feodalizmi kapitalizmden ayırt eden en belirgin niteliklerden biridir. Kapitalizmde artı-emek yer ve zaman bakımından farklılaşmadığı gibi, artı-emeğin çekilip alınması da ekonomi dışı baskı ya da zor yoluyla değil, ekonomi içi mekanizmalarla gerçekleşir. Artı-emeğin ürünü (artı-ürün), artı-değer biçimini alır (Dobb, 1992; Hilton, Hill, Takahashi, Dobb, Sweezy, 2000).²

² M. Dobb ve R. Hilton'un feodalizmi kavrayışları ve kavramlaştırmaları büyük ölçüde Marx'ın Kapital başlıklı kitabındaki feodalizme ilişkin yaklaşımları çerçevesinde şekillenmektedir. Dolayısıyla hem Dobb hem de Hilton'un yaklaşımı, Marx'ın yaklaşımıyla büyük benzerlik göstermektedir. Bu çerçevede her iki yazar da feodalizmi özgül bir üretim tarzı olarak ve üretim ilişkileri temelinde tanımlamaktadırlar. Sweezy'nin feodalizm anlayışı ise büyük ölçüde Dobb'a yönelttiği eleştiriler çerçevesinde sergilenmektedir. Sweezy feodalizmi özgül bir üretim tarzı olarak değil bir "üretim sistemi" olarak ele almaktadır. Feodalizm temel olarak, kullanım için üretim sistemi olduğuna göre Sweezy'nin, yaklaşımı onu iki önemli sonuca götürmektedir: Bunlardan ilki feodalizmi çözücü etkinin dışarıdan gelmesidir. İkincisi ise, feodalizm bir kullanım için üretim sistemi ise, kapitalizm de değişim için üretim sistemidir. Dolayısıyla kapitalizm ikinci aşamada Dobb ve Hilton'un yaklaşımından farklı olarak, Sweezy'de üretim düzeyinde değil değişim düzeyinde tanımlanmaktadır. Feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmalarının uzantısı olan bu tartışmaların daha detaylı bir incelemesi için: Bknz. **Hilton R., Hill,C.,Takahashi, K.H Dobb,M.,Sweezy, P., (2000)**, a.g.e. ve **Dobb, M. (1992)**, içinde **Üşür, İ.** Ek Bölüm: Geçiş Tartışmaları : Bir Takdim, Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler. İçinde

Bu üretim biçiminde ilk göze çarpan özellik köleci üretim tarzıyla tezatlıktır. Çünkü, dolaysız üretici olan serf, emeğinin gerçekleşmesi ve kendi geçim araçlarının üretimi için gerekli maddi çalışma koşullarına ve de üretim araçlarına sahiptir ve bu, gerekli emek olarak ifade edilmektedir. Ayrıca tarım ya da kırsal ev endüstrisinin bağımsız bir üretici gücü olarak görülmektedir (Dobb, 1992:33). Serfler burada ürettikleri ürünlerinin bir bölümünü (artık ürünü) lorda verirler bunun dışında yılın belli dönemlerinde lordun hesabına angarya olarak çalışırlar. Bu ikisi ise ek emeği oluşturmaktadır. Hemen hemen tüm toplumlarda köylülüğün bu biçimde sömürülüşü feodalizmin başlıca niteliğini oluşturmaktadır.

Diğer taraftan feodal üretim biçimi kapitalizmle de karşıtlık içindedir. Kapitalist üretim biçiminde emek, feodal sistemde olduğu gibi bağımsız bir üretici değildir. Sahip olduğu üretim araçlarından yani topraktan ve geçimini sağlama olanaklarından koparılmıştır. Diğer taraftan üretim araçlarının sahibi olan kapitalist ile olan ilişkisi sözleşmelidir. Yasa karşısında emekçi gerek işverenini seçmekte, gerekse değiştirmekte özgürdür ve hizmet sözleşmesinin gerektirdiği yükümlülükler dışında işveren adına çalışmak ya da ona ödeme yapmak zorunda değildir (Dobb, 1992: 34).

Feodal üretim ilişkileri kendinden önceki üretim ilişkilerinden oldukça üstün bir gelişme düzeyi sağlamıştır. Bu dönemde, tarım tekniği ilerlemiş, saban ve demir gibi yeni aletlerin kullanımı yaygınlaşmış ve (bağcılık şarapçılık, bahçecilik, yağ ve hayvanla ilgili dallar gibi) yeni tarım dalları ortaya çıkmıştır. Benzer biçimde kentlerde de aletler ve hammaddelerin işleme yöntemleri gelişmiş, zanaat dallarında uzmanlaşmalar başlamıştır. Feodal dönemdeki bu meta üretimi giderek yaygınlaşmış ve bir süre sonra değişim amacına yönelik üretim niteliği kazanmaya başlamıştır. Ancak üretici güçlerdeki bu gelişim köylerde feodal baskılar nedeniyle, kentlerde ise loca örgütlenmesi ile dizginlenmiştir (Nikitin, 1975: 42).

Maurice Dobb, bu yapının 15. yüzyıldan itibaren değişmeye başladığını, kentlerin gelişmesi ile feodal yapının çözülmesi sürecinin beraber ilerlediğini ve bunun

yerini yavaş yavaş kapitalist ilişkilere bıraktığını ifade etmektedir.³ Dobb’a göre, feodalizmin üretim sistemi olarak etkin olmayışı ve egemen sınıfın askeri ya da bunlarla ilgili harcamalarının giderek artması, ek gelir sağlamada serflerin artı-emek süreleri üzerinde oynamalarına yol açmıştır. Ek gelir elde edilmesi için giderek artan baskılar ise bir süre sonra hem verimliliğin düşmesine hem de üretici serflerin feodal toprakları terk etmelerine neden olmuştur. Böylelikle serf emeğine dayanan sistemin temel dayanağı kesilmiştir. Bunun sonucunda feodalizm krize girmiş ve feodal üretim ilişkilerinde değişimler baş göstermiştir (Dobb, 1992: 442). Kentlerin gelişmesi ve beraberinde ticaretin gelişmeye başlaması, tüccar ve ticaret yapan yeni bir sınıfın ortaya çıkması, toprağa bağlı köylülerden alınan rantın *aynı* olarak değil artık *nakdi* olarak işlemeye başlanmasına neden olmuştur. Dolayısıyla emeğin karşılığının para ile ödenmesi, serflere ya da özgür çiftçiye ait olmayan lord topraklarının “para-rant”⁴ karşılığı kiraya verilmesine, toprakların ücretli emekle işlenmesi için gerekli koşul olan pazarın büyümesine ve para alışverişinin yaygınlaşmasına neden olmuştur (Dobb, 1992: 35).

Para-rant daha sonraki aşamalarda, ya toprağın köylülerin mülkiyetine geçmesine ya da kapitalist üretim sürecine uygun olacak biçimde, kapitalist kiracı çiftçinin ödediği rant biçimine dönüşecektir. Para-rantın egemen olmasıyla birlikte toprak beyi ile toprağın bir kısmının tasarrufunu elinde tutan ve onu işleyenler arasındaki örfi ilişki, zorunlu olarak pozitif hukuk kurallarına uygun olarak sözleşme ile belirlenmiş bir para ilişkisine dönüşecektir. Böylece toprağı işleyen köylü kapitalist çiftçi haline gelir. Kapitalist çiftçi, toprağı büyük toprak sahibinden kiralar. Bu dönüşüm toprağı işleyen küçük köylünün ise gitgide mülksüzleşmesine ve bunların yerine kapitalist kiracıların konmasına hizmet eder (Marx, 1990a). Bu süreçte aynı rantın para ranta dönüşmesi kendilerini para rant karşılığı kiraya veren mülksüz bir gündelikçi sınıfın ortaya çıkmasına yol açmıştır Marx (1990a: 701). Son tahlilde kapitalist çiftçinin, emek gücünü kapitaliste kiralayan tarım işçisinin yaratmış olduğu artı değere sahip olduğu bu süreci Marx şu biçimde ifade etmektedir.

³ Bu ifade aslında Marx’ın da bahsettiği gibi köylülerin mülksüzleştirilmesi ya da tasfiyesi ile beraber, kırla kentin birbirinden ayrılması sürecine denk gelmektedir.

⁴ Marx’ın burada para-rant olarak kastettiği kapitalist üretim tarzına dayanan ortalama karın üzerinde bir fazla olan sınai ve ticari ranttan farklı olarak aynı-rantın biçimsel değişiminden kaynaklanan toprak rantıdır. Burada doğrudan üretici, ürün yerine onun fiyatını feodal beye aktarmaktadır.

Aynı rantın para ranta dönüşmesinde şunu belirtmek gerekir ki, onun yanı sıra, kapitaliste rant, ya da toprağın fiyatı, ve böylece de onun satılabilirliği ve satılması, esas etkenler haline gelir ve bu nedenle yalnızca rant ödemeye tabi olan eski köylü, bağımsız köylü mal sahibine dönüşmekle kalmaz, ayrıca kentli ve öteki paralı kişiler de ya köylülere ya da kapitalistlere kiralanmak üzere gayrimenkul satın alabilir ve böylece, bu biçimde yatırılan sermayeleri üzerinden bir faiz biçimi olarak ranttan yararlanabilirler, bu yüzden, bu durum da daha önceki sömürü tarzının, toprak sahibi ile toprağı gerçekten işleyen arasındaki ilişkinin ve rantın kendisinin dönüşmesini kolaylaştırır.

Özetlenecek olursa, pazarın gelişmesi, paranın öneminin artması ve artık feodallerin rantı, para rant biçiminde istemeye başlaması köylülüğü kırsal burjuvazi ve yoksul köylü olarak farklılaşmaya götürmüştür. Bu noktadan sonra kapitalist çiftçi gittikçe artan bir biçimde köylüleri işçi olarak tutmaya başlamış ve üretim sürecinde kapitalist ilişkiler feodal sistemin yerini yavaş yavaş almaya başlamıştır.

2.2. Üretim İlişkilerinde Kapitalist Dönüşüm ve Köylülüğün Tasfiyesi Süreci

Feodal toplum yapısının içinden doğan kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesinin ilk aşaması, Marx'a göre şehir ile köyün birbirinden ayrılmasıdır. Marx bunu en büyük maddi ve entelektüel iş bölümü olarak tanımlamaktadır. Toplumun iki sınıfa bölünmesi de bu aşamada gerçekleşmektedir. Şehir ile köyün ayrılması ancak sermaye ile toprak mülkiyetinin ayrılmasına, sermayenin toprak mülkiyetinden bağımsız olarak gelişmesine ve sadece işe ve değişime sahip olan mülkiyetin ortaya çıkmasına bağlıdır (Marx, 1967). Yani bu süreçte toprak mülkiyetinin yanı sıra endüstriyel ve ticari sermayenin de ortaya çıkışı söz konusudur Marx (1967: 30) bu süreci şu biçimde özetlenmektedir:

Feodalizm'den kapitalizme geçişe gelince, bu, feodal evrimin bir ürünüdür. Geçiş, şehirde başladı; çünkü şehrin köyden ayrılması, uygarlığın doğmasından 19.yüzyıla kadar, emeğin sosyal bölümünün temel ve daimi unsuru ve onun ifadesidir. Ortaçağda yeniden yükselen şehirlerin içinde üretim ve ticaret

arasındaki iş-bölümü, antik çağdan kalma bir şey olmadığı halde, açılıp gelişti. Bu, uzun mesafeli ticaretin temelini ve ayrı ayrı şehirlerarasında (üretimde uzmanlaşma biçiminde beliren) iş-bölümü sağladı. Kasabalıların, feodallere karşı savunulması ve şehirlerarasındaki karşılıklı etki, ayrı ayrı kasabalıların, kasabalı gruplarının bir kasabalı sınıfı haline gelmeleri sonucunu verdi. “varlığının şartları ortaya çıkınca burjuvazinin kendisi, yavaş yavaş gelişir. İş-bölümü olduktan sonra burjuvazi, yeniden ayrı ayrı hiziplere bölünür (bir yandan mülksüz sınıfın çoğunluğunu ve o ana kadar mülk sahibi olan sınıfların bir kısmını yeni bir sınıf haline getirir: proletarya), ve bu bölünme, var olan mülkün ticaret sermayesi ya da sanayi sermayesi biçimlerine girmesi ölçüsünde olur.”

Dolayısıyla, feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinde, tarımsal nüfusun ardı ardına, sürekli mülksüzleştirilmesi ve de bu süreçte şehirle köyün ayrılması, şehirlerdeki sanayi için, lonca kuruluşlarından bağımsız ve loncaların koyduğu engellerin bulunmadığı bir işçi sınıfı kitlesi yaratmıştır. Köylerden şehirlere gelen bu serfler ileride sanayinin vasıfsız iş gücünü oluşturacaktır. Bu süreçte toprağı işleyenlerin sayısında bir azalma olmasına karşın, toprak mülkiyeti koşullarındaki değişimle beraber işleme yöntemlerinin gelişimi, üretim araçlarının yoğunlaşma derecesinin artışı ve bu yeni koşullar altındaki tarımın ücretli emekçilerinin daha fazla çalıştırılmaya başlanmış olması nedeniyle, tarımsal üründe bir azalma olmamıştır. Bunun yanı sıra tarımsal nüfusun bir kısmının serbest hale getirilmesi bunların daha önceki beslenme araçlarını da serbest hale getirmiştir. Dolayısıyla bunlar, değişen sermayenin maddi öğeleri haline dönmüştür. Mülksüzleştirilen ve yerlerinden edilen köylü artık büyük kapitalist çiftliklerde gündelikçi olarak ya da manufaktürlerde işçi olarak çalışmaktadır ve değeri yeni efendisi olan sanayi kapitalistinden ücret biçiminde almak zorundadır (Marx, 1990). Bu süreçte manufaktürlerin ortaya çıkması ve işbölümünün gelişip yaygınlaşması, ticaret ile üretim süreçlerinin birbirinden ayrılmasını sağlamıştır. Bu aynı zamanda kapitalist birikim sürecinin önündeki engelleri de kaldırmıştır (Marx,1967).

Kapitalist üretim ilişkilerinin gelişimi, manufaktür üretimin doğasında gizlidir. Özellikle İngiltere’de dokumacılık alanında başarıya ulaşmış olan manufaktür üretimi,

çok sayıda alt iş bölümüne ayrılabilirdiğinden iş bölümünün çok ileriye gittiği ve makinenin kolaylıkla girebildiği bir alandır. Bu nedenle loncalardaki, iş bölümünün çok sınırlı olduğu katı kalıplarının dışına düşmektedir. Loncalar ise, tek bir ustanın çalışabileceği çırak ve kalfa sayısını sınırlayarak üretimin kapitalist hale gelmesini önlemiştir. Dolayısıyla, özellikle dokumacılık, lonca örgütlenmesinin olmadığı köylerde ve pazarlarda gelişmiştir. Zamanla bu köyler ve pazarlar kasabalar haline gelmiş ve giderek ülkenin gelişmiş kasabaları halini almıştır. Loncaların etkisi dışında kalan manufaktür ile birlikte mülkiyet ilişkileri de hızla değişmiştir. Doğal sermayeden, mülk halindeki sermayeden öte ilk ilerleme, daha başlangıçta sermayeleri menkul olan ve zamanına göre modern anlamda sermaye diye nitelenen sermaye, tüccarlar sınıfının yükselişiyle gerçekleşmiştir (Marx, 1990). Özellikle Büyük Britanya’da küçük meta üretiminin ve kapitalist manufaktürlerin hızla geliştiği görülmektedir. Ticaretin, kent ile köy arasındaki meta değişiminin gelişmesi kapitalist ilişkilerin hızla ilerlemesinin temeli olmuştur. Yerel pazarların tek bir ulusal pazar haline gelmesi ve çeşitli bölgelerin uzmanlaşmasındaki gelişim ise bu sürece yardımcı olmuştur.

Dolayısıyla kapitalizmin doğuşu, sadece basit sermaye birikiminde değil bunun yanı sıra tüccarların elindeki değişir sermayenin oluşmasına ve dokuma sanayinin içindeki manufaktür üretimine de bağlıdır.

Bu ekonomik ve toplumsal evrim sürecinin diğer bir aşaması ise 17. yüzyıl ortalarından başlayarak 18. yüzyıl ortalarına kadar sürmüştür. Bu dönem, uluslararası ve kolonyel ticaretin hâkim olduğu öncelikler tarafından belirlenmektedir. Amerika, Hindistan ve bunun gibi diğer yerlerin keşfi ile bir dünya pazarı oluşmuştur. Bu sürecin, dolaşıma büyük miktarlarda altın ve gümüş aktardığı için, önemli etkileri olmuştur (Marx, 1990; Marx ve Engels, 1976).

Son olarak üçüncü aşama ise büyük endüstrinin manufaktür aşamasında kol emeği yerine makineli sanayiye geçiş ile belirlenmektedir. Sanayi devrimi olarak ifade edilen bu süreç ilk olarak 18. yüzyılda İngiltere’de başlamıştır. İngiltere’de sanayinin hızla gelişmesi için gerekli koşullar birkaç yüzyıldan beri oluşmuştur. Çok erken gerçekleşmiş olan köleliğin tasfiyesi, köylü nüfusun mülksüzleştirilmesi, sanayi için vasıfsız işçi ordusunu yaratmış, diğer taraftan ise tarımda kapitalist yöntemleri

yaymıştır. Daha öncede bahsedildiği üzere küçük köylüleri, ücretli emekçiye, bunların geçim ve emek araçlarını sermayenin maddi öğelerine dönüştüren bu süreç aynı zamanda sermaye için bir iç pazar yaratma sürecidir. Eskiden küçük köylü geçim araçlarını kendisi üretilip gene bunun büyük bölümünü kendi tüketmekteyken artık bu hammaddeler ve geçim araçları meta halini almıştır. Böylece kendi kendine yeterli köylülerin mülksüzleştirilmesi ve üretim araçlarından ayrılması ile kırsal ev sanayinin yok edilmesi manufaktür ile tarımın birbirinden ayrılması süreci birlikte ilerlemiştir. Böylece kapitalist üretim tarzının gerektirdiği genişlik ve süreklilik sağlanmış olmaktadır (Marx,1990: 643).

2.3. Tarımda Kapitalist Dönüşüm Tartışmaları

Üretim ilişkilerinde kapitalist gelişim ve kapitalist bir toplumsal yapının hâkim olması süreci, büyük ölçüde tarımda kapitalist gelişmenin dinamiğini ve bu kapsamda küçük köylü üreticiliğinin varlığı ve tasfiyesini, ayrıca köylülüğün süregelmesi, direnmesi, işlevselliği ve kapitalizmle ulusal ya da uluslararası düzeyde bütünleşmesi/eklemlenmesini, yani bir bütün olarak köylü sorununu da kapsamaktadır. Boratav'ın da vurguladığı gibi, tarımda kapitalist gelişimin çerçevesini oluşturan bu konuların ana iskeletini, Karl Marx'ın küçük köylü üretimi ve köylülüğün tasfiyesi ile ilgili temel görüşleri oluşturmaktadır. Marx'ın, özellikle Batı kapitalizminin gelişimi içinde ülkeler arasındaki tarımsal dönüşüm farklılıklarını dikkate almasına, sanayi ve tarımda kapitalist gelişmenin simetrik olmayan özelliklerini incelemiş olmasına, hatta Batı dışı (feodal yapıların olmadığı) kapitalist bir gelişme türünün olabileceği ihtimalini kabul etmesine rağmen, kapitalist bir sosyo-ekonomik kuruluşun tarımda da kapitalist üretim ilişkilerini yerleştireceği savı, onun tasfiye tezini oluşturmaktadır. Marx'ın kapitalizmin tarımda gelişimi ile ilgili analizleri, özellikle kapitalizmin sanayi ve tarımdaki asimetrik gelişimi, feodalizmden kapitalizme geçiş modellerindeki çeşitliği, sonraki dönemlerde tarım sorunu üzerine yapılan tartışmaların da çıkış noktasını oluşturmaktadır (Boratav, 2004).

Bu tartışmalardan ilki Kautsky, Lenin gibi Marksist iktisatçıların Chayanov gibi popülist (Narodnick) iktisatçılarla girmiş oldukları tartışmalardır. Bu tartışmalarla

Kautsky ve Lenin, Marx'ın görüşlerinden hareketle, bir yandan tarımda kapitalist gelişme sürecinin açıklanmasında ve klasik tasfiye tezinin oluşmasında önemli katkılar sağlamış diğer yandan, sanayi ve tarımda kapitalist gelişmenin gösterdiği asimetrik özellikler ve farklılıklar üzerinde durmuşlardır.

Ancak, Lenin ve Kautsky'nin klasik tasfiye tezinden hareket ederek ileri sürdükleri görüşler, 1960'larda, köylülüğün hâlâ tasfiye olmamış olması ve hatta sadece azgelişmiş ülkelerde değil çoğu gelişmiş ülkelerde de varlığını sürdürmesi nedeniyle yoğun eleştirilere maruz kalmıştır. Bu dönemde, sorunun neo-klasiklerce ele alınışı iki şekilde gerçekleşmiştir. Birincisi, 1950'lerde kalkınma iktisadının canlanmasıyla beraber, azgelişmiş ekonomilerde tarım kesimi ile sanayi arasındaki asimetrik özellikleri yansıtan ve bu dikotominin ekonomik gelişme için sunduğu sorunları tartışan Modernleşme (Rostow, Wolf, Hagen, Kindleberger, Smalser, Lerner) ve Düal Modelleridir (A. Lewis, J. H. Boeke, B.Higgins). İkincisi ise 1960'lı yıllarda Chayanov'un batılı yazarlarca keşfedilmesiyle gerçekleşen ve onun görüşlerinden hareketle küçük üreticinin direnmesi ve süregitmesinin davranışsal bir analizini içeren tartışmalardır. Ancak bu tartışmalar, köylü sorunundan çok alternatif kalkınma stratejilerinin değerlendirilmesine yönelmiştir (Boratav, 2004: 119).

1960'larda Marksist iktisatçıların köylü sorununa yaklaşımı ise birbirinden farklı görünmesine karşın, birbirini tamamlar nitelikte olmuştur. Bu incelemelerin içeriğini büyük çoğunlukla, kapitalizmin tarımdaki ilerleyişinin neden sanayidekine benzer bir gelişme göstermediği, yani neden tarımda, kapitalist tarımcı ile ücretli işçi sınıfının egemen eğilim olarak ortaya çıktığını açıklama çabası oluşturmaktadır. Örneğin bağımlılık yaklaşımı (Frank, Wallerstein), dünya sistemi içinde, gelişmişlik-azgelişmişlik kavramları üzerinde, merkez ve çevre ilişkisi kurarak, artığın transferi ile gerçekleşen sömürü zinciri ekseninde tartışmaya dahil olmuştur. Bu sömürü zincirinin en tepesinde metropol ülkeler yer alırken en altında köylüler yer almaktadır. Kapitalizmin diğer üretim tarzlarıyla eklemlenmesi yaklaşımında (J.Taylor, E.Laclau, P.P.Rey,) ise belli koşullarda kapitalizmin diğer üretim formları ve tarzları ile eklemlendiği savunulmaktadır. Bu da kapitalizmin toplumsal pratiklerinin diğer üretim tarzlarına müdahalesi olarak algılanmaktadır. Bazı diğer Marksistler ise (Amin, Vergopoulos) süreci daha işlevsel bir biçimde ele alıp kapitalizm öncesi ilişkilerin

sürekliliğini kapitalizmin işlevsel gereksinimlerinin bir sonucu olarak açıklamakta ya da kapitalizmin tarımda gelişmesini köylülüğün sınıfsal temelleri (De Janvry, Mouzelis) üzerinden açıklamakta ve tartışmaya dahil olmaktadır (Aydın, 1986a: 173-174).

Tartışmalarının kaynağı olarak gördüğümüz ve yukarıda genel çerçevesini çizdiğimiz bu kısımda ilk olarak, tarımda kapitalist dönüşüm sürecinin Klasik Marksist bakış açısıyla açıklanışı ele alınacak. Ardından köken olarak Klasik Marksist tezin uzantısı olan ve yazında neo-marksist olarak nitelenen yaklaşımlar ve bu yaklaşıma karşı çıkan alternatif tezler incelenerek, tarımda kapitalist dönüşüm süreci irdelenecektir.

2.3.1. Tarımda kapitalist dönüşüm: klasik marksist görüş

Marx kapitalist toplumun ekonomik yapısının, feodal toplumun ekonomik yapısından doğup geliştiğini, bu ikinci toplumun çözülmesiyle birincinin öğelerinin serbest kaldığını belirtir (Marx, 1990: 613).

Marx'ın üretim ilişkilerinde kapitalist dönüşüm sürecine ilişkin görüşleri tarımda kapitalizmin gelişimi ile ilgili öngörüsünü de ortaya koymaktadır. Marx'ın, kapitalist üretimin tarımdaki gelişimi süreci büyük ölçüde toprak mülkiyeti ilişkilerindeki değişimle beraber köylülüğün tasfiyesi tezi temelinde şekillenmektedir. Bunun gerçekleşmesi ise büyük ölçüde bir toplumda feodal yapıların olup olmasına bağlıdır.

Klasik yol olarak ifade edilen Marx'ın bu analizi, temelde Ricardo'nun bölüşüm sorununu oluşturan rant-kâr çelişkisi üzerine kurulmuştur.⁵ Ancak Marx farklı olarak bu sorunu artı-değer teorisi aracılığıyla ücret- kâr çelişkisi ekseninde ele almıştır (Boratav, 2004:109-110). Marx'ın analizi genelde kapitalizmin İngiliz tarımındaki

⁵ Çelişkiyi kısaca özetlersek; Ricardoya göre sermaye birikimin tek kaynağı kapitalistin karıdır. Sermaye birikimi ise tarımsal üretimin artmasını gerekli kılmaktadır. Tarım dışı kesimde sermaye birikimi istihdamın artmasına yol açacağı için artan işgücünün tüketiminin sağlanması için tarımsal ürünün artması gerekmektedir. Bu olgu tarımda giderek daha az verimli toprakların işlenmesine sebep olurken, maliyetler yükselecek ve tarımsal ürün fiyatları marjinal topraklarda kullanılan emek ve sermayenin birim maliyetini karşılayacak ölçüde yüksek bir düzeyde oluşacaktır. Bu durum uzun dönemde yeni toprakların işlemeye açılmasıyla rantın artmasına neden olurken karların ve dolayısıyla sermaye birikiminin düşmesine neden olmaktadır. Ayrıntılı bir inceleme için Bknz. **Ricardo, D. (1997)**, Ekonomi Politikin ve Vergilendirmenin İlkeleri, Çev: Ertan, T., Belge Yayınları, İstanbul

gelişmesini nitelemektedir. Burada köylüler büyük toprak sahipleri tarafından devletin de yardımıyla topraklarından kovulmuş ve proleterleşmişlerdir. Bu süreçte toprak sahipleri toprakların büyük bölümünü ellerinde toplayıp genellikle kapitalist ortakçılara (kiracı ve girişimcilere) kiralamıştır. Ortakçı kapitalistler ise bunun karşılığında toprak sahiplerine rant ödemişlerdir (Hoell, 1975: 12).

Marx’a göre tarımda kapitalist üretim ilişkileri her ne kadar feodal yapının içinden doğsa da sosyo-ekonomik karakterleri bakımından feodal rant ile kapitalist rant birbirinden farklıdır. Kapitalist toprak rantı feodal ranta göre daha başka sınıf ilişkilerini ve dolayısıyla üretim ilişkilerini ifade etmektedir. Feodalizmde rant feodal toplumun temel sınıflarının, feodal beylerle onlara bağlı serfler arasındaki temel sınıf ve sömürü ilişkisini kurmaktadır. Sömürü ilişkisi ekonomi dışı zorlamayla gerçekleştirilmektedir. Buna karşın kapitalist toprak rantı meta-para ilişkilerinden yararlanılarak sözleşme üzerinde gerçekleşmekte ve üç sınıf arasındaki toplumsal ilişkileri nitelemektedir. Bunlar toprak sahipleri, tarım kapitalistleri ve tarım işçileridir. Temel ilişki ise ücretli işçilerle kiracı kapitalistler arasındaki sömürü ilişkisidir. Tarım işçilerince yaratılan artık değer ise toprak sahipleri ve kapitalist kiracılar arasında pay edilir. Burada kiracı kapitalist en azından ortalama kârı elde ederken toprak sahibi de rantı elde etmektedir (Hoell, 1975: 22).

Dolayısıyla Marx’ın analizinde, köylü, sermaye birikim sürecinde kapitalizmin emek gücünü oluşturmaktadır. Bu sürecin en olgunlaşmış biçimi İngiliz tipi kapitalist tarımdır. Burada tarım, kapitalizmin sürekliliğini sağlayacak bir biçimde uzmanlaşmanın geliştiği, azami kâr, rekabet ve piyasa için üretim dürtülerinin olgunlaştığı ve bu yüzden daha büyük işletmelerden oluşan modern bir yapı halini almıştır. Köylülüğün tasfiyesi sürecinin İngiliz modelinde mülksüzleştirilen köylü, ya kent proletaryasını ya da kapitalist kiracıların çalıştıracağı tarım işçilerini oluşturmaktadır.⁶ Bu tez hareket noktası olarak, kapitalizmin yayılma dinamiğini ve buna bağlı olarak tüm eski üretim ilişkilerinin tasfiye edici gücünü vurgulamaktadır (Boratav, 2004).

⁶ Köylülüğün tasfiyesi sürecinin ikinci türü ise Lenin’in “Prusya Tipi” olarak ifade ettiği feodallerin kapitalist çiftçiye, bağımlı serflerin ise tarım işçisine dönüştüğü modeldir.

Marx'ın, İngiliz tarımından yola çıkarak kapitalizmin gelişimi üzerine kurduğu bu analiz, Lenin ve Kautsky'nin tarımda dönüşüm üzerine görüşlerinin de temelini oluşturmuştur. Hem Kautsky hem Lenin için temel mesele kapitalist gelişim sürecinin tarım üzerinde etkisinin ne olduğu ve bu süreçte köylülüğün yaşadığı dönüşümdür. Her iki düşünür de bir birinden farklı argümanları almış olsalar da ulaştıkları sonuç benzerlik göstermektedir. Bunun nedeni ise her ikisinin de Marx'ın görüşlerini temel almış olmasıdır. Bu nedenle tarımda kapitalist dönüşüm tartışmalarında Lenin ve Kautsky'nin tezleri klasik görüş olarak değerlendirilmektedir. Lenin ve Kautsky, bir yandan klasik tasfiye tezinin oluşmasına katkı yaparken bir yandan da sanayide ve tarımda kapitalist gelişmenin gösterdiği asimetrik özellikleri ve farklılıkları ortaya koyarak bu dinamikler üzerinden hareket etmektedirler. Lenin, bu asimetriyi kapitalizme geçişte gözlenen ülkeler arası farklı geçiş modellerini ve sistemin dünya çapında eşitsiz gelişimini dikkate alarak ve bir yandan köylülüğün, öte yandan popülist (narodnik) hareketin temel sorunlarını tartışarak algılamak, Kautsky, kapitalizmin tarımda gelişiminin sanayiye göre çok daha karmaşık bir biçimde gerçekleştiğini ifade etmekte ve bu farklılıkların hem belirtilerini hem de nedenlerinin ele almaktadır (Boratav, 2004).

Kautsky, *Tarım Sorunu'nda* (*The Agrarian Question*), köylülüğün, Marx'ın da öngördüğü gibi tasfiye olacağını ifade etmektedir. Ancak Kautsky köylülerin proleterleşmesi ya da “dönüşüm” (*agrarian transition*) sürecinin hemen gerçekleşmeyeceğini, bu süreçte sanayinin tarımdaki etkisi üzerinde durmakta ve tasfiye sürecindeki argümanlarını bu ekseninde oluşturmaktadır. Köylü üretiminin kapitalist baskı altında yok olacağı fikrini sorgulayan Kautsky ilk olarak, Lenin'in aksine⁷ kapitalizmin tarımda gelişim sürecinin sanayidekinden farklı bir süreç izleyeceğini savunmaktadır. Ancak bu, her iki kesimin de birbiriyle uzlaşmaz olduğu anlamına gelmemektedir (Watts, 1994).

Kautsky köylü üretiminin hemen ortadan kalkmamasını bazı yapısal nedenlere dayandırmaktadır. Bunlardan ilki tarımsal üretimin kendine özgü yapısından kaynaklandığı düşüncesidir. Tarımsal üretimde toprağın yeniden üretilmesinin mümkün

⁷ Lenin kapitalizmin tarımdaki gelişim sürecinin sanayidekine benzer bir süreç izleyeceği tezi üzerinden hareket etmektedir.

olmaması, üretimin arttırılması için ilave topraklara geçildikçe verimliliğin değişmesi diferansiyel ve mutlak ranta neden olmaktadır. Bu bir yandan fiyatların yükselmesine yol açarken, diğer yandan rantı artırarak kapitalistin kârının düşmesine neden olmaktadır. Dolayısıyla tarımda kapitalizmin gelişimi mevcut mülkiyet ilişkileri içinde gerçekleşmektedir (Kautsky, 1988).

Kautsky'e göre, köylü üretiminin ortadan kalkmamasının ya da küçük köylü işletmelerinin süregitmesinin diğer bir yapısal nedeni; işletmelerin kapitalist çiftliklerle rekabet etmemesidir. Küçük köylü işletmeleri kapitalist çiftliklerle aynı ya da benzer metaları satmamakta hatta bu metaların alıcısı konumundadır. Bunun yanı sıra küçük köylü, kapitalist çiftliklere emeklerini satmaktadır. Bu Kautsky'e göre, tarımda proleterleşme sürecinin sanayide olduğundan farklı bir biçimde gerçekleşmesini de açıklamaktadır. Bu süreç, üretim araçlarından hemen ve tamamen kopması gerekmeyen köylünün, proleterleşmesi yeterince toprağa sahip olmaması ve geçimini sağlayabilmek için emeğini satmasıyla gerçekleşmektedir (Kautsky, 1988). Dolayısıyla Kautsky de Marx'da olduğu gibi toprak mülkiyetinden tamamıyla bir kopma söz konusu değildir. Kautsky (1988:166) bunu şu şekilde özetlemektedir.

Küçük çiftlik varlığını devam ettirmektedir, çünkü rakip olmaktan ve bu büyük çiftliklerin ürettiği ürünlerin satıcısı olmaktan çıkmıştır. Bunun yerine, bir satıcıdan, büyük çiftliklerde bolca üretilen ürünlerin bir alıcısına dönüşmüştür. Bunun anlamı küçük köylünün, büyük çiftliklerin üretimleri için gerekli olan acil emek güçlerini oluşturmastır. Bu bir kez bu aşamaya ulaştığında, küçük ve büyük ölçekli tarım bir birini dışlayan nitelikte olmayacaktır. Gerçekte kapitalist ve proletarya gibi, birbirlerine ihtiyaç duymaktadır.

Üçüncü yapısal neden ise, köylünün hâkim sınıfın gücü üzerindeki politik rolüdür. Oy kullanma hakkı koşulları altında, köylü sınıfı, baskın kapitalist sınıfın proletarya üzerinde hâkimiyet sağlama fonksiyonunu yerine getirmektedir. Bu, köylüler üzerinden seçimle kitlesel destek kazanan kapitalist sınıfın, meşru devlet iktidarını elinde tutmasını sağlamaktadır (Kautsky, 1988). Dolayısıyla küçük köylülüğün süregitmesi, kapitalist sınıfa sağladığı politik destek nedeniyle gereklidir.

Küçük köylülüğün süregitmesindeki dördüncü yapısal neden ise; küçük köylü

üretiminin dayanıklı (*resilient*), kendini çabuk toparlayan bir yapısının olmasıdır. Zanaatçıların ve küçük emtia üreticilerinin aksine, köylü, yeterli beslenme koşullarında aşırı çalışmaya hazır olduğu için, kapitalist rekabete dayanabilmektedir. Köylülüğün bu aşırı sömürsü, onu, ilkel birikimin kaynağını sağlayan kapitalist ekonominin köylü sektörü yapacaktır (Kautsky, 1988).

Kautsky'nin analizinde, köylü üretiminin devamlılığı ya da süregitmesi statik bir durumu ifade etmemekte, Marx'ın ön gördüğü gibi köylülüğün, en azından uzun vadede tasfiye olacağını ifade etmektedir. Buradaki temel problematik, kapitalizmin gelişimiyle beraber ortaya çıkan değişimin yönü değil, küçük köylülükle aralarındaki ilişkinin niteliğindedir. Kapitalizmin gelişmesi tarımın sanayileşmesine, makineleşmesine, üretimin yoğunlaşmasına neden olmaktadır. Kautsky, bu büyük kapitalist çiftliklerle rekabet etmeyen/edemeyen küçük köylü işletmelerinin emeklerini sattığını, dolayısıyla emek satın alan büyük kapitalist çiftliklerin tamamlayıcısı olduğunu ifade etmektedir. Tarıma giren sanayi sermayesi küçük köylü işletmelerini bağımlı hale getirmekte ve bu süreç, toprağın parçalanmasını, köylülüğün aşama aşama proleterleşmesini ve tasfiyesini doğurmaktadır (Kautsky, 1988).

Kautsky gibi Lenin de kapitalizmin gelişim sürecinde tarım üzerindeki etkisinin ne olacağını ve köylülüğün bu süreçteki dönüşümü problemi üzerinde durmaktadır. Ancak Lenin, Kautsky'nin "kapitalizmin, neden tarımda, sanayidekinden farklı bir gelişme süreci izler" temel sorunsalının aksine, kapitalistleşme sürecinde tarımın sanayidekine benzer bir gelişme yolu izleyeceğini savunmaktadır. Bu analizinde, temel olarak Marx'ın argümanlarını kullanarak *Rus Mir'i* (köy komünleri) üzerinden hareket etmiş ve bu süreci Rusya'daki kapitalist dönüşüm üzerinden izah etmeye çalışmıştır (Byres, 1986).

Lenin'nin, köylülüğün tasfiyesi tezi ile ilgili bu görüşleri, kapitalizmin tarımda gelişmediğini iddia eden popülist iktisatçılarla girmiş olduğu tartışmaların ürünüdür. Özetle, popülist iktisatçıların temel tezleri, Rus Mir'lerinin sosyalist örgütlenmenin temeli olduğu ve bu örgütlenmenin gerçekleşmesinin, bu üretim biçiminin devamlılığına bağlı olduğu üzerinedir. Ayrıca Rusya'da kapitalist bir iç pazarın gelişmesinin mümkün olmadığını, dolayısıyla bir artık değer de gerçekleşmesinin

mümkün olmadığını ifade etmektedirler. Lenin ise, Rusya’da *Kapitalizmin Gelişimi* (*The Development of Capitalism in Russia*) başlıklı kitabında, kapitalizmin Rusya’da çok hızlı bir biçimde geliştiğini ve kırsal alanda kapitalist ilişkilerin şimdiden yoğunlaşmış olduğunu belirtmektedir (Byres, 1986).

Lenin, tarımda kapitalist gelişme sürecini analiz ederken köylü ekonomisinin piyasaya açılmasıyla başlayan iç farklılaşma ve bunun yarattığı iç pazar sorunu üzerinde önemle durmaktadır. Ona göre, bu süreçte üretim biçimi olarak kapitalizmin tarımda egemen olması kaçınılmazdır (Boratav, 2004: 119). Marx’ın tasfiye tezine ilişkin argümanlarını takip eden Lenin, Rusya’da Kapitalizmin Gelişmesi’nde toplumsal iş bölümü ve küçük meta üreticiliğinden hareket ederek, toplumsal iş bölümünün, meta ekonomisinin ve kapitalizmin temeli olduğunu ve bu durumun tüm ülkelerde olduğu gibi Rusya için de geçerli olduğunu (Narodnik iktisatçıların Rusya’daki kapitalist gelişimin yapay olduğu iddiasına karşın) ifade etmektedir (Lenin, 1975). Ayrıca Lenin (1975: 28) bu süreci şöyle özetlemektedir:

[...]ticari ve sınai nüfusta tarımsal nüfus aleyhine bir artış olmaksızın kapitalizm düşünülemez. Herkes de bilir ki, bu olgu, en açık bir biçimde, bütün kapitalist ülkelerde ortaya çıkmaktadır. Bu durumun, iç pazar açısından taşıdığı önemin çok büyük olduğunu kanıtlamaya bile gerek yok, çünkü iç pazar, hem sanayi evrimine, hem de tarımın evrimine ayrılmaz bir biçimde bağlıdır; sınai merkezlerinin kurulması, bunların sayıca artışı; ve nüfusu kendilerine çekmeleri, bütün kırsal sistem üzerinde çok derin bir etki yapmakta, ticari ve kapitalist tarımda bir büyümeye yol açmak zorundadır.[...]

Toplumsal iş bölümünün gelişmesiyle beraber, meta üretiminin yaygınlaşması ve iç pazarın gelişimi, Lenin’e göre köylülüğün farklılaşması sürecini doğurmaktadır. Bu farklılaşma bilinen anlamıyla köylülüğün, burjuva ve proletarya olarak ayrışmasıdır. Köylü burjuvazi, orta ve daha zengin köylülerden oluşmaktadır. Kapitalist çiftçi sınıfı bu zengin köylülerin arasından ortaya çıkarken proletarya ise küçük köylülerin emeklerini kiralamasıyla ortaya çıkmaktadır. Kır proletaryası, mülkiyetten tamamen yoksun değildir. Çok az da olsa bir toprak parçasının sahibi olan bu kesim, emeğini satmaksızın geçimini sağlayamaz. Bunlar, aile dışı emeğe ihtiyaç duyan, orta ve daha

zengin köylülerden oluşan kır burjuvazisi yanında çalışan *kiralık emeğe* (ücretli işçilere) dönüşmektedir. Lenin'in analizinde, köylülüğün farklılaşması sürecinin merkezinde yer alan bu *kiralanan emek* kavramı, kapitalist dönüşümün yaşandığı tüm ülkelerde görülen bir süreçtir. Ancak nihai eğilim değişmese de bu tip bir gelişme, birbirinden farklı özel bir tarımsal sistemin, geçmişteki özel tarımsal ilişkilerin izlerini taşıması nedeniyle, her ülkede farklı biçimler altında gerçekleşmektedir (Lenin, 1975).

Buradan hareketle Lenin, toprak mülkiyeti ilişkilerindeki dönüşümün ve tarımda kapitalist üretim ilişkilerinin iki farklı gelişme yolu izleyeceğini ortaya koymaktadır (aslında Lenin sosyo-ekonomik ve siyasal şartlardan ötürü farklı gelişme yolları tarif etmişse de bu biçimlerden ikisi ön plana çıkmaktadır). Bunlar *Amerikan Yolu* ve *Prusya Yoludur* (ya da Burjuva-Yunker tipi gelişim). Prusya yolunda, “angaryacı çiftlik sahipliği ekonomisi”⁸ yavaş yavaş burjuva Yunker ekonomisine (büyük toprak sahipliği) döner (bu bir anlamda feodal toprak ağalığının aşamalı olarak dönüşüm sürecidir). İngiltere'deki gelişmeden farklı olarak, Yunker ekonomisinde toprak sahipliği ve toprağın işlenmesi aynı elde muhafaza edilmiştir. Yunkerler hem toprak sahibi, hem de kapitalist olan tek bir kişiyi temsil ederler. Ancak burada serfliğin kaldırılması, angarya ekonomisinin kaldırılmasıyla özdeş değildir. Serfliğin kaldırılmasıyla malikâne ekonomileri hemen kapitalist ekonomi biçimlerine dönüşmezler. Çiftlik sahipleri köylülerin toprak yoksulluğunu sömürerek onları çiftlik için farklı çalışma biçimlerine zorlarlar. Ama bu süreçte toprak yoksulluğu gittikçe artar. Çünkü köylüler, serflikten kurtulmak için önemli bir toprak parçasını çiftlik sahibine bırakmak zorunda kalmıştır. Prusya'da bu gelişim reformların sonucu 1807'den sonra gerçekleşmiştir. Burada uzun bir süre feodal sömürü yöntemleri ile kapitalist sömürü yöntemleri iç içe ilerlemiştir. Çok sancılı biçimde gerçekleşen bu süreçte, üreticiler artık toprak kölesi olmamakla birlikte, tamamen özgür de değildirler. Prusya tipi bu gelişme sürecinde, toprak sorunu devrimle çözülmemiş tam tersine tarımda kapitalist ilişkilerin gelişimi, feodal sistemden kapitalist biçimlere yavaş bir

⁸Angarya çiftlik sahipliği ekonomisi kavramını Lenin, feodal iktisadi sistemi açıklamada kullanmıştır. Kavram feodal sistemle aynı anlama gelmektedir. Ancak reform sonrası dönemde (toprak reformu), angarya kavramı yerine “emek- hizmetleri” kavramını kullanmıştır. Kanımızca bunun nedeni serfliğin ortadan kalkmasından sonra bile, feodal ve kapitalist ilişkilerin iç içe bir süre daha devam etmiş olmasıdır. Daha detaylı bir inceleme için bkz. **Lenin V.I, (1975)**, Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi, Sol Yayınları, Ankara, s.168-186

biçimde evrilmiştir. Prusya yolu üzerinden kapitalist tarım gelişmesinin Almanya, Çarlık Rusyası dışında başka dikkate değer örnekleri ise İtalya, İspanya ve Japonya olarak sıralanabilir (Hoell, 1975:13-14).

Lenin'in *Amerikan Yolu* olarak ifade ettiği kapitalizmin çiftlikler tarafından geliştirilmesi ise, feodal beylerin topraklarına el konulmasını, yani toprak mülkiyetinin devrim ile el değiştirilerek köylülerin eline geçmesini içermektedir. Bu şekliyle feodal yapı evrilerek kapitalist çiftlikler haline gelecektir. Burada malikâne ekonomisi söz konusu değildir köylü, tarımın salt itici gücünü oluşturmaktadır ve kapitalist çiftçi olmasını sağlayan bir evrim geçirmektedir. Bu süreçte kapitalist üretici güçlerin gelişmesi hızlı bir biçimde gerçekleşecektir (Lenin, 2004). Dolayısıyla Amerikan yolunun ayırıcı özelliği, büyük feodal toprak mülkiyetinin olmaması ya da burjuva devrimiyle parçalanmasıdır. Tarımda kapitalizmin gelişiminin bu biçimi özellikle Birleşik Devletler de kuzey eyaletlerinde ve Fransa'da belirgin biçimde gözlemlenmiştir. Fransa'da 1789'dan 1794'e kadar süren Fransız devrimiyle büyük toprak mülkiyetine son verilerek topraklar köylülere dağıtılmıştır. Bu süreçte, bir yandan kırsal nüfusun dönüşümü varlıklı köylülerin büyük kapitalist çiftlikler haline gelmesine neden olurken diğer yandan küçük yoksul köylülerin mülkiyetinin parçalanmasına neden olmuştur. Sonradan gelen restorasyon dönemi bu gelişmeyi temelde pek etkileyememiştir. Süreç Birleşik Devletlerde ise daha farklı bir biçimde gerçekleşmiştir. Burada kapitalist tarımın gelişiminden kasıt daha çok kuzey eyaletlerindeki gelişimdir. İç savaşa kadar köleliğin egemen olduğu güney eyaletlerinde ise, eski köle sahiplerinin plantasyon sistemine uygun kapitalist gelişme, özünde Prusya Yolu'nda olmuştur. Kuzey-Güney savaşı sonrası Homestead Act'in⁹ kabulü ve kölelerin serbest bırakılması, plantasyonların yıkılmasını hızlandırmış ve kapitalist çiftliklerin sayısını burada da arttırmıştır (Hoell, 1975; Gaido, 2002).

Lenin'in tarımda kapitalist ilişkilerin "Amerikan yolu" ya da "Prusya Yolu" biçiminde gelişimi, Gunter Hoell'e göre, tarım ve rant kavramlarını açıklamada bir önem teşkil etmemesine karşın, azgelişmiş ülkelerdeki tarımsal evrimin değerlendirilmesinde oldukça önemlidir. Toplumsal değişimlerin sosyo-ekonomik

⁹ Homestead Act 1862'de ABD'de yürürlüğe sokulan Tarım İskan yasasıdır. Burada, her göçmene toprağı beş yıl süre ile ekip biçmesi halinde belli bir miktar toprak verilmesi kararlaştırılmıştır.

karakterlerine ve politik güç ilişkilerine uygun olarak kapitalist tarım ilişkilerinin ortaya çıkışı kısmen bu iki tip biçimde gerçekleşmiştir. Prusya Yolu üzerinden gelişme, kapitalist ekonomi biçimlerine geçiş köklü bir anti-feodal devrim olmadan gerçekleştiğinde söz konusudur. Bazı ülkelerde bu gelişme “Yeşil Devrim”¹⁰ ile güçlendirilmiştir. Amerikan Yolunda feodal tarım ilişkileri anti-feodal tarım reformlarıyla ortadan kaldırılmıştır (Hoell, 1975:16).

Lenin’in tarif ettiği bu kapitalist tarım ilişkilerinin ortaya çıkış biçimleri, üretim güçleri ve üretim ilişkilerini de iki farklı şekilde etkilemektedir. Prusya yolunda üretim güçlerinin gelişimi feodal kalıntılar nedeniyle engellendiği için küçük köylü tarım işçileri sömürsü çok yoğundur. Kapitalist çiftçi yüksek kâr elde etmek için tarımda makine kullanma zorunluluğundan kurtulur. Amerikan yolunda ise üretim güçlerinin gelişimi desteklendiği için kapitalist çiftçi sermayenin getirisini arttırmak için artan sayıda tarım makinesi kullanır. Feodal yapıların olmayışı aynı zamanda ucuz işgücü bulunmasını da zorlaştırmaktadır (Hoell, 1975: 17).

Tarım ilişkilerindeki kapitalist gelişimin bu iki yolu, farklılıklarına rağmen kapitalist bir sınıfsal sosyal yapının oluşmasına da neden olmaktadır. Bu süreçte “burjuvazi ve proletarya” olmak üzere iki temel sınıf ortaya çıkmaktadır. Tarım kesiminde burjuvaziyi oluşturan, tarım kapitalistleridir. Bunlar hem toprak sahipleri hem de kapitalist kiracı olarak ortaya çıkar. Tarım kapitalistlerinin önemli bir bölümünü büyük çiftlikler oluşturmaktadır. Tarımda kapitalist ilişkilerin Prusya Yolu’nda gerçekleştiği ülkelerde ve İngiltere’de, bu sınıfın yanında bir de büyük toprak sahipleri varlığını sürdürür; feodal kalıntılardan gelen bu sınıf kapitalist gelişme sürecinde, burjuvazi içinde eriyerek yok olmaktadır. Kapitalist sınıf karşıtlığının öteki kutbunda ise kır proletaryası yer almaktadır. Bunlar emeklerini kapitalistlere satarlar ve hiçbir üretim aracının sahibi de değildir. Bu iki temel sınıf arasında sayıca büyük bir tabakayı meydana getiren köylülük bulunmaktadır. Bu sınıf feodal ilişkilerin bulunduğu yapıda toplumun temel sınıflarından biriyken, kapitalist gelişmeyle beraber bütünlüğe sahip bir sınıf olmaktan çıkmış, daha çok büyük köylü, orta köylü, küçük köylüden oluşan farklı

¹⁰ “Yeşil Devrimden” anlaşılan, verimi yüksek türlerin kullanılması ve öncelikle az gelişmiş ülkelerde tarla tarımının buna bağlı olarak yoğunlaştırılmasıdır. Böylece çoğu zaman yarı feodal yapıların yerlerini kapitalistler alır, çünkü toprak sahibi, kar amacıyla toprağı kapitalist yoldan kendisi işletmek niyetindedir.

sosyal grupları kapsayan bir tabaka haline gelmiştir. Lenin'e göre kapitalizmin tarımda gelişmesi sonucu meydana gelen bu farklılaşma sürecinde, büyük, orta ve küçük sosyal grupları kapsayan köylülük, kapitalist toplumda farklı temel iki sınıfa dağılmaktadır. Büyük köylüler ve bazen orta köylüler kapitalist toprak sahiplerine doğru evrilebilirken, köylü kitlesinin büyük bir bölümü, çoğunlukla küçük köylü kitlesi, yıkıma uğrar ve uzun vadede tasfiye olur, proleterleşir (Hoell, 1975: 18-19).

Sonuç olarak, Marx'ın İngiliz tarımında kapitalizmin gelişimi ve köylülüğün tasfiyesi tezini kendine temel alan Lenin ve Kautsky, köylü ekonomisi-piyasa-kapitalizm ilişkilerinin dinamik bir analizini yapmaktadır. Her iki yazar da, feodalizmden kapitalizme geçişte, Marx'ın, İngiltere ve Batı Avrupa modelinde olduğu gibi, ancak farklı gelişme dinamikleriyle köylülüğün tasfiyesi tezi geliştirmişlerdir. Narodniklerle girdiği tartışmada Lenin Rusya için, ihtiyatlı bir üslupla da olsa Kautsky Almanya için, tarımda küçük mülkiyetin tasfiyesinde Marx'la aynı yargıya varmaktadır.

2.3.2. Klasik tasfiye tezine ilk karşı çıkışlar: köylülüğün kalıcılığı

Kapitalizmin tarımda gelişmesi sürecinde küçük köylü üretiminin eninde sonunda tasfiye olacağına ilişkin klasik Marksist görüş büyük ölçüde Lenin-Kautsky ile Chayanov arasındaki tartışmalar ekseninde gelişmiştir. Bu tartışmanın ikinci ayağını, klasik tasfiye tezine karşı çıkışı oluşturan Narodnik iktisatçıların görüşleri oluşturmaktadır. Bu görüşlerin teorik dayanağı ise Chayanov'un köylü ekonomisiyle ilgili analizleridir.

İlk olarak, Chayanov'a göre, köylü üretimi, diğer üretim biçimlerinden farklıdır ve başlı başına ayrı bir üretim tarzı olarak değerlendirilmelidir. Çünkü köylü üretimi tamamen farklı saiklerle hareket etmektedir. Köylü üretiminin temel amacı, kapitalist üreticiden farklı olarak, kâr değil aile gereksinimlerinin karşılanmasıdır. Dolayısıyla üretim aile emeğine dayanan bir yapıdadır. Bu nedenle kapitalist bir işletmeyi açıklamak için kullanılan neo-klasik ve klasik öğretinin girişimcinin kâr'ı, emeğin ücret'i, toprağın rant'ı, sermayenin faiz'i, gibi kavramları aile emeğine dayanan köylü üretimini açıklayamazlar (Chayanov, 1966).

Köylü üretimini, diğer üretim tarzlarından farklı bir kategori olarak ele alan

Chayanov, analizini bu üretimin devamlılığının aile bireylerinin emeğine dayandığı argümanı üzerine kurmuştur. Bu üretim tarzı kapitalist üretimden temelde önemli farklılıklar göstermektedir. Kapitalist üretimin temel amacı kârdır, bunu elde etmek için de ücretli işçi çalıştırır. Ancak köylü üretimi ücretli işçi yerine aile emeğiyle geçimlik bir üretimi sağlama amacındadır ve bunu sağlamak için daha uzun süre ve daha fazla çalışma gerçekleşse de, amaç geçimlik üretim olduğu için bir birikim söz konusu değildir. Kapitalist bir işletme, işçilere ödenen ücret ve diğer üretim maliyetlerinden sonra ortalama bir kâr oranı elde edildiği sürece işçi çalıştırmaya devam eder. Dolayısıyla kapitalist işletmede işçi değişken maliyetin bir unsurudur. Ancak aile emeği kullanan bir köylü üretiminde, emek sabit bir masrafı ifade eder. Dolayısıyla köylü üretiminin, maliyetlerden sonraki kısmı yani emek ürünü, üretim faktörlerine bölünmemekte ve farklılaşmamaktadır (Chayanov, 1966).

Chayanov'a göre farklılaşma sadece demografik faktörlerdeki değişimden kaynaklanmaktadır. Chayanov, bu demografik farklılaşmayı (*demographic differentiation*) analiz ederken, ailenin gereksinimlerini karşılamak amacıyla üretimde bulunan köylü emeğini, emek-tüketim dengesi ve buna bağlı olarak emek-toprak dengesi gibi kavramlarla ilişkilendirmekte ve bu kavramlar üzerinden hareket etmektedir. Demografik dönüşümün başında, ilk olarak, köylü ailesinin emeği, sahip olduğu toprağa göre azdır. Ailenin nüfusu arttıkça yani aileye yeni üyeler katıldıkça, emek-tüketim dengesi ve emek-toprak dengesi kurulacaktır. Aile nüfusunun, sonraki dönemde artması, aileye yeni bireylerin katılması, emek-toprak dengesinin emek lehine bozulmasına neden olacaktır. Bu durumda aile toprak kiralama ve işletmenin genişletilmesi yoluna gidecektir. Chayanov'a göre, bu dönemsel döngünün sonunda aile bireylerinden bazılarının kendi ailelerini kurması, ailenin parçalanmasına ve mülkiyette değişmeye neden olacaktır. Bu ise, üretimde ve gelirden bir azalmaya yol açacaktır. Bu demografik döngü ailenin parçalanmasıyla oluşan yeni köylü işletmelerinde yeniden başlayacaktır (Chayanov, 1966). Chayanov, bu süreçte geliri düşen köylü işletmelerinin, emek maliyetinin olmaması nedeniyle, yoksullaştıkça, daha fazla çalışmasına ve daha fazla emek harcamasına, kendi kendini sömürmesine (*self-exploitation*) neden olmaktadır. Aile işletmesinin çok düşük marjinal verimlilik durumunda bile uzun süreler çalışmaya devam etmesini sağlayan bu süreç, kapitalist işletmenin aksine, köylü işletmesinin varolabilmesini olanaklı kılmaktadır (Chayanov, 1966). Dolayısıyla

geleneksel anlamdaki bir tarım yapısı ve köylülük, işgücü ve toprak kiralama gibi meta ekonomisinin temel unsurları yüzünden parçalanmayacak ve tasfiyeye uğramayacak, aksine bu mekanizmalar sayesinde esneklik kazanarak kendini sürdürebilecektir. Köylü üretimi, demografik döngü sürecinde kendini yeniden ürettikçe tarımda kapitalizmin gelişimi engellenecektir.

Chayanov, tarımda kapitalist ilişkilerin gelişimini, ücretli işçi kullanan büyük kapitalist organizasyonların gelişiminde aramaktadır. Chayanov'un tarıma kapitalizmin girişiyle ilgili analizinin başlangıç noktası, Marksistlerin, bu kapitalistleşme sürecinin tamamen ya da bütünüyle geniş ölçekli üretimin artmasına dayandığına ilişkin savlarının yanlış olduğu iddiasıdır. Chayanov için, tarımda kapitalist gelişim sürecinin bu tipik ve önemli formunda, doğrudan üretimden ziyade dolaşım süreci daha etkilidir. Bu gelişim sürecinin ilk aşamasında köylü üreticileri, ürünlerinin basit birer satıcısı olarak piyasa mekanizmasının içine çekilmişlerdir. Daha sonra tüccar ve ticaret sermayesinin himayesine girerek küçük meta üreticileri ve onların çıktılarının alıcı konumuna gelmişlerdir (Kitching, 1989). Chayanov (1966:257)'a göre bu süreç şu biçimde ilerlemiştir.

Tarımda kapitalist gelişmeyle ilgili son çalışmalar göstermektedir ki, tarımın genel kapitalist sistem içine girişi, kesinlikle ücretli işçi kullanan büyük kapitalist organizasyonların oluşmasıyla ilgilidir. Endüstriyel kapitalizmin gelişim aşamalarının yinelenmesi, tarımı, yarı doğal varlığı içinden çıkarmış ve ticari kapitalizmin konusu haline getirmiş, ve bazen çok büyük ölçekli ticari kapitalizminin etkisi altındaki dağınık köylü kitlelerini, kontrolü altına alarak, onları meta üreticilerine dönüştürerek pazara bağlamıştır. Baskıcı kredi kurumları ile köylü üretimi “sweatshop sistemine” dönüştürülmüştür.

Köylünün ürünü ya da çıktısı, bir kez, kısmen de olsa kontrol altına girdiğinde, tüccar ya da ticari sermaye, üretimin her aşamasına, kredi, gübre ya da bunun gibi diğer enstrümanlarla, doğrudan etki edebilmekte üretim kalitesini, özellikle de tohum ve gübre uygulamaları gibi alanları hâkimiyeti altına alabilmektedir (Kitching, 1989). Chayanov'a göre, bu tip bir sürecin en karakteristik örneğini, şeker fabrikası ya da aracısı (*contractors*) ile yapılan kırsal alandaki şeker kamışı ekimi oluşturmaktadır. Bu

yolla kapitalizm, hammadde sağlayabileceği bir üs olarak, kırsal alandaki üretim sürecine kendisini sokmaktadır. Böylece süreç, bireysel sektör olarak köylüyü tarladan ayırmaktadır (Chayanov, 1966). Chayanov, bu sürece köylü üretiminin “dikey konsantrasyonu” (*Vertical Concentration*) adını vermektedir (Kitching, 1989). Böylece köylü tarımı, büyük kapitalist organizasyonların kontrolü altındaki bir üretim sürecine, ürünlerin işlenmesi ve dağıtımı içerisinde entegre olmaktadır. Chayanov (1966:262) bu süreci şöyle özetlemektedir:

Bu, çiftçileri başkalarının üretim araçlarıyla çalışan bir emek gücüne dönüştürür. Bu süreç, küçük üreticilerin bağımsız ve yaygın yapısını, büyük işletmeler içinde yoğunlaşan bir ekonomik sisteme dönüştürmektedir. Bu sistem aracılığıyla tarım, finans kapitalizmi tarafından kontrol edilen bir yapıya girmiştir. Dikey kapitalist konsantrasyon ile karşılaştırıldığında işletmelerin 10 hektardan 100 ya da 500 hektara dönüştürülmesi ve köylülerin yarı proleteryanlıktan, tam anlamıyla bir proletarya olması, önemli bir detay olmaktan çıkmaktadır.

Sonuç olarak Chayanov’a göre, köylü üretimi aile emeğine dayanan bir üretim süreci içindedir ve hem tüketim hem de üretim birimi olarak varlığını sürdürmektedir. Bu üretim biriminin asıl amacı aile gereksinimlerinin karşılanmasıdır. Bunun için de meta veya kullanım değeri üretmektedir. Köylünün demografik farklılaşma sürecinde, geçimlik üretimini sağlama amacı, köylüyü daha yaygın ve yoğun olarak çalışmaya itmekte ve kendi kendini sömürmesine neden olmaktadır. Köylü üretiminin bu yapısı onun daima farklı üretim tarzlarının hâkimiyeti altında varlığını sürdürmesini sağlamaktadır.

Chayanov’un analizleri, özellikle köylülüğün direnme gücünü, demografik etkenlerle açıklamaya çalışması, birçok eleştiriye maruz kalmış, hatta bazı ülkelerde köylü-çiftçi aileleri üzerinde bu modelinin sınanması olumsuz sonuçlar vermiştir. Ancak buna rağmen Chayanov’un küçük köylü üretimi ile ilgili yaklaşımları ve köylü ekonomisinin kalıcılığına ilişkin görüşleri, 1960 ve 70’lerde özellikle Marksist çevrelerce yürütülen tarım tartışmalarında yeniden gündeme gelmiştir (Boratav, 2004:126-127).

1960’larda Marksistlerce yürütülen bu tartışmaların yeniden alevlenmesi¹¹, büyük ölçüde Kautsky-Lenin-Chayanov ekseninde gelişen klasik kırsal dönüşüm teorilerinin (tarımda kapitalist dönüşümün açıklanmasındaki feodalist ve kapitalist nitelendirmelerin) az gelişmiş ülkeleri açıklamada yetersiz kalması ve köylülüğün tasfiyesi sürecinin, Lenin ve Kautsky’nin tezlerinin aksine halen gerçekleşmemiş olmasına (Amin, Vergopoulpos gibi bazı yazarlara göre küçük üreticinin sayısal olarak arttığına ilişkin bazı bulguların olması ya da G. Frank, P. Baran, E. Laclau, Taylor, Arrighi, Amin, Alavi, Banaji, Rudra, Patnaik gibi iktisatçıların Hindistan ve Latin Amerika üzerine yapmış oldukları incelemeler örnek gösterilebilir) dayanmaktadır. Bu tartışmalar ekseninde gelişen yeni yaklaşımlar ise “üretim tarzlarının eklemelenmesi” sorunu üzerinde yoğunlaşmaktadır (Aydın, 1986a: 172).

2.3.3. Köylü üretim tarzının kapitalizmle eklemelenmesi yaklaşımı

Üretim tarzlarının eklemelenmesi yaklaşımı kuramsal dayanağını Althusser ve Balibar’dan almaktadır. Eklemelenme kavramının Marksist yazında tartışılması ise özellikle Althusser ve Balibar’ın *Kapitali Okumak (Reading Kapital)* kitabının İngilizceye çevirisiyle başlar. Bu tartışmalarda kullanılan dil ve yöntem ise daha çok Althusserci bakış açısıyla Marx’dan esinlenerek yapılmış ve özellikle Marx’ın olgunluk dönemi eserleri (özellikle Kapital) ve Althusserci bakış açısıyla üretim tarzları ve bunların eklemelenmesi konusu ekseninde gerçekleşmiştir.¹² Biz ise çalışmanın bu kısmında, kapitalizmin gelişim sürecinde köylü üretim tarzının varlığı ve süregitmesi tezine alternatif bir yaklaşım olarak, tartışmaların merkezinde yer alan kapitalist üretim tarzı ile kapitalizm öncesi üretim tarzlarının eklemelenmesini ana hatlarıyla özetlemeye çalışacağız.

¹¹ Boratav’a göre bu tartışmalar günümüzde Marksist ve Neoklasik okullar arasında olmaktan çok okulların içinde farklı yaklaşımlar ve yorumlar arasında sürdürülmüştür. Bu nedenle, temel sorunsala ilişkin açıklamalar, okulların sistematik düşüncelerinden ziyade, Boratav’ın ifade ettiği biçimde, sorunsala ilişkin farklı yanıtlar üzerinden ele alınacaktır.

¹² Althusser’ci bakış açısına göre üretim tarzlarının eklemelenmesiyle ilgili detaylı incelemeler için bkz. “J.Taylor(1979), E.Laclau(1977), H.Wolpe(1980), N.Mouzelis (1980), A.Foster-Carter (1978) Hindess ve Hirst (1975, 1977), ayrıca kapitalist üretim tarzı ile kapitalizm öncesi üretim tarzları arasındaki ilişki ve bunların eklemelenmesi üzerine daha detaylı bir inceleme için tartışmaya maddi anlamda katkı sağlayan P.P. Ray (1971,1973,1978), G. Duprê ve J.Banaji (1977), B.Bradby (1975), E.Terray (1972), C. Meillassoux (1972) gibi yazarların çalışmalarına bakılmalıdır

Althusser ve Balibar’a göre üretim biçimi, üretim ilişkileri ve üretim güçlerinin tarihsel olarak belirli biçimlerini içermektedir. Üretim tarzı, aslında soyut ve toplumu anlamak için oluşturulan bir kavram olup tarihsel süreç içinde belirli bir gerçekliğe tekabül etmemektedir. Ancak somut gerçekliği anlamak için Balibar, Marx’ın “toplumsal formasyon”¹³ kavramını revize etmiştir. Althusser ise Toplumsal formasyon kavramını geliştirerek ekonomik, politik, ideolojik ve teorik olmak üzere bir dizi farklı pratikten oluşan karmaşık bir bütün olarak ele almıştır. Böylece, toplumsal formasyon kavramı farklı üretim biçimlerinin bir arada olabileceği düşüncesini öne çıkarmaktadır (Ercan, 2006: 155). Althusser ve Balibar’a göre, bir toplumsal formasyon içinde farklı üretim tarzları birbiriyle eklemlenmiş olarak var olabilirler. Hâkim olan üretim tarzı ise diğer üretim tarzlarını kontrolü altına alacaktır. Toplumsal formasyonun somut olarak algılanmasına karşın, üretim tarzı kavramı soyuttur ve üretici güçlerle buna tekabül eden üretim ilişkilerinin özel bir biçimde eklemlenmesi tarafından belirlenir. Burada üretim ilişkileri ise toplumsal artığa el koyma biçimlerini ve buna karşılık olan üretim araçlarının toplumsal bölüşümünün niteliğini belirlemektedir. Üretici güçler ise doğanın sömürülme biçimini yani belli bir ham maddenin belli bir ürüne dönüştürülme biçimini ifade etmektedir. Bu biçimiyle *a priori* olarak tanımlanan üretim tarzı kavramından giderek çeşitli üretim tarzlarına denk gelen üretim ilişkileri ve üretici güçlerinin tanımlı gene *a priori* olarak yapılmaktadır. Ancak Althusserci bakış açısına göre somut olarak toplumlar, soyut olarak nitelenen birçok üretim tarzını içinde barındırmaktadır. Bu yaklaşımın amacı çevre ülkelerde kapitalist olmayan çeşitli üretim tarzlarının (örneğin köylü üretim tarzı) kapitalizmin gelişmesini ne dereceye kadar engellediğini ortaya koymaktır. Kapitalist olmayan üretim tarzlarının çevre ülkelerde kapitalizmle eklemlenmesi sonucu bu üretim tarzları ortadan kalkmamakta fakat hâkim olan kapitalist üretim tarzına bağımlı bir biçimde onun amaçlarına hizmet emektedir (Aydın 1986a). Benzer bir biçimde Balibar da kapitalist olmayan üretim biçimlerinin

¹³ Marx, Toplumsal Formasyon ya da Toplumsal Ekonomik Formasyon kavramını, üretim tarzı ile devlet, yasalar ve ideolojiyi içeren üstyapılardan oluşan bir kavram olarak kullanmaktadır. Bu çerçevede Marx, toplumsal formasyon kavramını, tarihsel süreç içinde “artsüremli olarak” üretici güçlerin gelişimini açıklarken kullanmaktadır. Bu gelişim sürecinde üretici güçler, bir öncekinin içinden doğmaktadır. Buradan hareketle Marx, toplumsal aşamaları sınıflandırarak, asyatik antik, feodal ya da kapitalist üretim tarzlarının toplumsal formasyonun aşamaları olduğunu ifade etmektedir. Bunun daha detaylı bir incelemesi için Bknz. **Marx, K. (1967)**, Kapitalizm Öncesi Ekonomik Şekilleri, **Marx, K.(1993)**, Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı ve **Marx, K. Engels, F. (1976)**, Alman İdeolojisi. Ayrıca bknz **Althusser, L. ; Balibar, E. (1977)**, Reading Capital.

kapitalizmle eklemlenmesi sürecinde, toplumsal formasyonun farklı aşamaları arasındaki ilişki (connexions) nedeniyle, farklı üretim tarzları aynı anda bir arada olabilir ve bu üretim tarzlarından biri diğerinden baskındır. Dolayısıyla Marx'ın analizinde olduğu gibi üretim biçimleri ya da toplumsal aşamalar belirli bir tarihsel düzlemde “artsüremli”(diachronic) olmayabilir, aksine üretim biçimleri ya da toplumsal aşamalar aynı anda yani eşsüremli (synchorony) varolabilirler (Althusser ve Balibar, 1977).¹⁴

L.Althusser ve E.Balibar'cı teorinin önemli temsilcilerinden biri olan J.G.Taylor'a göre ise, üretim tarzlarının eklemlenmesinde önemli olan, bir toplumsal formasyon pratiğinin diğer bir toplumsal formasyon pratiğine müdahale etmesidir. Bu süreçte toplumsal formasyonlardan her biri üretim tarzının kendini yeniden üretebilmesinin devamlılığını sağlamak için diğer toplumsal formasyonu dönüştürme çabasıdır (Taylor, 1984). Taylor bu süreçte, kapitalizm öncesi üretim tarzlarının kapitalizmle eklemlenmesinde, birden çok toplumsal formasyonun karşılıklı ilişkilerinden dolayı farklı üretim tarzlarının bir arada var olabileceğini belirtmektedir. Bu eklemlenme sürecinin iki önemli belirleyicisi ise kapitalist üretim tarzının yeniden üretim gereksinimleri ile kapitalist olmayan üretim tarzının kendini yeniden üretimi ile engellenmesi yani sınırlandırılmasıdır (Taylor, 1984: 134).

Taylor'un analizi, kapitalist üretim biçimleri ile kapitalist olmayan üretim biçimlerinin karşılıklı etkileşimi, birlikte varoluşu, birinin diğerine müdahalesini ve hâkim olma amacını içermektedir. Bunu ise “emperyalist (kapitalist) sızma” ve “sınırlanmış eşitsiz gelişme” kavramıyla izah etmeye çalışmaktadır. Bu süreç, üçüncü dünya formasyonlarındaki çözülmenin ve kapitalist gelişimin ekonomik temelini oluşturmaktadır. Taylor'a göre, kapitalist olmayan üretim tarzının, belirleyici düzeyinin yeniden üretimini engelleyen kapitalist sızmanın, zor yoluyla neden olduğu yer değiştirme, üçüncü dünya formasyonlarında, kapitalizme geçişe sınırlı ve eşitsiz biçimi kazandıran bir etki yaratmaktadır. Bu süreçte; kapitalizme geçişte, kapitalist ilişkilerin işbölümü içinde yer alan mevcut üretim tekniklerini hemen değiştiremediği bir

¹⁴ Balibar'ın kapitalist olmayan üretim biçimlerinin kapitalizmle eklemlenmesi sürecinin merkezindeki temel problematik olarak gördüğü “diachronic” ve “synchronic” analizin detaylı bir irdelenmesi için bknz. **Reading Capital**, Part III Chapter 4 “Elements for a Theory of Transition.”

durumda, kapitalist ilişkilerin yerleştirilmesi söz konusudur. Avrupa’da feodalizmden kapitalizme geçişi tanımlayan bu olgu, üçüncü dünya formasyonlarında kapitalist sızma ile ortaya çıkmaktadır. Taylor’a göre, daha önceden var olan işbölümleri, emperyalizmin sömürge döneminde dikkatini kendini yeniden üretimi için yaşamsal öneme sahip sektörlerle çevirmesi ve birçok formasyonda ise kendini, kapitalist olmayan üretim tarzını tümünden yıkmaya yeterli bulmaması nedeniyle, oldukça eşitsiz bir biçimde dönüşüme uğramaktadır. Bu nedenle, kapitalist olmayan işbölümlerinin, giderek başat duruma geçmekte olan kapitalist üretim ilişkilerinin altında eşitsiz bir biçimde gelişmesi şeklinde tanımlanan ekonomik bir yapı ortaya çıkmaktadır. Yani Taylor’a göre bu süreçte; bazı sektörlerde kapitalist olmayan ilişkiler ve teknikler korunurken veya az bir dönüşüme uğrarken, bazı diğer sektörlerde ise teknikler ve ilişkiler tümünden kapitalist ilişkiler ve kapitalist işbölümü ile yer değiştirmektedir (Taylor, 1984). Bu, Taylor’un bahsettiği üçüncü dünya ülkelerinde kapitalist ilişkilerin gelişiminin temel dinamiğini oluşturmaktadır.

Bu çerçevede, Taylor, üçüncü dünya kapitalist formasyonlarını, emperyalist (kapitalist) sızmanın sonucu olarak kapitalist üretim tarzının başat duruma gelmeye başladığı ve üçüncü dünyadaki kapitalist olmayan toplumsal formasyonların kapitalizmin sızmasıyla, bir toplumsal pratiğin diğerine eklemlendiği, geçiş formasyonları olarak tanımlamaktadır (Taylor, 1984: 135). Taylor kapitalist sızmanın bir sonucu olarak farklı pratiklerin eklemlenmesini tarihsel süreç içinde üç aşamada ele almaktadır. Bunlardan ilki tüccar kanalı ile sızmadır. Kapitalizmin gelişimini önceleyen bu aşama, kapitalizmin ticaret kanalıyla diğer toplumlarla ilişkiye girmesidir. Burada önemli olan mekanizma ise para sermayenin hareketliliğidir. Bu aşamada tüccar sermayesi çevre ülkelerde varolan üretim ilişkilerini daha da güçlendirmiştir. İkinci aşama ise, meta ihracının belirleyici olduğu sızmadır. Rekabetçi kapitalizm olarak ifade edilen bu aşamada, üretimdeki büyük artış beraberinde üretilen ürünlerin ihracını zorunlu kılmıştır. Büyük ölçüde sömürge ülkelere ihraç edilen bu mallar, bu ülkelerde sürdürülen zanaatkâr üretimini tamamen tahrip ederek, kitle halinde işlerinden ve üretim araçlarından mahrum kalan bir insan yığınınına neden olmaktadır. Bu ilk iki aşamada üçüncü dünya formasyonlarında, üretim tarzlarının birlikte varoluşu, ya kapitalist olmayan tarzlardaki meta değişiminin gelişimi ile başa baş yürümüş ya da tüccar sermayesinin ve meta ihracının başatlığı altındaki sızma tarafından içeri sokulmuş olan

tüccar sermayesinin rolünü oldukça arttırmıştır. İç pazarın genişlemesi, tarımsal metaların ve kapitalist sektöre ait malların ihracı ve ithal metaların bölüşümü, tüm metaların dolaşımında hızlı bir artış, tüccar sınıfının rolünün güçlenmesi için bir temel oluşturmuştur (Taylor, 1984: 133). Sızmanın son aşaması ise sermaye aracılığıyla emperyalist sızmadır; bu aşamada ise merkez kapitalist ülkede banka ve endüstri sermayesi birleşmeleri ve sermayenin yoğunlaşması ile merkezleşmesi, merkez kapitalist ülkelerin sermaye ihracını gündeme getirirken, çevre ülkelerde varolan eklemlenme biçimi içinde kapitalist ilişkiler daha belirgin hale gelmiştir (Ercan, 2006: 156). Taylor'un kapitalist olan ve olmayan üretim tarzlarının karşılıklı ilişkileri, birlikte var olması ve eklemlenmesi sürecinde kapitalist sızma ve eşitsiz sınırlanmış gelişme ile yapmış olduğu bu analiz, bir toplumsal pratiğin, diğerine baskın hale gelme ve onu dönüştürme çabası sürecinde daha önce başat durumdaki kapitalist olmayan üretim tarzının yeniden üretiminin kapitalist sızma karşısında koymuş olduğu sınırlamaları içermektedir. Böylece, özellikle üçüncü dünya ülkelerinde ya da çevre yapılarında, kapitalist ilişkiler (ve elbette tarımda da) dışarıdan yerleştirilen ya da dayatılan hegemonik bir güç olarak ortaya konulmaktadır.

Taylor geçiş dönemi formasyonları olarak tanımladığı bu gelişimde kapitalist sızmayı engelleyen bazı mekanizmaları da ortaya koymaktadır. Ona göre bu engeller özellikle tarımın kapitalist sızmaya uğraması sürecinde önemli ölçüde belirgindir. Bu çerçevede Taylor (1984: 147) birçok geçiş formasyonunda tarımsal sektörde kapitalist ilişkilerin neden gelişmediği sorunu üzerinde durmakta ve bunun birçok ülke örneğinden hareketle, basitçe emperyalist stratejilere bağlanamayacağını şu biçimde ifade etmektedir:

Afrika ve Asya formasyonlarında sömürge aşamasında böylesi bir sızmaya gerek olmamakla birlikte, bağımsızlık döneminde yerli pazarın gelişmesi ile tarımdaki sızma hem emperyalist hem de ulusal sermaye yönünden oldukça kârlı bir uygulama durumuna gelmektedir. Daha öncede vurguladığımız gibi “sızmaya başlıca engeller, doğrudan üreticilerin üretim araçlarından büyük ölçüde kopuşunu önleyen veya sınırlayan, üretim tarzları ve elemanlarının süregelen yeniden üretiminde yatmaktadır.”

Ancak Taylor'un üzerinde önemle durduğu örnek Latin Amerika yarı-feodal formasyonunda kapitalizmin tarıma sızma çabasının dikkate değer biçimde başarısız olmasıdır. Burada köylülüğün farklılaşması ve ulusal endüstriler için bir iç pazarın oluşumu yoluyla kapitalist tarıma geçiş, yarı feodal köy ağalığı sistemi (hacienda) ve toprak sahiplerinin siyasi iktidarı tarafından engellenmiştir. Burada malikaneye bağlı köylülüğe dayanan toprak sahibi sınıf, toprakların yeniden bölüşülmesiyle tarımda kapitalist sınıfın ortaya çıkışına yol açacak kapitalist toprak reformunu yasallaştırma girişimlerini engellemiştir. Toprak sahibi sınıf burada kendi komprador ve mali sermaye destekleri ile birlikte sürekli olarak, ulusal kapitalist sınıfın kapitalist ilişkileri yaygınlaştırması yönündeki taleplerini zayıflatabilmiştir (Taylor, 1984: 130).

Taylor'a göre, kapitalist sızmanın karşıt bir örneğini ise, Kuzey Vietnam köy üretimine Fransız kökenli sömürge sızması oluşturmaktadır. Burada Asyatik tarzın dinamiğine karışarak toprak sahipliğinin geçici biçimlerine ve emek araçlarından kopuşuna olanak sağlayan sömürge politikaları bir ölçüde arazi yoğunlaşmasını ve sermaye birikimini ortaya çıkarabilmiş ve tarım için bir ücretli emek birikimi yaratabilmiştir. Bunun sonucu olarak, 20. yüzyılda bağımsızlık dönemi öncesinde, tarımsal kesimde özgül olarak kapitalist biçime ait sınıflar ortaya çıkabilmiştir. Kazanç sağlayan hammadde sektörü için emek gücü yaratmaya yönelik, sınırlı bir emek gücü sağlayabilmiş işbölümü ile birleşen, farklılaşmayı olanaklı hale getiren sömürgeci çabalar kapitalist üretimin ortaya çıkışının kilit belirleyicisi olmuş ve daha sonra bunlar köy üretimi ile birlikte var olmuştur. Böylece köylülüğün kapitalist farklılaşmasının yaratılmasında emperyalist sızmaya katkı sağlayan ve daha önce başat olan, Asyatik tarzdaki işbölümü, geçiş formasyonunda kendini yeniden üreterek kapitalist üretimin sınırlı bir gelişimine izin vermektedir (Taylor, 1984: 148).

Taylor'un çözümlemesindeki en önemli nokta farklı iki toplumsal pratiğin, kapitalist üretim tarzı ile kapitalizm öncesi üretim tarzlarının eklemlenmesidir. Bu eklemlenme sürecinin iki temel belirleyici unsuru ise, kapitalist üretim tarzının kendini yeniden üretim gereksinimi ile kapitalizm öncesi üretim tarzının sınırlı olanaklarıdır. Bu süreçte üretim tarzlarının karşılıklı olarak birbirleri üzerindeki etkisi ve kendini yeniden üretim gereksinimini sürdürebilmek için diğerini dönüştürmeye çalışmasıdır. Bu nedenle kapitalist üretim tarzı üçüncü dünya formasyonlarında eşitsiz ve sınırlı bir

gelişim süreci göstermiş ve özellikle tarım gibi bazı sektörlerde başat üretim tarzı olmayı başaramamıştır. Başat olduğu sektörlerin bazılarında ise eski üretim biçimine ait emek süreçlerinin varlığını ortadan kaldıramamıştır. Dolayısıyla Taylor'a göre, kapitalist üretim tarzının, üçüncü dünya formasyonlarında ve özellikle tarım sektöründe egemen olma çabasına karşın kapitalizm öncesi üretim tarzları (küçük köylü üretimi ya da yarı feodal üretim biçimi) sınırlandırılmış bir biçimde varlığını sürdürebilmektedir.

Analizlerini farklı üretim tarzlarının eklemlenmesi temelinde yapan E.Laclau ve P.P.Rey de Taylor'un analizine benzer bir yaklaşım sergilemektedirler. İlk olarak Laclau analizine üretim tarzı ve ekonomik sistem ayrımı yaparak başlamaktadır. Laclau, üretim tarzı kavramını üretim araçları mülkiyetinin belirli bir türüne bağlı ilişkilerin ve toplumsal üretici güçlerin kompleks bir bütünü olarak ifade etmektedir. Ekonomik sistem ise, ister ulusal ister dünya ölçeğinde olsun ekonominin farklı sektörleri ya da farklı üretici birimleri arasındaki karşılıklı ilişkiyi belirler. Bir ekonomik sistem, değişik üretim tarzlarını içerebilir. Ancak bunlar ekonomik sistemin ana parçaları olarak işlev görürler (Laclau, 1977: 107).

Dolayısıyla Laclau da, tanımladığı ekonomik sistem kavramı içinde, farklı üretim tarzlarının aynı anda var olabileceğini, kapitalist üretim tarzının, ekonomik sistem içine girişinin, kapitalizm öncesi üretim tarzlarının çözülüşü anlamına gelmeyeceğini, aksine bu farklı üretim tarzlarının eklemlenmesiyle beraber ekonomik sistem içinde varlıklarını sürdürebileceğini ifade etmektedir (Laclau, 1977: 112).

Rey ise farklı toplumsal formasyonların eklemlenmesini tarihsel bir çerçevede ele almaktadır. Rey'e göre eklemlenme statik bir durum değil tarihsel bir süreçtir. *Sınıflar İttifakı (Les Alliances de Classes)* isimli kitabında Rey, kapitalizme geçiş sorunsalını yeniden formüle ederek ele almaktadır. Burada Rey'in temel tezinin özü, hem Avrupa'da feodalizmden kapitalizme geçişi hem de kapitalizmin, kapitalizm öncesi diğer tarzlarla eklemlenmesini kavrayabilecek tek bir çözümsel çerçeve geliştirmektir. Bu eksende Balibar'ın aksine eklemlenme sürecinin artsüremlilik (diachronic) yönünü vurgulamak için, eklemlenmeyi üç farklı aşamada dönemselleştirmiştir (Foster-Carter, 1978: 66). Birinci aşama, kapitalizmle ilişkinin kapitalizm öncesi üretim tarzını güçlendirdiği değişim alanındaki ilk bağlantıdır. Burada geleneksel tarz egemen tarz

olarak kalır. Kapitalizm ondan hammadde alır, ancak bu değişim ilişkisi, kapitalizm öncesi tarzda kapitalist ilişkileri geliştirmedeği gibi, mevcut üretim tarzının da güçlenmesine neden olmaktadır. Örneğin Avrupa kapitalizmi ilk dönemlerinde feodal aristokraziyle ittifak kurarak gerek tarımsal üretimi ve gerekse emek gücünü, her iki kesim için de uzun süre yararlı olan bir ilişkiye sokarak güven altına almıştır. İkinci aşama ise, kapitalizmin kök salmaya başladığı kapitalizm öncesi tarzı boyunduruğu altına aldığı, ancak ondan yararlanmasını da sürdürdüğü ikinci evredir. Bu evrede kapitalizm artık egemen durumdadır ve diğer üretim tarzları kapitalizmin temelinde varlıklarını sürdürüp ona göre değişmektedirler. Rey'in geçiş aşaması olarak nitelendirdiği bu evrede, feodalizmden kapitalizme geçişte köylü tarımı ve el zanaatları önce kısmen sonra tümüyle dönüştürülüp ortadan kaldırılmış ve bir emek gücü yaratılmıştır. Rey'in üçüncü aşama olarak ifade ettiği dönemde ise –üçüncü dünyada henüz ulaşılmamış olan-kapitalizm öncesi tarzın tarımı da kapsamak üzere tümüyle ortadan kalktığı aşamadır (Foster-Carter, 1978: 70).

Sonuç olarak eklemlenme teorisiyle ilgili bu yaklaşımlar, kapitalist olmayan toplumsal formasyonların başat durumda olduğu üçüncü dünya ülkelerinde (ki bu kısaca batı Avrupa formasyonu dışında kalan ve tarımdaki kapitalist dönüşümün feodalizmden kapitalizme geçiş biçiminde bir nitelendirme ile açıklanamayan çevre yapılarıdır), kapitalizm öncesi üretim tarzlarının kapitalist gelişim sürecini ne ölçüde sınırlandırdığını ortaya koymaktadır. Bu yaklaşıma göre kapitalizm öncesi üretim tarzları, kapitalist üretim tarzıyla eklemlenmesi sonucu tamamıyla ortadan kalkmamaktadır. Kapitalist üretim tarzı ise bu ülkelerde eşit olmayan ve sınırlı bir gelişim süreci göstermektedir. Bu çerçevede kapitalizm özellikle tarım gibi sektörlerde egemen olmayı başaramamıştır. Egemen olduğu diğer alanların bir kısmında ise mevcut emek süreçlerinin varlığını ortadan kaldıramamıştır. Dolayısıyla kapitalist üretim tarzı genel anlamda, üçüncü dünya ülkelerindeki mevcut üretim ilişkilerine girerken, kapitalist olmayan bu mevcut üretim ilişkileri, kapitalist üretim tarzına bağımlı ve sınırlandırılmış bir biçimde onun amaçlarına hizmet ederek varlığını sürdürmeye devam edecektir.

Eklemlenme yaklaşımı, hem kendi temel kavramlarının dayanıksızlığı hem de bu temel kavramların geliştirilmesindeki başarısızlığı ve üretim tarzlarının

eklemlenmesi kavramının çeşitli sorunları içinde barındırdığı gibi temel argümanlarla kimi yazarların şiddetli eleştirilerine maruz kalmıştır. Bu eleştirel görüşlerden bazıları üretim tarzları kavramını tamamen bir kenara bırakıp, yeni bir temel üzerinden toplumsal formasyon kavramı oluşturmaktadır. Diğer bazı görüşler ise toplumsal formasyon kavramını bir kenara bırakıp, toplumsal formasyon kavramının içerdiği ilişkileri ve pratikleri de kapsamına alan yeni bir üretim tarzı kavramı üretmektedirler. Oldukça farklı biçimlerde olsa da G. Frank, I.Wallerstein, B.Hindess ile P.Q.Hirst gibi yazarlar birinci yaklaşımın, J.Banaşi ve H.Alavi gibi diğer yazarlar ise ikinci yaklaşımın öğelerini benimsediği söylenebilir (Wolpe, 1984).

Tartışmaya katkısı olan bu eleştiriler kısaca şöyle özetlenebilir. İlk olarak Hindess ve Hirst farklı üretim tarzlarının eklemlenmesine karşı çıkmakta ve bir toplumsal formasyon içinde, hem kapitalist hem de köylü üretimi gibi birden fazla üretim tarzının aynı anda olamayacağını savunmaktadır (Hindess ve Hirst 1975).

Hindess ve Hirst'e göre bir toplumsal formasyonda, bir üretim tarzının varoluş koşullarının bulunması diğer üretim tarzlarının oluşmasını sağlayacak koşulların engellenmesi demektir. Dolayısıyla feodal ya da köylü üretim tarzının varoluş koşullarının geçerli olduğu ve kendilerini yeniden üretebildikleri bir toplumsal formasyon, kapitalist üretim tarzının varoluş koşullarını üretmekten sorumlu tutulamaz. Dolayısıyla kapitalist üretim tarzının belirli unsurlarının feodal toplum içinde bulunabilmelerine karşın, kapitalist üretim tarzının kendisi bu toplumsal formasyon içinde yer almayacaktır (Hindess ve Hirst 1975).

Farklı üretim tarzlarının eklemlenmesi sürecinde, bu üretim tarzlarının aynı anda bir toplumsal formasyon içinde var olabilmesi ve özellikle bu süreçte tarımda kapitalist ilişkilerin gelişimi ile ilgili eklemlenme yaklaşımına başka bir eleştiri de H.Alavi'den gelmiştir.

Alavi'ye göre farklı üretim tarzlarının aynı toplumsal formasyon içinde yer alması ya da birbiriyle eklemlenmesi mümkün değildir. Ona göre, farklı üretim tarzları ancak birbirleriyle çatışma halinde var olabilirler ve bir toplumsal formasyon içinde bir üretim tarzının gelişmesi ve diğer üretim tarzıyla çatışarak onu yok etmesi kaçınılmazdır. Alavi bu karşı çıkışını *“India and the Colonial Mode of Production”*

başlıklı çalışmasında, Hindistan kırsal yapıları üzerinden hareket ederek temellendirmeye çalışmıştır. Alavi'ye göre Hindistan'da kırsal yapılar kapitalizmle çatışma halinde değildir, dolayısıyla bu anlamda bir eklemlenmeden bahsetmek de mümkün değildir (Alavi, 1975). Alavi, Hindistan'ı sömürge üretim tarzına sahip bir ülke olarak nitelirmektedir. Dolayısıyla burada sömürge dönemi yaygın meta üretiminden dolayı feodalizmden ve sermaye birikiminin gerçekleştirilememiş olmasından dolayı da kapitalizmden bahsedilemez. Bu noktada belirtmek gerekir ki Alavi'nin burada vurguladığı, Hindistan tarımındaki kapitalist gelişim sürecinin batı Avrupa tipindeki bir gelişme biçiminden ziyade, daha çok sömürge tipi bir kapitalist gelişme biçiminde gelişmiş olduğudur. Bu eksende yapmış olduğu analiz, Wallerstein ve Amin'de olduğu gibi "dünya sistemi" analizine benzemektedir (Alavi, 1975). Alavi'ye göre, sömürge kapitalizmi, kapitalist üretim tarzıyla çelişkili değildir. Tersine dünya kapitalizminin hiyerarşik şekillenmesi altında farklılaşmış bir yapıyı içermektedir. Sömürgeci devlet, sömürgeci merkeze (kapitalist sömürgeci devlete) artı değer aktarılmasını sağlamaktadır. Sömürge devlette ise artığın yitirilmesinden dolayı bir sermaye birikimi de söz konusu değildir. Alavi'ye göre, sömürge üretim tarzı özünde kapitalist olmasına karşın, iç dinamiklerin dışa bağımlı olmasından dolayı, bu üretim tarzından kısmen farklı ve kendine özgüdür (Alavi, 1975).

Alavi'nin farklı üretim tarzlarının eklemlenmesi yaklaşımına karşı yapmış olduğu bu eleştiriler, Hindistan'da, tarımsal yapıların dönüşümüne ilişkin 1970'lerdeki tartışmalara önemli bir katkı niteliğindedir. Bu tartışmalar kısaca, Hindistan tarımının belirli sektörlerinin feodal veya kapitalist diye nitelendirmesinde uygun ölçütlerin neler olabileceği konusunda farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.¹⁵ Tartışmaların kaynağı ise A.Rudra'nın uygulamış olduğu istatistiksel yöntem ile Hindistan tarımında kapitalist ilişkilerin olmadığı ve bu nedenle ülkede kapitalizmin de

¹⁵ Literatürde Hindistan tartışmaları olarak yer alan bu tartışmaların bu kısımda kısaca değinilmesinin nedeni, sadece Hindistan tarımsal yapılarındaki kapitalist dönüşüme ilişkin bir analiz içeriyor olması değil aynı zamanda Hindistan örneğinden hareket ederek hem eklemlenme yaklaşımına hem de batı tipi tarımsal kapitalist gelişim analizine alternatif bir yaklaşım sunmasıdır. Tartışmaların daha detaylı bir özeti için bkz. McEachern, D. (1976), The Modes of Production in India, Journal of Contemporary Asia., Thorner A. (1982), Semi-Feudalism or Capitalism? Contemporary Debate on Classes and Modes of Production in India, Economic and Political Weekly, Vol. 17, No. 49.

olmayacağını ileri sürmesidir.¹⁶ Rudra'nın bulmuş olduğu istatistiki sonuçları ve metodolojisini eleştiren ve kapitalizmin statik bir olgu olarak değil, değişim eğiliminde tarihsel bir süreç olarak algılanması gerektiğini savunan U.Patnaik ise sömürge ekonomisinin karmaşık özgünlüğünü vurgulamaktadır (Foster-Carter, 1978: 80).

Patnaik'e göre, Hindistan'da kapitalist gelişim eğilimlerinin anlaşılması için konuya tarihsel bir süreç içinde bakılması gerekmektedir. Bu anlamda Hindistan tarımının sömürge öncesi ne derece kapitalist olduğu ve kapitalist gelişme eğiliminin olup olmadığına bakılması gerekmektedir. Bunun anlaşılması için kapitalist gelişimin kapitalizm öncesi üretim tarzlarıyla (pre-kapitalist) karşılıklı etkileşimine bakılmalıdır (Patnaik, 1971). Patnaik'e göre, tek başına ne ticarileşme, ne de topraksız köylülerin artması kapitalizmden bahsetmek için yeterli değildir. Kapitalizm ancak artığın tarımsal üretime yeniden yatırılmasıyla ortaya çıkabilir (Patnaik, 1971).

Patnaik'in, Hindistan örneğiyle temellendirdiği analizinde, Hindistan gibi ülkelerde kapitalizmin gelişimi, kendine özgü bir geçiş süreci olarak nitelenmektedir. Bu çerçevede Patnaik'in çözümlemesinde, eklemleme yaklaşımını anımsatacak bir biçimde kapitalizmin, pre-kapitalist ilişkilerle birlikte var olduğu nosyonu güçlüdür. Ancak bu noktada Patnaik'in ayrıldığı nokta tarımda kapitalist ilişkilerin gelişiminde sömürge tipi üretimin tarzının kendine özgü yapısıdır.

Patnaik'e göre Hindistan gibi sömürge ülkelerde, eski üretim tarzını kökünden değiştirmeyen, çarpıtılmış bir kapitalist gelişim süreci söz konusudur. Bu ülkelerde, emperyalizm, devletin aşırı gelir gereksinimleri ve dünya fiyatlarının dalgalanmaları aracılığıyla, tarımsal kesimin büyük bir çoğunluğunu yoksullaştırarak yarı-proleter haline dönüştürür, ancak sanayide alternatif istihdam olanakları sağlamadığı için bu

¹⁶ A.Rudra 1969 ve 1970 yıllarında yayınlamış olduğu makalelerinde Yeşil Devrim sonrası Hindistan tarımında kapitalizmin gelişip gelişmediğini irdelemiş ve kapitalizmin gelişmediği sonucuna varmıştır. Rudra'nın yapmış olduğu bu çalışma kısaca şöyle özetlenebilir. Rudra, Hindistan'ın en gelişmiş bölgesi olan Pencap'ta yapmış olduğu alan araştırmasında, birim üretim alanı başına harcanan ücretli emek miktarı, pazarlanan ürünün toplam ürüne oranı, birim üretim alanı başına kullanılan modern tarım aletlerinin parasal değeri ve birim üretim alanı başına düşen üretim verimliliği gibi ölçütleri kullanarak kapitalizmin gelişmediği sonucuna varmıştır. Rudra'ya göre, kapitalizmin gelişmiş olduğunu söyleyebilmek için tüm bu değişkenlerin yüksek bir değer göstermesi gerekirken Pencap'ta bu söz konusu değildir. **Zülküf, A.** (1986), s.190. Daha fazla bilgi için bkz. **Rudra, A. (1969)**, Big Farmer in The Punjab. ve **Rudra A., (1970)**, In Search of the Capitalist Farmer.

kesim tarıma bağımlı, düşük ücretle çalışan ve örgütsüz emek gücünü oluşturmaktadır. Patnaik'e göre Hindistan'ın kendine özgü koşulları altında emperyalizm tarafından yaratılan genelleşmiş meta üretimi, tarımda otomatik olarak kapitalist üretim ilişkilerini yaratmamış, ancak sermayenin dolaşım alanında aşırı gelişmesi ve kapitalist bir temelde yeniden kurulmasına olanak vermeksizin pre-kapitalist üretim tarzının çözülmesine yol açmıştır. Emperyalizm kapitalist gelişmeyi engellerken diğer yandan da ticaret sermayesi, tefeci sermayesi, küçük ticaret ve toprak kiracılığına yatırılan sermaye gibi eski tip sermayenin daha da gelişmesine olanak sağlamıştır. Sermayenin dolaşım alanında yoğunlaşması, meta üretiminin genel bir şekilde genişlemesine ve borçlanma yoluyla da topraksızlaşmasına yol açmaktadır. Bu nedenle, meta üretimi bu aşamada pre-kapitalist üretim tarzının kendi dinamik sonucu değil, emperyalizm tarafından dışarıdan empoze edilmektedir (Aydın, 1986a: 191).

Üretim tarzlarının eklemlenmesini eleştiren, J.Banaji ise, kapitalist üretim tarzının devrim yasasını tarihin her döneminde dünya ekonomisinin temel yapısını açıklamada tek öge olarak varsaymaktadır. Ona göre kapitalist üretim ilişkilerinin açıklanabilmesi için önce devrim yasalarının belirlenmesi gerekmektedir (Banaji, 1977). Bu çerçevede Banaji'ye göre kapitalizmin küresel anlamda genişlemesi ile birlikte kendisinden önceki geri ve ilkel üretim biçimlerinin (forms of production) yenilenmesi olarak, çarpıtılmış bir biçimde yeniden üretmekte ve daha sonra bu geri kalmış üretim formlarını yıkmaktadır. Eski üretim formlarının yeniden üretilmesi ve yıkılması aşamasında emek süreçleri iki biçimde sermayenin kontrolü altına girmektedir. Bunlardan ilki daha çok biçimsel bir ayrımı ifade eden eski üretim tarzlarına ait bir süreçtir. Burada emek üretim araçlarına sahiptir, ancak neyin üretileceği sermaye tarafından belirlenmektedir. İkincisinde ise emek tamamıyla üretim araçlarından koparılmış ve sermayenin denetimi altına girmiştir. Ancak, Banaji'ye göre, her iki biçimde de üretilen artığa sermaye el koymaktadır (Banaji, 1977).

Banaji analizinde, Hindistan'da, köylü üreticinin, üretim sürecinin yenilenmesi aşamasında (hem üretim araçlarının yeniden üretimi hem de geçimlik üretiminin sağlanması) kapitalist sermayenin denetimine girdiğini ve tüm bu üretim sürecinin yeniden üretimini sağlamak için kapitalist sermayeden (çiftçi, tüccar ve tefeci) almış olduğu ödünç paraya bağımlı olduğunu ileri sürmektedir (Banaji, 1977a). Banaji'ye

göre bu, biçimsel olarak köylü üretici ile sermaye arasındaki ticari bir ilişki gibi görünse de aslında metalaşmayı göstermektedir. Köylü üreticinin üretim araçlarının yeniden üretilmesinde, kapitalist sermayeden aldığı borç para üretim döngüsü sonunda, genişlemiş bir biçimde kapitaliste geri döner. Bu süreç sonunda aradaki fark kapitalist sermaye tarafından el konulan köylünün artık değerini oluşturmaktadır (Banaji, 1977a).

Banaji'ye göre, Hindistan'da küçük meta üretimine dayalı kapitalist sermaye birikimi, sömürge döneminde oldukça artmıştır. Bu dönemde küçük burjuva kapitalizminin temelleri köylü meta üretimiyle ortaya çıkmış, sömürgecilik sonrasında ise sermayenin üretimi tamamen denetim altına alması süreci hızlanmıştır. Banaji, geri ve aracı kapitalizm olarak dönemselleştirdiği bu sürecin evriminde geri kalmış yapıların ortadan kalktığını savunmaktadır (Banaji, 1977a).

Dolayısıyla Banaji, eklemlenme ve toplumsal formasyon kavramlarına karşı çıkarak sömürü tarzı ne olursa olsun, ekonominin devinim yasalarına tabi olması gerektiği görüşüyle eklemlenme kavramını yadsımaktadır. Bu yolla, farklı sömürü tarzlarını aynı devinim yasaları içine sokarak, üstü kapalı bir biçimde olsa da ikili ekonomi tezini dışarıda bırakmaktadır (Wolpe, 1984: 48).

Tarımda kapitalist ilişkilerin gelişmesinde ya da tarımda kapitalist dönüşüm sürecinin açıklanmasında, hem eklemlenme yaklaşımının, farklı üretim tarzlarının bir arada olabileceği görüşünü hem de klasik görüşün üçüncü dünya ülkelerindeki somut gelişmeyi açıklamadaki yetersizliğini eleştiren ve bunlara alternatif bir yaklaşım sunan diğer bir görüş ise başta G.Frank, I.Wallerstein olmak üzere T. Dos Santos, O.Sunkel, C. Furtado gibi iktisatçıların savunduğu *Bağımlılık Yaklaşımıdır*. Bu yaklaşım, Latin Amerika, Afrika ülkeleri ve Hindistan gibi üçüncü dünya ülkelerindeki kapitalist gelişmenin, bu ülkelerin dünya sistemiyle bütünleşmesinden kaynaklanan bağımlılıklarının bir sonucu olduğu argümanına dayanmaktadır.

2.3.4. Üçüncü dünya formasyonları'nın bağımlılığı yaklaşımı

Bu yaklaşım temel olarak, gelişmiş batılı kapitalist ülkeler ile üçüncü dünya ülkeleri arasındaki ilişkiyi analiz etmekte ve bu ilişkiyi merkez çevre ya da merkez uydu eksenindeki bir bağımlılık ilişkisi olarak ele almaktadır. Yaklaşımın 1960'lardaki

tartışmaya dahil olması ise daha çok Latin Amerika ülkelerinde kapitalist gelişimin biçimsel ve niteliksel görüngüsünün analizi ekseninde gerçekleştiği söylenebilir.

Latin Amerika toplumlarının nasıl karakterize edilmesi gerektiği hususunda bazı kuramsal görüşler (C. Fuentes, C. Furtado, J. ve Lambert); bu toplumların tarihsel olarak feodal bir yapı sergilediğini, bu feodal yapının kapalı ve geleneksel olması nedeniyle kapitalist gelişmeyi engellediğini ve dünya pazarları ile bütünleşmesinin önüne geçtiğini savunmaktadır. Bu eksende Latin ülkelerin azgelişmişliğinin temel nedeni ileri ve geri (kapitalist ve feodal nitelikli) sektörler arasındaki bütünleşmenin çok az olmasıdır. Buna göre kendine yeterli geri bir tarım sektörünün varlığı, sanayileşmeyi ve ekonomik gelişmeyi de engellemektedir. Bu görüşe karşı başta Frank olmak üzere bağımlılık yaklaşımı ise, Latin Amerika'nın 16. yüzyıldan itibaren dünya sistemiyle bütünleşmesiyle beraber kapitalist olduğunu, bu ülkelerin azgelişmişliğinin nedeninin feodalizm değil dünya sistemiyle bütünleşmesinden kaynaklanan bağımlılık ilişkisi olduğunu savunmaktadır (Aydın, 1986a).

Bağımlılık yaklaşımına göre çevre yapıların toplumsal formasyonlarının kapitalizm öncesi üretim ilişkileri (doğal ekonomileri), kapitalizmin girişiyle beraber yıkılmış ve zamanla burada kapitalist üretim ilişkileri egemen olmuştur. Çevre formasyonlarda var olan geri sektörlerin varlığı ise bazı sektörlerin görece olarak gelişmesine izin veren diğerlerinin geri kalmışlığını üreten ve bunun devamlılığını sağlayan kapitalist ilişkilerin bir ürünüdür. Bu nedenle, azgelişmişlik, geri kalmışlık ve feodal görünümlü ilişkilerin varlığı, özgül feodal düzenin yaşamını sürdüren kalıntılarından çok kapitalizmin boyunduruğundaki bir ekonomik gelişmenin sonucudur (Frank, 1969).

Üçüncü dünyanın, hâkim olan pre-kapitalist yapılarına sızan kapitalizm, Frank'a göre hiyerarşik bir yapı oluşturmaktadır. Bu sistem, yaratılan artığın gelişmiş ülkelere transferini sağlamaktadır. Bu çerçevede Frank, yapının merkez-çevre biçiminde oluştuğunu ve merkez ülkelerin, çevre yapılarda üretilen artığa el koyduğunu (ki bu merkez ülkelerin sermaye birikiminin ve gelişmesinin kaynağını oluştururken, çevre ülkelerin sermaye yoksunluğu gelişmemesinin temel nedenini oluşturmakta) ifade etmektedir. Ayrıca bir süre sonra bu çevre yapılar alt merkezler ya da alt-metropoller

olarak sistemin hiyerarşik yapısı içinde yer almakta yani kendi merkez-çevre ilişkilerini oluşturarak artığın merkez ülkeye aktarılmasındaki sömürü zincirini tamamlamaktadır. Dolayısıyla, çevre yapılar kısır bir azgelişmişlik döngüsü içine sokulmaktadır. Bu nedenle kapitalist gelişme beraberinde tarihsel olarak azgelişmişlik ve gelişmişliği ortaya çıkarmaktadır (Frank, 1975).

Frank'a göre kapitalist yayılmanın 16. yüzyıldan itibaren oluşturduğu dünya sisteminde, gelişmiş ülkeler merkezi oluştururken üçüncü dünya ülkeleri de bu yapının merkeze bağımlı çevre yapılarını (uydularını) oluşturmaktadır. Bu bağımlılık ilişkisini gerçekleştiren de uluslararası pazar ve ticarettir. Merkez ülkeler bu ilişkide teknoloji ve pazarın kontrolünü ellerinde tutmakta ve artığın çevreden merkeze doğru transferini sağlamaktadır. Frank, üçüncü dünya ülkelerinin bu bağımlılık ilişkisi çerçevesinde üretim yapılarının ve toplumsal formasyonlarının tamamen yıkıldığı, azgelişmiş bir evrilme süreci izlediğini ifade etmektedir (Frank, 1975: 107). Frank, Latin Amerika ve diğer üçüncü dünya ülkelerinin de böyle bir gelişim süreci izlediğini, 16. yüzyıldan itibaren bu çevre ülkelerin dünya sistemiyle bütünleşerek kapitalist bir yapıya dönüştüğünü ve dünya pazarı için üretim yapmaya başladığını savunmaktadır. Bu çerçevede Frank'a göre kapitalizmin varlığı için meta değişimi yeterlidir ve Latin Amerika 16. yüzyıldan itibaren bu meta değişimi sürecinde egemen merkez ülkelerin çıkarları doğrultusunda yer almaktadır (Laclau, 1977).

Bu bakış açısına göre, Latin Amerika, Avrupa tarafından işgal edilip sömürgeleştirildiğinden beri, ticari ilişkiler yoluyla önce merkantilist daha sonra endüstriyel kapitalist bir dünya sisteminin parçası olduğundan, bu ülkeler tamamen kapitalisttir. Bu nedenle tarımsal dönüşüm sorunu diye bir sorun da söz konusu değildir. Bu aynı zamanda kapitalizmin, pre-kapitalist yapılarla eklemlenmesi görüşünü de dışarıda bırakmaktadır. Çünkü Latin Amerika'nın dünya pazarının bir parçası haline gelmesi buradaki pre-kapitalist yapıları tamamen yıkarak kapitalistleşmesine neden olmuştur (Aydın, 1986a: 201).

Bu nedenle Frank'a göre, Latin Amerika ülkelerinin eskiden tarımsal ürünler ihraç eden bölgelerindeki yapıları ve kurumları feodal olarak nitelemek yanlıştır. Bu yapılar çarpık bir biçimde de olsa aslında kapitalistlerdir. Büyük toprak işletmeleri, ister

plantasyon biçiminde isterse hacienda biçiminde olsun, bu ilişkiler ticari bir teşebbüs olarak ortaya çıkmıştır (Frank, 1969).

Sonuç olarak Frank'a göre merkez ve çevre ekonomilerin bütünleşmesi bir dizi sömürü ilişkisi çerçevesinde gelişmektedir. Bu ilişki sonucu çevre ülkelerdeki artık ürün merkez ülkelere transfer edilerek üçüncü dünya ülkelerinin gelişmesi engellenmektedir. Bu sömürü ilişkisinin en tepesinde merkez ülkeler yer alırken en altında da köylüler yer almaktadır. Merkez ülkeler çevre ülkeleri sömürürken, çevre yapılar içindeki hâkim sınıflar örneğin hacienda sahipleri de kendi alt çevreleri olan köylüleri sömürerek pazar için üretim yapmaktadır. Yani sömürü ilişkisi zincirleme olarak metropol ülkeler, yerel merkezler; büyük toprak ağaları ya da tüccarlar, küçük köylüler veya toprak kiracıları ve topraksız köylüler biçiminde gerçekleşmektedir (Frank, 1967).

Frank'ın analizine benzer bir yaklaşım ise I.Wallerstein'ın dünya sistemi analizidir ve Wallerstein da, Frank gibi gelişmişlik ve azgelişmişliğin kökenlerini irdelemektedir. Wallerstein'nın, tarihsel bir süreç içinde toplumları belirli kurumsal mekanizmalar doğrultusunda ele alarak oluşturduğu dünya sistemi yaklaşımı, dünyanın, belirli toplumsal yapı biçimleri içinde değişerek pazar ilişkilerinin belirleyici olduğu ve bunu dünya ölçeğinde tanımlayacak bir yapıya yani kapitalist dünya sistemine dönüştürdüğünü ifade etmektedir. Bu süreçte kapitalizm gene Frank'ta olduğu gibi mübadele ilişkisi ekseninde ele alınmaktadır. Ancak bu ilişki iki dinamik ilişki biçimini de içermektedir. Bunlardan ilki, sınıflar arasındaki mülkiyet hakları ve sermaye birikimiyle ilgilidir. Burada yönetici sınıfın üretimin doğası ve miktarı hakkında karar alma gibi bir konumu söz konusudur. İkincisi ise gelişmişlik ve azgelişmişlik sorununun ortaya çıktığı artığın aktarılması ve transferi ile ilgili olan eşitsiz ilişki biçimidir. Bu ilişki ise merkez-çevre ekseninde gerçekleşmektedir. Bu eşitsiz ilişki, merkez ülkelere çevre ülkelerden, (düşük ücret, düşük kâr ve düşük sermaye yoğun malların tanımladığı ekonomik bir yapıdan) artığın aktarılması olarak tanımlanmaktadır (Ercan, 2006: 142).

Wallerstein'e göre sınıflar arasındaki bu merkez-çevre ilişkisi dinamik bir gelişim süreci yaratmaktadır. Bu gelişim, merkezin çevreye doğru açılmasına ve buralardaki hammadde ve emek kaynaklarına yönelmesine neden olmaktadır. 16. yüzyıldan itibaren Avrupa'da kapitalizmin gelişimi böyle bir süreci ifade etmektedir.

Kapitalizmin gelişimi merkezden çevreye doğru genişlerken merkez ülkeler bu süreçte çevre yapılarında uluslararası ticaret yoluyla hem emek denetimini sağlamakta hem bu süreç sonunda bölgesel uzmanlaşma ve dünya işbölümünün gelişmesini sağlayarak, güçleri eşit olmayan ulus devletlerin oluşturduğu uluslararası yapıyı doğurmaktadır. Oluşan bu sistemde merkez, dünya işbölümünün korunması ve gelişmesini destekleyerek bir yandan sermaye birikim sürecini sağlarken, diğer yandan da çevre yapılarından artığın transferini garantilemektedir (Wallerstein, 1983).

Wallerstein analiz eksenine, ulusal gelişmenin aşamalarından ziyade, dünya sisteminin aşamalarını koymaktadır. Bu çerçevede dünya sisteminin gelişim dinamiğini belirleyen unsurlar, coğrafi keşifler ile ticari sınırların genişlemesi, uluslararası işbölümü ve emek denetiminin gelişimi (farklı ürünler için üretim alanlarının yaratılması) ve buralardan artığın aktarılmasını garantileyecek merkez kapitalist devlet mekanizmalarının yaratılmasıdır. Bu nedenle Wallerstein kapitalizmin dünya ekonomisi olarak ortaya çıkışını ve gelişim sürecini, 16. yüzyıldan itibaren başlayarak, coğrafi keşiflerle genişleyen dünya pazarı temelinde, ticarete dayalı bir işbölümü olarak ele almaktadır (Wallerstein, 2006).

Kapitalist dünya sisteminin gelişimini ve sürekliliğini sağlayan dinamizm, ticaretin olanaklı kıldığı bir süreçte emeğin metalaşması olmuştur. Ancak bunu olanaklı kılan, tarımsal faaliyetin feodal biçimlerden kapitalist biçimlere dönüşmesidir. Ancak bu dönüşümün geçerli olduğu yer Wallerstein'a göre merkezdir. Ama dünya sisteminin gelişimi, çevre yapılarıdaki toprak sahibi ile özgür olmayan emeğin arasındaki ilişkinin de merkezdeki kadar kapitalist bir biçim almasına neden olmuştur. Bu nedenle, gelişen dünya sisteminin yaratmış olduğu üretim hiyerarşisinde daha çok sermayeleşme gerektiren üretimler merkez bölgelerde yer alırken, emeğe dayalı üretimin yoğun olduğu bölgeler çevreyi oluşturmaktadır. Bu ise neden merkezde güçlü devletlerin yer aldığını ve neden çevrede zayıf devletlerin doğduğunu açıklamaktadır (Wallerstein, 2006).

Sonuç olarak hem Frank hem de Wallerstein, üçüncü dünya ülkelerinin dünya sistemine dahil olmasıyla beraber bir bağımlılık ilişkisi içine girdiğini ve bu süreçte var olan toplumsal formasyonların, kapitalizmin bu toplumlara girmesiyle beraber kısa sürede yıkılarak kapitalist üretim ilişkilerinin burada egemen hale geldiğini

savunmaktadır. Dünya sisteminin hiyerarşik yapısı ise merkez ülkelerin ihtiyaçları doğrultusunda şekillenmiştir ve çevre ülkelerdeki artığın merkeze aktarılmasını sağlamıştır. Her iki düşünür için de kapitalizmin varlığından bahsetmek için dünya ticaret sisteminde meta değişim ilişkilerinin varlığı yeterlidir. Bu noktada üretimin köleler, serfler ya da özgür köylüler tarafından yapılması önemli değildir. Bu nedenle bu yaklaşıma göre tarımda kapitalist dönüşüm önemsiz bir ayrıntı olmaktadır.

Bağımlılık yaklaşımının bu görüşleri, birçok yazarın yoğun bir biçimde eleştirilmiştir. Bunlar arasında en önemlileri olarak E. Laclau ve R. Brenner sayılabilir. Eleştiriler ise büyük ölçüde Frank'ın kapitalizm kavrayışında ve kapitalist- feodalist tanımlamada üretim ilişkilerini dışarıda bırakması gibi temel sorunsallar üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Laclau'ya göre Frank'ın kapitalizm tanımlaması çok geniş bir ifadeye sahiptir. Çok farklı üretim ilişkileri, hatta köylü üretim tarzındaki hacienda ve köylüler arasındaki ilişki bile kapitalist nitelikte sayılabilir (Laclau, 1977: 97). Dahası Laclau'nun iddiası, Frank'ın kapitalizm anlayışının teorik sonuçları, pazar için üretimin itici gücünün kâr saiki olduğu ve kârın gerçek üretici olmayan başka bir kişinin çıkarı için gerçekleştirildiği, dolayısıyla gerçek üreticinin kârdan mahrum kalmasıdır. Feodalizmden anlaşılan ise geçimlik bir üretim tarzı olduğudur. İkisi arasındaki belirleyici fark ise dünya pazarının varlığıdır. Frank'ın bu yaklaşımı, Laclau'ya göre, kapitalizm ve feodalizm tanımlarında üretim ilişkilerinin tümüyle bir kenara bırakmasına neden olmuştur. Böylelikle çok çeşitli sömürü ilişkilerini içine alan geniş bir kapitalizm düşüncesine varılabilmektedir. Çünkü ürünlerini pazara sunan doğrudan üreticiler, başkalarının çıkarı için çalışırlar ve yaratılmasına yardımcı oldukları iktisadi artıktan yoksun bırakılırlar. Bütün bu durumlarda temel ekonomik çelişki, sömürenlerle sömürülenlerin oluşturduğu çelişkidir. Burada Frank'ın kapitalizm tanımlamasına, Roma latifundialarındaki köleleri veya Avrupa Ortaçağında toprağa bağlı serfleri, en azından toprak sahibinin bir bölüm ekonomik artığı satmak için serften çekip aldığı durumları da –ki bu büyük bir çoğunluğu oluşturur- eklemek gerekir. Böylece, neolitik devrimden bu yana kapitalizmden başka hiçbir şeyin var olmadığı yargısına varılmaktadır (Laclau, 1977: 100).

Benzer biçimde Brenner'de yeni Smith'çi Marksizm olarak ifade ettiği Wallerstein ve Frank'ın tezlerini eleştirerek, merkez-çevre ilişkisi içinde az gelişmiş ülkelerden kapitalist ülkelere dünya pazarı mekanizmasıyla artığın transferi ile sömürü ilişkilerinin yeniden üretilmesinin açıklanamayacağını ileri sürmektedir. Brenner'e göre pre-kapitalist toplumlarda dönüşümün açıklanmasındaki anahtar kavram sınıf mücadelesidir. Marx'dan yoğun bir biçimde etkilenen Brenner bu dönüşümün anlaşılması için İngiltere'deki pre-kapitalist ilişkilere daha yakından bakılması gerektiğini savunmaktadır. Kapitalizmin, İngiltere'de tarımdaki sınıf ilişkilerinin dönüşümüyle gerçekleştiğini ifade eden Brenner, Wallerstein ve Frank'ın görüşlerinin pazar mekanizmasına dayandığını dolayısıyla az gelişmiş ülkelerdeki sınıf yapısının, az gelişmişliğin niteliğini belirlemedeki etkisini göz ardı ettiklerini ifade etmektedir (Brenner, 1977).

2.3.5. Az gelişmiş ülkelerin kırsal yapılarını açıklamaya yönelik diğer yaklaşımlar

Buraya kadar yaptığımız incelemelerde, tarımda kapitalist dönüşüme ilişkin dört temel yaklaşım ele alınmıştır. Yaklaşımlardan bazıları tarımda kapitalist ilişkilerin gerçekleşmesini köylülüğün tasfiyesi sürecinde ele alarak tarımda tamamen kapitalist ilişkilerin hâkim olacağını savunurken, bazıları da buna karşı çıkarak tarımda kapitalist gelişimi engelleyen, tarımın kendine özgü içsel dinamikleri üzerinde durmakta ve buradan hareket etmektedir. Diğer yaklaşımlar ise tartışmaya farklı üretim tarzlarının eklemlenmesi üzerinden, sınıf ilişkileri temelinden ya da dışsal etkilerin hâkim olduğu farklı unsurlar üzerinden hareket ederek dahil olmuşlardır. Bu başlık altında ise genellikle birbirini eleştiren bu farklı yaklaşımların etkisinde kalan ve bunların farklı argümanlarını bünyesinde barındıran görüşler üzerinde durulacaktır. Bu görüşler, daha çok üçüncü dünya ülkelerindeki kapitalist gelişme dinamiğini açıklama çabasında olmuştur.

Bunlardan ilki S.Amin ve C. Vergopoulos'un, klasik Marksist ve Chayanovcu görüşün sentezi niteliğindeki yaklaşımlarıdır. Amin ilk olarak, üretim tarzları kavramını açıklama çabasına girmiş ve burada kapitalist ve pre-kapitalist üretim tarzlarının farklı özellikleri üzerinde durarak, kapitalist tarzın temel yasasının, pre-kapitalist kuruluşlardan farklı biçimde, öteki tarzların çözülmesine ve ortadan kalkmasına neden

olma eğilimi taşıdığını ifade ederek kapitalist ve pre-kapitalist üretim tarzlarını birbirinden ayırmıştır (Amin, 1992: 83-84). Amin, köylü üretim tarzını ise bu iki tarzdan farklı olarak küçük meta üretim tarzı içinde ele almakta ve Chayanovyan bir biçimde tarif etmektedir. Burada köylü üretici kendi üretim araçlarına (toprak) sahiptir ve ürünlerini benzer durumdaki öteki meta üreticileriyle trampa etmektedir. Amin'e göre, bu üretim tarzları bütün tarih boyunca sık görülse de hiçbir zaman başat üretim tarzı olarak var olamazlar.¹⁷

Merkantilist Avrupa, 18. yüzyıla kadar böyle bir köylü ekonomisinin gelişimi için oldukça elverişli olmuştur. Çünkü bu döneme kadar hâkim olan feodal üretim tarzında, feodal artığın parçalı olması ve artığın devleti yöneten sınıf düzeyinde yeniden dağıtımının olmaması, uç bir tip oluşturmaktadır. Bu koşullar altında Avrupa monarşilerinin ortaya çıkışı ve gelişimi feodal iktidarın sınırlanmasına dayanmaktadır. Bu gelişim tüccar sınıfın ortaya çıkması, kentlerin gelişimi ve kent ile köyün ayrılmasıyla gerçekleşmiştir. Bu nedenledir ki feodal ilişkilerin çözülmesiyle köylü ekonomisi gelişebilmiştir. 17. yüzyıl Fransa'sı için oldukça karakteristik olan bu köylü ekonomisi, üç yüzyıl süren feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinde merkantilist ticaret ve manufaktür ekonomisinin yanı sıra varlığını sürdürmüştür. Bu dönemin ekonomi politikası olan Fizyokrasi de bunu göstermektedir (Amin, 1992: 102). Amin'e göre bu tip bir gelişme Avrupa için geçerli iken çevre ülkelerdeki gelişme içsel bir evrimin sonucu değildir. Amin bu süreci tahlil ederken çevre ülkelerdeki köylü üretim tarzının küçük meta üreticisi olmadığını ifade etmektedir. Çevre yapılar da köylü üretim tarzı kapitalizmle eklemlenmiş durumdadır. Köylü üretim tarzı kapitalizmle bütünleşince içeriğinden sıyrılarak kapitalist üretim tarzına bağımlı hale gelir. Bu süreçte geçimlik üretime dayanan köylü ekonomisinde üreticiler çok küçük toplam gelire razı oldukları için, kapitalistlerle rekabet edemez hale gelecektir. Yani köylülüğün süregitmesindeki temel neden geçimlik üretimdir. Köylünün kapitalistlerle rekabet etmesi ise köylü üreticinin ürün fiyatlarını ulusal ya da uluslararası kapitalist rakiplerinin

¹⁷ Chayanov'un bakış açısı, köylü üretim tarzının belli koşullar altında başat rolde olabileceği yönündedir: Bunlara kırsal nüfusun sayıca çok olduğu, kırdaki küçük mülk sahipliğinin çoğunlukta oluşu, kırsal zanaat ürünlerine ve kentsel mamul mallara dayalı ve tarım ürünlerinin sadece çok küçük bir oranını içeren uzmanlaşma ve bu uzmanlaşma üzerine temellenen kır-kent ticareti yani bir çeşit köylü devlet sistemi gibi durumlar örnek gösterilebilir. Ancak Amin'e göre bunlar çok özel durumlardır ve devlet sistemi genellikle köylülere değil bir yönetici sınıfa dayalıdır.

seviyesinde tutması demektir. Bu süreçte köylü gelirinin düşmesi, dolayısıyla toprak rantının yani mülkiyetten doğan rantın ortadan kalkması ve emeğin karşılığının ürün fiyatıyla eşitlenmesi anlamına gelecektir. Böylece sermaye rantı alırken biçimsel olarak üretim aracının (toprak) sahibi olan köylü görünüşte pazara ürün sunan meta üreticisi olarak kalır ancak gerçekte bir işgücü satıcısı yani yarı proleter haline gelir (Amin, 1992).

Amin buradan hareket ederek tarımda kapitalizmin gelişimini üç aşamada tarif etmektedir. Bu aynı zamanda onun Klasik Marksist görüşle Chayanovcu yaklaşımı uzlaştırma çabasının bir ürünüdür. Bu aşamalardan ilki tarımın ilk dönüşümünün gerçekleştiği, ticarileşme ve feodal ilişkilerin çözülmesiyle karakterize olan, 15. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar süren, merkantilist aşamadır. İkincisi sanayide kapitalist üretim ilişkilerinin tam anlamıyla gerçekleşmesiyle karakterize edilen 19.yüzyıl. Son aşama ise tarımın sanayileşmesinin karakterize ettiği 20. yüzyıldır. Bu aşamalardan ilk ikisi büyük ölçüde Avrupa'yı karakterize ederken üçüncü aşama, kapitalizmin bir dünya sistemi olarak yapılanmasının bir sonucu olarak tarımın sermayenin egemenliği altına girmesine ve ona bağımlılaşmasına neden olduğu aşamadır ve dolayısıyla da dünyayı karakterize etmektedir. Amin'in burada ileri sürdüğü teori şudur: Kapitalist üretim ilişkileri ilk önce kırdaki gelişmiş ancak feodal üretim tarzının direnişi nedeniyle bu gelişim sınırlı olmuştur. Daha sonra bu ilişkiler tarımı bırakarak olgun biçimlerini kazandıkları kentsel sanayi gibi yeni faaliyet alanlarına geçerler ve son olarak tarımı daha kapsamlı ve derin bir biçimde kuşatarak, bütün toplumsal hayat üzerinde egemen olurlar. Amin'e göre bu geri dönüş ve ileri gidiş, kapitalizmin, merkezi kapitalist kuruluşlardaki tarımla olan ilişkilerinin tarihinde tipik bir olaydır. Ancak Amin bunun çevresel kapitalist kuruluşlarda böyle olmadığını altını çizmektedir (Amin, 1992: 94).

Amin'e göre kapitalizmin üçüncü gelişim aşaması tarımın sermaye tarafından bağımlılaştırılmasının başlangıcıdır. Bu bağımlılaştırmanın ilk koşulu ise egemen sermayenin tarımdaki fiili üretim sürecine müdahalesidir. Bu sermayenin, tarımsal üretimde kullanılan makine teçhizat biçimindeki formundan çok, sermayenin tarımsal üreticilerle bağlantılı olan besin sanayileri ve ticari çıkarlar ile ilgilidir. Tarımsal ürünlerin standartlaştırılması, besin işleme endüstrilerinin genişlemesi ve pazarlama şebekelerinin merkezileşmesi yoluyla, tarım üreticisinin üretim planı, bu sermayenin

denetimine bağlanır. Dolayısıyla üretici burada artık istediği ürünü üreten basit bir meta üreticisi değil yarı proleter bir konumdadır (Amin, 1992: 106).

Tarımın bağımlılaştırılmasının ikinci koşulu ise siyasal karakterlidir. Bu bir dizi siyasal ve ekonomik önlemler yoluyla (yeşil devrim gibi) yerine getirilir ve genellikle egemen sermaye ve pre-kapitalist toplumun yönetici sınıfları arasındaki bir sınıf ittifakı sayesinde başılır. Bu ittifak çeşitli biçimlerde gerçekleşebilir (örneğin sömürgeci güç + yerli toplumların yönetici sınıfları gibi). Buna Latin Amerika, Asya, Arap Ortadoğusu'nda büyük toprak sahiplerinin sağlamlaşmış konumu örnek gösterilebilir. Söz konusu pre-kapitalist sömürü biçimlerine, özellikle toprak rantının ağırlaşmasına bu ittifak neden olur. Rant bir yandan yeni sermaye için pazar sağlarken bir yandan da köylüleri yoksullaştırarak onların bir bölümünü topraktan sürer. Bu işsiz kitlesi ise ihtiyaç duyulan ucuz emek gücünü oluşturacaktır (Amin, 1992).¹⁸

Böylelikle, baskı altına alınmış üretim araçları gerçek denetiminden sıyrılır. Teoride toprağın geleneksel sahibi, teçhizatın sahibi olarak kalır ancak pratikte ne üretimi denetleyebilir ne de görelî fiyatlar temelinde ne üretilmeyeceğine karar verebilir. Bu bağlamda gerçek bir küçük meta üreticisi değildir. Kazancı ne toprak sahibinin bedelini yani rantı içerir ne de sermayesi üzerinden bir getiriye; sermayenin egemenliği nedeniyle, iş gücünün değerine hatta genellikle daha azına indirgenmiştir. Bu statüye indirgenmiş köylü bir yarı-proleterdir. Çünkü ondan artı-değer çeken bir sermayenin sömürüsüne tabidir ve özgür meta üreticisi görünümünü korur. Nesnel olarak proleterleşmiş olan köylü, sınıf bilinci anlamında ise küçük üretici olarak kalır (Amin, 1992).

Amin'in analizine benzer bir biçimde Vergopoulos da köylü üretimini küçük meta üreticisi ve yarı proleter olarak tanımlamaktadır. Vergopoulos tarımda, sanayi tipi bir kapitalizmin oluşmamasını toprağın ters niteliğiyle açıklarken Kautsky'nin kavramlarını kullanmaktadır. Ona göre toprağın diğer üretim faktörlerine göre sınırlı olan yapısı ve sanayiye oranla yatırımlarda azalan bir verimlilik göstermesi, tarımda

¹⁸ Amin, Alt-Sahra Afrika'sında tarımdaki evrimin bundan daha farklı olduğunu ifade etmektedir. Burada sömürgeci ticaret sisteminin daha yoğun bir biçimde gerçekleştirilmesi söz konusudur. Farklılığın nedeni ise Afrika'da sömürgecilik dönemindeki sınıf ittifaklarının doğasında ve onların neo-kolonist yenilenme modellerinde aranmalıdır. Bknz. **Amin, S. (1990)**, "The Agricultural Revolution and Industrialization African Agriculture: The Critical Choices."

kapitalizmin gelişimini engellemektedir. Toprağın bu özelliği kapitalist ya da feodal olsun toprak mülkiyetinde tekelleşme olanağı verdiği için kentsel sanayi kapitalizminin aleyhine işlemektedir. Ayrıca köylü üreticinin örgütsüz oluşu, köylünün toprağın bu niteliğini kendi yararlarına kullanma fırsatını engellediği gibi, sadece geçimlerini sağlamak amacıyla çalışmaya zorlanmalarına da neden olmaktadır. Vergopoulos'a göre, yirminci yüzyılda büyük toprak sahipleri sınıfının düşüş göstermesi ve toprak rantının kaybolma eğilimine girmesi nedeniyle toprak tekeli artık kapitalizm için bir engel teşkil etmemektedir. Kent kapitalizmi köylü üretiminin artığına el koymak için köylüleri sürekli olarak verimliliklerini arttırmaya zorlamaktadır. Bunun için de iç ticaret hadlerini düşürmekte, tarım ile sanayi arasında eşitsiz bir değişim oluşmaktadır.¹⁹ Tarımda kârlılık oranı çok düşük olduğu için, özel sermaye burada yaratılan artığa dolaşım yoluyla el koymayı tercih edecektir. Geçimini sağlama amacıyla üretim yapan köylü ise düşen gelirini geçimlik seviyeye çıkarabilmek için üretimini modernleştirmek zorunda kalmaktadır. Bu noktada devletin köylü işletmelerini modernleştirmek için yapmış olduğu kredi, ilaç, gübre destekleri önemli bir rol oynamaktadır. Ancak köylü işletmesinin modernleşmesi sonucu ticaret sermayesi eşitsiz değişim yoluyla yaratılan artığa el koymakta, köylü ise her seferinde geçimlik üretimi sağlamak için daha çok çalışmak zorunda kalmaktadır (Aydın, 1986a: 176).

Vergopoulos'un temel tezi Chayanovcu bir köylü işletmesinin kentsel kapitalizme en fazla artığı üreten en uygun üretim tarzı olduğudur. Bunun yanında köylü aile üretimi yiyecek fiyatlarının düşük tutulmasını sağlamaktadır. Ona göre köylü üretimi kapitalizmle eklemlenmekte ve kapitalizm için en büyük artığı sağlamakta ve kapitalizme hizmet etmektedir. Bunun sonucunda kaynaklar kırsal kesimden kente akmaktadır. Bu süreçte köylü üretici biçimsel olarak toprak sahibi olmalarına karşın kendi geçimlik üretimlerini sağlamaya çalışan ancak kapitalizme hizmet eden yarı – proleter bir statüdedir. Vergopoulos'a göre tarımda kapitalist gelişim içsel farklılaşma yoluyla değil kentsel sanayi sermayesi ile küçük meta üretiminin eklemlenmesiyle anlaşılabilir (Aydın, 1986a: 177).

¹⁹ Köylülerin kendi tüketimleri için yapmış oldukları üretim yani kullanım değeri için yaptıkları üretim, köylü üreticinin emek zamanının değersizleşmesine neden olurken, bu metaların değişim değerinin de düşmesine neden olmaktadır. Bu süreçte bozulan ticaret hadleri karşısında köylü ya üretimini düşürecek ya da meta üretimini yoğunlaştıracaktır.

Amin ve Vergopoulos'un küçük meta üreticisi olarak ele aldığı köylü üretim tarzı, kendisini çevreleyen kapitalist ilişkilerden bağımsız ele alındığı ve sınıfsal ilişkileri göz ardı ettiği için eleştirilmiştir. Bunlardan en önemlileri A.De Janvry ve N.Mouzelis'in eleştirileridir. İlk olarak De Janvry'e göre köylü üretim tarzı kavramı yanlış bir tanımlamadır. Çünkü üretim tarzının varlığından bahsetmek için üretim tarzının kendi kendini yeniden üretebilmesi gerekmektedir. Bunun en önemli nedeni köylü üretim tarzının tek sınıflı (köylü üretici sınıfı) bir temele dayanmasıdır. Dolayısıyla sınıfsal bir farklılaşma olmadığı sürece kendi içinde bir sömürü ilişkisi de söz konusu değildir ve köylü üretim tarzı kendini yeniden üretemez. Vergopoulos ve onun gibileri neo-populist olarak niteleyen De Janvry, onların iddia ettiği gibi dış güçler tarafından köylünün artığına el konulması da bu farklılaşmayı sağlamayacaktır (De Janvry, 1980). Köylü üretim tarzının ürettiği artığın dışarı transferini sağlayan mekanizmalar, empoze edilmiş mekanizmalar değil pazar mekanizmalarıdır ve bu mekanizma tüm köylüler için aynı şiddette işlemez. Bunun sonucunda bazı başarılı köylüler pazar mekanizması tarafından daha çok korunur ve bunlar ellerindeki artığın bir bölümünü tutabilirler. Diğerleri ise kendini yeniden üretim düzeyinin altına itilir ve böylece bir farklılaşma ortaya çıkar. Bu bağlamda köylülerin pazar mekanizması sonucu yoğun sömürüsü içsel farklılaşmaya neden olarak köylü üretim tarzının tek sınıflı temelini ortadan kaldırır. De Janvry'e göre köylülük, sınıf farklılaşmasında bir ara form olarak ele alınmalıdır. Kapitalizmin gelişimiyle bu sınıf burjuva ya da proletarya olarak erimektedir (Aydın, 1986a: 176).

De Janvry'nin diğer eleştirisi ise köylü üretim tarzının kâr aramadığı önermesidir. Bu önerme De Janvry'e göre oldukça kuşkuludur. Ona göre, köylü üretiminin kâr isteği taşımaması ile piyasa koşullarında kâr elde etme imkanlarının sınırlılığı arasında karışıklık söz konusudur. Eğer köylü üretici kâr amacı gütmeyen üretimde bulunuyorsa, kapitalist üreticinin aksine, piyasa fiyatları kâr için elverişli olmadığında bile üretimde bulunacaktır. Diğer yandan köylü genellikle, iş gücü piyasasında en düşük ücret seviyesini de kabul etmektedir. Dolayısıyla De Janvry'e göre köylü ve kapitalist üretim tarzı arasında hesaplama farkında dolayı (kârın ve ücretin) bir maliyet farkı söz konusu olacaktır. Sonuç olarak kârın olmayışı köylü üretim tarzının kâr isteğinin olmayışından değil sömürünün çok yoğun olmasından ve sınıf ilişkilerinin sonucu olarak artık emeğin köylüden çekilmesinden

kaynaklanmaktadır (De Janvry, 1980).

Benzer bir biçimde N. Mouzelis de köylü üretim tarzı yaklaşımının, sınıf ilişkilerini dışladığını ifade etmektedir. Özellikle Vergopoulos'un ele alış biçimiyle tarım ve kent sanayi arasındaki gelişme farklılığını ve karşıtlığını eleştiren Mouzelis, tarımın rasyonelleştiği ve kârların verimli bir biçimde yatırıma yöneldiği ve büyük toprak sahiplerince elde edilen kârların sanayinin aleyhine olmadığını vurgulamaktadır. Vergopoulos'un ifade ettiği tarım ve sanayi arasındaki karşıtlığın aksine çok sayıdaki uluslararası şirketin hem tarım hem de sanayideki yatırımlarında çeşitlilik görülmektedir (Mouzelis, 1980).

De Janvry gibi köylü üretim tarzı kavramını ve küçük meta üreticisi olarak köylü üreticinin kapitalizme geçişte bir aşama olduğunu kabul etmeyen diğer isim ise H. Bernstein'dir. Ona göre işlevselci açıklamalar ve küçük meta üretiminin sermaye tarafından sömürüldüğü varsayımına dayanan yaklaşımlar da yanlıştır. Bernstein'a göre, sorunun temelinde sermaye ve hane üretiminin karşılı ilişkileri yer almaktadır. Bu çerçevede Bernstein, Marx'ın küçük meta üretimi (petty commodity production) kavramından hareket ederek sermayenin tarıma girişi biçimlerini analiz etmeye çalışmıştır (Bernstein, 2002). Bu giriş biçimleri ise ticaret sermayesi, sanayi sermayesi ya da finansal sermaye gibi çeşitli biçimlerde gerçekleşebilir. Bu yolla sermaye üretime katılmadan onu kontrol edebilecektir. Sermayenin tarımı kontrol altına alması ve onu bağımlılaştırmasının ön koşulu ise kırsal alanda meta üretiminin yoğunlaşmasıdır. Çünkü meta üretiminin yoğunlaşması, pazara sunulan ürünün artması, küçük üreticinin hem üretim araçları hem de tüketim gereksinimleri açısından pazara bağımlılığının artmasını getirecektir. Bu bağımlılık ilişkisi sayesinde sermayenin çeşitli biçimleri farklı kanallarla küçük meta üreticisinin yaratmış olduğu artığa el koyabilirler. Kapitalizme bağımlı hale gelen küçük üreticinin ürettiği malların niteliği ve miktarı ise pazar koşulları tarafından belirlenecektir (Bernstein, 1977).

Dolayısıyla kırsal alanda meta üretiminin yoğunlaşması, küçük köylü üreticinin kendini yeniden üretim sürecinde, artık geçimlik üretim yerine meta üretimi yapması yani kullanım değeri yerine değişim değeri için üretimde bulunması, sermayenin, küçük köylüyü denetim altına almasını sağlamaktadır. Bu süreçte meta üretimi artık küçük

üretici için zorunluluk haline gelmektedir. Meta üretimi olmaksızın küçük üretici gerekli geçim olanaklarını sağlayamaz. Bu nedenle meta üretimi, köylü üreticinin kendini yeniden üretim sürecinde içselleşmektedir. Bu çerçevede ticari ve finansal sermaye de üretim ilişkilerini yoğunlaştırarak bağımlılık ilişkisini güçlendirmektedir (Bernstein, 1977). Bernstein'a göre meta üretiminin yoğunlaşması ve köylünün yeniden üretimi süreci aynı zamanda sınıf farklılaşmasına da neden olmaktadır. Meta üretimin yaygınlaşmasıyla meydana gelen bu farklılaşmayı Bernstein, Lenin'de olduğu gibi zengin, fakir ve orta köylü biçimde bir ayırım yaparak tarif etmektedir. Fakir köylü üretim araçlarının yeniden üretimini sağlayamadıkları için genellikle işçileşmektedirler. Basit yeniden üretimi gerçekleştiren orta köylüler kötü hasat zamanlarında ya da teknolojik yatırımların gerçekleştirilmesi amacıyla ücretli emek olarak başka işlerde çalışabilirler. Zengin köylüler ise toprak ve diğer üretim araçlarının sahibidir ve çoğu zaman işçi istihdam eden ve kapitalist çiftçiye dönüşebilirler. M.Neocosmos'un "Köylü Yolu" argümanından etkilenen Bernstein'ın tarif ettiği köylülüğün sınıfsal farklılaşması aynı zamanda küçük üreticinin kapitalist çiftçiye dönüşebildiği dikey ve yatay geçişliliği de içinde barındırmaktadır. Bu farklılaşma köylüler arasındaki rekabet ve çatışmadan ya da köylülerle sermaye arasındaki çatışmadan kaynaklanabilir (Bernstein, 2002).

Sonuç olarak Bernstein, küçük meta üretimini, bunun yeniden üretimini ve sınıfsal farklılaşma sürecini kapitalist gelişmenin bir sonucu olarak ele almaktadır. Bu süreçte, sermayenin tarıma çeşitli biçimlerde nüfuz edişi, köylü üretimiyle olan ilişkisi ve köylülüğün bağımlılaşmasının, üçüncü dünya ülkelerinin tarımsal yapılarının anlaşılmasında anahtar rol oynadığını ifade etmektedir.

Birbirinden farklı argümanlara sahip bu görüşlerden bazıları köylü üretim tarzının kapitalist üretim tarzıyla eklemlenmesini ve onun hâkimiyeti altında kendini yeniden üreterek, hâkim üretim tarzına hizmet ettiğini ifade ederken bazıları ise köylü üretim tarzını ayrı bir üretim tarzı olarak almamakta ve sınıfsal farklılaşmada bir ara form olduğunu, kapitalist gelişim süreciyle birlikte bu ara formların ve pre-kapitalist üretim tarzlarının parçalanacağını ileri sürmektedir. Ancak, daha çok üçüncü dünya ülkelerindeki tarımsal kapitalizmin gelişim sürecinin açıklanmasına yönelik bu yaklaşımların ortak noktası tarımsal artığın aktarılmasıdır. Farklılaşma aktarma

mekanizmasının niceliği ve niteliğinden kaynaklanmaktadır.

2.4. Türkiye Tarımsal Yapılarında Kapitalist Dönüşüm Tartışmaları

Dünya düzeyinde güçlenen kapitalizmin, özellikle köylülüğün yaygın olduğu ülkelerde tarımsal yapıları nasıl ve ne yönde etkilediği yüzyılı aşkın bir süredir hem bölge hem ülke bazında tartışılmıştır. Tarımda kapitalist dönüşüme ilişkin 1960 ve 70'lerde oldukça gündemde olan bu tartışmalar büyük ölçüde Hindistan ve Latin Amerika örnekleri üzerinden yürütülmüştür. Bu ülkelerin kendine özgü toplumsal koşullara sahip olmasına karşın yürütülen bu tartışmaların kuramsal olarak birçok az gelişmiş ülkenin kırsal yapılarının anlaşılmasında önemli etkileri olduğu söylenebilir. İktisadi, toplumsal ve siyasal boyutlarıyla tarım sorunu olarak adlandırılan ve aynı dönemlerde Türkiye'de de güncellik kazanmış bu tartışmalarda katkısı olan bazı bilim adamları K. Boratav, M. Erdost, Z. Aydın, Ç. Keyder, M. Sencer, H. İslamoğlu, Z. Toprak, M. Kutlay, A. Kardam olarak sıralanabilir. Bu yazarlardan bazılarının görüşlerine söz konusu tartışma ekseninde değinilecektir. Türkiye özelinde yürütülen bu tartışmalarda iki farklı görüş ön plana çıkmaktadır. Temel sorunsal kapitalist gelişme sürecinde pazar için üretim yaygınlaşırken, köylü üreticilerin ulusal ve uluslararası sermayenin, tüccar ve tefecilerin var olan yapıları çözücü ve farklılaştırıcı etkileriyle karşı karşıya gelmeleridir.

İlk görüşe göre, kapitalizmin kırsal alanlara girişiyle beraber köylülük arasındaki farklılaşmalar giderek artacak, büyük toprak sahipleri güçlenirken küçük üreticiler mülksüzleşecek ve zaman içinde ya kentlere göç edecek ya da büyük toprak sahiplerinin işletmelerinde çalışan işçilere dönüşecektir. Böylece köylülük ortadan kalkarken, sanayi kesiminde olduğu gibi tarımda da ücretli emek-sermaye ilişkisi egemen olacaktır.

İkinci görüş ise, kapitalizmin kırsal alanlara girişi ve pazar için üretimin yaygınlaşmasıyla beraber, tarımsal üreticilerin çeşitli kesimlerinin ve özellikle de küçük üreticilerin varlıklarını sürdürebilecekleri, ülke genelinde hâkim olan kapitalizmle beraber var olabileceklerini öngörmektedir. Ancak bu yaklaşıma göre küçük

işletmelerin varlıklarını sürdürebilmeleri bu kesimde bir değişimin olamadığı anlamına gelmemektedir. Kapitalizmle karşılıklı etkileşim sürecinde, kk işletmelerin bir bölümü tek tek yok olurken, ortaya yenileri çıkabilecek, kiracılık, ortakçılık ve diğer biçimler sürekli değişim gösterebilecektir. Ayrıca bu görüşe göre kk üreticilerin ağırlıklarını korudukları tarımsal yapıların durağan olmadıkları, tarım dışına artık aktarımı için gereken verimlilik ve üretim artışını gerçekleştirdikleri görülmektedir.

Bu iki temel görüşün yanı sıra köylülüğün tasfiyesi veya varlığını sürdürmesi çerçevesinde önem kazanan temalardan biri de devlet ve devlet politikalarıdır. Devletin vergilendirme, destek alımları, girdi fiyatları, iç ticaret hadleri, makineleşme gibi konulardaki politikalarına yalnızca tarımda üretim artışları ve tarımsal kesimden artık aktarımı açısından değil, tarımsal üreticiler arasındaki farklılaşma açısından da yaklaşmak gerekmektedir. Bu anlamda, bu bakış açısı, devlet politikalarının tarımsal üreticiler arasındaki farklılıkları arttırmakta ve kk üreticinin tasfiyesini kolaylaştırmakta mı, yoksa kk üreticilerin direnişini ve kapitalizmle birlikte var olma eğilimlerini mi güçlendirmekte olduğu sorusuna cevap aramaktadır.

Tarım sorunu bağlamında ele alınan ve devlet politikalarıyla ilintili diğer bir husus da tarım kesimindeki teknolojik gelişmedir. Bu çerçevedeki bazı görüşler özellikle Türkiye’de 1950’lerden itibaren tarıma yeni teknoloji girişi sürecine sadece tarımsal retileri arttırıcı etkileri açısından değil, tarım içindeki gelir bölüşümü ve tarımsal üreticiler üzerindeki farklı etkileri açısından yaklaşmıştır. Bu bakımdan araştırılan temel soru, yeni teknolojilerin tarıma girişinin (ki yeşil devrim buna önemli bir örnek oluştırmaktadır) reticiler arasındaki gelir bölüşümünü nasıl etkilediği, kk üreticilerin tasfiyesini hızlandırdığı mı yoksa direnişine destek mi olduğudur.

Türkiye tarımsal yapılarındaki dönüşümün, kısaca tarım sorununun, anlaşılmasına yönelik tartışmalar, genel bir ereve çizdiğimiz bu görüşler ekseninde gerçekleşmiştir. Türkiye özelinde yürütülen bu tartışmalara en büyük kuramsal katkının ise M. Erdost ve K. Boratav’ın basit (kk) meta retileri ve kapitalist sömürü ilişkileri ile ilgili tezleri olduğu söylenebilir. Bu çerçevede her iki yazar da günümüz tarımsal yapılarının daha iyi anlaşılması amacıyla tarımda retileri gerçekleştiren temel kırsal birimin yani kk üreticinin geçmişte hangi hâkim üretim biçimi altında üretim ve

bölüşüm ilişkilerinde bulunduğunu incelemiş ve bu eksenle kapitalist gelişim süreciyle birlikte Türkiye'nin kırsal yapılarındaki dönüşümü açıklamaya çalışmışlardır.

2.4.1. Türkiye'de küçük meta üretiminin kapitalizmle eklemlenmesi

1960'larda tarım sorunu üzerine gerçekleşen tartışmalarda küçük köylü üretiminin kapitalizmle eklemlenmesi yaklaşımını savunan en önemli isim Boratav'dır. Boratav ilk olarak eserlerinde, tarımsal yapıların çözümlemesine girişmeden önce Marx'ın üretim ve bölüşüm ilişkileri üzerinden bir tanımlamaya gitmiştir. Boratav'a göre de, üretim süreci içinde insanla nesneler arasındaki ilişkiler tarihsel bir süreç içerisinde belirli mülkiyet ve egemenlik ilişkilerini meydana getirmektedir. Üretim araçları üzerindeki egemenliği tarif eden bu ilişkilerin farklı biçimleri, üretim süreci ve bu süreç içinde insanlar arasında oluşan üretim ilişkilerini büyük ölçüde belirlemektedir. Üretim araçları üzerindeki egemenliğin mülkiyet ve zilyetlik gibi hukuki biçimleri, üretim ilişkilerinin temel belirleyicileri haline gelmektedir. Herhangi bir üretim ilişkisi, kendisinin ayrılmaz bir tamamlayıcısı olan üretim güçleriyle birlikte üretim biçimini, her üretim biçimi de kendisine tekabül eden siyasi, hukuki, ideolojik, kültürel üst yapı kurumlarıyla birlikte sosyo-ekonomik kuruluşu, ya da toplumsal sistemi oluşturmaktadır (Boratav, 2004).

Ancak Boratav insanlar arasındaki tüm ilişkileri üretim ilişkileri olarak nitelememekte, artık yaratan bir ekonomi ile üretim araçları ve üreticilerin zorunlu tüketimle yeniden üretilebildiği bir ekonomiyi ayırmakla kalmamakta, artık yaratan ekonomide üretken emekle, üretimden pay alan diğer gruplar arasındaki ayrımı da belirlemektedir. Boratav bu ayrımla beraber üretim ilişkileri ve sömürü kavramıyla ifade ettiği bölüşüm sorununu tarif etmektedir. Bu çerçevede Boratav üretim ilişkilerini, artık yaratan ve artığa dolaysız üreticilerin dışındaki grupların el koyduğu ve dolayısıyla sınıflı toplumlarda açıklanabilen bir kavram olarak tanımlamakta ve dolaysız üreticilerin artı emeğine el koymanın özel ekonomi biçimlerini üretim ilişkileri olarak tarif etmektedir (Boratav, 2004).

Bu noktadan sonra Boratav, artığa el koyma mekanizmalarının farklı biçimlerini sınıflayabilmek için üretim ilişkilerini birbirinden ayıran saptamaları belirlemektedir. Buradan hareketle Boratav, basit (küçük) meta üretimi, kapitalist

Üretim, feodal veya yarı-feodal üretim olmak üzere Türk tarımında bir birinden farklı üç üretim ilişkisinin bulunduğunu belirlemiştir. Bunların içinde en yaygın olanı ise ticaret sermayesinin sömürüsüne maruz kalan basit meta üretimidir. Boratav bu üretim biçimini ile ticaret sermayesi arasındaki sömürü ilişkisini ise kapitalist sömürü biçiminin ilkel bir formu olarak değerlendirmiştir. Dolayısıyla Boratav’a göre Türkiye’de ilkel bir kapitalist üretim tarzından bahsedilebilir (Boratav,1969; Boratav, 2004).

Boratav’ın üzerinde durduğu ikinci bir husus ise Türkiye’de feodal ilişkilerin çok önemli bir yer almadığıdır. Boratav Köy Envanter Etütleri ve 1963 ve 1970 Tarım sayımı istatiksel verileri ışığında Türkiye’de feodal sömürü ilişkilerinin çok sınırlı olduğunu ve bu ilişkilerin Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi dışında bulunmadığını göstermeye çalışmaktadır. Türkiye tarımında hâkim üretici tipi Doğu ve Güneydoğu dışında basit meta reticiliğidir. Boratav yapmış olduğu çalışmada, 43 ilde topraksız yarıcıların toplam ifti ailelerinin yüzde 2,6’sını oluşturduğunu, toprak sahibi olup da yarıcılık yapan ailelerin sayısı ile beraber bu oranın oldukça yüksek olduğunu ifade etmektedir. 1963 tarım sayımı istatistikleri sonucuna göre Türkiye’de yarıcılık yapan ailelerin toplam ifti ailelerine oranı yüzde 15’dir. Ancak Boratav’a göre bunların yarı-feodal bir yapı olarak değerlendirilebilmesi için küçük işletme biçiminde olması gerekmektedir (Boratav, 1969). İşlenen toprak miktarı bakımından ise 1963 tarım sayımına göre Türkiye’de (devlet çiftlikleri hariç) işlenen alanın yüzde 14,7’si çeşitli kira biçimlerinde tutulmuş arazilerdir. Bu oranın cüce işletmelerde (1-50 dekar arasında ki işletmeler) yüzde 12,6’ya düştüğü, küçük işletmelerde (51-100 dekar arasındaki işletmeler) ise oranın yüzde 15 civarında olduğu görülmektedir (Boratav, 1972).

Boratav Türkiye’de feodal ya da yarı-feodal ilişkilerin bulunup bulunmadığını ölçmek için; topraksız ailelerin sayısı, toprakları yarıcı olarak işleyen ailelerin sayısı ve nispeten feodal bir görünüm çizen toprak ağaları ve uyruklarına ait olan köylerin sayısını dikkate almıştır. Bu anlamda, Envanterlerin ve istatistiklerin kapsadığı toplam köy sayısı 750 iken nispeten feodal bir görünümde olan köyler bu sayının yüzde 2,1’ini oluşturmaktadır. Bu yapılar ise daha çok Doğu ve Güneydoğu Anadolu da gözlenmektedir. Buradan giderek Boratav Türkiye’de feodal ve yarı-feodal bölüşüm ilişkilerinin varlığının önemsiz bir orana sahip olduğu sonucunu çıkarmaktadır (Boratav, 1972). Ancak, Türkiye’de tarımsal yapı tam anlamıyla kapitalist bir niteliğe

de sahip değildir. Çünkü çiftçi ailelerin sadece yüzde 10'u ücretli işçi olarak çalışmaktadır. Buna karşın tüm işletmeler içinde mülkiyetsiz küçük işletmecilerin oranı yüzde 86,8 iken mülkiyetin sahibi olan tüm işletmeciler içinde küçük işletmecilerin oranı yüzde 90,9'dur. Buradan hareketle Boratav, Türkiye'de hâkim olan üretim biçiminin küçük mülkiyete dayanan küçük meta üretimi olduğu sonucuna varmaktadır (Boratav, 1969; Boratav, 1972). Bunun yanı sıra Boratav'ın dikkat çektiği diğer bir husus da Türkiye'de absentee toprak sahiplerinin sayısının küçümsenemeyecek bir oranda olduğudur. Bu biçimde işlenen toprakların oranı yüzde 8,7'dir. Bunların büyük bir bölümü kapitalist çiftlik sahiplerine ait olabilir. Sonuç olarak Boratav, Türkiye'de oransal olarak az da olsa farklı üretim tarzlarının bir arada olduğunu ancak hâkim yapının küçük mülkiyete dayanan küçük meta üreticiliği olduğunu ve bunların artıklarını feodal unsurlara değil tefeci ve tüccar sermayesine kaptırdığı için geri bir kapitalist yapının olduğunu ifade etmektedir (Boratav, 1972).

2.4.2. Türkiye'de kapitalist gelişme sürecinde köylülüğün mülksüzleşmesi

Boratav'ın Türkiye tarımsal yapılarıyla ilgili yapmış olduğu çalışmalara en şiddetli eleştiriler ise M. Erdost'dan gelmiştir. Ona göre Boratav'ın hem kullanmış olduğu istatistiki verilerin yorumlanması hem de kuramsal yaklaşımı yanlıştır. Erdost'a göre Boratav Türkiye'de tarımsal yapıyı, ister toprağın sahibi olsun isterse yarıcı ya da kiracısı olsun tek tipe yani küçük meta üreticisi köylüye indirgemıştır. Bunun dışındaki argümanları ise göz ardı etmektedir. Ayrıca Türkiye'de tarımsal yapıyı feodal ve yarı-feodal ilişkilerin giderek çözüldüğü, küçük köylülüğün yoksullaşarak mülksüzleştiği ve bir ucuyla kapitalistleştiği ve koşulların el verdiği yörelerde kapitalist tarım işletmesine geçildiği bir yapı oluşturmakla birlikte; yaygın ve ağır basan küçük meta üreticisi köylünün, kapitalizmle uyumlu bir biçimde eklemlenme sürecinde bulunduğunu ifade etmektedir. Bu anlamda kırsal yapı sınıfsal bir değişim açısından durağan bir yapı olarak görülmektedir (Erdost, 1988).

Erdost ise feodal, yarı-feodal ve kapitalist üretim tarzlarını ayırarak, Boratav gibi Köy Envanter Etüdü (1981) İstatistiki verilerini kullanarak kırsal alan ve yapısal özelliklerini incelemiş ve Türkiye'de tarımda kapitalist üretim ilişkilerinin hâkim tarz olmadığını ortaya koymuştur (Erdost, 1988). Erdost'a göre Türkiye'de sayısal olarak

hâkim üretim tarzı köy işletmeleridir ve tam anlamıyla da kapitalizmden bahsetmek mümkün değildir. Aksine Türkiye’de tarımda pre-kapitalist üretim ilişkileri söz konusudur. Bazı yörelerde kapitalist tarım işletmelerinin var olması, buralarda köy yapısındaki sınıflaşmanın varlıklı köylüyü, orta burjuva köylüye dönüştürmesi ile söz konusu olmaktadır. Bununla beraber, küçük köylü işletmeleri, sermaye tarafından sömürülmekte ve bu sömürü ilişkisi feodal ve yarı-feodal üretim ilişkilerini de içine almaktadır (Erdost 1971).²⁰ Dolayısıyla Erdost, Türkiye’nin kırsal yapısını ne tam anlamıyla kapitalist ne de kapitalist olmayan bir sınıflama içine sokmamaktadır. Hâkim üretim ilişkilerini pre-kapitalist olarak niteleyen Erdost, bu yapıların da aralarında farklılaşma gösterdiğini ve zamanla farklı süreçlerle çözüleceğini vurgulamaktadır (Erdost, 1980: 32).

Kapitalizm öncesi üretim ilişkilerinin Türkiye kırsal yapısında hâkim üretim tarzı olduğunu göstermek için Erdost’un kullandığı en önemli argümanlardan biri, meta üretiminin yaygınlığıdır. Ona göre basit meta üretimini kapitalist üretimden ayırdetmek gerekmektedir. Eğer üreticiler, ücretli işçi kullanarak para-mal-para biçiminde bir üretim yapıyorlarsa, kapitalist bir meta üretimi söz konusudur. Küçük köylü üreticilerinin büyük bir bölümü pazara mal sunmadıklarından bunların kapitalist tarafından sömürüsü çok sınırlıdır. Küçük üreticilerin sermaye tarafından sömürüsü ise pazara sattıkları meta miktarı tarafından belirlenir. Bu ise küçük üreticiler tarafından en çok üretilen buğdayda bile yüzde 10’u aşmamaktadır. Bu görüşün mantıksal bir sonucu Türkiye’de kapitalist üretim ilişkilerin kırsal alandaki ilişkilerin yüzde 10’unun altında olduğudur (Aydın, 1986a: 188).

Erdost’un üzerinde durduğu diğer önemli bir husus da küçük köylülüğün piyasaya açılarak mülksüzleşmesi sürecidir. Erdost bu çerçevede Boratav’ın köylü ekonomisinin kapitalizmle eklemlendiği yaklaşımını yani köylü ekonomisinin kapitalizm altında kalıcılığını devam ettirdiği biçimindeki yaklaşımını eleştirerek aksine köylülüğün bu süreçte hızla çözüldüğünü ifade etmektedir. Erdost’a göre köy

²⁰ Erdost’un bu görüşleri özellikle Şemdinli aşiretleri üzerine yapmış olduğu incelemelere dayanmaktadır. Tarihsel bir analiz yapan Erdost, Feodal ilişkilerin Güneydoğu Anadolu bölgesinde zamanla geliştiğini daha sonra bu ilişkilerin emperyalizm ve küresel kapitalist ilişkilerle zayıflayarak yeni bir sürece girdiğini ifade etmektedir. Daha fazla bilgi için Bknz. **Erdost, M. (1971)**, Türkiye Üzerine Notlar, Sol Yayınları, Ankara.

toplulukları kapitalist üretimin egemenliği altına çekildikten sonra eski geleneksel durağanlıklarını büyük ölçüde yitirirler, bu süreçte kendi içerisinde sınıfsal farklılaşma hızlandığı gibi, mülksüzleşme süreci de hız kazanacaktır. Çünkü küçük köylü üretici, özellikle kapitalist üretimin gelişmesine bağlı olarak, doğal ekonomiden meta ekonomisine hızla çekildiğinde meta üreticisi ve tüketicisi olarak emeğinin toplumsallaştığı bir durum söz konusudur (Erdost, 1988: 77).

Erdost'a göre geleneksel anlamda küçük köylü kendi üretim araçlarına sahip olan, kendi geçimini kendi üretim araçlarıyla sağlayan ve yeniden üretimini geleneksel olarak aynı boyutlarda sürdürebilen yani ancak kendine yeterli büyüklükte üretebilen üreticidir. Bu anlamda küçük köylü gerekli emek harcamasının koşullarına sahipken, artı-emek harcamabilmenin nesnel koşullarına sahip değildir (Erdost, 1988:78). Bağımlılık ilişkisi altında, küçük köylünün sahibine ya da toprağın sahibi olarak devlete ödediği rant ve vergiler ise onun artı emeğini ve dolayısıyla artı-ürününü oluşturmaktadır. Ancak bu noktada Erdost'a göre doğrudan emekçinin tasarrufunda bulundurduğu toprağı ya da işlediği toprağın alan olarak artı emek harcamasına olanak sağlayacak büyüklükte olması gerekmektedir. Aksi durumda ödemekle yükümlü olduğu artı-ürün gerekli emeğin sınırlarını daraltmakta, yani gerekli üründen ödenmektedir. Erdost'a göre bu ikinci durum baskındır ve bu durumda küçük köylü giderek yoksullaşmaktadır. Meta ekonomisinin, özellikle de kapitalist meta ekonomisinin kendisini meta üreticisi ve tüketicisine dönüştürdüğü ölçüde küçük köylü, yeniden üretimini aynı boyutlarda sürdürebilmesi, onun ürününün kendi büyüklüğüne bağlı olmaktan çıkar, artık bunun sınırları sattığı ve satın aldığı ürünlerin fiyatlarıyla belirlenir. Dolayısıyla kapitalist üretim tarzının egemenliği altında, küçük üretici köylünün ürününün fiyatı, toplam toplumsal emeğin artı-emeğe denk gelen kısmını gerçekleştirmesine olanak verdiği zaman, bu onun gerekli emeğinden bir indirimi zorunlu kılacaktır. Bu süreç, küçük köylü ve tarım proleterleri arasında kalan yoksul köylü için daha belirgin bir biçimde kendini gösterir (Erdost, 1988).

1981 Köy Envanter Etüdü verilerinden hareketle Erdost, hemen hemen tüm kırsal alanın sermayenin sömürüsü altına çekildiği ve yoksullaşmanın hızlandığı sonucuna varmaktadır. Bunun kırsal alan açısından genel ve yaygın ifadesi tarımsal ürün fiyatlarının devlet tarafından aşağı çekilmesidir. Hem hammadde olarak hem işçi

ücretlerini etkileyen geçim nesnesi olarak tarımsal ürünlerin fiyatlarının aşağı çekilmesi ölçüsünde, üretici köylü ürettiği ürünündeki değerin o kadar bölümünü topluma karşılıksız bırakır. Sermaye ise köylünün topluma karşılıksız bıraktığı bu ürünü, hammadde olarak doğrudan, işçilerin geçim nesnesi olarak dolaylı biçimde karşılığını ödemedem emir. Bunun somut ifadesi kâr oranlarındaki artış olarak görülür. Bu noktada kırsal alandan sanayi sermayesine karşılığı ödenmemiş değer aktarımının söz konusu olduğu söylenebilir. Bunu sağlayan zincirin ara halkaları ise ticaret ve tefeci sermayesidir. Dolayısıyla istisnai durumlar dışında sermaye birebir tarıma girmemektedir. Sermayenin tarıma girmesi, tarımsal ürün fiyatının, sermayenin ortalama kâr elde etmesine elverişli bir düzeyde olmasına bağlıdır. Erdost'a göre 80'den itibaren devlet tekel fiyatlarını maliyet fiyatının da altına çektiği için, ürünün içerdiği değer, ranta, kâr'a tekabül eden kısmı köylü, karşılıksız bırakmak durumunda olduğu gibi ücretlere tekabül eden kısmın bir bölümünü de karşılıksız bırakmaktadır. Köylü ailesi, emeğini istihdam edeceği başka bir olanak olmadığı için üretime devam etmekte, ancak bu tarıma sermaye yatırımını engellemektedir. Tarımsal ürün fiyatlarının, maliyet fiyatları ile birlikte sermayenin kârını da elde edeceği bir fiyata yükseldiği zaman, toprak sahibi rantından vazgeçerek, kapitalist çiftçi olarak toprağına sermaye yatırabilir. Sermayenin tarıma girdiği bu istisnai durum tarımsal emek üretkenliğinin yüksek olduğu yörelerde toprak sahiplerinin kapitalist çiftçiye dönüşmesinin koşullarını ortaya koymaktadır. Erdost'a göre tarımda kapitalistleşmenin boyutları da burada aranmalıdır (Erdost, 1988).

2.4.3. Küçük köylü üretiminin sermaye ile ilişkisi ve bağımlılaşması

Türkiye'de tarıma ilişkin tartışmalarda Boratav ve Erdost'un yaklaşımından farklı bir yaklaşımı ortaya koyan tarım sorununu köylü üretiminin sermaye ile ilişkisi ve bağımlılaşması biçiminde tanımlayan Z. Aydın'a göre sorunun ele alınışı, Erdost ve Boratav'ın yaptığı gibi, köylü üretiminin ayrı bir üretim tarzı biçiminde ele alınması ya da kapitalizmin kırsal alanda varolup olmadığı araştırılmasından çok, sermayenin hangi mekanizmalar yoluyla köylü işletmeleriyle ilişkiye girdiği ve hangi yollarla bu üretim birimi üzerinde egemenlik kurduğu biçiminde olmalıdır. Çünkü Aydın'a göre kapitalizm bugün artık evrensel bir nitelik kazanmıştır. Bu nedenle meta ilişkileri bir kez ekonomik bir gereksinim olarak köylü işletmelerinin üretim döngüsünün bir parçası

haline gelince, kaynakların ne kadarının kullanım değeri ne kadarının meta üretimine ayrıldığı önemli olmakla birlikte, tali konuma düşecektir. Dolayısıyla sorunun temelinde kapitalizmin, özellikle az gelişmiş ülkelerdeki pre-kapitalist görünüşteki üretim tarzlarıyla ilişkisi yatmaktadır. Bu anlamda Aydın'ın görüşlerinin Bernstein ve De Janvry'nin görüşleriyle benzerlik gösterdiği söylenebilir.

Bu görüş ekseninde Boratav ve Erdost'un yaklaşımlarını eleştiren Aydın, bu yaklaşımları kuramsal olarak zayıf ve ampirik olarak yetersiz bulmaktadır. Aydın'a göre, Boratav'ın Türkiye'de kapitalizmin gelişmemiş olduğu yönündeki görüşü doğru olmakla birlikte bu gelişmemişliği saptamada kullandığı yöntem kuşkuludur. Çünkü kapitalizmin veya feodalizmin varlığının saptanmasında hem toprak büyüklüğünün bir ölçüt olarak alınması hem yarıcılık ilişkilerinin yarı feodal bir yapıyla özleştirilmesi yanıltıcıdır. Örneğin Latin Amerika'da, yarıcılık büyük toprak sahiplerinin kârlılık hesaplarının bir sonucudur. Bu anlamda büyük toprak sahiplerinin yarıcılığı kullanması feodalizmin bir işareti değildir. Benzer biçimde Türkiye'de Güneydoğu Bölgesinde yaygın bir biçimde görülen toprak ağası-yarıcılık ilişkisi de buna örnek gösterilebilir. Burada birçok durumda ücretli işçi yerine yarıcılık kullanılması toprak sahibi için hem ekonomik hem de politik açıdan daha yararlıdır. Bu nedenle bir ülkede kapitalizmin mi yoksa feodalizmin mi hâkim olduğunun araştırılmasında, bir üretim birimi içerisindeki üretim ilişkilerine veya üretim sürecinin niteliğine bakmak yanlıştır. Bu anlamda Aydın'a göre, Boratav'ın üretim tarzı kavramı üretim ilişkilerinden çıkarsanmakta ve üretim ilişkileri de geçerliliği kuşkulu istatistiki verilerden elde edilmektedir. Bu ampirik yöntem onu statik bir üretim tarzı kavramına götürmektedir (Aydın, 1986a:184).

Aydın'a göre benzer yanlışa Erdost da düşmekte, yani sahip olunan toprak miktarını feodalizm ya da yarı-feodalizm için yeterli bulmakta ayrıca üretim tarzı kavramıyla üretim ilişkisi kavramını eş değer tutmaktadır. Ancak tarımsal yapılar sadece bir bölge, köy veya bir hane üretim birimi olarak, yani içinde bulundukları toplumsal kuruluş ve kapitalist dünya sisteminden soyutlanıp ele alınarak anlaşılamazlar. Bu birimlerdeki işçilerin veya yarıcılarının sayısı veya kullanılan toprak miktarı, bir üretim tarzının belirlenmesinde kendi başlarına birer ölçüt olamazlar (Aydın, 1986a:187).

Aydın'a göre Erdost'un Türkiye'deki hâkim üretim ilişkisinin pre-kapitalist nitelikte olduğu ve kapitalist üretim ilişkilerinin hâkim olmadığı yönündeki argümanı, onun sayısal olarak köylü işletmelerinin çoğunlukta olduğu yanlış yaklaşımına dayanmaktadır. Bu eksenle Erdost'un meta üretiminin yaygınlığının ve bunların pazara sunulmasının Türkiye'de çok sınırlı olduğu, bu nedenle de kapitalist bir sömürü ilişkisinin oransal olarak çok zayıf olduğu yönündeki çıkarımı yanlıştır. Çünkü, kapitalizmin evrensel bir nitelik kazanması, diğer üretim tarzlarının tipik emek biçimlerini tümüyle olmasa da kısmen dönüşüme uğratmakta ve bu biçimlerin yeniden üretim koşullarını yıkmaktadır. Üretim birimlerindeki emek süreci eski şekline benzese bile (örneğin aileye dayanan köylü işletmesi), artık bu üretim tarzı kendini yeniden üretim koşullarını belirleyemez. Metalaşma ile birlikte bölüşüm ve dolaşım ilişkileri artık aile üretim birimi dışındaki dinamikler tarafından belirlenmektedir (Aydın, 1986a:188).

Aydın'a göre Türkiye'de kapitalizm, üretim alanlarının tümüne nüfuz etmiştir ve aile emeğine dayalı hane üretim birimlerinin yeniden üretim koşulları kapitalist üretim tarzı tarafından belirlenmektedir. Ücretli işçi kullanmayan ve üretim aracı sahibi olan bu hane üretim birimlerinin kapitalist Türkiye ve diğer azgelişmiş ülkeler içindeki varlığı, sermayenin emeği biçimsel ve gerçek anlamda denetim altına alması ve kapsamı kavramlarıyla açıklanabilir. Gerçek kapsama ve denetim kavramları, sermayenin doğrudan doğruya üretim sürecini denetim altına alması ve ücretli işçi kullanarak sermaye birikimi yapmaya çalışmasıdır. Biçimsel kapsamda ise, sermaye kapitalist olmayan bir üretim tarzıyla karşılaştığında, üretim sürecinin doğrudan örgütlenmesini üstlenmeden üretim sürecinin denetimini dolaylı olarak sağlayabilir. Bu bir anlamda sermayenin, tarımsal üretime girmeyerek, küçük üreticilere kredi, teknoloji ve girdi sağlayarak bu emek formlarını denetim altına almasıdır. Burada üretici kendi üretim araçlarına sahiptir ancak ektiği ürünlerin kalitesi, miktarı ve fiyatı kendi dışındaki faktörler (devlet, uluslararası kuruluşlar ve kapitalist girişimciler) tarafından belirlenmektedir. Kapitalizmin evrensel yaygınlığı ile sermayenin kapitalizm öncesi görünüşteki üretim birimlerini biçimsel denetimi altına alması kabul edildiğinde, sorunun merkezini artık köylülüğün kapitalizmin gelişmesi sürecinde proleterleşip ortadan kalkması değil, kapitalist görünüşlü üretim birimleri ile sermayenin çeşitli biçimleri (tüccar, tefeci vb.) arasındaki ilişki oluşturmaktadır (Aydın, 1986a:189).

Benzer bir yaklaşım H. İslamoğlu'da da görülmektedir. İslamoğlu kapitalist üretim ilişkilerinin Türkiye'ye girişini Osmanlı Devleti ekseninde ele alarak izah etmektedir. Ona göre Osmanlının ekonomik yapısı ve dolayısıyla devamı olarak Türkiye'nin ekonomik yapısı kapitalist bir gelişim sürecine uygun değildir. Bunun temel nedeni ekonominin dayandığı temel ilkeler, sosyal yapı ve devletin tüm bunların üzerindeki rolünün batıya kıyasla oldukça farklı olmasıdır. Dolayısıyla hem Osmanlı hem Türkiye için devletin kapitalist sistem tarafından içerilmesi söz konusudur.²¹ Bu bağlamda Osmanlı, Avrupa pazarı içine hammadde üreten ve bu pazardan sanayi malları alan bir çevre ülke konumundadır (İslamoğlu, 1991).

2.4.4. Köylülüğün dönüşümü ve meta üretiminin yaygınlaşması

Tarımsal yapılarda kapitalist dönüşüm sürecinde ön plana çıkan ve önemle vurgulanan diğer bir nokta ise, meta üretiminin yaygınlaşmasıdır. Bu bağlamda Keyder'in öne sürdüğü argümanlar oldukça önemlidir. Keyder, köylü ekonomisinin, küçük meta üretimine dönüşüm sürecini, kapitalist bir dünya-sisteminin gelişim dinamiğine (yani kapitalizm öncesi oluşumların dünya ekonomisiyle bütünleşmeleri ve bu ekseninde meta üretiminin genişlemesi), bununla beraber işleyen devlet politikaları ve ulusal ekonomik bütünleşme (kırsal bölgelerde yaşayan fertlerin giderek daha çok işgücü piyasalarına girmesi, malların mobilizasyonunun kolaylaşması) gibi argümanlara bağlamıştır (Keyder, 1976). Keyder'e göre, ulusal ekonomik bütünleşme hızlı bir metalaşma sürecini beraberinde taşımış, coğrafi ve bölgesel olarak farklı bir hız sergilemesine rağmen, hem emek hem de üretilen ve tüketilen mallar metalaşmıştır (Keyder, 1988: 164).

Keyder, köylü üretiminin bu dönüşümünü, dönemsel olarak ele almakta, 1950 öncesi ve sonrası da Türkiye'deki üretim ilişkilerinin ayrımını yapmaktadır. Ona göre ikinci dünya savaşı sonrası dönem Türkiye'de meta üretimine geçişin somutlaştığı bir

²¹ Osmanlı İmparatorluğunda kapitalist üretim ilişkilerinin gelişim sürecine ilişkin daha ayrıntılı bir inceleme için ilk olarak Bknz. **İnalcık, H. (1996)** Osmanlı İmparatorluğu - Toplum ve Ekonomi, Eren Yay., İstanbul; **İnalcık, H. (1995)** Osmanlı İktisat Zihniyeti ve Osmanlı Ekonomisi, (Ed), Mustafa Özel, Tarih Risaleleri içinde, İz Yay, İstanbul. **Divitçioğlu, S. (1981)** Asya Tipi Üretim Tarzı, Kırklareli; **Mardin, Ş. (1994)** Türk Modernleşmesi, İletişim Yay, İstanbul; **Genç, M. (2009)** Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi, Ötüken Yay., İstanbul. Ayrıca Bknz. **Kılıçbay, M.A. (1985)** Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı, Teori Yayınları, Ankara ve **İslamoğlu, H., Keyder, Ç. (1977)** Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneri", Toplum ve Bilim-1 49-80.

dönem olmuştur. Ancak, Keyder'in burada bahsettiği 1950 öncesi dönemde köylülüğün feodal ya da başka bir pre-kapitalist üretim ilişkisi içinde olduğu değil, köylü üretiminin, köylülük ilişkileri içinde yani metalaşmanın zayıf ve piyasa ilişkilerinin hükümsüz olduğu bir ilişki içinde olduğudur. Bu ilişkiler 1950'lerden itibaren değişerek meta üretimi hâkim olmaya başlamıştır. Keyder'e göre meta üretiminin tamamen yaygınlaşması ise kapitalist üretim tarzının ekonomiye hâkimiyeti ile olabilir. Bu durumda üreticiler malları kullanım değeri değil değişim değerine göre yani kâr mantığına uygun bir biçimde üretirler. Keyder'e göre bu koşullar Türkiye'nin bazı bölgelerinde 19. yüzyılın ortalarından itibaren geçerli olmaya başlamış 20. yüz yılın ortalarından itibaren de meta üretimi giderek önem kazanmıştır. Özellikle savaş sonrası dönemde, kapitalist üretim tarzı, toplumsal oluşumun tümünü belirleyici konuma gelmiştir. Yani, işgücü, toprak, kredi ve teknoloji, piyasa koşullarına göre işlemeye başlamış, böylece kapitalist sisteme uygun bir piyasanın egemenlik kazanmasında, fiyat göstergeleri ve kâr amacına yönelik üretim yapan küçük meta üretiminin yaygınlaşmasında geri dönülmesi olanaksız bir süreç başlamıştır (Keyder, 1988).

Keyder'e göre köylülerin küçük meta üreticilerine dönüşmesi köy topluluğu bağlamındaki ilişkileri de dönüştürmektedir. Bu ilişkiler Keyder'in basit piyasa modeli olarak ifade ettiği çerçevede şekillenmektedir. Ekonomi artık, kendi kurallarıyla işleyen bir pazarın güdümündedir. Buna göre her şahıs kendi üretim araçlarını kullanarak ürettiği malları bu pazarda satmaya çalışır. Ayrıca her küçük meta üreticisi üretim araçlarının mülkiyetine bağlıdır ve bunları elinden çıkartmayı da düşünmez, çünkü bu durumda küçük meta üreticiliği statüsünü yitirmiş olur ve bu da toplumun tasvip etmeyeceği bir yoldur. Basit piyasa modeli kurgusunun devamlılığı için fertlerin küçük meta üreticisi olarak kalması gerekir. Dolayısıyla Keyder'e göre toprak yoğunlaşmasıyla bir tabaka köylünün mülksüzleşmesini ve proleterleşmesini içeren görüşler yanlıştır. Köylünün proleterleşmesini içeren bir gelişme ancak ekonomi dışı güçlerin etkisiyle gerçekleşebilir. Ayrıca köylünün kendi kendini sömürü mekanizması vasıtasıyla mülksüzleşmesi de onun toplumun dışına itilmeye karşı savunma güdüsü nedeniyle geçersizdir. Keyder'in konuyla ilgili temel savı ise; kapitalist tarımın ancak köylülüğün dönüşümü ile ortaya çıkacağıdır (Keyder, 1988). Keyder, köylülüğün Türkiye'deki dönüşümünü ise, geçimlik üretim yapan ve şehirlere göç eden köy, ekonomik faaliyetlerini çeşitlendirebilen küçük topraklı köy, modern tarım makineleri

ve aile emeğine dayanarak birikim yapan orta topraklı köy ve kapitalistleşen köy olmak üzere dört biçimde gerçekleştiğini ifade etmektedir. Dördüncü dönüşüm tipi olan kapitalist köy ise, tarihsel olarak feodal geçmişi olan ve büyük toprak sahipliğinin hâkim olduğu Güneydoğu Anadolu gibi bölgelerde ortaya çıkabilir (Keyder, 1983). Küçük meta üretimi yerleştikten sonra tarımda kapitalizmin gelişeceğini beklemek hatalıdır. Yani köylünün meta ilişkilerinin yaygınlaşmasıyla tasfiyesi iki şekilde mümkündür. İlki mülkiyet hakkının büyük toprak sahipleri ya da devlet ve büyük toprak sahipleri tarafından kontrol edilmesi, böylece de yoksul köylünün mülksüzleştirilerek işçi statüsüne sokulmasıyla gerçekleşmektedir. Bu kapitalist tarıma giden yoldur. İkincisi ise; köylü ilişkilerinin çözülmesi sürecinde mülkiyet hakkının yaygınlaşması, ya toplumsal mücadele ya da devlet kademesindeki politik dengeler vasıtasıyla küçük meta üretiminin yerleşmesiyle ortaya çıkmaktadır. Keyder'e göre bir yandan 1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanununun mülkiyet alanında getirdiği toplumsal yöneliş, bir yandan 1950'lerdeki gelişmeler ikinci yolun yerleşmesini ve tarımda kapitalist gelişmenin önünü tıkamıştır. Devlet kapitalist tarım aleyhine tercih yapmış, gerek 1950'lerde gerekse daha sonra küçük meta üretiminin yaygınlaşması yönünde politikalar uygulamıştır. Keyder, bu yönelimdeki tek istisnayı, Güneydoğu Anadolu olarak göstermektedir. Merkezi iktidar, bu bölgedeki yerel güçlerle kurduğu ittifak sonucunda yeni teknolojiler ve pazar olanakları karşısında köylülüğün kapitalist tarıma yönelik tasfiyesine göz yummuştur (Keyder, 1988: 171).

Özetleyecek olursak, Keyder 1950 sonrasını Türkiye için bir dönüm noktası olarak görmektedir. Bu tarihten itibaren, pazar için üretimin yaygınlaşmasının, para ekonomisinin yayılışını, göç ve bunun gibi olguların, tarımsal üreticinin köylülüğten küçük meta üreticiliğine geçmesine neden olduğunu ifade etmektedir. Keyder, küçük meta üreticiliğinin ortaya çıkması ve yaygınlaşmasıyla, varlığını sürdürdüğünü, dolayısıyla ücretli işçi kullanan büyük ölçekli işletmelerin yaygınlık kazanmasının mümkün olmadığını ileri sürmektedir.

2.4.5. Türkiye'de tarımsal dönüşüme ilişkin diğer yaklaşımlar.

Bu kısma kadar kısaca değindiğimiz Türkiye'de tarım sorununa ilişkin tartışmalar ve görüşler, soruna ilişkin metodolojik bir temel sağlamıştır. Ancak zaman

içinde yaşanan gelişmeler ve farklı koşulların ortaya çıkması, sorunun anlaşılmasında alternatif yaklaşımların incelenmesini de gerekli kılmaktadır. Bu doğrultuda, izleyen yıllarda farklı yazarlar tartışmalara farklı açılardan katkıda bulunmuştur. Ancak tarım sorununa ilişkin ortak eğilim, daha öncede ifade ettiğimiz gibi, kapitalizmin gelişim sürecinde pazar için üretimin yaygınlaşmasıyla köylü üreticilerin, ulusal ve uluslararası sermayenin, tüccar ve tefecilerin var olan yapıları çözücü ve farklılaştırıcı etkileriyle karşı karşıya kaldığıdır. Buna ek olarak diğer bir husus da, tarımsal teknolojilerin değişmesiyle beraber, değişimin bölüşüm üzerindeki etkileridir. Bu etkiler aslında kuramsal tartışmalarla beraber ilerleyen alan araştırmalarının ortaya koyduğu sonuçlardan çok farklı değildir.

1960'lardan itibaren Türkiye'de tarımın niteliksel olarak farklı bir evreye girmesi, tartışmaların boyutunun kısmen değişmesine neden olmuştur. 1960'ların sonlarına doğru ekilebilir toprakların sınıra ulaşmasıyla beraber ekstansif tarımdan entansif tarıma geçilmiş, üretimdeki artışlar ekilen toprak miktarlarındaki artışlarla değil, birim toprak başına artışlarla sağlanmıştır. Entansif tarımla birlikte girdi kullanımı yaygınlaşmış, teknoloji giderek önem kazanmış, mülkiyet ve kiracılık ilişkileri karmaşıklaşmıştır. Kapitalist gelişmenin tarımsal yapıları nasıl etkilediği ve büyük işletmeler karşısında küçük işletmelerin tasfiye olup olmayacağı bu çerçevede tartışılmaya başlanmıştır (Pamuk ve Toprak, 1988: 16).

Örneğin Türkiye'nin üretim güçlerinde görülen değişmelere paralel olarak kırsal kesimdeki mülkiyet ilişkilerinin, yani sınıfsal yapının içine girdiği değişimler üzerinde duran M. Sencer, Türkiye'de tarım işletmelerinin büyük bir kısmının topraksız ya da çok az topraklı olduğu ve bunların ortakçılık, yarıcılık ve kiracılık gibi çeşitli biçimlerde başkalarının topraklarını işlediğini ifade etmektedir. Sencer'e göre tarım teknolojisi gelişmeden önce büyük toprak sahipleri çoğunlukla başlarında bulunmadığı topraklarını (absentee) küçük işletmeler halinde ortakçılara vermektedir. Ancak tarım teknolojisindeki değişime bağlı olarak hızlı toprak yoğunlaşması, ana üretim aracı olan tarımsal toprağın büyük işletmeler biçiminde giderek az sayıda ve belli ellerde toplanmasına yol açmıştır. Bu yoğunlaşmanın sonucu olarak ortakçılık ve bunun gibi pre-kapitalist üretim ilişkileri ortadan kalkarken küçük ve orta köylüler bu süreçte mülksüzleşmişlerdir. Bu durumda, kırsal kesimdeki sınıfsal yapının giderek geleneksel

niteliğinden sıyrılarak kapitalist işletme sahipleri ile ücretli tarım işçileri ilişkisine dönüşme eğilimi ortaya çıkmaktadır (Sencer, 1971).

Sencer, toprağının bir kısmını ortakçılık, kiracılık gibi yollarla işletmekte olan toprak sahiplerinin traktör gibi tarım makinelerine sahip olduktan sonra toprakların bir kısmını gene başkalarına işlettikleri, ancak işletme koşullarının değiştiğini vurgulamaktadır. Modern makinenin tarıma girmesiyle birlikte ürünün bölüşüm oranı değişmiş ve eskiden ürün yarı yarıya paylaşılırken, köylünün payı önce üçte bire, ardından makineli tarımın çoğalmasıyla sekizde bire düşmüş ve giderek ücret biçimini almıştır. Ortakçılık sisteminin çözülmeye başlaması, işlenmeyen toprakların tarıma açılmasıyla işletmelere katılması, buna ek olarak işlenmekte olan toprakların tamamen ya da kısmen kiralanması ve satın alınması toprak yoğunlaşmasını sağlayan yöntemler olmuştur. Bu süreç zamanla kiracılık, ortakçılık ve yarıcılık aleyhine artarak devam etmiştir. Ayrıca devlet topraklarının, özellikle de otlakların ele geçirilmesi toprak yoğunlaştırılması amacıyla başvurulan yollardan biri olmuştur. Orta ve büyük toprak sahipleri makineli tarımdan önce işleyemedikleri veya otlak durumunda kalan topraklarını tarıma açmış ayrıca devlete ait otlaklara da el koymuştur (Sencer, 1971).

Önemli bir bölümü ortakçı ve yarıcıdan oluşan, az topraklı köylü işletmelerinin, çoğunlukla küçük ve orta işletmelerin parçalanması sonucu ve yeni toprakların işlemeye açılmasıyla mutlak sayı olarak ve tüm işletmeler içinde kapladıkları alan bakımından artmış olması mülkiyet yaygınlaşması gibi görünse de aslında bu durum tam tersi toprak yoğunlaşması ve mülksüzleşmenin bir ifadesi olmaktadır. Çünkü bu işletmeler, işgücünü değerlendirerek kendine yetecek nitelikte ve tarımsal girdilerden yararlanma olanağı olmadığı için tarımın ticarileşmesine paralel olarak genişlemek üzere toprak ihtiyacı duyan orta ve büyük işletmelerce, borçlandırma, satın alma ve kiralama gibi yollarla yutulmaktadır. Bu topraktaki emeğin mülksüzleşmesine, kente yönelmesine veya tarımda ücretli işgücüne dönüşmesine yolaçmaktadır (Sencer, 1971: 207).

Küçük işletmelerin, parçalanarak bölünmesiyle birlikte bunların bir kısmı, özellikle pazara yönelik üretim yapılan yoğun tarım bölgelerinde, üretim fazlalarını tüccar ve tefecilere kaptırdığı için ancak kendine yeterli işletmeler olarak kalmakta,

önemli bir kısmı ise ipotek borçları nedeniyle kiralanma biçiminde büyük işletmelere eklenmektedir. Küçük işletmelerden farklı olarak orta işletmeler, iki ayrı gelişim çizgisi izlemektedir. Bunlardan bir kısmı ticari tarımın gerektirdiği üretim fazlasını ve kullanılan girdilerin maksimum verimliliğini sağlamak için, genişlemek amacıyla toprak sağlayabildiği ölçüde zengin köylü tipine dönüşmektedir. Ancak çoğu orta işletmeler miras yolu ile parçalandığı ve ticari tarımın etkisi altındaki kesimlere girdi sağlayamadığı ya da borçlandırıldığı için kiralanma yoluyla diğer orta ve büyük işletmeler tarafından yutulmaktadır. İkili bir değişim alternatifine sahip olan orta köylü bu yüzden Türkiye’de en çabuk başka kategorilere dönüşecek tabakayı oluşturmaktadır. Zengin köylü ise, çoğu Türkiye’de tarımsal yapı değişikliğinden sonra sahip olduğu toprakları değerlendiren ve hızlı toprak yoğunlaşması sürecinde oluşan bir kategoridir. Tarımsal yapı değişikliği aynı doğrultuda devam ettikçe, kapitalist işletme sahibi olan zengin köylü, küçük ve orta köylü aleyhine büyüyecektir (Sencer, 1971: 208).

Sonuç olarak Sencer’e göre 1950’lerden sonra Türkiye’de tarımsal dönüşümdeki ana eğilim, toprakların gerek işletmecilik gerekse mülkiyet yönünden yoğunlaşmasıdır. Ona göre bu süreç tarımda makineleşmeyle beraber, ortakçılık ve kiracılığın tasfiyesi, boş mülk topraklarının işlenmeye başlanması, kirayla toprak tutma, toprak satın alma ve devlet topraklarına el koyma gibi olguların bir sonucudur (Sencer, 1971: 144).

Tarımda makineleşmenin veya yeni teknolojilerin kullanılmasının toprak yoğunlaşmasıyla beraber tarımsal yapılarda yarattığı değişime odaklanan görüşlerin yanı sıra, tarımda yeni tekniklerin kullanılmasının kırsal alandaki bölüşüm üzerinde yarattığı etkiler üzerinden hareket eden yaklaşımlar da mevcuttur. Bunlara göre büyük ölçüde teknolojinin durağan olduğu geleneksel tarım yapısında gelir bölüşümü ikinci dünya savaşı öncesinde Türkiye’de olduğu gibi toprak dağılımı tarafından belirlenmektedir. Böyle bir yapıda, gelir bölüşümü ancak toprak dağılımının değişmesiyle mümkündür. Diğer yandan, geleneksel tarım yapısının terk edilmesinin, yani varolan üretim tekniklerinin değişmesinin gelir bölüşümünü değiştirici etki yaptığı da görülmektedir. Özellikle Türkiye tarımında 1960’lardan itibaren hızla yaşanan teknolojik değişim böyle bir olgu yaratmıştır (Auroba,1988; Auroba, 1973).

Tarımda teknoloji değişimi, bir üründe ya da ürün grubunda üretim fonksiyonunun kayması olarak tanımlanabilir. Bu, birim tarım alanı başına ürün verimliliğinin artması anlamına gelmektedir. Toprağın verimliliği, üretilen ürün bileşiminde, ekim yoğunluğunda, ürün veriminde ortaya çıkan değişimler sonucunda yükselir. Çeşitli araştırmalarda yeni üretim tekniklerinin kullanılmasının hem toplam maliyeti hem de toplam geliri artırdığı ve kârın (net gelirin) geleneksel teknolojiye oranla çok daha yüksek düzeylere çıktığı görülmektedir. Tarımsal üretimde yeni teknolojiye geçilmesi (üretimi artırmak için daha çok miktarda girdi kullanılması) bütün üretim faktörlerinin mutlak gelirini artırmaktadır. Bu arada nispi faktör payları da hızla değişmektedir. Nispi faktör paylarındaki değişme, teknolojik yeniliğin, ölçeğe göre bağımlı ya da bağımsız olma niteliğine, faktörlerin üretim esnekliklerinin toplamında ortaya çıkardıkları değişmelere, sermaye/emek ve sermaye/toprak oranlarında ortaya çıkardıkları değişmelere göre belirlenmektedir. Bu görüşe göre Türk tarımında böyle bir değişme eğilimi söz konusudur. Yani faktör payları ve nispi faktör fiyatları değişmektedir (Auroba, 1988).

Bunun yanı sıra devlet, kurumsal ve beşeri faktörler gibi diğer faktörleri dışarıda bırakarak, sermayenin niteliği göz önünde bulundurulduğunda, tarımda sermaye artışı mutlak olarak teknolojik bir değişime neden olacaktır. Bu noktada sermaye artışı sağlama olanağı bulunan işletmeler aynı zamanda üretim tekniklerini değiştiren işletmeler olacaktır. Buna karşın küçük çiftçinin yarattığı artık sınırlıdır. Bu kesimin en önemli özelliği, ailenin geçimlik üretimini karşılayabilmesine yönelik olması, tasarruf oranlarının çok kısıtlı olması ve çoğu zaman tüketim için borçlanmasıdır. Dolayısıyla küçük üreticinin yeni sermaye eşyası alabilmesi için öz tasarruflarına başvurması olanaksızdır. Bu nedenle, teknolojik değişme gelir dağılımında bir farklılaşmaya neden olmaktadır. Bu farklılaşma bir yandan üretim tekniklerini değiştiren işletmelerle değiştirmeyenler arasında, bir yandan da yeni teknikleri uyguladıkları halde farklı niteliklere sahip işletmeler arasında ortaya çıkmaktadır. Bu yaklaşım üretim tekniklerindeki değişimin, kurumsal niteliklerin, tarım gelirinin dağılımı üzerindeki olumsuz etkileri kuvvetlendirdiğini ileri sürmektedir (Auroba, 1988).

Tarımda yeni tekniklerin kullanılması, diğer yandan, küçük işletmeciliğin

tasfiyesinde önemli bir etken olabilmektedir. Şöyle ki, ileri teknolojiyle üretim yapan işletmelerin, marjinal maliyetleri daha düşük olduğu için, daha düşük ürün fiyatlarına dayanması mümkündür. Böylece yeni üretim tekniklerini uygulayamayan küçük işletmelerin tasfiyesi doğaldır. Bununla beraber tarım kesiminde her iki türlü işletmenin aynı anda varolması da mümkündür. Bunun temel nedeni yeni teknoloji ile üretim yapan işletmenin henüz bütün talebi karşılayamayacak nitelikte olmasıdır. Fiyat, bir yandan devletin uygulamış olduğu taban fiyat politikası uygulaması, diğer yandan ürün pazarının niteliği ve işleyişiyle ilgili eski teknolojinin tayin ettiği fiyattır. Ancak yeni teknolojiyle üretim yapan işletmeler veri talep karşısında talebi karşılayacak arz miktarına ulaşmak için yeni yatırımlara girmeleri (kamu politikaları da bu yöndedir) ve talebi karşılayacak kapasiteye erişmeleri durumunda, küçük işletmeler piyasa dışına itilecektir. Bu küçük işletmeciliğin tasfiyesinde önemli bir nedendir (Auroba, 1988: 207).

Benzer bir yaklaşım sunan B. Akşit, Türkiye’de köylülüğün farklılaşma sürecini ve bu farklılaşmanın temel dinamiklerini, göç ve tarımda makineleşme gibi argümanlara dayandırmaktadır. Akşit, kapitalizm öncesi dönemde büyük toprak sahiplerinin hâkim olduğu köylerdeki ortakçı köylülerin süreç içinde, şehre göç ve ücretli işçileşme yoluyla tasfiye olacağını, eşit topraklı köylerde ise modern tarım araçlarına ve açılacak topraklara farklı ulaşabilirlik nedeniyle, ayrıca toprak açmanın sınırlarına ulaşıldığında, toprak satma ve alma, borçlandırma ve diğer toprağa el koyma biçimleriyle toprak sahipliğinin farklılaşacağını ifade etmektedir. Bu süreçte büyük topraklı zengin kapitalist çiftçiler, ticarileşmiş orta topraklı çiftçiler, küçük topraklı köylüler ve topraksız ücretli işçiler ortaya çıkacaktır. Nüfus artışı sonucu ise, ortaya çıkan toprak parçalanması toprak dağılımının alt dilimlerinde daha etkili olurken üst dilimlerinde etkisiz kalacak, böylece toprak toplulaşması ve kutuplaşması hızlanarak köylülerin topraktan kopması ve şehirlere göç etmesi sağlanacaktır. Köylerdeki bu dönüşüm köylerin, kasabalara ve şehirlere uzaklıklarına göre farklı ivmelerle gerçekleşecektir (Akşit, 1988).

Akşit’e göre, tarımda makineleşme ve farklı teknolojilerin kullanımı, köylülüğü iki farklı yönde etkilemektedir. Süreç bir yandan köylülüğün tasfiye olmasına, ücretli işçileşmesine ve kente göç etmesine neden olurken, diğer yandan ürün

artışı, ticarileşmeyi ve metalaşmayı olağanüstü canlandırarak köylülüğün diğer kısmının dinamik bir küçük meta üreticileri sınıfına dönüşmesine ve sürüp gitmesine neden olmaktadır. Bununla beraber, Türkiye’de köylülüğün küçük meta üretimine dönüşmesi, kapitalistleşme, ulusal pazarların gelişmesi ve tarımın ticarileşmesi çerçevesinde gerçekleşmiştir. Ancak 1950’den itibaren hükümetlerin oluşturdukları tarım politikaları da bu dönüşüme ve küçük meta üretiminin süregitmesine büyük katkıda bulunmuştur (Akşit, 1988).

Buraya kadar yapılan incelemelerde gerek dünya ekseninde -ki genelde azgelişmiş olarak nitelenen çeşitli bölgeleri için-, gerek Türkiye özelinde tarımsal yapıların dönüşüm süreci ya da tarımda kapitalist gelişim süreci çeşitli yaklaşımlar açısından ele alınmıştır. Bu yaklaşımlar 1950 ve 60’lı yıllarda çok popüler olmuş ve yoğun biçimde tartışılmıştır. Aslında tartışmaların bu yıllarda popülerlik kazanması çok da şaşırtıcı değildir. Çünkü ikinci paylaşım savaşı olarak niteleyebileceğimiz dünya savaşı sonrası dönem, dünya ekonomisinin yeni hiyerarşik yapısının şekillendiği ve çok köklü değişimlerin yaşandığı bir sürecin başlangıcı olmuştur. Bu, kapitalizmin bir dünya sistemi olarak tüm ekonomik yapıları dönüştürdüğü uluslararası bir süreci ifade etmektedir. Kapitalizmin küreselleşmesi olarak ifade edilen bu dinamik süreç her türlü sermayenin uluslararasılaşmasıdır (Keyder, 1976). Daha önce de belirtildiği üzere kapitalizm, dünya sistemi olduktan sonra dünyanın en ücra köşesine bile sermayenin nüfuzu kaçınılmaz olmaktadır. Ancak dünya sisteminin kırsal alandaki işleyişi, sermayenin tarıma, yani kırsala nüfuzu, kentte ve sanayide olduğu gibi açık bir biçimde görünmez. Özellikle azgelişmiş ülkeler açısından düşünüldüğünde bu işleyiş burjuva devlet, ulusal ve uluslararası sermaye arasındaki işbirliği sonucu ortaya çıkan sömürü mekanizmalarıyla gerçekleşmektedir. Bu sömürü mekanizmalarının somut olarak görünümü ise burjuva devlet, sermaye ve uluslararası aktörler tarafından belirlenen kırsal politika ve gelişme projeleriyle ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla artık yeni tarım sorunu, kapitalist gelişmenin bir parçası olarak tarımsal ürün ve üretim sistemlerinin küreselleşmesi ile ilgilidir.

2.5. Tarımda Kapitalist Üretimin Küreselleşmesi

Daha önce de kısaca değinildiği üzere, S.Amin tarımla ilgili olarak kapitalizmin gelişimini üç aşamada ele almıştır. Bu aşamalardan özellikle üçüncüsü tarımın sanayileşmesini ifade etmekte ve sadece Avrupa'yı değil tüm dünyayı karakterize etmektedir. Kısaca tekrar değinmek gerekirse, kapitalizmin üçüncü gelişim aşaması, tarımın sermayenin egemenliği altına girmesi ve bağımlılaşmasının başlangıcıdır. Bu ise kapitalizmin bir dünya sistemi olarak yeniden yapılanmasını yani küreselleşmesini ifade etmektedir.

Tarımın bağımlılaşmasının ilk koşulu sermayenin fiili olarak tarımsal üretime müdahale etmesidir. Bu müdahale sermayenin tarımsal yatırımlarda veya üretim sürecinde bizzat bulunmasından ziyade, gıda üretim sanayileri ve ticari çıkarlar doğrultusunda tarımsal üretime yön vermesi şeklinde gerçekleşmektedir. Bu süreçte ürünlerin standartlaştırılması, endüstriyel yiyecek üretiminin genişlemesi, ürün toplama-pazarlama ağlarının yoğunlaşması ve üreticilerin üretim planları, sermayenin denetimi altına girmektedir. Bağımlılaşmanın ikinci koşulu olan siyasi ayağı ise burjuva devlet, ulusal ve uluslararası sermaye ve küresel aktörler arasındaki ittifak çerçevesinde şekillenmektedir. Her iki koşul birlikte yeni sömürü mekanizmasının işleyiş şartlarını oluşturmaktadır. Bu nedenle yeni tarım sorunu; ticaret yoluyla sömürü ilişkileri, farklı tarımsal ürün gruplarının hangi toplumsal ilişkiler içinde üretildiği, bu ürün gruplarının hangi sermaye grupları tarafından nasıl pazarlandığı, ayrıca bu süreçte merkez ve çevre devletlerinin ve de uluslararası aktörlerin rollerinin ne olduğu, kısacası eşit olmayan güç ilişkileri ekseninde ele alınmalıdır.

2.5.1. Küreselleşen kapitalizm ve yeni tarım sorunu

Küreselleşme, kapitalizmi tanımlamak için olduğu kadar, kapitalizmi önceki dönemlerden ya da birikim biçimlerinden ayırmada yorumlayıcı bir araç olarak da kullanılabilir. Çok fazla tanım olmasına karşın küreselleşme, sermayenin, dünya genelinde hem üretim sistemleri hem de finans sistemlerine girişi ve bu çerçevede toplumsal-ekonomik sistemlerin genişleyen bir biçimde üretim ve finans zincirlerine eklemlenmesi biçiminde tanımlanabilir. Bu tanımlamayla ifade edilmek istenen, sermayenin uluslararası hale gelmesiyle birlikte birikim sürecinde merkezi bir rol

üstlenerek, hem çevre yapılarında hem merkezde yeni bir ekonomik, siyasi ve toplumsal yapıyı ortaya çıkarttığıdır (Magdoff ve Sweezy, 1992; Amin, 2001; Sweezy, 1997). Bu açıdan, küreselleşmenin kapitalist gelişmenin bir parçası olduğu söylenebilir.

Kapitalizmin küreselleşmesi veya uluslararası bir yapı kazanmasıyla beraber tarım sorununun algılanışı da kısmen değişmiştir. Ancak algıdaki bu farklılığa rağmen temel sorun aynıdır. Kapitalizm küreselleşmiş, sermaye ulus-aşırı bir nitelik kazanmış olsa da, toprak yoğunlaşması, kırsızlaştırma ya da köylü tarımının tasfiyesi, tarımsal artığın ulus-aşırı sermaye vasıtasıyla transferi ve bunun gibi temel sorunsallar aynı kalmıştır. Farklılaşma niteliksel olmaktan ziyade nicelikseldir. Sorunun ele alınışı ise metodolojik olmaktan çok politik içeriklidir ve üçüncü dünya ülkelerinin tarımsal yapılarındaki dönüşüm ile ilgilidir.

Amin'e göre yeni tarım sorunu; gelişmiş kapitalist ülkeler ile üçüncü dünya ülkeleri arasındaki eşitsiz gelişmenin bir ürünüdür. Sermayenin küreselleşmesiyle birlikte, tarımsal sanayi şirketlerini kapsayan modern kapitalist tarım, üçüncü dünya ülkelerinin tarımsal yapılarına girmektedir (Amin, 2009). Ancak dönüşümün gerçekleşmesi için bazı ön koşullar gereklidir. Bunlar, muazzam boyutlarda desteklenen merkez kapitalist ülkelerin, tarımsal ürün ithalatına açılmak, ulusal tarım piyasalarında tüm tarımsal desteklere ve kamu müdahalelerine son vermek ve tarımsal arazilerde sınırsız metalaşma yani yabancı sermaye için alım-satım serbestliğidir (Boratav, 2009). Bu dönüşüm sürecinin yeşil ışığı da GATT-Uruguay Round ve Dünya Ticaret Örgütünün Doha toplantısında yakılmıştır.

Sermayenin 20. yüzyıldan itibaren her alana girişiyle beraber üretim süreçleri karmaşıklaşmış ve böylece ulusların, ekonomik, siyasi ve kültürel olarak birbirine bağımlılığı artmıştır. Özellikle oligopolistik güce sahip uluslararası şirketler tarafından yürütülen, yatırım ve ticaretteki büyüme, tarım işletmelerinin faaliyetlerinin daha fazla küreselleşmesini (özellikle çevre yapılarında bu süreç genişleyerek devam etmiştir) ve uluslararası alanda üretilen ve pazarlanan ürünlerin miktarının artmasını sağlamıştır (Magdoff ve Sweezy 1992). Bununla beraber, dünya piyasalarında tarımsal üretim ile ilgili düzenlemelerin kaldırılması ve devletlerin piyasa içindeki işlevlerinin yeniden tanımlanması küreselleşme sürecini hızlandırmıştır (Bonanno vd, 1994).

Kapitalist küresel genişlemenin tırmanma aşaması olarak ifade edebileceğimiz bu süreçte, merkez ülkeler ürettikleri mamul mallara hem pazar hem de kapitalist üretimlerini sürdürebilmek için gerekli olan ucuz hammadde ve tarımsal mallar arayışına girmişlerdir. Bu aşamada merkez kapitalist ülkelerle üçüncü dünya ülkeleri arasındaki mamul mallar ile tarımsal mallar ticareti muazzam boyutlara ulaşmıştır. Bu süreçte dünya ticareti gelişirken ve genişlerken, dünya ekonomisinin hiyerarşik yapısı da şekillenmeye başlamıştır. Dünya ekonomisinin değişen bu hiyerarşik yapısıyla beraber azgelişmiş ülkelerin tarım sorunu da çeşitli açılardan ele alınmaya başlamıştır. Bunlardan ilki Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası (IBRD) gibi kuruluşların öngördüğü ve çeşitli iktisat politikası araçları ile uygulattığı azgelişmiş ülkelerin kalkınma sürecini önce modernleşmeye bağlayan, daha sonra bu ülkelerin tarımsal ihracatlarını arttırarak, sanayi mallarını gelişmiş ülkelere almaları ve aşamalı olarak basit sanayi bölgeleri oluşturmalarını savunan evrimci aşamalı modernleşme sürecidir (Köymen, 2008: 94). Bu ideolojinin teorik arka planını oluşturan Rostow, Lewis, Hagen, Kindleberger, Hoselitz, Parsons, Lerner, Smelser gibi bazı kuramcılar, azgelişmiş ülkeleri iç dinamikten yoksun, statik toplumlar olarak görmekte, gelişme ya da modernleşme sürecinin başlayabilmesi için bazı dış etkenlere gereksinimleri olduğunu ileri sürmektedirler. Bu yaklaşıma göre serbest dış ticaret ve yabancı yatırımlar ile önce tarım gibi bazı sektörler modernleşecek, daha sonra bu ekonominin diğer alanlarına yayılacaktır. Bu sürecin önündeki en önemli engel ise azgelişmiş ülkelerdeki toprak mülkiyeti düzenidir (Aydın, 1986: 128).²²

Ancak süreç, modernleşmeci yaklaşımın çizdiği bu iyimser tabloya uygun gerçekleşmemektedir. Daha önce kısaca bahsedildiği üzere bu yaklaşıma karşı çıkan başta Frank, Wallerstein, Amin gibi bazı yazarlara göre azgelişmişlik, dünya devletlerinin kapitalist ilişkilerden yalıtılması ya da geç kapitalistleşmesinden çok bu

²² Bu noktada belirtmek gerekir ki; Batılı bazı yazarlar Rostow (1960), Lewis (1955), Hagen (1962), Kindleberger (1952), az gelişmiş ülkelere Batı'nın siyasi, toplumsal ve kültürel yapısını örnek alıp ekonomi ve teknolojilerini benimsemelerini önermişlerdir. Böylece kalkınmanın, yani Batının düzeyine ulaşmanın temel yolu toplumsal ve kültürel kurumların batılılaştırılması olmaktadır. Bu yazarlara göre az gelişmişlik "geleneksel" toplumların ilk başlangıç aşaması olmadığı gibi bugünün gelişmiş toplumları da tarihlerinde hiçbir zaman "azgelişmiş" olmamışlardır. Rostow ve diğer modernleşme kuramcılarının gerçeği yansıtmamalarının temelinde, azgelişmişliği söz konusu ülkelerin kendine özgü niteliği olarak ele almaları ve bunun nedenlerini toplumun kendi iç yapısında aramaları yatmaktadır. Böylelikle söz konusu ülkelerin dünya kapitalist sistemi içindeki konumları göz ardı edilmekte, emperyalizm ve sömürü gibi olgular yok sayılmaktadır.

devletlerin uzun süredir hepsini kapsayan çelişkilerle dolu kapitalist sistem içinde bir araya gelmesinin bir sonucudur. Buna göre azgelişmiş ülkelerde, dayatılan kapitalist ilişkiler ile kapitalizm öncesi üretim ilişkileri hızlı bir çözülme sürecine girmiş ve bu ülkeler çevreleşmiş ve geri bırakılmışlardır, dolayısıyla dünya kapitalist sisteminin işleyişinin temel özelliğini eşitsiz gelişme oluşturmaktadır (Frank, 1969; Wallerstein, 2004a; Amin, 1992). Gelişmiş ülkeler bu sistemin merkezini oluştururken, azgelişmiş ülkeler merkeze bağımlı uyduları oluşturmaktadır. Bu bağlantıyı oluşturan uluslararası pazar ve ticarete, gelişmiş kapitalist ülkeler sermaye, teknoloji ve pazarın kontrolünü elinde bulundurmaktadır (Frank, 1970). Süreç azgelişmiş ülkeler ile gelişmiş ülkeler arasındaki tarihsel ilişkilerin bir ürünüdür ve kapitalizmin gelişmesinin de zorunlu bir parçasıdır. Gelişmiş ülkeler ile azgelişmiş ülkeler arasındaki eşitsiz gelişme süreci, gelişmiş ülkelerin ilk önce bugünün azgelişmiş ülkelerinin toplumsal artığına kolonileştirme yolu ile el koymasına, daha sonra bu artığın eşitsiz mübadele²³ ve kâr transferleriyle aktarılmasına dayanmaktadır (Savran, 1986: 54). Birçok azgelişmiş ülkede DTÖ, Dünya Bankası ve IMF gibi aktörler vasıtasıyla uygulama alanı bulan modernleşmeci politikalar ile tarımsal ürün fiyatlarının düşük, sanayi malları fiyatlarının yüksek tutulmasını sağlayan eşit olmayan mübadele sürecinde, ülkeler arasındaki gelir farklılığı giderek artmıştır (Köymen, 2008).

Üzerinde durulması gereken diğer husus modern kapitalist ülkeler ile azgelişmiş ülkeler arasındaki tarımsal verimlilik farklılığıdır. Bu verimlilik farklılığının çeşitli nedenleri olmasına karşın, farklılığı yaratan en önemli neden gelişmiş kapitalist devletlerin teknoloji ve pazarı elinde bulundurmasıdır. Amin'e göre dünya köylülerinin yarısı köylü tarımıyla uğraşmaktadır. Bunlar, farklı ekonomik ve sosyal yapılara sahip olmak üzere iki gruba ayrılabilir. İlk grup yeşil devrimden yararlanabilmiş, gübre ve ilaç elde edebilmiş ve belli bir makineleşme derecesine sahip olanlardır. İkinci grup, çeşitli nedenlerden dolayı teknolojiden yoksun bırakılmış olan kısmı oluşturmaktadır. Bu nedenle her iki tarımsal yapı arasında yani her türlü teknolojiye sahip gelişmiş kapitalist tarım ile azgelişmiş ülkelerin tarımı arasında büyük bir verim farklılığı söz konusudur.

²³ Eşitsiz mübadele ile gelişmiş ülkelerin tekelleşmiş ürünleri ile azgelişmiş ülkelerin rekabet gücü zayıf düşük fiyatlı ürünleri arasındaki mübadele sonucu çevredeki ülkelerden merkezdeki ülkelere sürekli bir artı- değer akışı söz konusudur. Daha detaylı bir inceleme için Bknz. **Wallerstein, I., (2004)** Dünya Sistemleri Analizi. İstanbul: Aram Yayıncılık.

Amin'e göre, dünya tarımında ileri kapitalist kesimin en yoksul ülkelere göre 1940'lardan önce 10'a bir olan üretkenlik oranı günümüzde 2000'e bir oranına yaklaşmıştır. Bu da üretkenliğin tarım ve gıda alanında, diğer herhangi bir alanda olduğundan çok daha eşitsiz bir biçimde gelişmiş olduğunu göstermektedir. Amin'e göre bu süreç, gıda ve tarım ürünlerinin diğer endüstriyel ve hizmet sektörlerine kıyasla görece fiyatlarının elli yıl önceki düzeyin beşte birine düşmesiyle sonuçlanmıştır. Dolayısıyla modernleşme, sermaye ve üretkenlik artışı gibi yapıcı boyutları, emeğin pazarda satılan bir mal haline getirilmesi, üretim ve yeniden üretim için gereken doğal ekolojik temelin tahrip edilmesi ve refahın küresel düzeydeki dağılımının kutuplaşması gibi yıkıcı boyutları birleştirmektedir. Küresel kapitalist gelişme özellikle üçüncü dünya ülkelerinde köylü toplumlarının çok az bir kısmını içine almakta büyük bir kısmını dışlamaktadır (Amin, 2009: 90).

Bu koşullar altında, DTÖ tarafından dayatıldığı biçimiyle, tarımsal ürünler ve gıda için genel rekabet kuralını kabul etmek, milyarlarca rekabetçi olmayan üreticinin birkaç onyıllık kısa bir tarih dilimi içinde ortadan kaldırılmasını kabul etmek anlamına gelmektedir. Çoğunluğu azgelişmiş yoksul ülkelerde olan ve geçimlerini büyük bir güçlükle sağlayan milyarlarca köylü, topraksız işçi ya da ücretli işçi konumuna gelecektir. Elli yıllık bir zaman dilimi içinde, yılda yüzde 7'lik sürekli bir büyüme hızı gibi komik bir hipotez altında gerçekleşen bir sanayi büyümesi bile, bu rezervin üçte birini emmeyi başaramaz (Amin, 2009: 91).

Gelişmiş ülkelerin, azgelişmiş ülkelerin kalkınma sorununa ideolojik ve kendi çıkarları doğrultusunda yaklaşımları, gelişmiş ülkelerle azgelişmiş ülkeler arasındaki ilişkilerin simetrik olmayan bir doğrultuda gelişmesine neden olmuştur. Bu çerçevede uluslararası aktörlerin sanayileşmiş ülkelerin tarım ve dış ticaret politikaları uygulamalarına bakışı ile azgelişmiş ülkelere bakışı arasında da bir asimetri olduğu söylenebilir. Örneğin DTÖ'nün azgelişmiş ülkelerin korumacı politikalarını manipüle etmesi ve ticarete liberalizasyonu hedefleyen politikaları dayatması bu argümanı destekler niteliktedir. Bu eksende gelişmiş ülkelerin az sayıdaki tarım üreticisine sağladığı tarımsal destekler önemli boyutlara ulaşırken azgelişmiş ülkelerin bundan mahrum bırakılması bu ülkelerin sanayileşmiş ülkelere yaptıkları tarım ürünleri ihracatını olumsuz etkilemektedir (Şenses, 2004: 7). Destekleme politikaları sonucu

gelişmiş ve kapitalist işletmeler biçiminde örgütlenmiş güçlü tarım sektörlerine sahip merkez ülkeler bu sürecin sonunda genelde hammadde niteliğindeki tarımsal ürün fazlalarını, temel ihraç ürünü tarımsal mamuller (genelde temel tarımsal gıdalar) olan azgelişmiş ülkelerin pazarlarına ihraç etmeyi hedeflemişlerdir. Bu sürecin önündeki en büyük engel ise azgelişmiş ülkelerin tarım sektörlerindeki korumacı politikalar ve gümrük duvarları olmuştur. Bu nedenle ileriki bölümde daha detaylı inceleyeceğimiz gibi 1986 yılından itibaren GATT-Uruguay görüşmeleri ve DTÖ Doha görüşmelerinde sanayileşmiş ülkelerin baskısıyla, bu politikaların değiştirilmesi, daha liberal politikaların uygulanması ve aşama aşama tarımsal ürünlerinde bu liberalizasyona tabi tutulması gerekliliği gündeme alınmıştır (Conforti ve Salvatici, 2004). Bu liberalizasyon süreci yeni pazarların yaratılmasında ve tarımda kapitalist üretimin küreselleşmesinde önemli bir araç olmuştur.

Ancak uluslararası pazarlar oluşmadan önce (ki bu gelişmiş ülkelerin azgelişmiş üçüncü dünya ülkelerine kapitalist ilişkileri dayatmasında önemli bir faktör olmuştur), bir ara not olarak kısaca bahsedilmesi gereken, 1900’lü yıllardan başlayarak 1970’lere kadar devam eden finansman ve kredi yoluyla yatırımların uluslararasılaşması olarak ifade edilen bir dönem söz konusudur. Bu dönem içerisinde özellikle 1950-1970 yılları arası azgelişmiş ülkelerdeki sanayi kapitalizminin geliştirilmesi için kontrollü ithal ikamesinin desteklendiği bir dönem olması açısından önemlidir. Dönemin en ayırt edici özelliği üretken sermayenin uluslararasılaşması olmuştur. Bu serbest dış ticaret ilkesine aykırı bir biçimde meta dolaşımını engelleyen değil, tam tersine gelişmesini sağlayan bir işlev görmüştür. Bu çerçevede gerek 1930’lardan sonra gerek savaş sonrası dönemden sonra ithal ikameci sanayileşmeyi benimseyen ülkelerin, 1950’lerden itibaren dünya pazarıyla bütünleşmesini sağlayan temel mekanizma gelişmiş ülkelerden kaynaklanan özel sermaye yatırımlarıdır. Bu süreçte çok uluslu şirketlerin çeşitli korumacı önlemlerin alındığı ekonomilerdeki ithal ikameci sürece katılması, dinamik bir uluslararası işbölümü çerçevesinde meta dolaşımını da sağlayan bir mekanizma oluşturmuştur. Temelde bu politika ekonomileri emek yoğun, tarıma dayalı azgelişmiş ülkelerde, daha çok iç pazara yönelik dayanıklı tüketim malları üretimine dönük, girdi ara malı ve yatırım malı açısından da ithalata dayalı bir yapıda olmuştur. Bu, dünya kapitalist ekonomisinin işleyişiyle de çelişmemektedir (Yalman, 1984: 89). Ancak sermaye için temel sorun dünya ölçeğinde sürekliliği olan bir pazar yaratılması

olduğundan, sermaye önündeki tüm engellerin kaldırılması, devlet müdahalelerinin minimum düzeye indirilmesi ve ülkelerin dünya piyasalarıyla bütünleştiği dışa açık bir yapının kurulması gereklidir. Neo liberal anlayışı ortaya koyan bu yeni ekonomik düzen, büyük ölçüde 1950'lerden sonra altın yıllarını yaşayan merkez kapitalist ülkelerde 1970'li yıllarda yaşanan krizle beraber kâr oranlarının düşmesi ve bunun sonucunda ülkeler arasındaki rekabetin artmasıyla ortaya çıkmıştır (Ercan, 2006). Tüm bu süreç sermayenin uluslararası serbest dolaşımının, uluslararası kapitalist bütünleşmenin en üst düzeye çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Sonuç olarak sermayenin bu küresel yeniden yapılanması ile kapitalizmin güçlenmesini sağlayacak orta üst grupların kitlesel tüketimini garantileyen büyük sanayi ve gıda malları pazarı yaratılmıştır.

2.5.2. Kapitalizm ve tarımda yeşil devrim

Tarımda kapitalist üretimin küreselleşmesinin mevcut aşaması, tarımsal kalkınma için, birincil tarımsal ürünlerin pazar için başka ürünlere dönüştürülmesini, geleneksel ürünlerden ziyade, ihracat talebi daha yüksek ürünlere yönelmesi gibi politikaları içeren yeni bir strateji ortaya koymaktadır.²⁴ Bu çerçevede, tarımsal gıda sanayinin gelişmesini kolaylaştırmak amacıyla sunulan yeşil devrim teknolojisi, tarımda kapitalist üretimin uluslararasılaşması sürecini desteklemektedir.

Tanım olarak yeşil devrim, in-organik gübre ve diğer kimyasal girdiler ile yüksek çeşitliliğe sahip mahsul elde edilmesini ya da geliştirilmesini ifade etmektedir. Temel olarak tarımda sürdürülebilirliği ve açlığı önlemek amacıyla Uluslararası Kalkınma Örgütü tarafından ileri sürülen yeşil devrim tezi, inorganik gübre ve çeşitli kimyasal girdileri içeren bir teknolojik paket olarak sunulmuştur (IFPRI, 2002). Uluslararası Kalkınma Örgütünün, üretim hacminde ve küçük köylü üreticilerin gelirlerinde devrim niteliğinde bir artış yaratacağı ve dolayısıyla azgelişmiş ülkelerde toprak reformu gibi sorunları ortadan kaldıracağına yönelik bu tez, sonuçları açısından beklenen etkiyi yaratmamıştır. Özellikle 1960-70'li yıllarda yoğun bir biçimde uygulanan bu teknoloji, çok maliyetli olduğu için sınırlı sayıda bölgede ve üründe,

²⁴ Bu yeni tarım stratejisi, et ve et ürünlerinin yanısıra hububat ürünlerinden ihracat talebi daha yüksek bahçecilik ve çiçekçilik ürünleri gibi ürünlere yönelmesi gibi politikaları içermektedir. Artık elyaf, şeker, pamuk gibi temel koloniyel ihraç ürünleri yerini bahçe ve çiçekçilik, taze meyve ve sebze, tavuk ürünleri, et ve et ürünleri gibi ürünler almıştır.

ekseriyetle de büyük tarımsal işletmelerde kullanılmıştır. Çünkü bu yeni teknolojinin sunduğu girdiler (tohum) beraberinde başka girdilerin gübre, ilaç, sulama sistemleri ve tarım makinelerinin kullanımını zorunlu kılmaktadır. Bu nedenle bu yeni teknolojiyen ancak büyük çiftlikler yararlanabilmiştir. Bu süreçte artan üretimle beraber fiyatların düşmesi küçük köylü işletmelerinin ve ortakçı gibi yapıların artan rekabet karşısında zarara uğramaları ve tasfiye olmalarına neden olmuştur. Dolayısıyla gelir dağılımının toprak kutuplaşmasının ve sömürü ilişkilerinin önemli bir sorun olduğu azgelişmiş ülkelerde yeşil devrim, küçük ve büyük üretici arasındaki farkın daha da açılmasına, kırsal kesimde gelir dağılımının daha da bozulmasına, küçük köylünün daha da yoksullaşmasına ve tasfiyesine neden olmuştur.

Yeşil devrim teknolojisi açlığın ve geri kalmışlığın çözümü olarak sunulmasına karşın büyük ölçüde azgelişmiş ülkelerin tohum ve gübre üretimini kontrol altına alması yönünde işlemiştir. Doğal olarak kendi kendine tohum üreten bir tarım sektöründe kapitalizmin üretim sürecinde hâkimiyetinin sağlanması ve birikim sürecinin gerçekleşmesi kısıtlıdır. Çünkü tohumlar kendi kendini ürettiği sürece kapitalizmin tarım sektörü üzerindeki temel kontrolünü sağlaması güç olacaktır. Yeşil devrimle beraber sunulan bu yeni nesil tohumlar, artık azgelişmiş üçüncü dünya ülkelerinde kendi kendini üreten tohumların yerini almış ve böylelikle tarım sektörü üzerindeki kapitalist kontrol sürecinin tamamlanması hedeflenmiştir.

1960 ve 1970’li yıllarda yoğun bir biçimde uygulanan yeşil devrimle beraber gelişen bu yeni tarım stratejisi, Brezilya, Hindistan, Şili, Tayland gibi birçok azgelişmiş ülkede uygulanma alanı bulmuş ve küresel kapitalizmin bu ülkelerdeki yerel üretim ilişkileriyle eklemlenmesine hizmet etmiştir. Bu yolla kapitalist üretim, azgelişmiş ülkelerde sadece endüstriyel yapılarda bir değişim sağlamamış, beraberinde, bu ülkelerin temel geçim alanları olan, halkların yaşamlarını ve hayatlarını şekillendiren tarımı da parçalamıştır. Böylelikle toplumsal kökenleri olmayan bir üretim süreci yaratılmaya çalışılmıştır. Küreselleşen kapitalizm, şüphesiz üretim güçlerini her yerde geliştirebilir ancak azgelişmiş ülkelerde bunu gerçekleştirilmesi ekonomik ve sosyal yapıların değiştirilmesi ya da dönüştürülmesine bağlıdır. Bu nedenle azgelişmiş ülkelerin dünya kapitalizmine eklemlenmesi feodal yapılardan kapitalizme yavaş yavaş evrilme biçiminden daha sancılı bir biçimde gerçekleşmiştir.

2.5.3. Uluslararası şirketler ve tarım sistemleri denetimi

Kapitalizmin küreselleşmesi sürecinde, özellikle 1970 ve 80'lerden sonra neo-liberal politikaların yaygınlaşmasıyla birlikte, uluslararası sermayenin önündeki tüm engeller kalkmış ve dünya ekonomisindeki yapısal değişim süreci hızlanmıştır. Bu süreçte sermayenin hareketliliğindeki artış ve üretimin uluslararasılaşması, uluslararası şirketlerin dünya ekonomisindeki etkinliğinin de artmasına neden olmuştur. Uluslararası şirketler, ulus-devletler ve küresel aktörlerin üçlü ittifakı ekseninde şekillenen bu yeniden yapılanma süreci, sermayenin üretim zincirleri üzerindeki denetimi temelinde şekillenmektedir. Örneğin, gıda sistemlerinin denetimi, tohum, gübre ve diğer tarımsal donanımların, işleme, taşımacılık ve pazarlama alanlarıyla dikey bütünleşmesiyle gerçekleşmektedir (McMichael, 2001).

Dünya ekonomisinin bu küresel yeniden yapılanmasında uluslararası şirketler, rekabet gücünü arttırabilmek için, faaliyetlerini genellikle Latin Amerika, doğu Avrupa ya da Asya'daki azgelişmiş ülkelere kaydırmakta ve buradaki firmalarla birleşme ya da tamamen devralma yoluna gitmektedirler. Böylelikle üretimin yüksek katma değerli aşamalarının gelişmiş ülkelerde, düşük katma değerli, daha çok emek yoğun ya da teknoloji rantının tükenmiş olduğu aşamalarının ise azgelişmiş ülkelerde üretildiği bir meta üretim zinciri oluşturulmaktadır. Bu süreçte özellikle sermaye ve teknoloji yoğun sektörlerde üretimin emek yoğun aşamalarının azgelişmiş ülkelere kaydırılması, gelişmiş ülkelerle azgelişmiş ülkeler arasında ve uluslararası şirketlerle de yerel sektörler arasındaki ilişki yeni hiyerarşik bir yapı kazanmaktadır (Wallerstein ve Hopkins, 2000).

Bu hiyerarşik ilişki, uluslararası şirketlerin ve finansal sermayenin tarım üzerindeki hâkimiyetinde de açık bir biçimde görülmektedir. Dünya ekonomisinin bu yeni yapılanmasında tarım ürünlerinin üretimi ve dünya çapındaki ticaretinin denetimi uluslararası şirketlerin elinde toplanmaktadır. Uluslararası şirketler tarımda kullanılan gübre, tarım ilaçları, makineleri ve genetik tohum gibi tüm girdi zincirlerine hâkimdirler, dolayısıyla sermaye tüm tarım gıda sistemlerini, üretim ve ticaret zincirlerini de kontrol edebilmektedir (McMichael, 1992; Stedile, 2009). Uluslararası şirketlerin tarım tekniklerinde ve teknolojilerinde hâkimiyet sağlaması tarımsal ve ticari

sermayenin giderek finansal sermayeyle bağımlılaşması, geleneksel tarımı, küçük aile çiftçiliğini ve ekolojiyi tahrip etmektedir. Ayrıca bu süreçte toprak mülkiyetinin parçalanması ve ortaya çıkan yeni uluslararası iş bölümü, çoğu azgelişmiş ülkeyi kendini beslemek yerine hammadde olarak tarım ürünü ihraç etmeye itmektedir. Bu da dünya ekonomisinin eşitsiz bir biçimde gelişmesine neden olmaktadır (Stedile, 2009: 102).

Dolayısıyla küresel kapitalizmin gelişme sürecinde, sermayenin üretim aşamasının küreselleşmesi, finansal sermayeyle bütünleşmesi, ekonomilerin uluslararasılaşması amacına ulaşmak için ulusal ekonomilerin işlevsizleştirilmesini ima etmektedir. Bu gerek ulusalcı ekonomilerde hükümetlerin makro ekonomik parametrelere müdahalelerden çekilmesi ve ekonomilerin aşırı dışa açılması ile gerek yabancı sermaye yatırımlarının sınırsız girişiyle beraber çok uluslu şirketlerin pazar paylarının genişletilmesiyle ortaya çıkmaktadır. Bu süreçte, uluslararası şirketler ve yatırımcılar ulus devletlerin hâkimiyetini aşan bir ölçüde ekonomilere hâkim olmaktadır. Bu ayrıca sosyal ve siyasi ilişkilerin giderek daha fazla küresel sermaye devreleri tarafından ulus devletlere dikte ettirilmesine neden olacaktır. Bu çerçevede IMF, DB, DTÖ gibi aktörler, küresel rekabetçi güçlerin ihtiyaçlarına göre politika tercihleri yapmakta ve çeşitli uluslararası ekonomi politikası araçlarıyla bu süreci desteklemektedirler (McMichael, 1992). Ekonomik enternasyonalizm ile 1960 ve 1970'li yıllara kadar ithal ikameci sanayileşme politikalarıyla kalkınma modeli benimseyen, daha sonra yeşil devrimle beraber hem tarımda kendine yeterlilik hedefine ulaşmaya hem sanayide kalkınmayı sağlamaya çalışan azgelişmiş ülkelerin ulusalcı ekonomik modellerinin yerini, dünya kapitalizminin ekonomi politikasını şekillendiren uluslararası aktörlerin belirlediği kurallarla, tarımda ve sanayide çok uluslu şirketlere bağımlı bir yapı almıştır (McMichael, 1992).

Kapitalizmin geldiği bu aşamada hem emek süreçleri hem üretim süreçleri bazı değişimler geçirmiştir. Bu değişimin en önemeli özellikleri meta üretiminin farklı aşamalara ayrılması ve bu aşamaların mekansal olarak farklı yerlerde gerçekleştirilmesi, finansal kapitalin dünya ölçeğinde bütünleşmesi ve az sayıdaki uluslararası şirketin hem üretken sermayeyi hem de ticari ve finansal sermayeyi denetimi altında tutmasıdır (Ercan, 2002: 49). Bu denetim sisteminin önemli bir boyutunu da üretim örgütlenmesinin

denetim altına girmesi yani üreticinin firmaya bağımlı hale gelmesi oluşturmaktadır. Kapitalizmin geldiği bu son aşamada çok uluslu şirketler ya da uluslararası sermaye toprağın denetiminden çok hem girdi hem üretime ilişkin kararların alınmasında hem de pazarlama aşamasında üretim sürecine dahil olmakta, kendi belirledikleri koşullar altında üretici çiftçiyi sözleşmeyle çalıştırmayı yani “sözleşmeli çiftçiliği” tercih etmektedir. Üretim ve girdi teknolojilerindeki gelişim serbest ticaret ekseninde korunan fikri mülkiyet hakları gibi olgularda bu süreci garantilemektedir (Aysu, 2008). Son kertede, sağlanan girdiden pazarlama sürecine kadar uluslararası şirketler oluşturdıkları gıda zincirleri denetimiyle hem uluslararası pazar hâkimiyeti hem de karlılığı sağlamaktadır. Dolayısıyla bu süreç, kapitalizmin köylülüğü tasfiye etme ve küresel anlamda yeni sömürü mekanizmalarını kurumsallaştırma aracı olarak uluslararası tarım şirketlerinin, tarımı üretimden tüketime kadar her alanda denetim altına alması anlamına gelmektedir. Ayrıca oluşturulan bu modelle sadece üretim sürecinde yaratılan artığın transferi sağlanmamakta, yerli kaynakların sömürülmesine de olanak tanımaktadır (Aydın, 2007).

III. BÖLÜM

3. Küreselleşen Kapitalizm Çerçevesinde Tarım Ticaretinin Serbestleşme Süreci ve Yeni Tarım Sorunu

Çalışmanın ikinci bölümünde tarımda kapitalist ilişkilerin gelişimi özü itibariyle aktarılmaya çalışılmıştır. Tarım sorunu olarak nitelenen bu süreç, tarihsel ve kuramsal olarak çeşitli bakış açıları ve örnekler üzerinden izah ve tahlil edilmiştir. Yüzyılı aşkın bir süredir tartışılan ve günümüzde de güncelliğini koruyan bu dinamik süreç, kırsal alana kapitalist ilişkilerin girişiyle beraber toprak yoğunlaşması, köylülüğün tasfiyesi, tarımın sermayenin denetimi altına girmesi ve tarımsal artığın çeşitli kanallar vasıtasıyla transferini, kısaca bir bütün olarak kırsaldaki üretim, bölüşüm ilişkilerini ve sınıfsal yapıdaki dönüşümü tarif etmektedir. Günümüzde ise tarımla ilgili bu temel sorunsallar aynı kalmakla birlikte, sorunun algılanışının kısmen değiştiği söylenebilir. Yeni tarım sorunu olarak da niteleyebileceğimiz bu yeni süreç, sermayenin küreselleşmesiyle birlikte uluslararası tarım sanayi şirketlerinin temsil ettiği modern kapitalist tarımın, azgelişmiş ülkelerin tarımsal yapılarına girmesini ve onları bağımlılaştırmasını ifade etmektedir.²⁵ Bu sürecin işleyiş koşulları ise, azgelişmiş ülkelerin piyasalarının, gelişmiş kapitalist ülkeler tarafından üretimi yoğun bir biçimde

²⁵ Bu noktada şunu belirtmek gerekir ki; kapitalist üretim tarzının gelişiminde manufaktürden fabrika üretimine geçişi belirleyen sanayi devrimi, kapitalizmin uluslararası bir sistem olarak aldığı yeni biçimi de belirlemiştir. Sistemin pazarlarını dünya ölçeğinde genişletme zorunluluğu, uluslararası düzenli bir iş bölümünün oluşmasına yol açmıştır. Sanayi devrimini gerçekleştirmiş ülkelerle gerçekleştirilmemiş (ya da gerçekleştirmeleri engellenmiş) ülkeler arasında yer alan bu işbölümünde birinci grup ülkeler sanayi malı üreticisi ve ihracatçısı, ikinci grup ülkeler ise sanayi ürünleri pazarı ve ilkesel ürünlerin (ucuz hammadde ve gıda maddeleri) sunucusu konumuna girmişlerdir. Azgelişmişlik işte bu iş bölümüne dayanarak tanımlanmaktadır. Çünkü ürünler düzeyinde tanımlanan işbölümü toplumsal yapılar düzeyinde de bir farklılaşma anlamına gelmektedir. Benzer biçimde gelişmiş ülkeler ile azgelişmiş ülkeler kavramı da aynı ayrıma tabidir. Kimi bakış açıları da birinci bölümde değinildiği üzere bu ayrımı merkez çevre kavramları üzerinden tanımlamaktadır. Azgelişmiş ülke kavramı yerine gelişmekte olan ülke kavramının kullanılması ise özellikle 1960'lardan itibaren daha çok ideolojik bir algılanışı içermektedir. Bu nedenle izleyen kısımlarda gelişmekte olan ülke kavramı yerine tüm çevre yapıları ifade eden azgelişmiş ülke kavramının kullanılması tercih edilmiştir.

desteklenen tarımsal mallar ithalatına açılması, yerel tarım piyasalarında her türlü tarımsal desteklerin ve müdahalelerin kaldırılması ve tarımsal arazilerin sınırsız metalaştırılması biçiminde sıralanabilir. Ticaret yoluyla sömürü mekanizmalarını tarif eden bu sürecin yol haritası ise burjuva devlet, uluslararası sermaye ve küresel aktörler tarafından belirlenmektedir.

Bu veriler ışığı altında bu bölümde, yukarıda bahsettiğimiz sömürü mekanizmalarının işleyişini ve özellikle de kapitalist dünya sisteminin sürekliliğini sağlayan, küresel aktörler ve politikalarının, genelde dünya tarımına, özelde ise Türkiye tarımı ve dış ticaretine etkileri üzerinde durulacaktır. Ancak daha önce tarihsel süreçte, dünya ticaret politikalarında yaşanan değişim ve bu değişimin nedenleri kısaca aktarılacaktır. Devamında ise Dünya ekonomisi için iki önemli kırılma noktası olan İkinci Dünya Savaşı sonrası ve 1980’li yıllarda ortaya çıkan yenedünya konjonktürü ekseninde şekillenen tarımsal ticaretin serbestleşme süreci ve bunun etkileri incelenecektir. Bu çerçevede küresel kapitalist işleyişi garantileyen, bu sürecin devamlılığını sağlayan üç kurumsal sacayağı olduğu ve bu sacayaklarının uzantısı olan bazı uluslararası yapılanmaların olduğu düşünülmektedir. Bunlar, 1947’de kurulan ve daha sonra Dünya Bankası (DB) adını alan Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası (IBRD), Uluslararası Para Fonu (IMF) ve 1948’de yapılan Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT)’dır. 1980’den sonra ortaya çıkan yeni konjonktür karşısında GATT kapsamında gerçekleştirilen 1986-1993 Uruguay Görüşmeleri ve sonrasında yapılan Tarım Anlaşması ise bu sürecin tarım alanına taşınmasını sağlamak amacındadır. Uruguay Görüşmelerinden sonra nihai şeklini alan Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) ve sonrasında yapılan Doha Görüşmeleri ise sürecin devamlılığını ve tüm dünya geneline yayılmasını sağlamıştır .

3.1. Dünya Ticaret Politikalarında Yapısal Dönüşüm: Tarihsel Kısa Bir Değerlendirme

Dünya ekonomisinin varlığı, ulusal pazarların birbirine bağlanmasını gerektirir. Bu yöndeki en önemli gelişme Avrupa’nın ötesinde yeni yerlerin keşfi olmuştur. Coğrafi keşifler dünya ticaretinde önemli sonuçlar yaratmış, bu süreçte yeni mallar dış kıtalardan Avrupa’ya akmaya başlamış ve Avrupa mamul malları yeni pazarlar

bulmuştur. Ticaretin gelişmesiyle beraber yeni yerlerin iskana açılması sermaye yatırımları için yeni alanlar yaratırken, deniz aşırı ticaret, kâr elde etmek ve kolonilerin hammaddelerini işlemek için yeni olanaklar sunmuştur. Bu çerçevede dünya ticareti gelişmiş ve ulusal pazarlar hızla birbirine bağlanmıştır (Heaton, 2005: 213).

Gelişen dünya ticareti içinde tarımsal ürünler ise her zaman ana konulardan biri olmuş ve ülkelerin sermaye birikimlerinin oluşmasında önemli bir yer tutmuştur. Tarımsal ürünlerin ülkelerin dış ticaretinde önemli bir yeri olması, uygulanan dış ticaret politikalarını da şekillendirmiştir. Ancak tarihsel süreç içinde dış ticaret politikalarında belirli bir düzenlilik görülmemektedir. Dünya konjonktürü ve ülkelerin ekonomik koşullarına bağlı olarak kimi zaman serbest dış ticaret politikaları uygulanırken kimi zaman da korumacı politikalar uygulanmıştır. Serbest dış ticaret görüşünün metodolojik arka planını Adam Smith ve David Ricardo'nun temsil ettiği klasik liberal teori oluşturmaktadır. Korumacı yaklaşımın dayanağını ise Merkantilizm'e kadar götürmek mümkündür. Merkantilist korumacı politikalar özellikle temel metalar ve sanayi hammaddeleri ithalatının kısıtlanması ile ilgilidir ve 17. yüzyıl sonlarına doğru ağırlık kazanmıştır. Ancak, serbest ticaret tezine bir karşı çıkış olarak bu politikaların 19. yüzyılda ön plana çıktığı söylenebilir. Özellikle Alman Tarihçi okulunun temsilcisi olan F. List bu politikaların önemli savunucusu olmuştur. List'den oldukça etkilenen J. S. Mill'in de, liberal öğreti içinde yer almasına karşın, "bebek endüstrilerin"²⁶ korunmasına ilişkin benzer argümanları savunmuş olduğu görülmektedir. 20. yüzyılda ise List'in görüşleri Rosenstein-Rodan, R. Nurkse, G. Haberler, C. F. Bastable ve K. G. Myrdal gibi iktisatçılar tarafından yeniden ele alınmıştır. Korumacı politikaların ABD'deki savunucuları ise 18. ve 19. yüzyıllarda A. Hamilton, H. Carey, 20. yüzyılda ise W. Stolper, S. Patten, P. Samuelson olarak sıralanabilir (Frisch, 1985).²⁷

16. yüzyıldan itibaren dış ticarete hakim olan anlayış merkantilist düşüncedir. Bu anlayışın ortaya çıkmasında ise iki önemli tarihsel gelişme etkili olmuştur.

²⁶ Uluslararası rekabet gücü kazanıncaya kadar kotalar, yüksek gümrük vergileri vb. dış ticaret politikası araçlarıyla korunması gereken yeni kurulan sanayiler.

²⁷ Bebek endüstrilerin korunmasına yönelik politik ilk argümanlar List ve Mill'in öne sürdükleri argümanlardan daha sade de olsa A. Hamilton' a aittir. Ancak daha sonra sosyolojik ve ekonomik faktörler açısından daha kapsamlı bir biçimde F. List tarafından geliştirilmiştir. Detaylı bilgi için: Bknz. Hamilton, A. (1790) "Report on Manufactures". Frisch, M. J.(1985) içinde.

Bunlardan ilki, coğrafi keşiflerle beraber yeni ticaret yolları ve alanların keşfedilmesi ve buna paralel olarak, toplumda ve siyasette ağırlığı olan bir ticaret sınıfının ortaya çıkışıdır. İkincisi ise ilkiyle bağlantılı olarak ulus-devletlerin doğuşu ve bununla beraber ticarete devlet müdahalesi ve korumacılığın ortaya çıkışıdır (Douglas, 1996:30).

Merkantilizme göre zenginliğin ve toplumsal artığın temel kaynağı dış ticarettir. Çünkü tarım ve sanayide kapitalist teşebbüsün kârı, düzenli şekilde elde ettiği ürünleri satabilme olanağına bağlıdır. Bunun için ise iç ve dış pazarlar gereklidir. Ancak iç pazarların gelişim ritmi çoğu zaman kapitalist üretimin gelişimi karşısında yetersiz kalmaktadır. Dolayısıyla kapitalist teşebbüsler aynı ürünün üretim maliyetinin görece yüksek olduğu dış pazarlara yönelmişlerdir. Diğer yandan bu pazarların ele geçirilmesi de devletin desteğini gerekli kılmaktadır. Ülkeler arasındaki uzak pazar rekabeti ise devletlerarası ticari çıkarların çatışmasını doğurmaktadır. Bu ise dış ticarete başka ülkelerden gelen mallara karşı korumacı uygulamalara yönelmeyi gerekli kılmaktadır (Denis, 1997: 109). Bu çerçevede merkantilistler, hammadde ithalatının ülke avantajına olmadığını, ihracatın ise bu düşünceyi destekleyecek şekilde sadece işlenmiş ürünlerle sınırlı olmasını savunmuşlardır. Değişik dönemlerde ihracat ve ithalatla ilgili merkantil politikalar da bunu göstermektedir. Bu anlamda 14. ve 15. yüzyıllarda ekonomi politikası sadece kıymetli madenleri değil, tahıl ve yün gibi tarımsal ürünlerin de ticaretini düzenlemektedir. Bu dönemde özellikle yerli endüstriyi desteklemek için tarımsal ürün gruplarının ihracatının yasaklanması söz konusu olmuştur. Bu çerçevede merkantilistler, başka ülkelerden gelen ucuz işlenmiş ürünlere gümrük vergisi konulmasını savunurken, hammadde niteliğindeki ürünlerin ihracatına karşı çıkmışlardır (Dobb, 1992).

Merkantilizme karşı olarak 18. yüzyılda Fransa'da ortaya çıkan Fizyokrasi ise tarımı temel ekonomik faaliyet olarak tanımlamaktadır. Fizyokrat felsefenin en önemli temsilcisi olan F. Quesnay, tarımsal üretimle beraber toprak gelirlerini vergilendirilebilir bulurken, sanayi ve ticaret gibi diğer ekonomik etkinlikleri verimsiz olarak nitelemektedir. Ona göre tarımsal faaliyetler kendi masraflarının tamamını karşılar, tarla işçilerinin emeğini öder, çiftlik sahiplerine kazanç sağlarken ayrıca toprak sahibine de gelir getirmektedir. Sanayi ürünlerini satın alanlar ise bu ürünlerin masraflarını, elemeğin giderini ve tüccarın kârını ödemektedir. Sanayi ürünleri bunun

dışında başka bir gelir getirmemektedir (Denis, 1997).

Dış ticaretle ilgili olarak fizyokrat politikalar, temelde üretim fazlası ürünlerin ihraç edilmesi gerektiğini savunurken her türlü ithalat ve ihracat yasaklarına karşı çıkmışlardır. Fizyokratların dış ticarete korumacı yaklaşımlara karşı çıkışı, o dönemde Fransa'da hububat ihracatının yasak, ithalatının ise serbest olmasına dayanmaktadır. Fizyokratlar hububat ticaretinin serbest bırakılmasının tarım üreticilerinin eline daha yüksek gelir geçmesini sağlayacağını, bunun da refahı arttıracığını savunmuşlardır (Denis, 1997: 173).²⁸

Ancak sanayi devrimiyle birlikte, üretimde yeni tekniklerin uygulanmasının neden olduğu kitlesel üretim ve elbette bu süreci destekleyecek kitlesel tüketimin gerekliliği, yeni ticaret politikalarını da gerekli kılmıştır. Bu noktada ne fizyokrat politikalar ne de dış ticarete sadece ihracat yapanın kazançlı çıkacağını savunan merkantilist politikalar bu kitlesel üretimin gerek duyduğu serbest ticaret ihtiyacını karşılar nitelikte değildir. Örneğin 18. yüzyılda özellikle İngiliz ürünlerine yönelik dış talep iç pazarın genişleme hızı ile karşılaştırılamayacak ölçüde yüksektir. 18. yüzyılın ilk yarısında iç pazara yönelik endüstrilerde üretim hacmi %7 artarken, ihracata yönelik endüstrilerde %76 artmıştır (Çaklı, 2009: 27).

Adam Smith'in teorisi tam da bu noktada çıkış bulmaktadır. Ona göre devlet müdahalesinin olmadığı bir durumda herkes kendi çıkarı için çalışırken en kârlı alanlara yönelecektir. Bu hem kitlesel üretimin ihtiyaç duyduğu politik anlayışı hem de serbest ticaretin neden olduğu etkinlik artışı ile toplumsal refahın artacağı savını desteklemektedir.

Dış ticaretle ilgili olarak merkantilizmin ve fizyokrasi'nin geniş bir eleştirisini yapan A. Smith, ülkelerin ucuza ürettikleri malları satıp diğer ülkelerin ucuza ürettikleri malları alarak zenginliklerini arttırabileceklerini, yani ülkelerin üretimde mutlak üstünlüğe sahip oldukları ürünleri üretmekte uzmanlaşarak bu ürünleri ihraç etmeleri

²⁸ Fizyokratlar özellikle bolluk yıllarında tarımsal ürünlerin daha iyi fiyata satılabilmeleri için ticaretinin serbest bırakılması gerektiğini savunmaktadırlar. İyi fiyat çiftlik kiracısının iyi kazanç ve toprak sahibinin daha yüksek bir gelir elde etmesini sağlayacaktır. Bu tarım alanında yaratılan sermayenin artmasını sağlarken genel refah seviyesini de arttıracaktır.

gerektiğini savunmaktadır. Ona göre yüksek gümrük vergileri ve yasaklamalarla sağlanan dış ticarete korumacı politikalar ve kısıtlamalar hem tekelleşmeye neden olacak hem de dış ticaret dengesinin bozulmasına neden olacaktır (Smith, 2002). Bu anlamda Smith, merkantilist politikaların müdahaleci anlayışına karşı çıkararak bu politikaların yanlışlığını ispatlamaya yönelmiştir.

A. Smith'in "dış ticarete mutlak üstünlük tezi" az gelişmiş ülkeler için sınırlayıcı bir nitelik taşımaktadır. Bu görüş daha sonra yerini D. Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlük teorisine bırakmıştır. Bu teori bir malın dış ticaretinde üretim maliyeti farkı yerine farklılığın derecesi üzerinde durmaktadır. Buna göre her ülke serbest dış ticaret tezi altında ucuza ürettiği malların üretiminde uzmanlaşacak ve diğer ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu ürünleri ithal edecektir (Douglas, 1996).

Ricardo kurmuş olduğu modellerle dış ticaret teorisini rant teorisiyle desteklemektedir. Buna göre, ekonominin gelişmesi ve talebin artması, nüfusun ve sermaye miktarının toprağa, yani girdiye oranla artması anlamına gelmektedir. Çünkü ona göre, rant, toprağın özgün ve yok edilmez güçlerini kullanarak elde edilen üründen toprak sahibine ödenen parçadır (Ricardo, 1997: 61). Bu noktada eğer tarımda telafi edici teknik gelişmeler olmadığı takdirde (buharlı makinelerin kullanımı gibi) "azalan verimler yasası" gereği üretimin arttırılabilmesi için yeni toprakların üretime açılması gerekmektedir. Kademeli olarak ikinci ve üçüncü dereceden verimli toprakların açılması maliyetleri yükseltecek ve tarımsal ürün fiyatları marjinal topraklarda kullanılan emek ve sermayenin birim maliyetini karşılayacak ölçüde yüksek bir düzeyde oluşacaktır. Çünkü düşük kalitede topraklar ekime sokuldukça üretilen ürünlerin mübadele değeri artacaktır. Bunun nedeni bu ürünün üretilebilmesi için daha çok emeğe gerek duyulmasıdır. Dolayısıyla tarımsal ürün fiyatları daha verimli topraklarda üretilen ürünlerin maliyetinden yüksektir. Bu aradaki fark ise rantı oluşturacaktır (Ricardo, 1997).

Dolayısıyla nüfusun ve tarımsal sermayenin artışı tarımda uzun dönemde azalan getirilere neden olarak gıda ürünleri fiyatlarını yükseltecektir. Bu işçi ücretlerinin en azından reel olarak aynı kalabilmesi için nakdi olarak yükselmesine neden olacaktır. Çünkü Ricardo'ya göre emeğin doğal fiyatını belirleyen temel metalar, üretimin giderek

zorlaşması nedeniyle pahalılaşmaktadır (Ricardo, 1997). Bu noktada Ricardo'ya göre meta fiyatları artarken ücretlerde artıyorsa, o halde ister tarımda ister imalatda olsun, her durumda kârlar düşecektir. Bu sürecin doğal sonucu da ekonominin durgunluğa girmesidir (Ricardo, 1997: 103).

Ricardo, gıda maddeleri gibi temel metaların fiyatındaki artışın neden olduğu kâr hadlerindeki azalma ve bunun olumsuz sonuçlarının dış ticaretle ortadan kaldırılabileceğini savunmaktadır. Bu çerçevede korumacı buğday yasalarına karşı çıkarak, hububat ticaretinin serbestleştirilmesini savunmuştur. Ona göre hububat ithalatı üzerindeki gümrüklerin kaldırılması ile gıda malları daha düşük fiyatla ithal edilecek bu yolla kâr hadlerinde ki azalma engellenecektir (Douglas, 1996:93).²⁹

Aslında Ricardo'nun kurmuş olduğu model statik bir denge analizini ifade etmektedir. Dış ticaretteki uzmanlaşma ve karşılaştırmalı üstünlük sadece emek verimliliğindeki farkla belirlenmektedir. Ayrıca dış ticarete mübadele oranının hangi düzeyde belirleneceği saptanmamış, model sadece arz yönünü dikkate almıştır. J. S. Mill'in bu noktada Ricardo'nun modeline katkısı büyüktür. Mill'e göre iki ülke arasındaki ticaret haddi arz ve talep güçlerinin karşılıklı etkileri tarafından belirlenmektedir. Bunun yanı sıra Mill fakir ülkelerin uluslararası rekabette daha kazançlı çıkacağını ifade etmektedir. Zengin ülkeler, satın alma güçlerinin daha yüksek olması ve daha şiddetli arzular taşıması nedeniyle fakir ülkelerin mallarına daha fazla fiyat ödemeye hazırdırlar (Kazgan, 2004). Mill serbest ticaretin önemli savunucularından biri olmasına karşın, List'in korumacı politik görüşlerinden de etkilendiği görülmektedir. Bu çerçevede özellikle az gelişmiş ülkelerde bebek sanayilerin korunması için bir süre de olsa korumacı dış ticaret, korumacı gümrük tarifeleri uygulanabilir (Douglas, 1996).

²⁹ Bu noktada belirtmek gerekir ki, Ricardo tarımdaki gelişmelerin, yeni pazarlar bulunmasının ve gıda mallarının ithal edilebilir hale gelmesi gibi nedenlerin, temel gereksinimlerin fiyatındaki yükselme eğilimini bir süre için durdurabileceğini, hatta bunların doğal fiyatında azalmaya yol açabileceğini ve bu nedenle emeğin doğal fiyatını da etkilebileceğini ifade etmektedir. Benzer biçimde dış ticarete, gelirin harcadığı nesnelerin miktarının ve çeşitliliğinin artmasını sağladığı için benzer etkiyi yaratacaktır. Böylelikle tasarrufların artması ve sermaye birikiminin büyümesi için dürtü oluşacaktır. Ancak ithal edilen metalar emeğin ücretinin harcadığı türden metalar değilse (yani zenginlerin tükettiği türden metalar) kârın artması doğrultusunda bir eğilim oluşmayacaktır. Ricardo bu analizini İngiltere ve Portekiz'in kumaş-şarap ticareti üzerinden detaylı bir biçimde izah etmektedir. bkz. Ricardo, D. (1997) a.g.e. s.85-132

İngiltere'deki serbest dış ticaret tezlerine karşın 19. yüzyılın ortalarından itibaren özellikle ABD'li ve Alman iktisatçıların savunuculuğunu yaptığı korumacı politikalar önem kazanmaya başlamıştır. Bu politikalar temelde kendine yeterlilik, dışa bağımlılığın önlenmesi ve yeni kurulan endüstrilerin güçlenmesi için korunması gibi argümanlara dayanmaktadır.

Bu görüşün 19. yüzyılda Almanya'daki savunucusu List olmuştur. Ona göre az gelişmiş ülkelerde sanayinin serbest dış ticaret şartları altında güçlenmesi mümkün değildir. Bundaki en önemli faktör ise dönemin en önemli iktisadi gücü olan İngiltere'nin uluslararası rekabetidir. Dolayısıyla List, sanayi gelişene kadar dış ticarete korumacı politikaların uygulanması gerektiğini savunmuştur. Ancak List tarımsal malları korumacı politikaların dışında bırakmıştır. Ona göre, sanayinin gelişebilmesi için gıda ve tarımsal ürünlerin, bazı makinelerin ve makine yapan makinelerin gümrüksüz bir biçimde ithal edilmesi gerekmektedir (Levi-Faur, 1997).

Yukarıdaki argümanların List'den önceki savunucusu ise A. Hamilton'dur. Hamilton'un 1790'da yazdığı Üretim Raporu (*Report on Manufactures*) başlıklı kitabında yeni sanayilerin desteklenmesi ve korunmasını savunmuştur. Bunun nedeni dünyada giderek artan korumacı politikalar nedeniyle ABD'nin tarım ürünlerinin dünya piyasalarında alıcı bulamaması nedeniyle, oluşan arz fazlasının emilebilmesi için iç talebin arttırılması gerekliliğidir. Bunun içinde yerli sanayilerin korunması ve teşvik edilmesi gereklidir (Baldwin, 1969; Grubel, 1966; Williams, 1958).

Korumacı politikaların ABD'deki diğer bir savunucusu Henry Carey, 1858'de yazmış olduğu Sosyal Bilimlerin İlkeleri (*Principles of Social Science*) başlıklı kitabında ekonominin güçlenmesi ve üretimin çeşitlenmesi için hem sanayide hem de tarımda korumacı politikaların uygulanmasını açık bir biçimde desteklemiştir. Ayrıca tarımsal ya da sanayi hammaddelerinin ihracatının ülkenin fakirleşmesine neden olacağını savunmuştur (Zepp, 2008). Carey'in bu düşüncelerinin nedeni ise İngiltere'nin hem tarımsal hem sanayi ürünleri ticaretinde monopol olma eğilimi ve bu süreçte ABD'nin ticari çıkarlarının zarar göreceği düşüncesidir. Bu nedenle Carey'e göre, İngiltere gibi sanayileşmiş ülkelerin ticaretinden korunmak amacıyla, tarife gibi önlemlerin alınması gerekmektedir. Bu sayede yerli sanayinin güçlenmesi, iç pazarın

geniştirilmesi, ürün çeşitliliğinin ve üretilen ürünlerin mübadele değerlerinin artırılması sağlanabilir (Morrison, 1986).³⁰

Dış ticarete gerek korumacı gerekse serbestleşmeyi savunan bu görüşler değişen konjonktürle beraber küresel anlamda uygulanan politikalarda da kendini göstermektedir. Örneğin modern korumacılığın kalesi sayılan ABD’de sanayileşme sürecinin geç başlaması nedeniyle 19. yüzyılın sonlarına doğru dış ticarete hemen hemen tüm sektörlerde korumacı politikalar geçerli olmuştur. İlk serbest ticaret denemesi ise 19. yüzyılın ortalarında yapılmış ancak sanayileşmenin yeterli olmaması nedeniyle başarı sağlanamamıştır. Bu dönemde Avrupa’da (özellikle İngiltere’de) serbest ticaret tezleri savunulurken Amerika tamamen korumacı politikalara yönelmiştir. Bu çerçevede 1890’da McKinky tarife yasası ile iç pazarın genişletilmesi ve kendine yeterliliğin sağlanması için birçok tarım ürününde korumacı uygulamalar genişletilmiştir (Shafaeddin, 1998).

Aynı dönemlerde Almanya’da da korumacı politikalar hakim olmuştur. 1840’da sanayi ürünlerine uygulanan korumacı politikalar 1850’li yıllarda güçlendirilmiş, ancak 1866’da Avrupa’da hakim olan serbestleşme yönündeki

³⁰ A. Hamilton ve H.C.Carey’in savunduğu dış ticarete korumacı politikaların Patten, Stolper, Samuelson, M.Manolescu gibi iktisatçılar tarafından daha sonraki dönemlerde de savunulduğu görülmektedir. Patten’e göre dış ticaret serbestliği ücretleri en düşük ücret seviyesinde eşitler. Ancak ABD gibi dinamik ülkelerde ücretlerin yüksek tutulması gerekir bu ise ancak dış ticarete koruma ile mümkündür. Benzer bir yaklaşım ise Stolper-Samuelson’dan gelmektedir. Stolper-Samuelson’un analizlerinde dış ticaretteki mal akımları girdi yerini alır. Buna göre, serbest ticaret kıt girdinin nispi kıtlığını azalttığı için getirisini düşürür. Bol girdilerde ise tersi bir etki yaratacaktır. Zengin ülkelerde nispi kıtlığı en fazla olan emek iken fakir ülkelerde nispi olarak kaynak çoktur. Dolayısıyla zengin ülkelerin fakir ülkelere emek yoğun malları ithal etmesi emek kıtlığını azaltırken, emek yoğun malları ihraç eden fakir ülkelere emek bolluğu azalacaktır. Bu süreçte zengin ülkelere reel ücretler düşerken fakir ülkelere reel ücretler yükselecektir. Stolper-Samuelson’a göre bu durum dış ticarete korumacı politikalarla önlenabilir. Manolescu ise tarım ve sanayi kesimindeki marjinal verimlilik farkı üzerinden hareket etmektedir. Tarımın marjinal verimi sıfıra yakınken sanayide çok yüksektir. Ancak serbest dış ticaret teorisinde, her üretim dalında emeğin marjinal verimi aynıdır. Bu nedenle Manolescu’ya göre karşılaştırmalı üstünlük teorisi yanlıştır. Emek, tarımda getiri elde etse de marjinal verimin sıfıra yakın olması, verimin daha yüksek olduğu diğer kesimlerde yaratacağı üretim artışının, toplum için net kazanç olacağını gösterir. Dahası sanayide üretimi teşvik eden gümrük vergileri, tarımdaki düşük verimli emeğin, sanayide daha yüksek verimle çalışmasını sağlar. Dolayısıyla toplam hâsıla karşılaştırmalı üstünlük teorisinin aksine azalmayıp artacaktır. Dış ticarete korumacılığı savunan bu görüşler literatürde Neo-Merkantilizm ya da ekonomik milliyetçilik olarak geçmektedir. Bu politikaların önem kazanmasının en büyük nedeni 1929 bunalımından ikinci dünya savaşı arası dönemindeki ödemeler dengesi güçlükleri ve dış ticarete uygulanan sınırlayıcı politikalardır. Bu politikalarla devletler üretimlerini ve kendine yeterliliği arttırmayı hedeflemişlerdir. Neo- Merkantilizmin daha detaylı bir incelemesi için Bknz. (Moffat, 1928; Earle, 1925; Crowley, 1990). Bir karşı görüş olarak Bknz. (Rothbard, 1990).

girişimlerle beraber kısmen yumuşatılmıştır. 1873'deki krizin etkisiyle 1879-1880 tarife yasaları yürürlüğe sokularak korumacı politikalar tarım sektörünü de kapsayacak biçimde genişletilerek tekrar uygulamaya konmuştur (Shafaeddin, 1998).

1870'li yıllar tarımda korumacılık ve tarımsal ticaret açısından önemli bir dönüm noktasıdır. Bu dönemde tarım teknolojilerinde yaşanan değişimle beraber arzın artması talep yetersizliğiyle birleşince tarım sektöründen elde edilen gelirin ve bu arada sanayi mallarına yönelik talebin düşmesi önemli bir krizin başlangıcı olmuştur (Köymen, 2007). Tarımsal bunalım yılları olarak anılan bu dönemde Avrupa ülkeleri belirgin bir biçimde tarım destekleme politikaları uygulamaya başlamıştır. Uygulanan bu politikalar daha çok yurtiçi fiyatların dünya fiyatlarından yüksek tutulması ve gümrük tarifeleri biçiminde olmuştur. 1880'li yıllarda fiyatlardaki düşüşler, korumacı politikaların daha katı biçimde uygulanmasının zeminini oluşturmuştur. Örneğin Fransa'da fiyatlardaki düşüşün devam etmesi, 1885'de tarımsal ürünlere uygulanan tarifelerin genişletilmesini gündeme getirmiştir. Benzer tarife uygulamaları ABD ve İngiltere'de de görülmektedir (Perren, 1995; Fletcher, 1961; Williamson, 1973).

20. yüzyılın başlarından itibaren, İngiltere dışında kıta Avrupa'sında ve ABD'de korumacı politikalar uygulanırken tarımsal ürün fiyatlarının yükselmeye başladığı gözlemlenmektedir. Fiyatlardaki yükseliş trendi 1929'a kadar sürmüştür. 1929'dan sonra büyük bunalımın da etkisiyle 1935'e kadar olan dönemde fiyatlarda düşüş yaşanmıştır. 1929'a kadar tarımsal üretimde de büyük bir artış olduğu görülmektedir. Örneğin Birinci Dünya Savaşı öncesinde (1903-1913) Avrupa ülkeleri (Rusya hariç) yıllık buğday üretimi 35 milyon ton iken, aynı dönemde büyük buğday ihracatçısı olan ABD, Arjantin, Kanada ve Avustralya'nın toplam buğday üretimi 25 milyon tondan 35 milyon tona çıkmış, bu dört ülkenin ihracatları ise 7 milyon tondan 10 milyon tona çıkmıştır. Korumacı politikaların ve Birinci Dünya Savaşının da etkisiyle dünya buğday fiyatları 1913'den sonra artış göstermiştir. Bu dönemde fiyat endeksi 1913'da 100 iken 1926'da 261 olarak gerçekleşmiştir. 1929'dan sonra ise fiyatlar savaş öncesi dönemin de altına inmiş, fiyat endeksi 1913'de 100 iken 1931'de 62 olarak gerçekleşmiştir. Fiyatlardaki bu düşüş büyük buğday üreticilerinin üretimlerini ve ihracatlarını kısmalarına neden olmuştur. Dört büyük buğday ihracatçısı ülkenin toplam buğday üretimi 1928'de 54 milyon ton ve ihracatı 23 milyon ton iken 1935'de üretim 32

milyon tona, ihracat ise 12 milyon tona düşmüştür. 1929 bunalımı sonrasında dünya ticareti önemli ölçüde azalmış bununla birlikte ülkelerin tarımsal politikalarında korumacılığa yönelik değişiklikler yaşanmıştır. Bu dönemden sonra özellikle ABD ve Batı Avrupa ülkelerinde gelişen korumacı politikalarla beraber tarım destekleme politikaları gündeme gelmiş ve tarımsal dış ticaretle ilgili çeşitli tarife yasaları çıkartılmıştır. Özellikle kıta Avrupa'sında ödemeler dengesi problemleriyle ilgili olarak ithalatta miktar kısıtlamaları da uygulanmaya başlamıştır (Rothermand, 1996).

1929 bunalımından İkinci Dünya Savaşına kadar gelişmiş ülkelerde tarım ürünleri için uygulanan yüksek gümrük vergileri ve miktar kısıtlamaları devam etmiştir. Savaş sonrası dönem ise dünya ekonomisi için yeni bir yapılanma dönemi olmuştur. Bu çerçevede daha liberal bir iktisadi düzen kurulması amacıyla 1944'de Bretton Woods konferansında, Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası (IBRD) ve Uluslararası Para Fonu (IMF) gibi kuruluşların kurulması hedeflenmiş, 1929 bunalımı sonrasında yoğun bir biçimde uygulanan ticaret sınırlamaları gibi korumacı politikaların kaldırılması amacıyla bugünkü adıyla Dünya Ticaret Örgütü'nün kurulması yönünde ilk adımlar atılmıştır. Bu çerçevede gümrük tarife oranlarının indirilmesi ve serbest ticaret sisteminin yerleşmesi amacıyla 23 ülke tarafından GATT imzalanmıştır. GATT 1995'de DTÖ'nün kuruluşuna kadar uluslararası serbest ticaretin işleyişini düzenleyen ve bu amaçla çeşitli dönemlerde geliştirilen bir anlaşma olmuştur (Shafaeddin, 2009).

Tarımsal ürün ticaretinin GATT'ın konularına girmesi ise ileriki yıllarda gerçekleşmiştir. Savaş sonrası dönem olması nedeniyle özellikle Avrupa ve Japonya başta olmak üzere birçok ülkede gıda güvencesi sorunlarının yaşanması, bazı tarım ve gıda ürünlerinin serbest ticaret konuları dışında bırakılmasına gerekçe oluşturmuştur.

Dünya ticaret sisteminin serbestleşmesi doğrultusunda GATT'dan DTÖ sürecine kadar sekiz ayrı görüşme yapılmıştır. Ancak tarımın gerçek anlamda serbest ticaret sistemine konu oluşu 1980'li yılların başlarında gerçekleşmiştir. 1980'lerde dünya ekonomisinde yaşanan durgunluk ve bunun tarım piyasalarına etkisiyle, tarım, Uruguay görüşmelerinin ana konusunu oluşturmuştur. Bu doğrultuda 1994'de sonuçlanan Uruguay görüşmelerine kadar aşamalı olarak tarım ticaretinde koruma ve desteklerin kaldırılması yönünde ilerlemeler gerçekleştirilmiştir. Uruguay görüşmeleri

sonunda ise ilk defa tarımla ilgili özel bir anlaşma yapılarak tarımsal ürünlere uygulanan koruma ve teşviklerin kaldırılması yönünde bir uzlaşma sağlanmıştır. Bu çerçevede yapılan Uruguay Tarım Anlaşmasıyla dünya tarım ticaretinin serbestleştirilmesi ve bu süreçte DTÖ'nün bunu sağlaması ve ilerletmesi amaçlanmıştır.

Uruguay Tarım Anlaşmasıyla beraber DTÖ nezdinde gerçekleştirilmesi düşünülen tarım müzakereleri kapsamında Singapur (1996), Cenevre 1998), Seattle(1999), Doha (2001) ve Cancun (2003) de olmak üzere bir dizi görüşme yapılmıştır. Bu toplantılarda tarımsal ürünlerin dünya pazarına girişindeki engellerde önemli iyileştirmelerin, her türlü ihracat sübvansiyon uygulamasında indirimlerin yapılması ve serbest ticareti bozucu iç desteklerin önemli oranda indirilmesine ilişkin müzakerelerin yapılması taahhüt edilmiştir. Doha turu kapsamında 2005'de Hong Kong'da gerçekleştirilen görüşmelerde ise dünya tarımsal ürün ticaretinin geliştirilmesine yönelik temel noktalarda bir uzlaşma sağlanmıştır. Bu çerçevede tarım ürünlerinin liberalizasyonunun arttırılarak devam etmesi ve en geç 2013 yılına kadar tarım ürünlerine uygulanan ihracat desteklerinin kaldırılması öngörülmüştür (Shafaeddin, 2009).

Ancak DTÖ'nün tarımsal ürünlerin serbest dış ticaretin konusuna dahil edilmesine yönelik çalışmalarına ve ilerlemelerine rağmen, bir çok gelişmiş ülkenin tarımsal üretime verdiği destekler, ikili anlaşmalar ve tarife dışı engeller devam etmektedir. Bu yeni korumacı anlayış dünya tarım ticaretinin liberalizasyonu sürecinin ikili bir yapı biçiminde ilerlemesine ve dünya tarım ticaretinin azgelişmiş ülkeler aleyhine gelişmesine neden olmaktadır.

Dünya ticaretinde 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren GATT ile başlayan dönüşüm süreci, tarım piyasalarının serbestleşmesi yönünde önemli adımların atılmasına neden olmuştur. Ancak bu yönde uygulanan politikalar genelde tek taraflı olmuş ve gelişmiş ülkelerin çıkarlarının gözetilmesi biçiminde şekillenmiştir. Bu süreçte benimsenen politikalar her ne kadar serbest ticaret tezine uygun olarak gümrük tarifelerinin indirilmesi biçiminde olduysa da, uluslararası rekabet ve dünya konjonktüründeki değişim, uygulanan politikaların devlet desteğini gerektiren sübvansiyon, miktar ve ihracat kısıtlamaları gibi tarife dışı engellerin uygulanmasını

doğurmuştur. Dünya kapitalist gelişim dinamiği içinde bakıldığında bu politikaları uygulama imkânı kısıtlı olan azgelişmiş ülkeler ise, süreçten en çok etkilenen kesimi oluşturmaktadır.

Dünya kapitalist gelişim sürecinin bir gerekliliği olan serbestleşme yine kapitalizmin işleyişinin gerektirdiği eşitsiz bir gelişim sürecini desteklemektedir. Bu anlamda gelişmiş ülkelerin azgelişmişlere dayattığı serbestleşme argümanına karşın, kendi piyasaları için uyguladıkları koruma eğilimleri bu eşitsiz gelişimin temelini sağlamaktadır. Nitekim gelişmiş ülkelerin DTÖ sürecinin desteklediği serbest ticaret ilkesiyle çelişmesine rağmen, iç desteklerle yarattıkları tarımsal ürün fazlasını, çeşitli ihracat destekleri ve sübvansiyonlarla dünya piyasalarına sunması bu argümanı destekler niteliktedir. Bu yolla dünya tarım ürünleri fiyatlarındaki yapay düşüş, temel geçim kaynağı tarım olan azgelişmiş ülkelerin hem tarımdan sağladıkları ihracat gelirlerinin hem de üretimlerinin gerilemesine neden olmaktadır. Bunun daha vahim diğer bir sonucu ise en fakir ülkelerin açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalmasıdır.

3.2. Dünya Ticaret Politikalarında Serbestleşme Süreci ve Tarımsal Ticaret

İkinci dünya savaşından sonra dünya ekonomisinde yaşanan siyasal ve iktisadi dönüşüm, beraberinde yeni bir süreci getirmiştir. Bu çerçevede dış ticaretin serbestleştirilmesini hedefleyen politikalar uluslararası ticarete yeni bir boyut kazandırmıştır. Bu amaçla dünya ticaret sisteminin kurulması ve tarım ticaretinin serbestleştirilmesi için ticareti kısıtlayıcı tüm engellerin aşamalı olarak kaldırılması hedeflenmiştir. Ülkeler arasındaki ticaretin serbest rekabete dayandığı liberal bir sistemin oluşturulması hedeflenen bu sürecin ilk ayağını 1948’de imzalanan GATT oluşturmaktadır.

GATT ile dünya ticaretinin serbestleştirilmesi sürecinin ilk ayağı 1995’de DTÖ’nün kurulmasına kadar devam etmiştir. Bu süre içinde GATT kapsamında Cenevre (1947), Annecy (1949), Torquay (1950), Cenevre (1956) olmak üzere dört ayrı konferans ve Dillon (1960-61), Kennedy (1962-67), Tokyo (1973-79), Uruguay (1986-93) olmak üzere dört ayrı müzakere gerçekleştirilmiştir. Tablo-3.1’de de görüldüğü gibi

GATT görüşmelerin tamamında, gündemi, uluslararası ticaretin serbestleşmesine engel teşkil eden tarife, anti-damping, ticarete çoklu anlaşmalar ve tarife dışı engeller gibi uygulamaların aşama aşama tamamen kaldırılması oluşturmaktadır.

Tablo 3-1: Dünya Serbest Ticaret Sisteminin Oluşturulması için GATT Kapsamında Yapılan Konferans ve Görüşmeler.

Yıl	Yer	Ele alınan Konular	Ülkeler
1947	Cenevre	Tarifeler	23
1949	Annecy	Tarifeler	13
1950	Torquay	Tarifeler	38
1956	Cenevre	Tarifeler	26
1960-61	Dillon Turu (Cenevre)	Tarifeler	26
1964-67	Kennedy Turu (Cenevre)	Tarifeler ve Anti-Damping Tedbirleri	62
1973-79	Tokyo Turu (Cenevre)	Tarifeler, Tarife dışı engeller ve Çoklu anlaşmalar	102
1986-93	Uruguay Turu (Cenevre)	Tarifeler, Tarife dışı engeller, Hizmet Ticareti, Fikri mülkiyet hakları, Uyuşmazlıkların çözülmesi, Tekstil ve Tarım	123

Kaynak: www.wto.org

Başlangıçta istisna başlığı altında görüşmelere konu olan tarımın, serbest ticaret sistemi kapsamında ele alınması ise 1986-1993 Uruguay Görüşmeleri ile başlamıştır (Sharma, 2000). Dolayısıyla dünya ticaretinin serbestleşmesinin, tarımsal ticaret açısından ikinci ayağını, Uruguay Görüşmeleri sonucu kurulan DTÖ ve DTÖ kapsamında gerçekleştirilen ileri tarım müzakereleri oluşturmaktadır

3.2.1. Tarımsal ticaretin serbestleştirilmesi sürecinde küresel aktörler

1929 bunalımı ve ikinci paylaşım savaşıyla beraber dünya ekonomisinde yaşanan daralma, ülkelerin korumacı politik uygulamalar yönünde adımlar atmasına neden olmuştur. Bu süreçte ülkeler ilk olarak kendi sanayilerini korumak ve ödemeler dengesi problemlerini çözmek amacıyla gümrük tarifelerini yükseltme yoluna gitmişlerdir. Savaş sonrası dönemde ise hem siyasi hem de ekonomik anlamda hegemon güç olarak ortaya çıkan ABD, o zamana kadar uygulamış olduğu korumacı politikaların aksine gümrük tarifelerini belli oranda indirmiş ve dünya ticaretinin serbestleşmesi yönünde adımlar atmaya başlamıştır (Şahinöz, 1993). Bu amacın gerçekleştirilmesi için 1944 Bretton Woods konferansı düzenlenmiştir. Konferansın ana dayanağı savaş sonrası dönemde yaşanan ekonomik istikrarsızlığı gidermek ve dünya serbest ticaret sistemini oluşturmaktır. Bu amaçla sistemin işleyişini sağlayacak olan Dünya Bankası (DB),

Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Uluslararası Ticaret Örgütü (ITO) gibi kurumların kurulması hedeflenmiştir. Uluslararası Ticaret Örgütü yerini daha sonra 1948’de yürürlüğe giren GATT’a bırakmıştır.

3.2.2. Tarife ve ticaret genel anlaşması (GATT) ve tarımsal ticaret³¹

GATT 1948’de Cenevre’de uluslararası ticareti düzenleyen bir çerçeve olarak hayata geçirilmiştir. Tarım konusunun GATT çerçevesinde ele alınmaya başlanması ise 1960’ların ortalarına doğru gerçekleşmiştir. Sözleşmede tarıma ilişkin kesin ifadeler olmamasına karşın, dayandığı teori tarımsal mallar ticaretinin de diğer mallar gibi aynı sürece tabi olmasını gerektirmiştir. Ancak bazı GATT maddelerinde, politik konumu ve bazı ülkeler için kritik öneme sahip olması nedeniyle, tarım “istisnai statü” kapsamında yer almaktadır (GATT, 1954;. XI). Bu istisnanın önemli örneklerinden birini 1955’de ABD’nin geçici bir hükmü anlaşma dahiline koyması oluşturmaktadır. Bu hükme göre ABD kendi üreticilerini dış ticaretteki rekabetten korumak için süt dış alımına uyguladığı kotayı kaldırmayı reddetmiştir. Bu ve benzeri istisnaların anlaşmada yer alması gelecek dönemlerde yaygınlaşmış ve tarım farklı yöntemlerle birçok ülkede korunmuştur (Oral, 2006; 88).

GATT’ın temel amacı, ticaret bariyerlerini kademeli olarak indirerek uluslararası ticaretin serbestleştirilmesi ve genişletilmesi olmuştur. Bunun için GATT belgesi belirli temel ilkeler ve hükümler çerçevesinde yapılacak olan görüşmelerin ve konferansların altını çizmektedir. Bu temel ilkeler aynı zamanda GATT’ın ana çatısını oluşturmaktadır.

Bunlardan ilki *En Çok Kayrılan Ülke İlkesidir (Most Favoured Nation, MFN)*. Anlaşmanın ilk maddesinde yer alan bu ilkeye göre ticaret yapanlar arasında taraflardan biri diğerine bir imtiyaz tanıyorsa bunu diğer ülkelere de tanımak zorundadır. Böylece ülkelerin birbirine ticarete avantaj sağlaması ya da bu yolla kısıtlamalar uygulamasının önüne geçilmesi amaçlanmıştır. Bu ilkeyle ihracat yapan ülkenin çıkarları korunmaya çalışılmıştır. İhracatçı ülkelere birine tanınan ayrıcalık diğerlerine de uygulanmak zorunda olduğundan anlaşmaya taraf olan ülkelerin hepsi eşit imkanlardan

³¹ GATT anlaşma belgesine yapılan atıflar metin içerisinde ve Roma rakamıyla gösterilmiştir. Rakamlar anlaşmanın ilgili maddesini ifade etmektedir.

yararlanmaktadır. Bu maddenin yanı sıra ticarete ayrımcılığın önlenmesinin ikinci bir kuralını *Ulusal Muamele İlkesi (National Treatment Rule)* oluşturmaktadır. Bu kural vergileri ödenerek ithal edilen malların, daha sonra yurt içinde uygulanan her türlü vergi ve diğer uygulamalarda eşit muameleye tabi olmasını öngörmektedir (GATT, 1954; I-II).

Bir diğer temel düzenleme *Karşılıklılık (Reciprocity)* ilkesidir. GATT sözleşmesine göre taraflar bazı hak ve yükümlülükler sahiptir. Sözleşmenin her iki tarafının da birbirlerinin pazarına girebilme hakkı vardır. Ancak bu noktadaki yükümlülükleri MFN ilkesi temeline dayanmaktadır. Bu ilke ile tarife indirimlerinin uygulanmasında karşılıklılığın sağlanması amaçlanmış ve indirimlerin karşılıklı taviz esasına göre gerçekleştirilerek tüm ülkeler arasında yaygınlaştırılması hedeflenmiştir. Dolayısıyla anlaşmanın taraflarından birinin diğerine tanıdığı ticari tavizler karşılığında, diğer ülkelerinde aynı koşullarda ticari imtiyaza sahip olması gerekmektedir (Bernard, Hoekman ve Kostecki 2001). Bununla bağlantılı olan diğer bir prensip Tarife İndirimleri ve *Bağlıcılık İlkesidir (Tariff Binding and Reduction)*. GATT temel olarak istikrarsızlığın ve belirsizliğin olmadığı bir ticaret sisteminin sağlanması için tarife indirimleri ve bağlayıcılığı ilkesi üzerinde durmaktadır. Anlaşma bu konuda taraflarının yükümlülüklerini ortaya koymaktadır. GATT çerçevesinde belirlenmiş tarife tavizleri bellidir ve bu taraflar açısından bağlayıcı nitelik taşımaktadır. Taraflar ticari partnerleriyle müzakere etmeksizin bu tavizlerin üstünde ya da altında yeni tavizler uygulayamazlar (GATT, 1954; XXVIII).

Anlaşmanın diğer bir düzenlemesi *Şeffaflık İlkesi'dir (Transparency)*. Burada GATT, ticaretteki koruma uygulamalarının tarifeler yoluyla yapılmasını vurgulamaktadır. Bunun temel nedeni tarifelerin, kotalar gibi diğer engellemelere oranla serbest piyasa koşullarına uygun olması ve fiyat mekanizması içinde yer almasıdır. Şeffaf bir ticaret sisteminde temel ihtiyaç ithalat koruma sistemine uyum için ticari bariyerlerin müzakere süreciyle azaltılmasıdır (GATT, 1954; X-XI). Bu nedenle GATT sözleşmesinde, tarım gibi bazı belli sektörler dışında kotaları sınırlayarak ülkelerin kendi sektörlerini tarife rejimleri yoluyla koruyabilecekleri, belli istisnalar dışında kotaların kullanılmayacağı ilkesi kabul edilmektedir (Bernard, Hoekman ve Kostecki 2001).

GATT'ın temel amacıyla uyumlu olan bu ilkelere karşın, anlaşma bünyesinde yer alan temel istisnalar, ilerleyen dönemlerde sözleşme kurallarının büyük tarım üreticilerinin tarım politikalarını gözetecek biçimde uygulanmasına neden olmuştur. Sözleşmenin yirmi dördüncü maddesinde yer alan istisna buna örnek gösterilebilir. Bu maddede gümrük birliği ve serbest ticaret bölgeleri gibi oluşumlar ya da anlaşmalar yapmak amacıyla bir grup ülkenin bir araya gelmesi durumunda tarife indirimlerinin sadece bu oluşuma üye olan ülkeleri bağlayacağı belirtilmiştir (GATT, 1954; XXIV). Bu maddenin yaratmış olduğu istisna, En Çok Kayrılan Ülke İlkesi ve Karşılıklılık İlkesiyle bağdaşmamaktadır. Tarife indirimleri bölgesel oluşumlar içerisinde kaldırılırken, diğer ülkelere uygulanmakta ve bu özelde bölgesel imtiyazlar yaratırken genelde ülkeler arasında gelişmişlik farklarına neden olmaktadır.

Özellikle tarımsal mallara yönelik tanınan bu istisnalar tarımın dünya ticaretinde önemli bir yeri olduğunu da ortaya koymaktadır. Anlaşmadaki tarımsal mallar ticaretine ilişkin bu istisnalar miktar kısıtlamaları, iç ve dış pazara yönelik sübvansiyonlar şeklinde yer almaktadır. GATT anlaşmasına kadar, önemli tarım üreticilerinden biri olan ABD bu politik enstrümanları 1933'den beri Tarımsal Uyum Yasası (*Agricultural Adjustment Act*) ile uygulamıştır. Çeşitli dönemlerde revize ettiği bu yasa ile ABD, tarife ve miktar kısıtlamalarına ve ihracat desteklerine izin vermiş ve bu yolla da hem yurt içi fiyatların stabilizasyonunu sağlamış hem de yerli üreticiyi korumuştur. Avrupa Ekonomik Topluluğu'nda (AET) ise benzer uygulamalar ancak 1960'lar da Ortak Tarım Politikası (OTP) ile gerçekleşmiştir.

GATT'da yer alan tarıma ilişkin istisnaların sınırlı olmasına karşın, tarımı anlaşmanın genel çerçevesi dışında tutmada yeterli olmuştur. Anlaşma metninde tarımla ilgili sübvansiyon ve ithalat miktar kısıtlamaları olmak üzere iki istisna üzerinde durulmaktadır. Sübvansiyonlarla ilgili olarak başlangıç GATT belgesi anlaşma taraflarıyla ilgili sadece bir bölüme yer vermiştir. Burada doğrudan ya da dolaylı olarak gelir ya da fiyat desteğiyle diğer akit tarafının ürettiği ürünün ithalatını ya da ihracatını olumsuz biçimde etkilemeyecek biçimde sübvansiyon uygulanabileceği zımni olarak ifade edilmektedir (GATT, 1954; XXVI-1). Daha sonra buna birincil ürünler olarak ifade edilen tarım, ormancılık, balıkçılık gibi ürünlerin dışındaki ürünlerin ihracat sübvansiyonunu yasaklayan ek bir madde eklenmiştir. 1955'de ise bu madde

genişletilerek ihracat sübvansiyonlarının olumsuz etkilerini içeren Madde 16-3 halini almıştır (GATT, 1954; XXVI-3 ve XXVI-4).

GATT kuralları içinde yer alan miktar kısıtlamalarıyla ilgili dört temel bölüm ise tarım istisnalarının ikinci önemli ayağını oluşturmaktadır. Bu dört temel bölümden ikisi; Madde XII ve Madde XIV miktar kısıtlamaları ve ödemeler dengesi güçlükleriyle ilgili istisnaları içermektedir. Bu bölümler ağırlıklı olarak azgelişmiş ölkeler için geçerli olmuştur. Ancak tanınan istisnaların, bu ölkelerin dünya ticaretindeki paylarının küçük olması nedeniyle, piyasalara etkisi sınırlıdır.

Madde XI ve Madde XIII ise tarımda miktar kısıtlamalarıyla ilgili istisnaların ana kaynağını oluşturmaktadır. Bu maddelere göre ihracat kısıtlamalarının kullanım alanlarından biri, temel ihraç ürünleri gıda ya da tarımsal ürünler olan ölkeler için bu ürünlerdeki kıtlığı önlemek ya da yerel piyasayı rahatlatmaktır. Bir diğerk kullanım alanı, malların uluslararası ticarete derecelendirme ya da pazarlanmasında düzenleme ve sınıflama uygulaması getirilmesine yöneliktir. İthalat kısıtlamaları bunların yanında tarım ya da balıkçılıkla ilgili ürünlerin ithalatında herhangi biçimde hükümet tedbirlerinin alınmasını gerektiren durumlarda uygulanabilir. Bunlar; yerli ürünün ya da yakın ikamesinin üretiminde ya da pazarlamasında kısıtlama, yerli ürünlerdeki geçici üretim fazlasının tüketici grupları için ücretsiz ya da indirimli fiyatlarla kullanılabilir hale getirilmesi yoluyla azaltılması, tamamen ya da büyük ölçüde ithalata dayanan hayvansal ürünlerin miktar kısıtlaması biçiminde gerçekleştirilebilir (Swinbank ve Taner, 1996).

GATT’da yer alan bu kurallar, bazı bakış açılarına göre başta ABD olmak üzere gelişmiş ölkelerin tarım programına uygun olarak düzenlenmiştir. Ancak, ileriki bölümlerde de görüleceğı üzere ABD, GATT çerçevesinde yapılan müzakere süreçlerinde de bu kuralları kabul edilebilir bulmamış ve ilk defa 1951’de ABD Kongresinde 1933 Tarımsal Uyum Yasası’nın (*Agricultural Adjustment Act*) 22. bölümüne “hiçbir ticaret anlaşması ya da uluslararası anlaşma bu kurala aykırı olarak uygulanmaz” ibaresini eklemiştir. Bu bölüm birçok ürün için miktar kısıtlamaları ve özel vergiler gibi uygulamalara olanak tanımaktadır. Bu çerçevede Uruguay Görüşmelerine kadar başta buğday ve diğerk hububat ürünleri olmak üzere, pamuk,

fıstık, süt ve süt ürünlerinde önemli miktar kısıtlamaları uygulanmıştır (Swinbank ve Taner, 1996).

GATT müzakere çerçevesi 1930'larda sanayileşmiş ülkelerde uygulanan yüksek gümrük duvarlarının indirilmesinde önemli başarılar elde etmiştir. Bu süreçte esas olarak mamul mallara uygulanan tarifelerde bir azalma sağlanmış ancak tarımsal ürünler bu sürecin dışında kalmıştır. Tarımın tam anlamıyla serbest dış ticaretin konusuna girilmesi ise Uruguay Görüşmeleriyle başlamış bu zamana kadar tarımsal ticarete uygulanan korumalar ve teşviklerde çok küçük değişimler olmuştur. GATT kapsamında 1986 yılına kadar 8 ayrı uluslararası görüşme gerçekleşmiştir. Bunlardan dördü konferans niteliğinde olup bu konferanslarda temel olarak tarife indirimleri ele alınmış ve yeni katılımlar sağlanmıştır. Bu konferansların sonuncusu olan 1955-56 Cenevre görüşmeleri sonunda üye sayısı 33'e çıkmış ve madde madde yapılan görüşmelerle 8700 üründe tarife indirimi sağlanmıştır. Ancak tarife indirimi sağlanan malların tamamı sanayi malı niteliğinde olmuştur.

GATT sürecinde gerçekleştirilen bu görüşmelerin devamında, 1960'dan itibaren dört ayrı müzakere süreci söz konusudur. Bu çerçevede 1960-61'de yapılan Dillon ve 1963-67'de yapılan Kennedy Görüşmelerinin ana amacı, 1957'de AET'nin kurulmasıyla beraber tekrar gündeme gelen ve diğer GATT üyesi ülkelere karşı yüksek gümrük engelleri ve koruma politikaları uygulamasına neden olan, gümrük birlikleri ve ticaret alanları gibi oluşumların kaldırılması olmuştur. Bu görüşmelerle 4400 malda tarife indirimi sağlanırken tarımsal mallarda herhangi bir tarife indirimi gerçekleşmemiştir. Aksine, AET'nin kurulması ve beraberinde topluluk için OTP'nin oluşturulması tarımsal ürün ticaretinde koruma uygulamalarını arttırmıştır (Bernard, Hoekman ve Kostecki 2001). Dillon Görüşmelerinde özellikle gündeme gelen konu, OTP çerçevesinde uygulanmakta olan değişken vergilerin ve ihracat sübvansiyonlarının GATT kurallarına kesin olarak aykırı olduğudur. Buna rağmen bu uygulamaların kaldırılmasında bir görüş birliğine varılamamıştır (Aysu, 2008; 29).

OTP, Avrupa'ya ucuz ithalatı önlemek, Almanya ve Hollanda'nın gıda güvencesini sağlama ve Fransa'nın tarım üreticilerinin gelirlerini korumaya yönelik fiyat uygulamaları göz önünde bulundurularak oluşturulmuştur. Bu çerçevede fiyat

desteği ve korumacı sitemin etkin bir biçimde işlemlerini sağlamak için 23 ürün grubuna değişken gümrük vergisi uygulanmıştır (Kıymaz, 2008).

1960 öncesinde tüm ürünlerde üretim açığı bulunan AET, 1962'den sonra bir OTP'nin oluşturmasıyla tüm bütçesinin yarısına yakın bir kısmını tarım için kullanmış, alt yapı sorununu çözmüş, verimlilikte ve üretimde artış sağlamıştır. 1980'lere geldiğinde ABD'den sonra dünyanın ikinci büyük tarım ihracatçısı haline gelmiştir (Günaydın, 2003; 32).

1963-67 Kennedy görüşmelerinde 33000 tarife kalemi üzerinde tek tek görüşülerek tarife oranları ortalama %35 civarında düşürülmüş ve ayrıca gümrük vergileri ve anti dumping üzerine anlaşma sağlanmıştır. Kennedy görüşmeleri ABD için tarımsal ürün ticaretinin serbestleşmesi açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Çünkü Kennedy Görüşmeleri, dünyanın en büyük tarım ürünü ihracatçısı olan ABD'nin ve dünyanın en büyük tarım ürünü ithalatçısı AET'nin en azından mevcut pozisyonlarının sürmesini sağlayacak ve ABD'nin AET pazarına girişini ve hakimiyetini kolaylaştıracaktır. Görüşmelerdeki temel problem ise hububat ticareti oluşturmaktadır. Bunun nedeni, hububat ticaretinin ABD tarımsal ticaretinde önemli bir yeri olması ve AET tarım politikasının dünya hububat sektörü üzerindeki büyük etkisidir (Swinbank ve Taner, 1996).

Tüm bu nedenlerden dolayı Kennedy Görüşmeleri sırasında tarımsal ticaret için uygun bir çerçevenin hazırlanması ayrıntılarıyla tartışılmıştır. Görüşmelerde ABD kendi piyasa güvenliği için daha piyasa odaklı bir sistemi savunurken AET ise uluslararası anlaşmalara göre yönetilen bir sistemi savunmuştur. Bu farklılıklar nedeniyle görüşmelerde kaydedilen ilerleme, tarımsal ticarete tarife dışı engellerin yaygın kullanımı ve kısmen OTP'nin gelişimi nedeniyle sınırlı olmuştur. Diğer bir ifadeyle, anlaşma maddeleri üzerinde tam bir konsensüs sağlanamamıştır. Anlaşmazlığın temel kaynağını ise tarımsal ürünlerin serbest ticareti konusu oluşturmaktadır.³²

³² Görüşmeler sırasında hububat gurubu olarak ifade edilen ABD, Kanada Arjantin ve Avustralya'nın oluşturduğu en büyük hububat ihracatçısı ülkeler AET'nin uyguladığı gümrük tarifeleri nedeniyle baskı

Tüm anlaşmazlıklara ve problemlere rağmen Kennedy Görüşmeleri sonunda GATT anti-damping anlaşması yapılmış ve sözleşmeye anti dample ilgili bir madde (Madde VI) eklenmiş ve taraflar dünya ticaretine konu olan birçok üründe tarife indirimini kabul etmişlerdir. Gelişmiş ülkeler hububat, et ve et ürünleri, süt ve süt ürünleri dışındaki ürünlerde vergiye tabi ithalatta indirimler gerçekleştirmişlerdir. Hububat ürünleri ile ilgili olarak buğday taban ve tavan fiyatlarının belirlendiği Uluslararası Buğday Anlaşması (*International Wheat Agreements*) yapılmıştır. Buna ek olarak anlaşma tarımsal ürünlerin gerek satışı gerekse gıda yardımının büyük tarım üreticileri arasında eşit paylaşımını da öngörmektedir. Bu aynı zamanda ABD'nin dünya buğday piyasalarındaki rekabetçi konumunu sarsmıştır (Hedges, 1967).

Kennedy Görüşmeleri sonrasında 1973-1979 yılları arasında yapılan Tokyo Görüşmeleri ise uluslararası ticarete tarife dışı engeller ve yükselen yeni korumacılık damgasını vurmuştur. Tokyo Görüşmeleri sonucu üye sayısı 102 ülkeye yükselmiş, tarife oranlarında %34-35 düzeyinde bir indirim gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerin temel içeriği tarife indirimleri olmasına karşın esas olarak tarife dışı engeller üzerinde durulmuş ve tarım yine kilit rol oynamıştır.

Görüşmelerde tarımla ilgili çok küçük ilerlemeler kaydedilmiştir. Bunun temel nedeni ise ABD'nin ve AET'nin Kennedy Görüşmelerindeki tutumunu değiştirmemiş olması gösterilebilir. AET temel olarak tarım sektörünün karakteristik yapısı nedeniyle OTP'nın ne prensiplerinden ne de mekanizmasından ödün vermemiştir. Bunun yanı sıra, AET hem daha yüksek ve daha stabil tarımsal ürün fiyatlarının oluşması ve böylece ihracat sübvansiyonlarının maliyetlerinin azaltılması hem de uluslararası emtia ticaretinin kontrolü ve yönetiminde söz sahibi olmak amacıyla Uluslararası Emtia Anlaşması için baskı oluşturmaya devam etmiştir (Swinbank ve Taner, 1996).

Tarife dışı engeller, belirlenmesinde ve ölçülmesindeki teknik güçlükler nedeniyle görüşmelerin en zor konularından biri olmuştur. Bunların başında ise sübvansiyonlar ve anti damping ile ilgili engeller yer almaktadır. Ancak buna rağmen Tokyo turunda, uyulması zorunlu olan tarife ve tarife dışı engellerle ilgili bir dizi başlık

altında bazı spesifik ürünleri de kapsayan kurallar/hükümler (Code) kabul edilmiştir. Aşağıda kısaca açıklanan bu maddeler; sübvansiyonlar, Kennedy Görüşmeleri kapsamında kabul edilen ancak Tokyo Görüşmelerinde revize edilerek genişletilen anti-damping kuralı, teknik engeller kuralı, ithalata lisans usulleri kuralı, gümrük kıymeti anlaşması kuralı ve hükümet alımları anlaşması kuralı'dır (Jackson, Louis ve Matsushita,1982).

GATT belgesinin VI, XVI ve XXIII maddelerinde yer alan sübvansiyon kuralı, Tokyo Görüşmelerinde tanımlanması zor başlıklarından birini oluşturmaktadır. Buna göre Sübvansiyon anlaşması başlığı altında ihracat dışındaki tüm sübvansiyon uygulamaları, karşı tarafa zarar vermeme koşulu ile izne tabi tutulmuştur (Jackson, Louis ve Matsushita,1982). Anlaşma sübvansiyonların tanımını yapmakta ve spesifik olarak yeni bir sübvansiyon kavramı getirmektedir. Bu sübvansiyonlar devletin yetki alanındaki firmalara ya da sanayi dallarına verdiği sübvansiyonlardır. Anlaşmada belirtilen kurallara yalnızca bu tür "spesifik" sübvansiyonlar tabidir. Tarım ürünleri ise kapsam dışında bırakılmıştır. Anlaşma ile bir ülkenin uyguladığı sübvansiyonun diğer ülkenin çıkarına zarar vermesi önlenmeye çalışılmaktadır. Bunun için anlaşmaya "bir mala uygulanan sübvansiyonun o malın değerinin belli bir oranını geçmemesi" şartı konulmuştur. Ayrıca uygulanan sübvansiyonun başka bir ülke ticaretine zarar vermesi ve haksız rekabete neden olması durumunda, belli kurallar ekseninde vergi gibi telafi edici (*countervailing duty*) önlemlere başvurulabileceği ifade edilmektedir.

Görüşmelerdeki diğer sorunlu bir konu ise anti-damping uygulamasıdır. Kennedy Görüşmeleri ile kabul edilen anti damping kuralı, yeniden düzenlenerek Tokyo Görüşmelerinde de kabul edilmiş ve ürünlerine damping yapan ülkelere karşı Anti Damping Vergisi getirilmiştir. Bu uygulama ihracatçı ülkenin iç piyasa fiyatının altında bir fiyatla ihracat yaparak ithalatçı ülkenin yerli sanayisine zarar vermesine engel olmayı amaçlamaktadır. Bu konuyla ilgili olarak kurulan komisyon eğer bir ülkenin damping uyguladığı kanısına varırsa damping oranından az olmamak şartıyla telafi edici bir anti damping vergisi uygulayabilecektir (Finger ve Schuknecht, 1999).

Anti-damping ile ilgili olarak GATT sözleşmesinin VI. Maddesi ülkelerin hangi koşullar altında anti-damping uygulamasına başvurabileceğinin koşullarını da

belirlemektedir. Bu maddeye göre anti-damping uygulaması için, herhangi bir ülke piyasasına ihraç edilen bir malın fiyatının, o ülkedeki piyasa fiyatının altında olması ya da ithalatçı ülkede bir zarara ya da zarar tehdidinde neden olması gerekmektedir. Benzer biçimde Madde VI, anti-damping vergisinin uygulanmasında ithal edilen malın fiyatının piyasa fiyatının altında ithal edildiğinin kabul edilebilmesi için, malın fiyatının ihracatçı ülkedeki piyasa fiyatından düşük olması, eğer ihracatçı ülke piyasasında böyle bir fiyat oluşumu mevcut değilse, üçüncü bir ülkeye ihraç edilen benzer bir malın ticari işlemler sonucu oluşan en yüksek fiyatından ya da bu malın üretim maliyeti üzerine normal bir kâr eklenmesi sonucu elde edilen fiyattan düşük olması gerekmektedir (GATT, 1954; VI).

GATT sözleşmesi anti-damping uygulamasına ilişkin olarak XIII. maddede az gelişmiş ülkeler için bazı istisnalar getirmiştir. Maddede, az gelişmiş ülkelerin özel durumları nedeniyle, bu ülkelere karşı, anti-damping vergisi dışındaki alternatif uygulamaların ele alınabileceği ifade edilmektedir (GATT, 1954; XIII). Ancak bu ifade, GATT'ın bu ülkelerin özel durumlarını tamamıyla gözettiği anlamına gelmemektedir. Çünkü az gelişmiş ülkelerin hem ekonomik koşulları dolayısıyla hem uluslararası konjonktür nedeniyle dış ticarete damping uygulama olanağı sınırlıdır. Ayrıca GATT'ın anti-damping ile ilgili anlaşmazlıkların çözülmesine ilişkin izlediği prosedürün gevşek bir mekanizmaya sahip olması, ticarete damping uygulamalarının tespitinin yüksek mali ve beşeri kaynak gerektirmesi gibi nedenler büyük çoğunlukla gelişmiş ülkelerin bu uygulamaları tercih etmesine neden olmaktadır.

Tokyo görüşmeleri sonucu tarife dışı engellerle ilgili olarak sağlanan diğer bir düzenleme Ticarete Teknik Engeller ya da Standartlar Kuralıdır. Görüşmelerde ülkelerin özellikle gıda ve sağlık ürünleri ile ilgili uyguladığı farklı standartların dış ticarete önemli bir tarife dışı engel olarak ortaya çıktığı vurgulanmıştır. Standartlar kuralı ile birlikte başta gıda ürünleri ve ilaçlar olmak üzere tüm tarımsal ve sanayi ürünleri için mevcut standartların, değiştirilerek uluslararası anlamda uyumlaştırılması öngörülmüştür (Jackson, Louis ve Matsushita, 1982; 274).

Görüşmelerde alınan kararlardan bir diğeri Devlet Alımları Anlaşması Kuralıdır (*The Government Procurement Code*). Yerli üreticiyi korumak amacıyla uzun

yıllardan beri süren hükümet alımları dış ticaretin serbestleştirilmesi sürecinde önemli bir engel olarak görülmüştür. Bu aynı zamanda GATT sözleşmesinin Ulusal Muamele İlkesiyle de bağdaşmamaktadır. Dolayısıyla bu çerçevede, hükümet faaliyetlerinin yabancı üreticinin zarar görmemesini ve ona ayırım yapılmamasını teminat altına almak amacıyla, ithalatta devletin yerli üreticiyi kayırmak amacıyla yaptığı her türlü işlem yasaklanmıştır (Jackson, Louis ve Matsushita,1982; 274).

Tokyo görüşmelerinde mutabakata varılan konulardan biri de Lisans Usulleri Kuralı'dır (*Agreement on Import Licensing Procedure*). Bu anlaşma dış ticarete engel olan ve kısıtlayan ithal lisans uygulamalarını ortadan kaldırmak amacıyla yapılmıştır. Bu çerçevede anlaşmaya taraf ülkeler için ithal lisans uygulamalarının temel prensipleri saptanmıştır. Ülkeler bunun dışında farklı lisans uygulamalarıyla dış ticarete ayrımcı işlemlere başvuramazlar (Jackson, Louis ve Matsushita,1982; 275).

Tokyo görüşmelerinde anlaşmaya bağlanan diğer bir konu ise Gümrük Değeri Anlaşması Kuralı'dır (*Customs Valuation Code*). GATT sözleşmesinin VII. maddesine ek olarak konulan bu kural, dünya ticaretinde her ülkenin uyguladığı farklı gümrük matrahları yerine tek ve adil bir sistem getirerek haksız rekabetin engellenmesi amacıyla konulmuştur. Bu amacı gerçekleştirmek için kurulan Gümrük İşbirliği Konseyi ile gümrük işlemlerinin, ithalat işlemlerinin ve lisansların yeniden düzenlenmesi ve belirli kurallara bağlanması öngörülmüştür (Jackson, Louis ve Matsushita,1982; 275).

Tokyo görüşmelerinde kararlaştırılarak hayata geçirilen bu genel maddeler dışında bazı tarım ve gıda ürünlerinin dış ticaretiyle ilgili spesifik kararlar da alınmıştır. Bu çerçevede düzenlenen Uluslararası Süt ve Süt Ürünleri Kuralıyla (*Dairy Products Code*), uluslararası süt ve süt ürünleri piyasasını izleyecek bir konsey oluşturulmuştur. Bu konseyin temelde danışma kurumu gibi bir faaliyet göstermesi amaçlanmıştır. Ayrıca imzalanan protokolle çeşitli süt ürünleri için minimum ihracat fiyatları belirlenmiştir. Benzer şekilde yapılan diğer bir anlaşma ise Sığır Eti Anlaşmasıdır (*Arrangement Regarding Bovine Meat*). Uluslararası Süt ve Süt Ürünleri Anlaşması gibi bu da bir danışma kurulu olarak faaliyet göstermek ve uluslararası sığır eti piyasalarını gözlemlemek amacıyla kurulmuştur (Jackson, Louis ve Matsushita,1982; 276).

Tokyo Görüşmeleri 1980'lere kadar tarife oranlarında ortalama olarak %35

civarında bir indirim sağlamış ve dünya ticaretinin serbestleşmesinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Tokyo Görüşmeleri de dahil olmak üzere GATT çerçevesinde gerçekleştirilen tüm müzakerelerde tarım tartışmalarda kilit nokta olması açısından önemli olsa da tarımsal ticaretle ilgili çok kısıtlı bir ilerleme kaydedilmiştir. Sanayi ürünlerinin aksine tarımda ne miktar kısıtlamaları ne sübvansiyonlarla ilgili bir yasaklama söz konusu değildir. Nitekim GATT sözleşmesinin XI. maddesi tarımsal ürünlerle ilgili olarak bir istisna tanımakta ve bu ürünlerin ticaretinde ithalat kısıtlamalarına izin vermektedir. Bu maddeye dayanarak ülkeler ürettikleri tarımsal ürünlere rakip olabilecek ürünlerin ithalatına tarifeler ve kotalar yoluyla sınırlama getirme hakkına sahip olmuşlardır. Benzer biçimde zımni olarak da olsa sübvansiyon uygulamalarında da bir istisna söz konusu olmuştur. Miktar kısıtlamaları ve sübvansiyon uygulamalarının yanısıra gönüllü ihracat kısıtlamaları, AET’de OTP çerçevesinde uygulanan değişken vergi uygulaması gibi tarife dışı engeller ile tarife indirimlerinin oranları ve süreleri konusunda da bazı esneklikler söz konusudur (Bernard, Hoekman ve Kostecki, 2001).

Tokyo Görüşmelerinden sonra tarımsal ürünlerin serbest ticaret sistemi kapsamına alınması gündeme gelmiş ve Uruguay Görüşmeleriyle beraber tarımsal ticaretin serbestleştirilmesi hem GATT’ın ana hedefi halini almış hem de birçok ülke için önemli olması itibariyle ikili anlaşmazlıkların temeli olmuştur. Bu süreçte göze çarpan en önemli etken ise; 1970’lerden itibaren başlayan ve 1980’lerde de devam eden dünya tarım piyasalarındaki kriz ve dünya ekonomik konjonktüründeki değişim olmuştur.

3.2.3. Dünya tarım piyasalarında bunalım

Dünya tarım piyasalarında 1970’lerden sonra yaşanan bunalımın nedenlerinden ilkinde, GATT’ın dünya ticaretini serbestleştirme sürecinde tarımsal ticarete sağladığı istisnalar gösterilebilir. Bu süreçte tarım sektöründe uygulanmasına hiçbir engel konmayan ticaret kısıtlamaları, üreticiye verilen sübvansiyon gibi istisnalar ve yeşil devrimle beraber tarımda yeni tekniklerin kullanılmaya başlamasıyla artan verimlilik dünya tarım piyasalarında büyük miktarlarda tarımsal ürün fazlasının oluşmasına neden olmuştur. Bunun yanı sıra özellikle ihracat sübvansiyonları, anti-damping v.b. gibi tarife

dışı engellerin kullanılması, AET'nin uyguladığı OTP'nin korumacı etkileri de bu sürecin temel dinamikleri arasında yer almaktadır (Swinbank ve Taner, 1996).

1970-80'lerde uygulanan tarım politikaları sonucu özellikle gelişmiş batılı ülkeler ortaya çıkan bu üretim fazlasını, dünya piyasalarına ihracat sübvansiyonlarıyla satmaya başlamışlardır. Sübvansiyon savaşları olarak ifade edilen 1980'lerdeki bu süreçte AET ve ABD'nin pazar kapma yarışı tarımsal ürün fiyatlarının oldukça düşük seviyelerde seyretmesine, ticaret hadlerinin bozulmasına, önemli ihracatçı ülkelerin tarım ürünleri ihracatından ötürü yüksek faturalar ödemesine yol açmıştır. Bu arada tarımsal üretimde yeni teknolojilerin kullanılması ve devam eden korumacı politikalar ticaret hadlerinin tarım aleyhine gelişmesini hızlandırmıştır (Kıymaz, (2008; 16).

İlkiyle bağlantılı olarak görülebilecek ikincineden ise, 1970'lerin sonlarına doğru azgelişmiş ülkelerde yaşanmaya başlayan borç krizidir. 1950'lerden itibaren birçok azgelişmiş ülke ithal ikameci sanayileşme modeliyle kalkınma yolunu seçmiştir. 1970'lere gelindiğinde ise bu ülkeler sanayilerini finanse etmek için gelişmiş ülkelere borçlanma yoluna gitmiş ve sonunda bu süreç bir borç krizine yol açmıştır. Bu dönemde ABD ve AET gibi önemli tarım üreticilerinin üretimleri artmaya devam ederken, azgelişmiş ülkelerde yaşanan borç krizi alım gücünü ve talep kapasitesini düşürmüştür. Buna ek olarak özellikle azgelişmiş ülkelerin tarımsal ticaretinde önemli bir paya sahip olan temel bazı tarımsal ürünlerinin dünya fiyatlarındaki şiddetli düşüş trendi, bu ülkelerin ihracat gelirlerini azaltmış ve dolayısıyla azgelişmiş ülkeleri bir borç sarmalına sokmuştur. Bunun sonucunda azgelişmiş ülkelerde Dünya Bankası ve IMF aracılığıyla serbest piyasa ekonomisini geliştirecek yapısal uyum programları uygulanmaya başlamıştır. Bu yöndeki en önemli adım 1978'de uygulamaya konulan Washington Uzlaşısı adı verilen bir dizi önlem olmuştur. Bu önlemler kapsamında özellikle gelişmiş ülkelerde oluşan tarımsal ürün stoklarının eritilmesi amacı ile azgelişmiş ülkelerde serbestleşmenin sağlanması ve devlet müdahalelerini azaltılması amaçlanmıştır. Ancak tarımsal yapılardaki bu değişim, özellikle azgelişmiş ülkelerde tarımsal nüfusun yoksullaşmasına neden olmuştur (Stiglitz, 2002).

Sonuç olarak dünya piyasalarında bunalım dönemi olarak ifade edilen 1970-1980 döneminde, tarım piyasalarındaki bozulma sürecinin temel karakteristik özellikleri

ve nedenlerini maddeler halinde şu biçimde özetleyebiliriz (Sharma, 2000; Tyers ve Anderson, 1992).

- Maliyetleri genellikle vergi ödeyenler ve tüketicilerce karşılanan üreticilere verilen yüksek seviyelerdeki iç desteklerle beraber –ki bir çok OECD ülkesinde bu oran üretim değerinin %60’ını bulmaktadır- sınır korumalarındaki artış sonuç olarak dünya piyasalarına sadece ihracat sübvansiyonları ile aktarılabilecek yüksek miktarda bir üretim fazlası yaratmıştır.
- Yurt içi fiyatların dünya fiyatlarıyla bağlantısının olmaması, dünya arz ve talep fiyatındaki değişimlere cevap verecek ve dünya fiyatlarındaki dalgalanmaların etkisini azaltacak bir yapının oluşmasını engellemiştir. Sonuç olarak dünya piyasa fiyatlarındaki istikrarsızlık artmıştır. AB’nin dünya fiyatlarının tersine sabit bir yurt içi fiyat hedefini devam ettirmek için uyguladığı ithalat vergileri gibi çeşitli izolasyon politikaları buna örnek gösterilebilir.
- Çoğunlukla öngörülemeyen politik kararlar olarak nitelenen ihracat sübvansiyonları, dünya tarım piyasalarında fiyat dalgalanmalarına neden olmuş ve büyük ölçüde AB ve ABD tarafından uygulanmıştır. Bu uygulamalar dünyanın geri kalan üreticileri ve ihracatçıları üzerinde olumsuz etkiler yaratmıştır.
- Gelişmiş ülkelerin uyguladığı politikalar, sübvansiyon uygulama imkanı olmayan çoğunlukla azgelişmiş ülkelerde, çiftçiler üzerinde örtülü vergi uygulanmasına neden olmuştur. Yapay olarak düşük olan dünya fiyatları, yurt içi fiyatlar üzerinden aşağı yönlü bir baskı oluşturmuş, ortaya çıkan fiyat manipülasyonu ise tarımsal üretimi tehlikeye atmıştır. Bu, geçimini çoğunlukla tarım sektöründen sağlayan nüfusu için bir tehdit unsuru olmuş ve bir çok ülkeyi ucuz ithal edilen tarımsal ürüne bağımlı hale getirmiştir. Bunların etkileri büyük ölçüde yerli tarım politikaları ile güçlenmiş ve etkin olarak yerli üreticiye yüklenen yergiler biçiminde yansımıştır.
- Bu dönemde uluslararası ticaretteki gerilim ve anlaşmazlıkların sıklığı giderek artmaya devam etmiştir. GATT bu anlaşmazlıkları büyük ölçüde çözmeye

çalışmışsa da tam anlamıyla başarı sağlayamamıştır. 1980 ve 1990 döneminde GATT'a aksettirilen anlaşmazlıkların %60'ı tarımsal ticarete yaşanan anlaşmazlıklar ile ilgilidir.

1980'li yılların başlarından itibaren dünya tarım piyasalarında yaşanan durgunluk ve uluslararası iktisadi-siyasi ilişkilerin yeniden düzenlenmesi yönündeki gelişmeler, tarım ürünleri ticaretinin serbestleşme konusunun Uruguay Görüşmelerinde ana konu olmasına yol açmıştır. Nitekim bu doğrultuda 1986-1994 yılları arasında yapılan görüşmeler Fas'ın Marakeş kentinde imzalanan nihai senet ile sonlandırılmış ve tarımla ilgili özel bir anlaşma yapılmıştır.

3.2.4. Uruguay turu görüşmeleri ve tarım

Dünya ticaretinin serbestleşmesi açısından önemli bir dönüm noktası olan Uruguay Görüşmeleri daha önceki görüşmelerden hem içerik olarak hem katılım açısından daha kapsamlı olmuştur. Daha önceki görüşmelerdeki temel hedef tarife indirimleri ve ticaretin serbestleştirilmesi iken, Uruguay Görüşmelerinde tarife indirimlerinin yanı sıra serbest ticaret sisteminin kurumsallaşması hedeflenmiştir. Görüşmelerde tarımda tarifeler ve tarife dışı engellerin kaldırılmasıyla serbestleştirmenin sağlanması açık bir biçimde ifade edilirken, Kennedy ve Tokyo Görüşmelerinin aksine tarımın özel bir statüye sahip olduğu hususuna net bir açıklık getirilmiştir. Bu kapsamda Uruguay Görüşmeleriyle tarım sektöründe bir reform sürecinin başlatılarak tarımsal faaliyetlerin piyasa koşullarına göre şekillenmesi amaçlanmıştır. 1986 yılında başlayan görüşmelerde üye ülke sayısı 103 iken 1994'de görüşmeler sonuçlandığında üye ülke sayısı 124'e yükselmiştir. Ayrıca genel olarak tarifeler üçte bir oranında azaltılmış, tarım ve tekstil gibi alanlar kurala bağlanmıştır. Bunlara ek olarak 1994'de GATT'ın görev ve yetkilerini üstlenen, sürecin devamlılığını sağlayacak olan Dünya Ticaret Örgütü kurulmuştur.

GATT kapsamında yapılan turların son ayağını oluşturan Uruguay Görüşmelerini gerekli kılan temel nedenler olarak; 1970-80'lerde yaşanan bunalım, gelişmiş ülkelerdeki tarife ve tarife dışı engellerin artması, özellikle tarım ve tekstil gibi ticarete önemli sektörlerdeki korumacı politikaların yaygınlaşması, hizmet ticaretinin gelişmesi ve bu yönde yeterli ticari düzenlemelerin olmayışı ve patent ve ticari marka

gibi fikri mülkiyet hakları konusunda ticari düzenlemelerin yetersiz oluşu gösterilebilir. Görüşmeler de bu konular ekseninde gerçekleştirilmiş ve bu konulara yönelik düzenlemeler yapılmıştır (Oyan, Özkaya, Işın ve Uzmay, 2001; 3).

Uruguay Görüşmeleri özellikle tarımsal ürün ticaretinin serbestleştirilmesi açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Görüşmeler sadece gümrük duvarları ve ihracat sübvansiyonları üzerinde değil aynı zamanda ülkelerin iç tarım politikaları üzerine de yoğunlaşmaktadır. Bu doğrultuda görüşmeler tarım politikaları açısından yeni kurallar ve düzenlemeler getirmeyi ve dünya tarımının serbest ticaret sistemine entegre edilmesini amaçlamıştır. Bu nedenle görüşmelerde tarım konusu tartışmaların ana kaynağı olmuştur (Croome, 1999).

Nitekim aşağıda Tablo-3.2’de özetlendiği üzere Uruguay Turu Başkanlık Bildirgesinin birinci bölümünde, müzakerelerin konusu başlığı altında yer alan tarımla ilgili bölümler bu amacı ortaya koymaktadır

Tablo-3.2: 1986 Uruguay Turu Başkanlık Bildirgesi Tarım Müzakerelerinin Konusu

D-Müzakerelerin Konusu

-Tropikal Ürünler: Müzakereler işlenmiş ya da yarı işlenmiş dahil olmak üzere tüm tropikal ürünler ticaretinin tarife ve tarife dışı önlemlerin kaldırılarak tamamen liberalleşmesini hedeflemektedir.

-Tarım Ürünleri: Taraflar acil olarak dünya tarım ticaretindeki bozulmaların ve kısıtlamaların giderilmesini önleyerek, dünya tarım piyasalarında daha fazla disiplin sağlanması ve istikrarlı hale getirilmesi konusunda hem fikirdir.

Görüşmeler tarımsal ticarete daha fazla liberalleşmeyi sağlamak ve güçlendirilerek daha operasyonel hale getirilmiş GATT kuralları ve disiplinleri altında ithalat erişimi ve ihracatta rekabeti sağlamak için her türlü önlemi alma amacını taşımaktadır. Bu çerçevede

- (i) Pazara erişimin geliştirilmesi ve ithalat engellerinin azaltılması.
- (ii) Tarımsal ticaret üzerinde doğrudan ya da dolaylı etkisi olan tüm sübvansiyonların ve diğer önlemlerin kaldırılarak rekabet ortamının disiplin altına alınması.
- (iii) İlgili uluslararası anlaşmaları dikkate alarak, sağlık ve bitki sağlığı düzenlemelerinin ve bariyerlerinin tarım ticareti üzerinde olabilecek olumsuz etkilerinin minimize edilmesi, hedeflenmiştir

Kaynak: WTO/GATT Ministerial Declaration on the Uruguay Round. (<http://www.jus.uio.no>)

Tarımla ilgili tartışmalar temelde ABD, AET ve Cairns Grubu³³ ülkeler arasında gerçekleşmiştir. Tarım konusunda aktif olarak tartışmalara katılan diğer ülkeler ise Avrupa Serbest Ticaret Birliği (EFTA) ülkeleri ve Japonya’dır. Bu ülkelerin ticari

³³ Cairns grubu 14 ülkeden oluşmaktadır. Bunlar Arjantin, Avustralya, Brezilya, Kanada, Şili, Kolombiya, Fiji, Macaristan, Endonezya, Malezya, Yeni Zelanda, Filipinler, Tayland ve Uruguay.

çıkarları doğrultusundaki istekleri ve amaçları temel tartışma noktalarını oluşturmuştur. Tokyo Görüşmelerinde olduğu gibi bu görüşmelerde de AET'nin uyguladığı OTP, tartışmalarda önemli bir rol oynamıştır. Özellikle ABD ve Cairns Grubu ülkeler AET'nin uyguladığı iç destekler ve ihracat sübvansiyonları gibi tarım politikalarıyla fiyat düşüşlerine neden olduğu ve bu yüzden ihracat potansiyellerinin bozulduğu gerekçesiyle AET üzerinde baskı oluşturmuşlardır (Hathaway ve Ingco, 1995). Bu çerçevede ABD ilk etapta tarımsal ticaretin tamamen serbest ticaret sistemine dahil olmasını savunmakta ve AET'nin OTP kapsamında üreticisine verdiği destekleri azaltılmasını talep etmektedir. AET ise tarımsal alanda makul bir serbestleşme sürecini savunmakta, özellikle tahıl, şeker, süt gibi ürünlerde acil önlemler üzerinden bir anlaşmaya varılması gerektiği üzerinde durmaktadır. Bu çerçevede temel amacın tam anlamıyla serbestleşmeden ziyade tarım piyasalarında istikrarlı ve dengeli bir ticaret olması gerektiğini savunmuş, ancak görüşmelerin ilerleyen bölümlerinde ABD ile bir ticari sürtüşmenin olmaması için de uzlaşmadan yana tavır almıştır. Özellikle gümrük tarifelerinin herkese aynı oranda uygulanmasına karşı çıkarak bunun yerine tek tek mallar üzerinde görüşmeler yapılarak bir konsensüs sağlanmasını istemişlerdir. Görüşmelerin diğer önemli bir tarafı olan büyük tarım üreticisi ve ihracatçısı Cairns Grubu ülkeleri ise ABD ve AB'nin sübvansiyon savaşından en çok zarar gören ülkeler olarak tarımda korumacı politikaların azaltılmasını ve tarımsal ürün ticaretinin serbestleştirilmesini savunmuşlardır. Bunların dışında tarımda korumacı politikalar uygulayan Japonya ve Kore ise özellikle pirinç piyasaları gibi güçlü sektörlerdeki serbestleştirme yönündeki reformlara karşı çıkmışlardır. Böylece özellikle pirinç sektöründe, kendi çiftçilerini uluslararası rekabetten korumaya yönelme eğiliminde olmuşlardır. Cairns Gurubu ülkelerin dışındaki azgelişmiş ülkeler ise müzakerelere, etkilerinin çok zayıf olmasına karşın büyük ilgi göstermişlerdir. Bunların içinde özellikle net gıda ithalatçısı ülkeler, serbestleştirme sürecinin gıda ithalatına olası etkileri üzerinde durmuşlardır (Healy, Pearce ve Stockbridge, 1998).

Uruguay Görüşmeleri sırasında özellikle ABD, Cairns Grubu ve AET arasındaki tartışmaların temel nedeni, yukarıda da belirtildiği gibi tarımda uygulanan korumacı politikalar olmuştur. Özellikle OTP uygulaması Uruguay görüşmelerini durma noktasına getirmiştir. Ancak 1991'de Dunkel Draft olarak bilinen kapsamlı bir

nihai senet sunulmuştur. Dunkel Draft, görüşmelerdeki tıkanmaya neden olan, iç destekler, ihracat sübvansiyonları ve gümrük duvarları gibi üç temel konuda konsensüs sağlama amacını taşımaktadır. Ancak uzun görüşmeler sonucu Avrupa Birliği (AB) taslağı kabul etmemiştir.³⁴ 1992’de ise AB’nin, MacSharry³⁵ reformları ile OTP’nin yapısında sağladığı değişiklikler sonucu tıkanan görüşmeler yeniden başlamış ve taslakta bazı değişiklikler yapılması amacıyla Blair House toplantısı yapılmıştır (Josling, 1998; Healy, Pearce ve Stockbridge, 1998).

Bu toplantıda Dunkel Draft da alınan kararlar üzerinde bazı değişiklikler yapılması üzerinde durulmuştur. Aşağıda kısaca özetlenen bu değişiklikler daha sonra Uruguay Tarım Anlaşmasında olduğu gibi yer almıştır (Healy, Pearce ve Stockbridge, 1998).

- İzin verilebilir sübvansiyonlu ürün ihracat haddi, temel GATT belgesinde yer alan düzenlemede önerilen %24 düzeyinden %21’e düşürülmüş.
- OTP reform programı kapsamında AET’nin uyguladığı doğrudan gelir desteği ve ayrıca ABD’deki fark ödemeleri uygulamaları, GATT belgesinde yer alan iç destek taahhütlerinden muaf tutulmuş.
- GATT belgesinde, ürün bazında yer alan iç desteklerin azaltılması taahhütleri, tarım sektöründeki tüm desteklerin azaltılması biçiminde değiştirilerek karara bağlanmıştır.

Blair House kararları Uruguay Görüşmelerini çıkmazdan kurtararak devam etmesini sağlamıştır. 1994’de Marakeş’de imzalanan nihai senet (Final Act) ile Uruguay Görüşmeleri sona ermiş ve DTÖ kurulmuştur. Görüşmeler sonucu yapılan Uruguay Tarım Anlaşması ile beraber tarımsal ürünlere uygulanan koruma ve teşviklerde

³⁴ 1992 yılında, Avrupa Birliği Antlaşması olarak da bilinen Maastricht Antlaşması’nın yürürlüğe girmesiyle, AET’nin yerine yeni görev ve sorumluluklar olarak kurulmuştur. Bu nedenle çalışmada 1992 sonrası için AET yerine AB kullanılacaktır.

³⁵ 1992’de uygulanmaya başlanan MacSharry reformları ile AB dünya ticaretindeki serbestleşme yönündeki değişmelere ve OTP’deki sorunlara çözüm bulma amacını taşımaktadır. Bu çerçevede özellikle OTP bütçesinde büyük yer kaplayan tahıl ve et ürünleri destekleme fiyatlarında büyük indirimler sağlanmış, çiftçi gelirlerinde oluşan kayıp ise telafi edici vergileme (countervailing duties) yoluyla karşılanmıştır. Bu yolla görüşmelerde tıkanmaya neden olan tarımsal desteklerin azaltılması konusu aşılmıştır. Görüşmelerde yer alan tarımsal desteklerinin azaltılması konusu fiyat desteklerini kapsamaktadır.

yapılacak indirimler konusunda bir anlaşma sağlanmıştır. Bu çerçevede, her ülkenin vermiş olduğu pazara giriş, iç destekler ve ihracat sübvansiyonları konularındaki taahhütlerin, gelişmiş ülkeler tarafından 2000'e ve azgelişmiş ülkeler için de 2004'e kadar yerine getirilmesi karara bağlanmıştır (Healy, Pearce ve Stockbridge, 1998).

GATT'ın DTÖ'ye dönüştüğü bu süreç 1986 yılından başlayarak çeşitli müzakereler sonucu 1994 yılına kadar devam etmiştir. Görüşmeler sonucu imzalan sonuç anlaşması ise tarım ticaretini geniş ölçüde serbestleştiren ilk uluslararası anlaşma olması açısından oldukça önemlidir. Uruguay Görüşmeleri üzerinde uzlaşılan anlaşma ile uluslararası tarım ürünleri ticaretinde yeni bir kurallar sistemine geçilmiştir. Ülkeler ticaret saptırıcı uygulamaların azaltılması yönünde yeni taahhütler altına girmişleridir. Bu görüşmelerde 60'a yakın anlaşma yapılmış ve bu anlaşmalardan biri olan Tarım Anlaşmasıyla tarım ürünleri de GATT kapsamına alınmıştır.

Uruguay Tarım Anlaşması

Uruguay Tarım Anlaşmasıyla, serbest piyasa kurallarının işleyeceği ve uluslararası dış ticarete liberalize edilmiş bir tarım sektörü oluşturulması amaçlanmıştır. Bu çerçevede anlaşma ile tarım için yeni ve daha operasyonel kurallar seti oluşturulmuştur. Özellikle tarım ürünlerinde uygulanan tarife oranları ve ticareti bozucu tarım politikaları için kısıtlamalar getirilmiştir. Uruguay Görüşmeleri neredeyse tüm ithalat ihracat sınır önlemleri ve iç destek uygulamalarını kapsayacak bağlayıcı taahhütler koymuştur. Anlaşma pazara giriş, ihracat sübvansiyonları ve iç destekler olmak üzere üç temel konu üzerinde odaklanmış ve bu üç alanın her birinde iki uygulama hedeflenmiştir. Bunlardan ilki yeni kuralların belirlenmesi ikincisi ise koruma ve destek düzeyinin azaltılmasıdır (Josling, 1998). Bu üç alan ile ilgili üye ülkelerin üst limit sabit olmak üzere tarım ürünleri için indirim taahhütleri Tablo-3.3'de özetlenmiştir.

Tablo-3.3: Tarım Anlaşması İndirim Taahhütleri

	Pazara Giriş Temel yıl 1986-88	İhracat sübvansiyonu Temel yıl 1986-90	İç Destekler Temel yıl 1986-88
Taahhütler	i.Tarife dışı engellerin tarifelendirilmesi ii.Tarifelerde %24 ve %36 oranında toplam indirim iii.Ürün başına minimum %10 ve %15 tarife indirimi iv.Minimum pazara giriş %3'den başlayarak %5' çıkacak	i. ihracat sübvansiyon harcamalarında %24 ve %36 indirim ii. İhracat sübvansiyonu sağlanan ürün miktarı %14 ve %21	i. toplu destek ölçümü %13.3 ve %20 oranında indirim yapılacak (Yeşil Kutu muaf)

Kaynak: WTO.

Pazara Giriş

Tarım anlaşması taahhütlerinden ilki olan pazara giriş, tarım ürünlerinde uygulanan tarife dışı engellerin gümrük tarifelerine dönüştürülmesi ve gümrük vergilerinde indirimlerle ilgili taahhütleri içermektedir. Uygulanacak olan indirimler ülkelere göre farklılık göstermektedir. Bu çerçevede gelişmiş ülkeler için bu taahhütlerin yerine getirilmesi 1995'den itibaren 6 yılı ve azgelişmiş ülkeler için ise 10 yıllık bir süreyi kapsamaktadır. Bu taahhütler yanında net gıda ithalatçısı olan azgelişmiş ülkeler için özel tedbirlerin alınacağı karara bağlanmıştır (Aksoy, 2005).

Anlaşma ile gümrük tarifeleri, 1986-88 döneminde geçerli olan tarife oranları baz alınarak basit ortalama ile gelişmiş ülkeler için yılda %36, azgelişmiş ülkeler için yılda %24 oranında düşürülmesi hedeflenmiştir. Her bir tarife için ise gelişmiş ülkelerde %15 azgelişmiş ülkelerde ise %10 oranında minimum indirim oranı saptanmıştır. Bunun yanı sıra tarım ürünü dış alımının tarifelendirmeden dolayı belli bir oranın altına düşmesini önlemek amacıyla ithalatı gümrük tarifelerine tabi temel tarım ürünlerine minimum giriş (*Minimum Market Access*) kuralı getirilmiştir. Böylece bazı tarımsal ürünlerde ithalat yapılmayan ya da çok az miktarlarda ithalat yapan ülkelere Minimum Pazara Giriş İmkânı taahhütleri (*Minimum Market Access Opportunities*) verilmesi istenmiştir. Buna göre ülkeler, 1986-1988 baz yıl alınarak bazı ürünler için iç tüketimlerinin %3'ü kadar tarım ürünü ithalatı gerçekleştirmek zorundadırlar. Bu oranın gelişmiş ülkeler için 6 ve azgelişmiş ülkeler için ise 10 yılın sonunda %5'e çıkartılması hedeflenmiştir (Francois, McDonald ve Nordström, 1995).

Kuralın uygulanması için, üye ülkeler minimum giriş oranı sağlayacak tarım ürünü kotalarını DTÖ'ye bildirmek durumundadır. Bu taahhütler genelde koruma oranları yüksek olan et, süt ve süt ürünleri, belirli yaş sebze ve meyva gibi ürünleri kapsamaktadır. Tarife indirimi kuralı nedeniyle gerçekleştirilen düşük gümrük oranları, minimum giriş için taahhüt edilen kota miktarları için uygulanabilecek olup tarifelendirmeden kaynaklanan yüksek oranlı kota limitlerinin üzerindeki dış alımlara uygulanacaktır. Uygulama ile üye ülkelerin en çok korudukları ürünlerden de dış alım yapmak zorunda kalmaları söz konusudur. Ancak bu kuralın içeriğine ilişkin teknik düzenlemeler, örneğin Fransa'nın önerisiyle "ürün" kelimesi yerine "ürün grupları" ibaresinin getirilmesi, aynı ürün grubu içinde yer alan diğer ürünlerde koruma uygulamalarının devam etmesine neden olmuştur (Akder, Eraktan ve Şahinöz, 1997).

Pazara giriş taahhüdü ayrıca özel muamele (*special treatment*) ve özel korumalarla (*special safeguards*) ilgili hükümleri de içermektedir. Özel koruma hükmüne göre ülkenin ithalat hacmi iç tüketimin belirli bir yüzdesi olan balşama seviyesini (*trigger level*) aşarsa ya da ithal edilen ürünün yurt içindeki fiyatı, o ürünün baz yılı ortalama dünya fiyatının (*Başlangıç Fiyatı-Trigger Price*) altına düşerse, ithalatçı ülke bu hüküm çerçevesinde ilave gümrük vergileri uygulayabilir. Böylece ithalatçı ülkeye ek gümrük vergileriyle geçici koruma olanağı sağlanmaktadır. Tarım Anlaşması Ek-5 de yer alan özel muamele hükmünde ise, temel tarımsal ürünler ve ülke ekonomisi için önemli olan ürünlerde tarifekasyonu kolaylaştırmak için tarife dışı engellerin bir süre daha kullanılması olanağı tanınmıştır. Bu çerçevede özellikle Güney Kore ve Japonya'da pirinç piyasasında tarifekasyon sistemine geçiş birkaç yıl ertelenmiştir (Oyan, Özkaya, Işın ve Uzman, 2001; 30).

İç Destekler

Tarım anlaşmasının taahhütlerinden bir diğeri olan iç destekler ile ülkelerin tarım sektörüne uyguladığı desteklere sınır getirilmesi amaçlanmaktadır. Anlaşmada bu desteklerin standartlaştırılması için Toplu Destek Ölçümü (*AMS, Aggregate*

Measurement of Support)³⁶ yaklaşımı benimsenmiştir. Bunun yetersiz kaldığı durumlarda Eşdeğer Destek Ölçümü'ne (*Equivalent Measurement of Support*) başvurulacağı da belirtilmektedir. Bu çerçevede 1986-88 baz yılı alınarak hesaplanan toplu destek ölçümü üzerinden gelişmiş ülkelerde 6 yılda %20 ve azgelişmiş ülkelerde ise 10 yılda %13,3 oranında indirime gidilmesi öngörülmüştür. Bunun yanı sıra her hangi bir ürün için hesaplanan toplu destek ölçümü, o ürünün üretim değerinin gelişmiş ülkelerde %5 ve azgelişmiş ülkelerde %10'ndan az olması durumunda (*de minimis*), ilgili ürün toplam AMS hesabına dahil edilmemekte ve bu üründe indirime gidilmesi istenmemektedir. Bu oranların altındaki iç desteklere izin verilmektedir (Josling, 1998).

Anlaşmada yer alan iç destek indirimlerine ilişkin taahhütler ticarete zarar veren ve vermeyen olmak üzere iki farklı kategoride yer almaktadır. İç destek indirimine konu olan Kırmızı Kutu (*Amber Box*) önlemleri, iç piyasada oluşan fiyatları etkileyerek ticarete olumsuz etkiler yaratması nedeniyle yasak destekler olarak değerlendirilmektedir. Bu yasak destekler, de-minimis oranın altın olanlar, düşük gelirli üreticilere yönelik ödemeler, azgelişmiş ülkelerde tarımsal ve kırsal destekleme amacıyla yapılan yatırım sübvansiyonları ve uyuşturucu üretiminde kullanılan bitkileri teşvik edici iç desteklerdir. Ticarete zarar vermeyen Yeşil Kutu (*Green Box*) destekleri ise ticareti bozucu etkileri olmayan üretici fiyat desteği dışındaki tüm sübvansiyonları içermektedir. Bunlar genel olarak kırsal kesim için yapılan altyapı hizmetleri, AR-GE destekleri, üreticiye yapılan doğrudan gelir destekleri, çevre yardım programı kapsamında yapılan doğrudan ödemeler ve tarımsal altyapı destekleri olarak değerlendirilmektedir. Bunların yanı sıra destek indirimine dahil olmayan ve uygulanmasında bir sakınca görülmeyen üretimi sınırlamaya yönelik doğrudan ödemeler biçimindeki sübvansiyonlar Mavi Kutu (*Blue Box*) destekleri kapsamında değerlendirilmektedir. Bu destekler, sabit alan, çiftlik hayvanı sayısı ve mahsul verimi üzerinden yapılmakta ve iç destek indirimlerinden muaf tutulmaktadır (Aksoy, 2005; Healy, Pearce ve Stockbridge, 1998).

Gelişmiş ülkeler her ne kadar tarım anlaşmasına taraf olsalar da, kendi tarım

³⁶ Herhangi bir tarımsal ürünün, dünya fiyatı ile bu ürüne uygulanan yönelim fiyatı arasındaki farkın üretim miktarı ile çarpımıdır. Ürünlere ilişkin hesaplanan toplu destek ölçümü toplamlarından da Toplam Toplu Destek Ölçümü (*Total Aggregate Measurement of Support*) kavramına ulaşılmaktadır.

kesimlerini tüm önlemlere karşın, destek kanallarında yapılan değişikliklerle, desteklemeye devam etmişlerdir. Örneğin yasaklanan ve indirim öngörülen Kırmızı Kutu kapsamındaki destekler azaltılırken, herhangi bir indirim taahhüdü bulunmayan Mavi ya da Yeşil kutu kapsamındaki desteklerin artırılması yoluna gidilmiştir. Bu dönemde özellikle AB, ABD gibi gelişmiş ülkeler, destekleme fiyatlarını kademeli olarak aşağıya çekerken, üreticilerin gelirlerinde meydana gelen düşüşleri Mavi Kutu kapsamında bulunan telafi edici ödemelerle karşılamışlardır. Benzer biçimde üreticilerine doğal dengeyi, kırsal mirası ve istihdamı, insan ve hayvan sağlığını korumaya yönelik faaliyetleri kapsayan Yeşil Kutu kapsamındaki doğrudan gelir destekleri ile de desteklemişlerdir (Aysu, 2008; 43).

İhracat Sübvansiyonları

Anlaşmada üzerinde durulan diğer bir taahhüt ise tarım ürünleri ihracatını arttırmak için kullanılan ihracat sübvansiyonlarıdır. 1970'lerden itibaren İç desteklerle özellikle birincil gıda ürünlerinde kendi kendine yeterliliğin sağlanması amacı, ABD ve AB başta olmak üzere gelişmiş ülkelerde tarımsal ürünlerde üretim fazlasının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu üretim fazlasının pazarlanması ihtiyacı, zaman zaman ülkelerin uluslararası pazarlardaki hakimiyetlerini arttırmak için giriştikleri, sübvansiyon savaşları olarak da nitelenen ihracat desteklerini gündeme getirmiştir. İhracat sübvansiyonları gelişmiş ülke ekonomileri için uluslararası piyasalarda üstünlük sağlayan bir araçtır. Ancak ekonomileri büyük ölçüde tarımsal üretime dayanan azgelişmiş ülkelerin yüksek ihracat sübvansiyonları karşısında yeterli derecede telafi edici destek uygulama olanaklarının olmaması, gelişmiş ülkelerin uyguladığı sübvansiyon politikalarının, azgelişmiş ülkelerin tarım sektörleri üzerinde ciddi zararlar vermesine neden olmuştur. Bunun yanı sıra ihracat sübvansiyonlarının dünya fiyatları üzerindeki düşürücü etkisi net tarımsal ürün ihracatçısı ülkeler yararına da sonuçlar üretebilmektedir (Günaydın, 2003; 40).

İhracat sübvansiyonlarının uluslararası ticaretteki bozucu etkisi, tarım anlaşmasında bu alana ilişkin taahhütlerin düzenlenmesini gündeme getirmiştir. Buna göre 1986-1990 baz dönemine göre ihracat sübvansiyonlarında gelişmiş ülkeler için 6 yılın sonunda %36, azgelişmiş ülkeler için ise 10 yılın sonunda %24 oranında indirim yapılması öngörülmüştür. İhracat sübvansiyonu sağlanan ürün miktarında ise gelişmiş

ülkelerde %21, az gelişmiş ülkelerde %14 azaltılması hedeflenmiştir (Josling, 1998; 32).

Tarım anlaşması uyarınca, kurumlar ve kuruluşlarca doğrudan sağlanan ihracat sübvansiyonları şunları kapsamaktadır (Oyan, Özkaya, Işın ve Uzmay, 2001; 7).

- Ticari olmayan tarımsal ürün stoklarının iç piyasa fiyatlarının altında kamu tarafından ihracı.
- Kamu hesabına yük getirsin veya getirmesin, kamu gücüyle finanse edilen bir tarımsal ürünün ihracatı için yapılan ödemeler.
- Alım-satım, kalite iyileştirmesi, diğer işleme masrafları ve uluslararası nakliye masraflarını azaltmak için uygulanan sübvansiyonlar,
- Navlun teşvikleri
- Tarımsal ürünlerdeki sübvansiyonların ihraç ürünlerine yansıyan payı

Yukarıdaki ihracat sübvansiyonlarından, alım-satım, kalite iyileştirmesi, diğer işleme masrafları ve uluslararası nakliye masraflarını azaltmak için uygulanan sübvansiyonlar ile navlun teşvikleri başka bir deyişle tarım ürünlerinin ihracatında pazarlama maliyetlerini azaltmak amacıyla uygulanan sübvansiyonlar ile daha elverişli iç taşıma koşullarını sağlamaya yönelik ihracata yönelik sevkiyat için verilen sübvansiyonlar, az gelişmiş ülkeler için indirimden muaf sübvansiyonlar olarak belirlenmiştir.

Tarım Anlaşmasında, ihracat sübvansiyonlarına ilişkin diğer önemli bir kural ise; ihracat sübvansiyonları indirim taahhütlerine konu olmayan ürünler için, gelecekte de sübvansiyon uygulanamayacağıdır. Ayrıca çok fakir ülkelerin, ihracat sübvansiyonu indirimi konusunda zorunlulukları bulunmazken, indirimler, daha çok dünya ticaretinde ağırlıklı olarak sübvansiyon edilen buğday, işlenmemiş diğer hububat, et-süt ürünleri ve şeker gibi ürünler için önem taşımaktadır (İGEME,1996).

3.2.5. Dünya ticaret örgütü ve ileri tarım müzakereleri

Uruguay Görüşmeleri sonrasında, DTÖ'nün kurulmasıyla dünya tarım ticaretinde serbestleşme süreci ağırlık kazanmıştır. Bu amaçla yapılan Tarım Anlaşması, tarımsal ticaretin serbestleşmesi sürecindeki engeller olarak tespit edilen, pazara giriş

kısıtlamaları, iç destekler ve ihracat sübvansiyonları gibi korumacı önlemlerin sınırlandırılmasını amaçlamıştır. 1995 sonrasında faaliyete geçen DTÖ bu engellerin tamamen kaldırılarak dünya tarım ticaretinde tam anlamıyla serbest piyasa koşullarının hakim olduğu bir sistemin kurulmasını hedeflemiştir.

Bu amaçla reform sürecinin devamlılığının sağlanması, uzun dönemde tarım ticaretini bozucu her türlü desteğin ve kısıtlamanın kaldırılması ya da bunlarda kapsamlı indirimler sağlanması için Tarım Anlaşmasının 20. maddesinde tüm taahhütlerin tamamlanma tarihinden bir yıl önce ileri tarım müzakerelerinin başlatılması öngörülmektedir (WTO, 1995; 43). Müzakerelerin ilk ayağını 1999'da yapılan Seattle Toplantısı oluşturmaktadır. Ancak ABD ve AB'nin özellikle tarım konusundaki anlaşmazlığı ve Uruguay Görüşmeleri sonrasında az gelişmiş ülkelerin sorunlarının hâla çözülmemiş olması gibi nedenlerle Seattle Görüşmeleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu Başarısızlık sonrası, Bakanlar Konseyi 2001 yılında görüşmelerin ikinci ayağını oluşturan Katarın başkenti Doha'da toplanmıştır. Doha'da yapılan toplantı sonucunda varılan anlaşma üzerine yayınlanan deklarasyon metni ile 2005 yılına kadar sürmesi öngörülen yeni bir müzakere sürecinin yani Doha Turunun başlatılması kararlaştırılmıştır (Kıymaz, 2008; 42). Bu müzakere sürecinde Cancun (2003), Cenevre (2004) ve Hong Kong'da (2005) olmak üzere bir dizi görüşme gerçekleştirilmiştir.

Tarımda yeni liberal dalgalar: Doha görüşmeleri

Doha Görüşmeleri kapsamında yapılan ilk toplantıda varılan uzlaşmada, görüşmelerin sonuçlarının Uruguay Görüşmelerinde olduğu gibi tüm ülkeler açısından bağlayıcı olması ve bir paket halinde aynı anda yürürlüğe girmesi kararlaştırılmıştır. Görüşmelerde tarım alanında, pazara girişte gerekli iyileştirmelerin yapılması, her türlü sübvansiyonun kaldırılmasına yönelik kalıcı indirimlerin yapılması, ticareti bozucu iç desteklerde önemli oranda indirimlerin gerçekleştirilmesi amacıyla kapsamlı müzakerelerin gerçekleştirilmesi hedeflenmiş ve tüm bu süreçte müzakere konularında kalkınma önceliklerinin dikkate alınacağı taahhüt edilmiştir (Kıymaz, 2008; 42).

Doha Bakanlar Konferansından sonra görüşmeler kapsamında, önce Meksika'nın Cancun kentinde, daha sonra Cenevre ve Hong Kong'da olmak üzere bir

dizi toplantı yapılmıştır. GATT kapsamında yapılan görüşmelerde olduğu gibi Doha Görüşmelerinde de önemli müzakereler gerçekleştirilmiştir. Ancak bu görüşmelerdeki çekişmelerin ABD-AB arasında olmaktan çok, gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasında gerçekleşmiş olduğu görülmektedir. Doha Görüşmelerine katılan tarafların tutumları ise genel hatlarıyla şu biçimde özetlenebilir. Müzakerelerin en önemli aktörlerinden biri olan AB bir yandan ticaretin serbestleşmesini isterken diğer yandan ABD'ye göre daha korumacı bir tutum sergilemektedir. İsrail, Norveç, İsviçre ve Bulgaristan gibi G-10 ülkeleri ticaretin serbestleşmesi sürecine karşı bir tutum sergilerken başını Brezilya'nın çektiği G-20 ülkeleri ticaretin serbestleştirilmesinden yana olmuştur. Endonezya'nın öncülüğünü yaptığı ve Türkiye'nin de aralarında bulunduğu G-33 ülkeleri grubu ise bazı özel ürünlerde korumacı uygulamaların sürmesini talep etmektedirler. Kanada ve Avustralya'nın başını çektiği Cairns Grubu ülkeleri ise tarım ürünleri ticaretinin tamamen serbest bırakılması yönünde bir tutum sergilemişlerdir (Aysu, 2008; 59).

Doha Görüşmeleri kapsamında yapılan ilk konferans Cancun'da gerçekleşmiş, Bakanlar Konferansında tarım, anlaşmazlıkların temel nedeni olmuştur. Tarımla ilgili tartışmalar daha çok gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasında ve özellikle ihracat sübvansiyonları, iç destekler ve pazara giriş ekseninde gerçekleşmiş ve bu ekseninde yaşanan gelişmeler Cancun görüşmelerinin tıkanmasına neden olmuştur.

Cancun görüşmelerinin tıkanmasına neden olan bu gelişmeler şöyle özetlenebilir. İlk olarak Batı Afrika temsilcisi Benin, Mali, Burkina Faso, Chad gibi dört pamuk üreticisi ülke, pamuk lehine sektörel inisiyatif (*sectoral initiative in favour of cotton*) başlıklı bir ortak öneri sunmuştur. Bu ülkeler başta ABD olmak üzere gelişmiş ülke politikalarının pamuk üretimlerine zarar verdiğini, özellikle ABD'nin uyguladığı sübvansiyon politikasının tek başına pamuk gelirlerini yıllık minimum 250 milyon dolar azalttığını ifade ederek, pamuk üretimine uygulanan sübvansiyonların kaldırılması ve ekonomik kayıplarının telafi edilmesini talep etmişlerdir. İkinci olarak Ağustos 2003'de AB ve ABD, tarım görüşmelerinde oldukça sert olarak nitelenen, ortak bir çerçeve belgesi sunmuştur. Bu çerçeve belgesinde Mavi ve Kırmızı Kutu içerisinde ticareti bozucu tüm desteklemelerin kaldırılmasını, tarifelerin indirilmesi için aşamalı bir formülün (*Tiered Formula*) belirlenmesini teklif etmişlerdir. Bu formüle göre tüm ürünlerde pazara girişte iyileştirmeler yapılması ve tarife indirimlerinin farklı band'lar

içinde yer alarak her birinde farklı indirimler gerçekleştirilmesi öngörülmüştür (Braga, 2004). Üçüncü olarak G-20 olarak adlandırılan ülkeler (Arjantin, Bolivya, Brezilya, Şili, Çin, Kolombiya, Kosta Rica, Küba, Ekvator, Mısır, El-Salvador, Guatemala, Hindistan, Meksika, Nijerya, Pakistan, Paraguay, Peru, Filipinler, Güney Afrika, Tayland, Venezüella), ABD ve AB'nin hazırladığı çerçeve belgesini reddederek alternatif bir çerçeve belgesi sunmuştur. Bu Çerçeve belgesinde ise iki öneri ön plana çıkmaktadır. Burada ilki, gelişmiş ülkelerin uyguladığı her türlü sübvansiyonun kaldırılması, bazı özel nitelikli ürünlere farklı tarife uygulanması, azgelişmiş ülkelere uygulanan de-minimis oranının korunması ve kuzey ile güneye farklı tarife oranlarının uygulanmasıdır. İkincisi ise Mavi Kutu kapsamında ihracat desteklerindeki tarife indirimlerine uygulanan İsviçre formülünün ve gümrük opsiyonlarının tamamen elimine edilmesi, İsviçre Formülünün yerine ise Uruguay Formülüne devam edilmesidir (Jank ve Jales, 2004).

Afrika, Asya ve Latin Amerika'dan gelen azgelişmiş ülkelerin görüşmelere sundukları, AB-ABD bloğuna karşı nitelikteki çerçeve belgesi, Cancun'da yapılan müzakerelerin bir sonuç belgesi yayınlanmadan sona ermesine neden olmuştur.³⁷ Görüşmelerin sona ermesine neden olan üçüncü dünya ülkelerinin ABD-AB bloğuna karşı çıkışlarının dayanağı ve istekleri genel olarak şu şekilde sıralanabilir (Günaydın, 2003; 41).

- Azgelişmiş ülkeler finansman zorlukları nedeniyle tarım sektörlerini yeterince destekleyememektedir. Buna karşın gelişmiş ülkeler, tarım sektörüne ayırdıkları kaynakların büyüklüğü ve bu sayede verimlilikte sağladıkları artış ile dünya pazarlarına hakim olmaktadır. Bu nedenle azgelişmiş ülkeler de-minimis düzeyin %'5'in altına indirilmesini istemektedirler. (Özellikle ABD ve AB tarım sektörlerini destekleyerek tarımda optimal sektör genişliklerine ulaşmış, kırsal nüfusu %5'in altına düşürmüş, tarım sektöründeki teknoloji ve mekanizasyon sorununu çözmüş, verimliliği arttırarak ortalama maliyetleri

³⁷ Cancun (2003) konferansının başarısızlıkla sonuçlanmasında ya da azgelişmiş üçüncü dünya ülkeleri aleyhine sonuçlanmamasında GATT/DTÖ'nün demokratik yapısı ironik bir biçimde etkili olmuştur. Örgütün bir üye bir oy ilkesi, ağırlığını ABD ve AB bloğunun oluşturduğu Zenginler Klübünün çalışmalarını engellemiştir.

düşürmüş ve iç piyasada ürün pazarlaması alanında önemli gelişmeler kaydetmiştir. Ancak, bu süreç beraberinde aşırı üretim sorununu doğurmuştur.)

- Çoğunlukla ABD ve AB tarafından kullanılan ihracat sübvansiyonları ise az gelişmiş ülkelerin üretim yapıları üzerinde yıkıcı etkiler yaratmaktadır. Bu nedenle ihracat sübvansiyonlarında radikal bir indirime gidilmelidir. (Aşırı üretim kapasitesi sorunu genelde ihracat sübvansiyonu, gıda yardımı ve ihracat kredileri gibi enstrümanlarla çözülmüştür. Bu uygulamalar ihracatta eşit olmayan rekabete neden olarak az gelişmiş ülkelerin tarımsal yapısını bozmaktadır.)
- Pazara giriş alanında da ABD ve AB kaynaklı tarımsal ürünlere karşı koruma sağlanmalıdır.

Cancun'daki görüşmelerin başarısız olmasından sonra Doha Turu kapsamında 2004'de Cenevre, 2005'de ise Hong Kong görüşmeleri yapılmıştır. Cenevre Konferansında Doha Turu'nun önündeki engellerin kaldırılması ve müzakerelerin hızlandırılması amacıyla ABD, AB, Brezilya, Avustralya ve Japonya tarımla ilgili sübvansiyonların kaldırılması, ticareti baltalayan sübvansiyonların azaltılması ve tarifelerin aşağıya çekilmesi konularında Temmuz Paketi (*The July Package*) olarak bilinen ortak bir çerçeve metni üzerinden hareket edilmesi kararı alınmıştır. Çerçeve metni, tarım ve tarımsal olmayan ürünlerle ilgili olarak pazara giriş, iç destekler ve ihracat sübvansiyonları gibi konu başlıklarını kapsarken, ayrıca az gelişmiş ülkeler için uygulanacak özel ve lehte muamele hükümleri ile Tarım Anlaşması uygulamalarının neden olduğu sorunları içeren bir bölümden oluşmaktadır. 2005'de yapılan Hong Kong konferansı ise Doha Bakanlar Konseyinin Cenevre'de tarımla ilgili 31 temmuz 2004'de imzalanan ve Temmuz Paketi olarak anılan çerçeve anlaşmasının onaylaması niteliğinde olmuştur (Braga, 2004). Bu anlaşma aynı zamanda Doha Turu çerçevesinde şu ana kadar yürütülen İleri Tarım Müzakerelerinde atılan en somut adım olmuş ve tarım alanında önemli bazı kararlar alınmasını sağlamıştır.

İlk olarak çerçeve kararları uluslararası tarımsal ticarete piyasaya endeksli bir yapının oluşturulmasını hedeflemekte ve gelecekteki görüşmelere temel teşkil etmesini öngörmektedir. GATT kapsamında yapılan Uruguay Görüşmelerinde olduğu gibi Doha

Turu'nda da tarımla ilgili kararlar gene iç destekler, ihracat sübvansiyonları ve pazara giriş gibi üç temel başlık altında sıralanmıştır (WTO, 2009). Yenilenen bu kararlar maddeler halinde aşağıda özetlenmiştir.

İç Destekler:

- Doha bakanlar konseyi genel olarak ticaret bozucu olarak nitelenen iç desteklerle ilgili önemli indirimler öngörmektedir. Ayrıca yapılacak olan indirimlerin, desteklerin yüksek oranda uygulandığı ülkelerde yüksek olmasını kararlaştırılmıştır. Azgelişmiş ülkeler için özel ve lehte muamele hükümleri geçerlidir.
- Her bir üye, ticaret bozucu desteklerde, hesaplanan Toplu Destek Eşdeğeri (Final Bound Total AMS) çerçevesinde önemli indirimler yapacaktır. Bununla beraber izne tabi de-minimis ve mavi kutu destek seviyelerinde de önemli indirimler öngörülmektedir.
- Tüm ticaret bozucu iç desteklerde temel düzeyde, hesaplanan Toplu Destek Ölçümü (AMS), izne tabi de-minimis düzey ve Mavi Kutu ödemelerinde yapılacak olan indirimler aşamalı indirim formülü sistemine (A Tiered Formula) göre yapılacaktır.³⁸
- De-minimis düzeydeki indirimler özel ve lehte muamele prensibi çerçevesinde müzakere edilecektir. Kaynak sıkıntısı çeken çoğunun düşük gelirli olduğu azgelişmiş ülkeler, hemen hemen tüm de-minimis destek indirimlerinden muaf tutulacaktır.
- Mavi Kutu destekleriyle ilgili olarak, doğrudan ödemeler eğer; üretimi sınırlandırıcı program dahilinde ise ya da sabit üretim seviyesinin ve sabit sayıdaki çiftlik hayvanının %85'inden daha az ise Mavi Kutu'ya dahil edilebilecektir. Bununla beraber bazı üst sınırlamalar getirilerek, Mavi Kutu kapsamındaki uygulamaların, ülkelerin tarımsal üretimlerinin %5'ini aşmaması kararlaştırılmıştır.

³⁸ Bu indirim sistemi ülke grupları için ayrı ayrı belirlenmiştir. Buna göre en yüksek AMS değerine sahip gelişmiş ülkelerde yapılacak olan indirimler daha yüksek olurken daha düşük destek uygulayan ülkelerde indirimlerin daha düşük olması öngörülmektedir. İndirim miktarı yüksekten düşüğe doğru sıralanarak, indirimlerden uyumlu bir sonuç elde edilmesi amaçlanmıştır.

- Üretim ve ticaret üzerinde etkisi çok az ya da hiç olmayan Yeşil Kutu önlemlerinin gözden geçirilmesi ve bunlara açıklık getirilmesi öngörülmektedir.

İhracat Sübvansiyonları:

- Her türlü ihracat desteğinin, belirlenen makul bir tarihe kadar, tüm üye ülkelerin müzakereleri sonucu birbirine paralel olarak kaldırılması kararı alınmıştır.
- Söz konusu sübvansiyonlar, geri ödemesi 180 günün altındaki ihracat kredileri, devlet teşekküllerinin faaliyetleri (hükümet finansmanları ya da sigortaları) ve gıda yardımları olarak belirlenmiştir. (Gıda yardımıyla ilgili olarak hükümetlerin ya da uluslararası kuruluşların insani ya da gelişimsel sorunlar da dahil olmak üzere ilgili hükümler daha sonraki müzakerelerde ele alınacaktır.
- İhracat sübvansiyonlarının, azgelişmiş ülkelerde uzun dönemde aşamalı olarak kaldırılması hükmü öngörülmüştür.
- İhracat sübvansiyonlarına ilişkin istisna olarak; azgelişmiş ülkelerle yapılacak ihracata yönelik, gıda yardımlarının yeterli olmadığı istisnai şartı altında, ihracat sübvansiyonları ile ilgili taahhütlere zarar vermeksizin geçici ihracat kredisi veya tercihli finansman düzenlemelerine imkan sağlanabilmesi olanağı getirilecektir.

Pazara Giriş

- Doha Bakanlar Konseyi Kararları, pazara giriş konusunda önemli iyileştirmeleri amaçlamakta ve bu çerçevede azgelişmiş ülkeler için özel ve lehte muamele hükümlerine yer vermektedir.
- Pazara girişte hem gelişmiş hem de azgelişmiş ülkeler için aşamalı indirim formülü sistemi çerçevesinde önemli tarife indirimleri yapılması öngörülmektedir. Bu yolla yüksek tarifelerden yüksek oranda indirim yapılması hedeflenmektedir. İndirim sistemi, her ülkenin tarife uygulamaları göz önüne alınarak işleyecektir. İndirimlerde dört band aralığı öngörülmüştür.

Bant sayısı ve bu bantlar içinde hangi formül ile indirim yapılacağı müzakere sürecinde belirlenecek olmakla birlikte, gelişmiş ve azgelişmiş ülkelere tek tip formül uygulanması söz konusudur

- Pazara girişte Hassas Ürün (*Sensitive Products*) olarak nitelenen ürünler uygun sayıda tarife satırı ile sınırlı tutulacaktır. Bu ürünlerin ülkeler tarafından belirlenmesi hükme bağlanmış ve tarife indirimlerinin bu ürünlere de uygulanması öngörülmüştür.
- Özel ve Lehte muamele hükmü çerçevesinde hassas ürünler ile ilgili olarak azgelişmiş ülkelere, gıda güvenliği, geçim güvenliği ve kırsal kalkınmada önemli olan belirli sayıda ürünü hassas ürün olarak belirleme hakkı tanınmaktadır. Bu ürünlerde yapılacak olan indirimlerin tarife ve tarife kotası oranlarındaki indirimlerin bileşkesiyle sağlanması kararlaştırılmıştır.
- Pazara giriş başlığı altında yer alan diğer unsurlar; kota idaresinde iyileştirmeye gidilmesi ve tarife basamaklandırmasının belirlenecek bir formül ile ele alınmasıdır. Ayrıca tarifelerin basitleştirilmesi ile özel korunma önlemleri mekanizmasının da müzakerelerde tartışılması öngörülmüştür.

Bu üç temel başlığa ek olarak en azgelişmiş ülkeler ve DTÖ'ye yeni katılan ülkelere sağlanacak olan temel istisna maddeleri de çerçeve metninde yer almaktadır. Buna göre En azgelişmiş ülke statüsünde bulunan ülkeler için her hangi bir tarife indirimi talebi olmayacak bu ülkelere büyük ölçüde gümrük vergisi ve kotalardan muafiyet tanınacaktır. Benzer biçimde DTÖ'ne yeni katılan ülkeler için özel bir esneklik tanınmasına da metinde yer verilmiştir.

Temel olarak Uruguay Görüşmeleri sonuçlarıyla benzerlik gösteren Doha Bakanlar Konseyi'nin 2004'de Cenevre de almış olduğu kararlar tarımsal ticaretin tam serbestleşmesi açısından önemli bir adım olmasına karşın, tarımın ticaretteki önemli konumu ve tarımla ilgili olarak üye ülkelerin istisnai durumu nedeniyle, müzakere sürecinin tam anlamıyla başarıya ulaştığını söylemek mümkün değildir. Ancak hem Uruguay Görüşmeleri sonrası yapılan Tarım Anlaşması hem de Doha Bakanlar Konseyinde alınan kararlar sonucu, dünya tarım ticaretinden küresel ve bölgesel bazda eşitsizliğin artışı ve önemli değişimlerin ortaya çıktığı görülmektedir.

3.3. Tarım Ticaretinde Serbestleşme Sürecinin Küresel Etkileri

Uluslararası ticaret ekonomik büyümenin tek kaynağı olmasa da dünya ekonomisinin gelişiminde önemli bir etkisi vardır. Bu anlamda ekonomik gelişmişlikleri uluslararası ticarete açılacak düzeyde olan gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler dünya ekonomisinin genişleme dönemlerinde dış pazarlara yönelip ekonomik büyümelerine ivme kazandırabilmektedirler. Ancak buradaki önemli nokta özellikle azgelişmiş ülkelerin uluslararası ticarete açılacak ve gelişmiş ekonomilerle rekabet edebilecek güce sahip olup olmadıklarıdır. Aksi taktirde serbest ticaret, ekonomik büyümeye ivme kazandırma yerine büyümenin temel dinamiklerini yok edebilir. Serbest dış ticaretin ve dünya ekonomisiyle bütünleşmenin ekonomik büyümeyi desteklemesinin diğer önemli bir koşulu da ticaret yapan tarafların aynı kurallara tabi olması ve aynı araçlara sahip olmasıdır (Şahinöz, 2002)

Bu amaçla özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişen dünya ticaretinin küresel entegrasyonunu sağlamak ve yukarıdaki koşullar altında gelişimini garantilemek için daha önce bahsedildiği üzere DTÖ gibi çeşitli uluslararası kuruluşlar oluşturulmuş ve bunların bünyesinde çeşitli toplantılar ve anlaşmalar gerçekleştirilmiştir. Ancak dünya ticaretinin ve küreselleşmenin gelişimi eşit bir biçimde gerçekleşmemiş, Kuzey ve Güney arasında önemli gelir ve gelişmişlik farklılıkları söz konusu olmuştur ve bu fark giderek artmaktadır.

Dünya tarım ticareti de genel eğilimin dışında değildir. Diğer bütün mallar gibi tarımsal mallar da dünya serbest ticaret sisteminin konusu olmuştur. Bunun gerçekleştirilmesi için yapılan GATT-Uruguay Turu Tarım Anlaşması önemli bir dönüm noktasıdır. Daha önce değinildiği gibi, Tarım Anlaşmasında; dünya tarım ticaretinde ve tarım sektöründe köklü değişikliklerin yapılmasının gerektiği vurgulanmış, uzun dönemde serbest piyasa koşullarının işlediği tarım ticaret sistemi yaratılması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda tarım sektörüne yönelik destek ve korumalarda aşamalı indirimlerin gerçekleştirilmesi, daha etkili ve iyi işleyen GATT kuralları ve disiplinlerinin oluşturulması hedeflenmiştir (Oyan, Özkaya, Işın ve Uzmay, 2001; 5). DTÖ'nün kurulmasından sonra, dünya serbest ticaret sisteminin geliştirilmesi ve bu ilerlemenin tarımda da gerçekleştirilmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla Tarım

Anlaşmasının 20. maddesi düzenlenmiş ve bu madde ile tarımda reformu devamlı kılmak amacıyla ileri tarım müzakereleri gerçekleştirilmiştir.

Dünya tarım ticaretini düzenlemeyi ve daha liberal bir ticaret sisteminin kurulmasını amaçlayan anlaşmalar ve müzakereler sonucu uygulanan politikalar, dünya tarım ticaretinde önemli değişmelere neden olmuştur. Ancak bu değişim daha çok gelişmiş ülkelerin lehine sonuçlanmıştır. Bu tür çok taraflı anlaşmaların biçimlenmesinde dünya piyasalarında etkili olan gelişmiş ülkelerin ağırlığı olması kaçınılmazdır. Ancak Uruguay Turunda da görüldüğü üzere azgelişmiş ülkelerin de uzun dönem çıkarlarını gözeterek kurdukları koalisyonlar etkili olabilmektedir. Diğer yandan, azgelişmiş ülkelerin genel sorunu, dünya tarım piyasalarındaki dalgalanmaların iç piyasalara uzun dönemli etkisidir. Özellikle, ABD ve AB gibi gelişmiş ülkelerin ihracat sübvansiyonlarıyla tüketim fazlası ürünlerini dünya piyasasına ihraç etmeleri, bir yandan ithalatçı ülkelerde ithalat ödemelerinde tasarruf sağlamakta, diğer yandan, tüm azgelişmiş ülkelerin iç piyasa fiyatlarında istikrarsızlığa neden olmaktadır. Ayrıca ihracat sübvansiyonlarının daralma dönemlerinde fiyat istikrarsızlığını artırarak azgelişmiş ülkelerin ödemeler dengesinde önemli dalgalanmalara neden olduğu görülmektedir (Çakmak ve Akder, 1999). Dolayısıyla dünya tarım ticaretinde DTÖ'nün getirmiş olduğu serbest ticaret sistemi argümanı aslında uygulamada çok etkili olamamış ve tek taraflı bir serbestleşme sürecini getirmiştir. Bu süreçte azgelişmiş ülkeler kendi tarım piyasalarını dünya pazarlarına açarken gelişmiş zengin ülkelerin önemli tarımsal ürünlerde DTÖ kararlarının aksine korumacı politikaları ve dünya tarım piyasalarını manipüle edecek politik araçları uygulamaya devam ettiği görülmektedir. Bunun doğal sonucu azgelişmiş ülkeler için sadece fiyat istikrarının bozulması değil, bu ülkelerin çoğu için temel geçim kaynağı olan ve ihracat gelirlerinin büyük bir kısmını oluşturan tarım sektörlerinin yavaş yavaş tasfiye olması ve temel tarımsal ürünlerde dahi dışa bağımlı bir ekonomik yapı yaratmasıdır.

3.3.1. Dünya ticaret politikalarına etkileri

GATT ile başlayan ve DTÖ süreciyle devam eden tarım piyasalarının serbestleştirilmesi dünya tarım ticaret politikalarında önemli değişimlere neden olmuştur. 20. yüzyılda uygulanan politikalar tüm piyasaların serbestleştirilmesini içerse

de, gerek GATT turlarında gerek DTÖ kararlarında serbest ticaret sisteminin oluşturulması yönünde kararlar alınsa da, özellikle tarım politikaları açısından uygulamanın aynı istikamette olmadığı, çoğu tarım ürününde dünya tarım ticaretinde eşit şartların oluşmasını engelleyen politikaların uygulandığı görülmektedir.

GATT sürecinin en uzun turu olan Uruguay Turunda ve daha sonra ileri tarım müzakereleri çerçevesinde gerçekleştirilen Doha görüşmelerinde temel amaç artan tarife ve tarife dışı engellerin ortadan kaldırılması ve özellikle tarımda korumacı politikaların azaltılarak gerekli ticari düzenlemelerin yapılması olmuştur. Bu amaçla ihracat sübvansiyonları, pazara giriş ve iç destekler gibi üç temel başlık altında taahhütler belirlenmiştir. Ancak taahhütlerin yerine getirilmesinde anlaşma hükümlerinde yer alan istisnalar, özel hükümler, karşılıklı anlaşmazlıklar ve devam eden korumacı politik uygulamalar serbestleşme sürecinin işleyişinde önemli bir sorun olmuş, tarımsal ürünlerde serbest piyasa koşullarına tam anlamıyla eşit bir biçimde işlerlik kazandırılmamıştır.

Örneğin Tarım Anlaşmasıyla önemli ölçüde indirime tabi tutulan iç desteklerde gelişmiş ülkeler, bir yandan ayırdıkları kaynakları azaltırken diğer yandan Mavi ve Yeşil Kutu kapsamında yer alan iç destek tedbirlerine daha fazla kaynak tahsis etmişlerdir. Bu desteklerin kullanımı, ticareti ve üretimi bozucu etkileri nedeniyle anlaşmada öngörülen ve amaçlanan serbestleşme yönündeki sonuçlara tam anlamıyla ulaşılmasını engellemiştir. Tarım Anlaşması, tarımsal üretime ve ticarete yönelik doğrudan desteklemeleri sınırlamakta ancak yeşil kutu kapsamında yer alan kırsal kalkınmaya yönelik desteklere bir sınırlama getirmemektedir. Anlaşmadaki bu boşluk, gelişmiş ülkelerin kırsal kalkınma destekleri ve tarımın çok fonksiyonluluğu tanımı üzerinden kendi tarım sektörlerini dolaylı olarak desteklemeye devam etmesine olanak sağlamaktadır. Ayrıca ABD ve AB gibi gelişmiş ülkelerin uyguladığı sübvansiyon politikaları ve diğer korumacı önlemler günümüzde de devam etmekte ve dünya tarım ürünleri ticaretini olumsuz olarak etkilemektedir (Potter ve Burney, 2002).

Bir çok araştırma Uruguay Tarım Anlaşması ve reform sürecinin tüm dünya tarım ticaretini daha liberal bir çizgiye kaydırıldığını ifade etmektedir. Ancak bu araştırmaların aksine serbestleşme yönde daha az ve eşitsiz bir gelişme olduğu

görülmektedir. Örneğin, anlaşmanın gümrük ve tarife uygulamaları ile koruma kurallarına ilişkin önemli değişiklikler içermesine rağmen, korunan piyasalara erişimde dikkate değer önemli bir artış görülmemekte, aksine şeker, süt ve süt ürünleri gibi çoğu korunan üründe koruma düzeylerinin düşmediği gözlemlenmektedir. Bu anlamda uluslararası tarım ticaretinin serbestleşmesinde eşitsiz bir gelişme söz konusudur (Hathaway ve Ingco 1995; 22).

Bu çerçevede dünya ticareti ve ticaret politikalarında önemli değişime neden olan Tarım Anlaşmasına yöneltilen eleştiriler üç ana noktada gelişmektedir. Bunlardan ilki; anlaşma kuralları gereği, azgelişmiş ülkelerin tarımsal piyasalarını kontrolsüz bir biçimde, gelişmiş ülkelerdeki büyük ölçekli endüstrileşmiş tarım şirketlerinin ithalatına açmasıdır. Bu kendi tarımlarını desteklemede yetersiz olan azgelişmiş ülkelerdeki kırsal nüfusun giderek şehir varoşlarına itilmesi, tarımdan tasfiyesi yani tarımsal yapının bozulması anlamına gelmektedir. Bu durum NAFTA üyesi olan Meksika gibi yerel piyasalarını uluslararası rekabete açan birçok azgelişmiş ülke için geçerlidir. Dışa açılma süreci bu ülkelerdeki çok sayıda görece yüksek maliyetle üretim yapan küçük üretici üzerinde baskı oluşturmaktadır. Diğer taraftan Uruguay Görüşmeleri azgelişmiş ülkeler için böyle bir durumu gerektirmemektedir. Gerçekte tarife seviyelerine bakıldığında birçok azgelişmiş ülkenin (eğer tercih ederlerse) yüksek gümrük oranları uygulamaya devam ettiği görülmektedir. Bununla beraber azgelişmiş bu ülkelerdeki kırsal nüfus için en önemli sorun kendi hükümetlerinin şehirli tüketicinin politik desteği nedeniyle yurt içi fiyatları dünya fiyatlarının altında tutmaya çalışmasıdır. Uruguay Tarım Anlaşması bu politikaların kaldırılmasında ya da bu politikaların aşama aşama tasfiyesi için azgelişmiş ülkeleri destekleyici bir alternatif sağlamamıştır. İkinci eleştiri noktası ise; Tarım Anlaşmasının önemli tarımsal ürünlerin, dünya fiyatlarını yükselttiğine ilişkindir. Bu büyük ölçüde gıda ithalatçısı azgelişmiş ülkeleri olumsuz yönde etkileyecek bir sonuçtur. Üçüncü eleştiri ise; sübvansiyon kapsamında yer alan gıda yardımları ile ilgilidir. Gıda yardımları tarımsal üretim fazlasının azaltılmasının politik fonksiyonlarından biridir. Buna göre eğer bir tarımsal fazla yok ise gıda yardımlarının da azalması doğal bir gelişme olacaktır. Ancak Tarım Anlaşması sonuçlarına bakıldığında sübvansiyonlarda ve üretici desteklerinde kayda değer bir azalma söz konusu değildir. Bu nedenle tarımsal fazla ile ilgili bir değişim de söz konusu olmamıştır. Gelişmiş ülkeler azgelişmiş ülkelere yönelik gıda yardımı

programlarını belirli sınırlar dahilinde ihracat sübvansiyonunun yasal bir metodu olarak kullanmış ve kullanmaya devam etmektedir. Buradaki temel sorun bu yardımların çoğu zaman az gelişmiş fakir ülkelerin tarımsal yapılarını tahrip edici nitelikte olmasıdır. Bunlara ek olarak Tarım Anlaşmasının, en fakir ülkelerin durumunda daha kötüye doğru ya da daha iyiye doğru bir değişim yaratmadığı söylenebilir. Ancak tarımsal ürün ihracatçısı ülkeler için durum aynı değildir. Ürünlerini yeni kurallar altında piyasaya sunmaya çalışan bu ülkeler genellikle ürünlerine yüksek sübvansiyon uygulayan gelişmiş ülkelerle rekabet edememekte ve piyasa dışına itilmektedir (Hathaway ve Ingco 1995).

Tarımsal destekleme mekanizmaları ve etkileri

Farklı ülkelerde farklı zamanlarda hükümetler gıda güvenliği, küçük aile işletmelerinin desteklenmesi ya da kırsal alandaki kültürel ve çevresel yaşamı korumak gibi amaçlarla tarımı desteklemişlerdir. Ancak pratikte ilk motivasyon ne olursa olsun, politikalar, tarımsal gelirlerin ve verimliliğin artırılmasını teşvik etmek yönündedir. Bu amaçla hükümetler, bütçe kısıtları ve kendi tarım sektörlerinin yapısal özellikleri dahilinde farklı spesifik politikalar uygulamıştır. Bu anlamda tarımsal destekleme politikalarıyla ilgili iki temel yöntemden söz edebiliriz (Elliott, 2006).

- İthalat kısıtlamaları (tarife, kota, ithalat vergileri ya da fiyat bandı) ile miktar kontrolü sağlayarak piyasa fiyatlarının (düşmemesi için) desteklenmesi, iç tedarik kontrolleri (üretim kısıtlamaları, kamu stokları, alan koruma (land set-asides).
- Çiftlik gelirlerinin düşmemesi için çeşitli sübvansiyon ödemeleri (fiyat, üretim ve girdi ile bağlantılı ya da üretimden bağımsız (decoupled) destekler).

Bu iki yöntem arasındaki temel fark ise şu biçimde ifade edilebilir. Tarımsal ürün piyasaya çıktığı zaman hükümet politikaları sonucu piyasada oluşan fiyat eğer dünya fiyatlarının üzerinde ise burada pazar fiyat desteği (*Market Price Support-MPS*) söz konusudur. Eğer yurt içi fiyat aşağı yukarı dünya fiyatları seviyesinde ise (ulaştırma ve diğer dağıtım maliyetleri dahil) iki fiyat arasındaki fark kadar çiftçiler sübvansiyon ödemesi almıştır.

Dünya'nın pek çok yerinde en çok uygulanan yaklaşım pazar fiyat desteği olmuştur ve genellikle ticaret kısıtlaması olarak geçmektedir. Fiyat desteği maliyetlerinin büyük kısmı tüketiciye yansımakta iken sübvansiyon ödemeleri vergi ödeyenler tarafından finanse edilmektedir. Ancak bazen fiyat desteğinden kaynaklanan maliyetlerin vergi mükelleflerince finansmanı da mümkün olmaktadır. Eğer hükümetler ihtiyaç fazlası stok oluşturmuş ve bunu ihracat sübvansiyonları ile dünya piyasalarına aktarmak durumunda ise böyle bir durum söz konusudur. Uruguay Görüşmeleri sonrası bir çok gelişmiş ülkenin piyasa fiyat desteğinden doğrudan gelir ödemelerine kaydığı görülmüştür. Bu destekler bu gün hala uygulanmakta, ticaret üzerinde ve ülkeler arasındaki rekabette eşitliği bozucu etkiler yaratmaktadır (Elliott, 2006).

Aslında ABD ve AB, GATT-Uruguay Turu öncesinde de iç desteklerde önemli reformlar yapmış, tarım piyasalarında piyasayı bozucu müdahaleler yerine üretimden bağımsız doğrudan ödeme sistemine geçişi öngörmüş ve uygulamıştır. Bu konuda özellikle AB, Tarım Anlaşmasından sonra tarımsal destek politikalarında değişiklikler yaparak tüketici tarafından finansmanı sağlanan ve piyasayı bozucu fiyat desteklerinden vergi ödeyenlerce finansmanı sağlanan doğrudan gelir ödemelerine kaymıştır. Bu çerçevede AB daha sonraki dönemlerde Gündem 2000 ile et, süt ve hububat gibi çeşitli tarım ürünlerinde müdahale fiyatı indirimleri uygulamış, üreticilere yönelik doğrudan ödemeler artırılmış, kırsal kalkınma ve çevre amaçlı desteklere daha fazla kaynak ayrılması kararlaştırılmıştır (Kıymaz, 2008; 41).

AB'deki bu politika değişikliği aslında neo-liberal politikaların tarımdaki uygulamalarının bir sonucudur. Devlet destekleriyle ayakta duran işletmeler, bu desteklerin ortadan kaldırılmasıyla tasfiye olacaktır. Bu aynı zamanda AB'ne yeni katılan ülkelerin tarımsal yapıları için de hayati önem taşımaktadır. Devlet, destekleme fiyat uygulamasında destekleme alımları ile önemli bir mali yükü üstlenmektedir. Ayrıca, destekleme alımları yanında, bu ürünlerle ilgili olarak yükleme, taşıma, depolama, işleme ve pazarlama gibi çeşitli harcamaları da üstlenmektedir. Bu durum, fiyat yanında desteklemenin maliyetini artıran diğer önemli bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan destekleme fiyat politikası ürün fazlalıklarına yol açabildiğinden, bu fazlalık devletin ihracat destekleri yoluyla ihracatı teşvik etmesi veya tüketici yardımları yoluyla eritilebilir. Ancak, bu politikalar da bir takım harcamaları

gerektirebilmektedir. Destekleme fiyat politikası yoluyla tarım kesimine kaynak aktarımı, düşük verimlilikteki işletmelerin varlıklarını korumalarına imkan sağladığından, ortalama verimlilik düşmektedir. Aynı ilişki ters yönlü işletilirse, kurumsal fiyatların düşük tutulması AB'nin, iç ve dış piyasalarda rekabet edebilme gücünü artırmasına imkan verecektir (Günaydın, 2010; 117).

AB Tarım Anlaşması sonrası Gündem 2000 ile yapısal politikalar ve OTP reformlarını ön plana çıkarmasının nedeni hem genişleme sürecine yönelik mali disiplin sağlanması hem verimlilik artırıcı politikalarla DTÖ kapsamında sürdürülecek olan ileri tarım müzakerelerinde topluluğun elinin güçlenmesini sağlamaktır. Bu amaçla AB müdahaleci tarım politikalarıyla yüksek kaynaklar aktarmak istememekte ve bu nedenle de OTP kapsamında yer alan çevre ve kırsal kalkınma unsurlarını ön plana çıkarmaktadır. Ayrıca DTÖ kapsamında yer alan Kırmızı Kutu ile tanımlanan yasak desteklerin karşısına kırsal kalkınma ve çevre gibi konuları kaynak aktarmada bir kısıtlama bulunmayan Yeşil Kutu içerisinde değerlendirmektedir. Bu bağlamda, Gündem 2000 ile ortaya konulan yeni politikalar ve reformlar, kırsal kalkınma ve doğrudan ödeme uygulamalarının tarımsal çevrenin korunarak geliştirilmesi politikaları ile uyumlu olması, güçlü bir ormancılık sektörünün oluşturulması, kırsal alanda rekabet gücünün geliştirilmesi, kırsal alanda tarım yanında tarıma dayalı diğer sanayilerin teşvik edilmesi, çevre ve doğal kaynaklarla uyumlu tarım tekniklerinin geliştirilmesi olarak ortaya çıkmaktadır (Günaydın, 2010; 118).

2003 yılından itibaren ise AB, OTP'de yeni bir reform kararı almıştır. Bu kararlarla; daha fazla piyasa odaklı, basit ve ticarete daha az zarar veren destekleme sistemi, piyasa desteklerinde daha fazla liberalizasyon ve kırsal kalkınma politikalarının daha da güçlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla 2005 yılından itibaren Doğrudan Gelir Desteğinin yerini, Tek Ödeme Planı'nın (Çiftçiye Tek Ödeme Sistemi) alması hedeflenmiştir. Tek Ödeme Planı; Üreticinin ürettiği ile bağlantılı olmayacak yani üretimden bağımsız (de coupled) olacaktır. Bununla birlikte tarım piyasalarında bozulma ve sektörel olumsuzlukların engellenmesi amacıyla üye devletlerin ödemelerin bir kısmını üretime yönelik destek biçiminde vermesi mümkün kılınmıştır (Günaydın, 2010; 120).

Dünyanın diğer büyük tarım üreticilerinden biri olan ABD ise üretim sürecine müdahale etmeden üretici gelirini artırma yönündeki politikalara 1996 yılında değiştirilen Tarım Kanunu ile başlamış ve doğrudan gelir ödeme sistemine ağırlık vermiştir. 2002 yılında da değişim geçiren Tarım Kanunu ile ürüne yönelik destekler 1996 yılına göre %80 artırılmıştır. Bu yolla ABD üreticilerine verdiği doğrudan ödeme, piyasa istikrarsızlığından koruma ödemeleri (*counter-cyclical*) ve pazarlama kredileri ile önemli miktarda gelir desteği sağlamıştır. Üreticilere aktarılan üretimden bağımsız gelir desteği seviyesi yükseldikçe üretimi destekler şekle dönüşebilmektedir. Ayrıca sağlanan pazarlama kolaylıkları ise doğrudan dünya tarım piyasalarına yansıdığından ABD politikaları serbestleşme yönüne doğru kaymış gibi gözükürken, aslında ters yönde etki yarattığı söylenebilir. Bu yolla uygulanan destek politikalarıyla pamuk, mısır ve buğday gibi tarımsal ürünlerde maliyetin altında ihraç fiyatları oluşmaktadır (Kıymaz, 2008; 41).

2005 OECD raporuna göre, yürütülen reformlarla beraber tarımsal destek politikalarının maliyetleri dünya genelinde bir bütün olarak düşüş eğilimi gösterse de, yüksek ürün fiyatlarıyla üreticiye sağlanan destek, toplamın %60'ını oluşturmaktadır. Müdahale politikalarıyla tarım üreticilerine toplam tarımsal gelirin %30'u ödenmekte ve bunun dörtte üçü piyasayı bozucu politikalarla gerçekleştirilmektedir (OECD, 2005; 36). Bununla beraber korumacı politikaların düzeyi halen yüksek ve önemli miktarda yerli ürünü kapsamaktadır. Korumacılığın mevcut düzeyi yerli üretimi desteklerken dünya piyasasında fiyatlarının düşmesine neden olarak dünya ticaretini bozmaktadır. OECD ülkelerinin üretimi ve korumacılığı artırması daha rekabetçi ülkelerde üretimi azaltarak gıda güvencesini tehdit edici sonuçlar yaratmakta ve üreticiler arasında büyük gelir farklılığına yol açmaktadır (OECD, 2005; 24). Rapora göre OECD ülkeleri için özellikle, et, buğday ve diğer hububat ürünlerinde yüksek koruma oranları mevcuttur. Et ve et ürünleri ile süt ve süt ürünlerinde destek seviyeleri %40 civarındadır. Şeker ve pirinç gibi ürünlerde ise görece daha yüksek oranlı korumacılık devam etmektedir (OECD, 2005; 28).

Bilindiği üzere hem Uruguay Tarım Anlaşması sonrasında hem Doha bakanlar konferansı sonrasında iç desteklerle ilgili alınan kararlarda ülkelerin tarım sektörüne uyguladığı desteklere sınır getirilmesi amaçlanmış ve bu yönde taahhütler verilmiştir.

Bu desteklerin standartlaştırılması ve korumacı yaklaşımların azaltılması için Toplu Destek Ölçümü (*AMS, Aggregate Measurement of Support*) yaklaşımı benimsenmiştir.

İç destek indirimlerine ilişkin taahhütler ticarete zarar veren ve vermeyen olmak üzere iki farklı kategoride yer almaktadır. Bu çerçevede Şema-1’de gösterildiği gibi iç destek indirimine konu olan Kırmızı Kutu (Amber Box ya da Sarı Kutu) önlemleri yasak destekler olarak değerlendirilmekte, Yeşil Kutu (Green Box) ve Mavi Kutu (Blue Box) destekleri ise ticaret üzerinde bozucu etkileri olmayan ya da çok az olan destekler olarak değerlendirilmekte ve uygulanmasına izin verilmektedir. İç destek indirim taahhütlerine ilişkin bu ayrım, diğer yandan anlaşmanın çerçevesine esneklik kazandırmaktadır. Bu bağlamda ülkeler mevcut destekleme politikalarını, çeşitli kategorilere rahat biçimde kaydırabilme olanağını bulmaktadır (Panagariya, 2005). Örneğin gelişmiş ülkeler her ne kadar tarım anlaşmasında taraf olsalar da, kendi tarım kesimlerini, tüm önlemlere karşın, destek kanallarında yapılan değişikliklerle, desteklemeye devam etmişlerdir. Bu yolla yasaklanan ve indirim öngörülen Kırmızı Kutu kapsamındaki destekler azaltılırken indirime gerek olmayan Mavi ya da Yeşil Kutu kapsamındaki desteklerin artırılması yoluna gidilmiştir. Bu çerçevede özellikle AB, ABD gibi gelişmiş ülkeler, destekleme fiyatlarını kademeli olarak aşağıya çekerken, üreticilerin gelirlerinde meydana gelen düşüşleri Mavi Kutu kapsamında bulunan telafi edici ödemelerle karşılamışlardır.

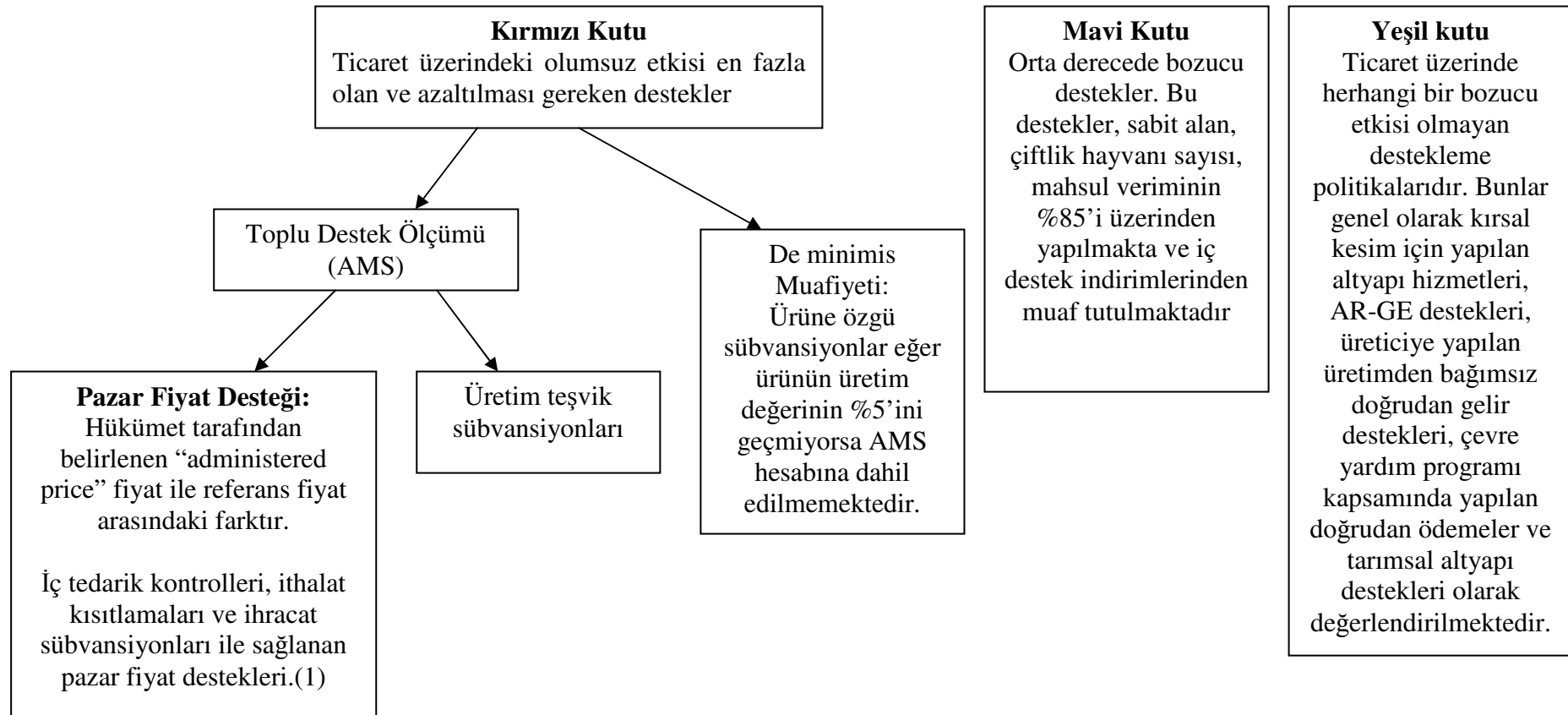
Bununla beraber bir çok ülkede anlaşma taahhütlerinde yasak destek olarak nitelenen Kırmızı Kutu kapsamında yer alan desteklerde indirim yapılmış olsa da, bir çok üründe bu desteklerin uygulandığı görülmektedir. Şema-1’de iç destekler sütunu içinde yer alan Toplu Destek Ölçümü ve onun önemli bir parçası olan pazar fiyat destekleri ve çeşitli araçlarla uygulanan ithalat kısıtlamaları özellikle bazı ürünlerde uygulanmıştır. Örneğin Japonya 1998’de sadece pirinç fiyatlarına uygulanan fiyat desteğini %80 oranında azaltmış ancak sıkı ithalat kısıtlamaları ile çiftçiler için koruma eş değer düzeyde devam etmiştir. OECD’nin Japonya için tüm ticari önlemlerin etkilerini içeren pazar fiyat destekleri tahminine göre 1995-2000 yılları arasında çok küçük bir değişme söz konusudur (OECD 2005). Benzer biçimde ABD de şeker ve süt ürünleri gibi bir çok üründe Toplu Destek Ölçümü içinde yer alan fiyat bağlantılı desteklemelere devam etmektedir. AB’de yaklaşık 60 milyar dolar olan AMS tavan

seviyesi, 19 milyar dolar olan ABD'den üç kat, 30 milyar dolar olan Japonya'dan iki kat fazladır. Diğer OECD ülkelerinde de oldukça yüksek destekler olsa da, toplamdaki payının düşüklüğü bu desteklerin dünya ticaretindeki etkisini önemsizleştirmektedir (Elliott, 2006).

Tarım destek ödemelerinde tarım üreticilerine sağlanan desteğin daha kapsamlı göstergelerinden biri olan Üretici Destek Tahminleri (*Producer Support Estimate-PSE*)³⁹ için Tablo-3.4' ve Tablo-3.5'deki, 1986-88 ile 2002-04 dönemleri karşılaştırılmasına bakıldığında, ürün ve ülke bazında sağlanan desteklerin değişimi görülmektedir. Verilere göre kümes hayvanları, yağlı tohumlar, domuz eti, et ve şeker ürünleri hariç, ortalama olarak tüm tarımsal ürünlere verilen desteklerde bir azalma olduğu görülmektedir. En büyük azalma ise buğday, mısır, diğer hububat ürünleri, koyun eti, süt ve süt ürünleri ile yumurtada görülmektedir. Ancak yirmi yıldaki düşüşe rağmen bir çok tarımsal üründe PSE oranları hala oldukça yüksek düzeylerde (OECD, 2005; 27).

³⁹ Üretici destekleri: Pazar fiyat desteği, doğrudan ödemeler, girdi destekleri, faiz sübvansiyonları, genel hizmetler ve diğer teşviklerle ilgili ödemeleri kapsamaktadır.

Şema 3-1.Tarım Anlaşmasında Müzakereciler Tarafından Benimsenen İç Desteklerde İndirim uygulamaları

(1) İthalat kısıtlamaları hükümet tarafından belirlenen yönlendirme fiyatı olmaksızın AMS içinde yer almaz.

Tablo-3.4: OECD Üretici Destek Tahminleri (PSE)(Ürün Bazında, Milyon Dolar, %)

		1986-88	2002-04
Buğday	USD	18 665	16 656
	PSE %	47	35
	NPC%	1,69	1,08
	NAC%	1,92	1,54
Mısır	USD	12 693	10 989
	PSE %	40	25
	NPC%	1,30	1,10
	NAC%	1,67	1,34
Diğer Hububatlar	USD	11 182	9 230
	PSE %	51	42
	NPC%	1,97	1,09
	NAC%	2,13	1,71
Pirinç	USD	26 964	23 923
	PSE %	81	76
	NPC%	4,91	4,04
	NAC%	5,24	4,24
Yağlı Tohumlar	USD	5 383	7 042
	PSE %	26	23
	NPC%	1,27	1,04
	NAC%	1,36	1,29
Şeker	USD	5 778	6 963
	PSE %	54	55
	NPC%	2,33	2,27
	NAC%	2,19	2,24
Süt	USD	49 374	40 048
	PSE %	61	42
	NPC%	2,84	1,65
	NAC%	2,59	1,73
Et ve Dana Eti	USD	22 316	31 163
	PSE %	32	35
	NPC%	1,41	1,27
	NAC%	1,47	1,53
Koyun eti	USD	4 676	4 447
	PSE %	55	38
	NPC%	1,87	1,22
	NAC%	2,23	1,63
Yün	USD	288	135
	PSE %	7	6
	NPC%	1,01	1,02
	NAC%	1,07	1,06
Domuz Eti	USD	8 763	11 350
	PSE %	18	21
	NPC%	1,30	1,22
	NAC%	1,23	1,27
Kümes Hayvanları	USD	4 893	7 654
	PSE %	20	18
	NPC%	1,33	1,20
	NAC%	1,25	1,23
Yumurta	USD	2 638	1 444
	PSE %	17	7
	NPC%	1,22	1,06
	NAC%	1,20	1,08
Diğer Tarımsal Ürünler	USD	69 254	83 201
	PSE %	29	25
	NPC%	1,40	1,25
	NAC%	1,41	1,33
Tüm Tarımsal Ürünler	USD	242 867	254 244
	PSE %	37	30
	NPC%	1,57	1,29
	NAC%	1,60	1,44

Kaynak OECD, PSE/CSE database.

Tablo-3.4’de dikkat çeken diğer iki gösterge ise ürün fiyatına yönelik müdahaleler ile dünya piyasa fiyatlarından ne ölçüde uzaklaştığını gösteren Üretici Nominal Koruma Katsayısı (*Nominal Protection Coefficient, NPC*) ile sübvansiyonlu yurtiçi üretici fiyatlarıyla, sınır veya dünya fiyatları arasındaki farkı ifade eden Üretici Nominal Yardım Katsayısı (*Nominal Assistance Coefficient, NAC*)’dır. NPC bir ülkedeki piyasa fiyatları desteklerinin yani korumacılığın yönünü ve boyutlarını ölçmede kullanılmaktadır. Basit bir biçimde üretici eline geçen fiyatların sınır fiyatlarına (*border prices*) oranını ifade eden NPC eğer 1’den büyük ise o üründe sağlanan destek ve korumalarla yurt içi üretici fiyatları dünya fiyatları üzerinde gerçekleşmektedir. Eğer oran 1’den küçük ise üreticilerin fiyatlar yoluyla vergilendirildiğini, ticaret kısıtlamalarını ya da uygun olmayan döviz kuru varlığını ortaya koymaktadır (Monke ve Pearson, 1989; Sadoulet ve Janvry, 1995). Tablo-3.4’de çoğu üründe üretici fiyatlarının sınır fiyatlarından yüksek olduğu görülmektedir. Bu durum bir çok üründe önemli ölçüde korumacı destek fiyatlarının uygulandığı biçiminde yorumlanabilir. NAC oranlarına bakıldığında ise tüm tarımsal ürünler için 1986-88 döneminde ürün fiyatlarının dünya fiyatlarından %60 daha fazla olduğu görülmektedir. Bu oran 2002-2004 döneminde %44’e gerilemiştir. Bu çerçevede NAC oranı aynı zamanda rekabet gücündeki değişimi de göstermektedir. NAC oranının artıyor olması üreticilere yapılan yardımın artması, üreticinin ürünü için daha yüksek fiyat alması anlamına gelmektedir. Yurtiçi fiyatların yurt dışı fiyatlardan daha yüksek olmasıysa, tarımsal ürünlerin rekabet gücünün azaldığını göstermektedir (Melyukhina, 2003).

Tablo-3.5: OECD Üretici Destek Tahminleri (PSE) (Ülke Bazında, Milyon Dolar, %)

		1986-88	2002-2004	2006	2007	2008	2009
Avustralya	USD	1321	1068	1270	1801	1550	926
	PSE %	8	4	4,4	4,9	3,9	2,7
	NPC %	1,05	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
	NAC %	1,09	1,05	1,04	1,05	1,04	1,02
Kanada	USD	6082	5521	6929	7163	5469	7793
	PSE %	36	22	21,9	18,7	12,9	20,2
	NPC %	1,40	1,14	1,16	1,11	1,07	1,14
	NAC %	1,57	1,29	1,28	1,23	1,14	1,25
Çek Cumhuriyeti (1)	USD	1350	1003				
	PSE %	31	26				
	NPC %	1,54	1,20				
	NAC %	1,49	1,35				
Avrupa Birliği (2)	USD	101 672	114 274	124273	128255	135668	120839
	PSE %	41	34	29,0	24,0	22,3	23,5
	NPC %	1,80	1,32	1,16	1,11	1,08	1,07
	NAC %	1,70	1,52	1,40	1,37	1,28	1,30
Macaristan (1)	USD	880	1 573				
	PSE %	16	28				
	NPC %	1,15	1,19				
	NAC %	1,20	1,39				
İzlanda	USD	196	195	234	239	183	114
	PSE %	77	70	64,6	57,6	53,4	47,8
	NPC %	4,37	3,15	2,50	2,09	1,79	1,63
	NAC %	4,36	3,37	2,82	2,36	2,14	1,91
Japonya	USD	48 976	46 924	39298	35994	41790	46491
	PSE %	61	58	51,5	46,4	47,5	47,8
	NPC %	2,47	2,27	1,98	1,77	1,80	1,80
	NAC %	2,58	2,37	2,06	1,86	1,90	1,91

Kore	USD	12 075	18 253	23473	23198	17106	17517
	PSE %	70	63	59,5	58,2	46,1	51,7
	NPC %	3,33	2,59	2,31	2,24	1,75	1,98
	NAC %	3,39	2,72	2,46	2,39	1,85	2,07
Meksika (3)	USD	8 255	7 024	5572	6118	6319	5820
	PSE %	28	21	13,2	12,9	12,0	12,5
	NPC %	1,35	1,17	1,06	1,04	1,03	1,05
	NAC %	1,39	1,26	1,15	1,14	1,13	1,14
Yeni Zelanda	USD	474	186	84	96	68	34
	PSE %	11	2	0,88	0,66	0,58	0,35
	NPC %	1,02	1,02	1,00	1,00	1,00	1,00
	NAC %	1,13	1,02	1,00	1,00	1,00	1,00
Norveç	USD	2 812	2 902	2993	3087	3650	3711
	PSE %	71	71	64,1	56,8	60,2	66,3
	NPC %	4,29	2,80	2,18	1,67	1,82	2,18
	NAC %	3,45	3,52	2,78	2,31	2,51	2,96
Polonya (1)	USD	1 433	2 065				
	PSE %	11	14				
	NPC %	1,08	1,15				
	NAC %	1,13	1,17				
Slovakya (19)	USD	540	348				
	PSE %	28	21				
	NPC %	1,17	1,13				
	NAC %	1,40	1,27				
İsviçre	USD	5 457	5 343	5128	4626	5799	6208
	PSE %	78	71	65,3	54,3	56,6	62,8
	NPC %	5,10	2,57	2,11	1,56	1,70	1,86
	NAC %	4,59	3,41	2,88	2,18	2,30	2,69
Türkiye	USD	3 162	9 365	15037	18510	25873	22602
	PSE %	16	25	28,2	29,5	36,0	36,9
	NPC %	1,17	1,28	1,22	1,23	1,50	1,39
	NAC %	1,20	1,34	1,39	1,42	1,56	1,58
USA	USD	36 390	40 409	30561	33202	27042	30598
	PSE %	22	17	11,2	10,0	7,9	9,7
	NPC %	1,14	1,09	1,02	1,04	1,00	1,02
	NAC %	1,28	1,21	1,12	1,11	1,08	1,10
OECD (4)	USD	242 867	254 244	252508	255720	262049	252522
	PSE %	37	30	25,5	21,9	20,7	22,3
	NPC %	1,57	1,29	1,18	1,14	1,12	1,13
	NAC %	1,60	1,44	1,34	1,28	1,26	1,28

Kaynak OECD, PSE/CSE database.

- (1) Çek Cumhuriyeti, Macaristan, Polonya ve Slovakya için 1986-88 verileri 1991-93 ve 2002-04 verileri 2001-03 ile değiştirilmiştir.
- (2) AB-12 için 1986-94 Doğu Almanya dahil; AB-15 için 1995-2003; AB-25 için 2004. Üretici desteklerinin (PSE) değeri 2004 AB-15 için 124,192 milyon dolar olarak hesaplanmıştır.
- (3) Meksika için 1986-88 değerleri yerine 1991-93 değerleri alınmıştır.
- (4) Avusturya, Finlandiya, İsveç tüm yıllar için OECD'ye, 1995'den itibaren AB-15 içine dahildir. 2006-2009 verileri AB-27 olarak hesaplanmıştır.

Aynı göstergelerin ülke bazında yer aldığı Tablo-3.5'de 2002-2004 dönemi için en düşük üretici desteğinin %5 gibi bir düzeyle Yeni Zelanda ve Avustralya'da olduğu görülmektedir. Meksika, Kanada ve ABD için bu oran %20, Türkiye için ise %25 civarındadır. Bu oran, AB için ortalama %34 iken ortalama %70 ve %60'lık oranlarla üretici desteğinin en yüksek olduğu ülkeler İzlanda, Norveç ve İsviçre'dir. PSE oranları ortalama olarak tüm OECD ülkelerinde Türkiye hariç uzun dönemde düşme eğilimi

göstermektedir. Türkiye de ise artmakta ancak hala düşük düzeylerde seyretmektedir. Tablo-3.5'e bakıldığında en çok üretici desteğine pay ayıran ülkeler ABD, AB ülkeleri ve Japonya olarak göze çarpmaktadır. Bu üç ülkenin üreticilerine sağladığı destekler OECD ülkeleri toplam desteğinin yaklaşık %80'ini oluşturmaktadır. Ayrıca ABD, AB ve Japonya'nın 2006'dan sonra da yüksek miktarlarda üretici desteğine devam ettiği görülmektedir. Bu ülkelerde üretici destekleri oransal olarak azalma gösterse de miktar olarak diğer ülkelerin oldukça üzerindedir. Bu noktada belirtmek gerekir ki, az gelişmiş ülkelerde durum tam tersidir. Üreticiye sağlanan destek oranları yüksek görünse de miktar olarak gelişmiş ülkelerin onda ya da yirmide biri kadardır. Dolayısıyla ekonomileri tarıma dayalı nüfusun çoğunluğu tarımla uğraşan ve ihracat gelirlerinin büyük bir kısmını tarımsal ürün ticaretiyle sağlayan az gelişmiş ülkeler gelişmiş ülkeler kadar kendi üreticilerine destek sağlayamamakta ve bu nedenle uluslararası ticarete eşit olmayan koşullar altında rekabet etmekte ve hatta çoğu zaman söz konusu bu ülkelerin üreticileri uluslararası şirketlerin sözleşmeli üreticisi konumuna gelmekte, bağımlılaşmaktadır.

İhracat sübvansiyonları ve gıda yardımlarının rolü

1970'li yıllarda yaşanan dünya tarım piyasalarındaki bunalım özellikle batılı kapitalist ülkelere uygulanan tarım politikaları ekseninde biçimlenmiştir. Özellikle ABD ve AB'nin yapısal ve sürekliliği olan politik uygulamaları ve bunun sonucu oluşan üretim fazlası bu süreçte önemli bir etkiye sahiptir. Her şeyden önce bu üretim fazlası bir takım üretimi teşvik edici sübvansiyon ve korumacı politikaların bir sonucudur. Bu politikalar ile yurt içindeki yüksek üretici fiyatlarının istikrarının sağlanması, bir yandan iç pazarın korunmasını diğer yandan üretim fazlasının ihracat sübvansiyonları ile dış pazarlara satılmasını gerektirmektedir. Bu nedenle ABD ve AB sübvansiyon savaşları olarak ifade edilen sert bir dış pazar kapma yarışına girmiş ve bu rekabet dünya fiyatlarının düşmesiyle sonuçlanmıştır. Fiyatlardaki bu düşüşün dünya ticaretine, gelişmiş ülkelere ve özellikle de az gelişmiş ülkelerin tarımsal yapılarına önemli etkileri olmuştur. Örneğin ABD, AB karşısında önemli bir ticaret payı kaybına uğrarken, tarımsal ürün ihracatçısı ülkeler de düşük dünya fiyatları nedeniyle ticari gelir kaybına uğramıştır. Net gıda ürünleri ithalatçısı ülkeler için ise kısa vadede ödemeler bilançosu ve tüketici fiyatları üzerinde pozitif etkisi olsa da bir bütün olarak uzun dönemde

az gelişmiş ülkelerin kendine yeterliliklerinin ve üretimlerinin azalmasına neden olmuştur.

1970'lerde yaşanan bu bunalım 1980'lerdeki tarım ve ticaret politikalarının şekillenmesinde de etkili olmuştur. Bu değişim büyük ölçüde tarım piyasalarının serbestleştirilmesi yönünde gerçekleşmiştir. Özellikle Uruguay Görüşmeleri ve sonrasında yapılan Tarım Anlaşmasında, tarımsal ticaretle ilgili iç desteklerde olduğu gibi ihracat sübvansiyonlarında da bazı kurallar ve indirim taahhütleri belirlenmiştir.

İhracata verilen sübvansiyon kurallarında değişim, özellikle ihracatçı ülkelerdeki temel koruma mekanizmalarından biri olduğu için oldukça önemlidir. Gelişmiş ülkelerdeki yüksek koruma ve desteklemelere bakıldığında, bunun önemli bir parçasını üretim fazlasının dünya piyasalarına sübvansiyonlu fiyatlarla sağlanan ihracat desteklerinin oluşturduğu görülmektedir. Uruguay Görüşmeleri öncesi politik rejim, sübvansiyonlu ihracat miktarında etkili bir kısıtlama sağlamamıştır. Bu ise birçok ihracatçı ülke açısından piyasa belirsizliğine ve piyasalardaki rekabetçi ticaretin gelişmesinde kısıtlı bir ilerleme sağlanmasına yol açmıştır. Dünya ticaretinde ihracat sübvansiyonları uygulanan temel tarımsal ürünler içinde en çok sübvansiyon uygulanan tarımsal ürünler tahıl, hayvancılık ürünleri ve şeker olarak sıralanabilir. 1986-90 yılları arasında AB, buğday ve süt ürünleri ihracatının %95'inden fazlasında ihracat sübvansiyonu sağlarken, şeker ihracatında sağladığı sübvansiyon oranı ise %40 civarındadır. Benzer biçimde aynı dönemde ABD, süt ürünlerinde %94'den fazla ihracat sübvansiyonu uygularken, buğdayda %55, peynirde %23 civarında ihracat sübvansiyonu vermektedir. 1980'lerin sonuna kadar AB en fazla ihracat sübvansiyonu kullanan ülke durumundadır. AB gibi diğer tarım ürünleri ihracatçısı ülkeler de pazar kapma amacıyla bu politikaları uygulamıştır (Ingco, 1995). Tarım Anlaşmasıyla 1995'den sonra tarımsal ticarete uygulanan ihracat sübvansiyonlarının azaltılması ve disipline edilmesi yönünde önemli girişimler olmuştur.

Tarım Anlaşmasında ihracat sübvansiyonlarına ilişkin yeni kurallar, tarife dışı engeller kadar önemli olmasına karşın, çok kapsamlı olmamış, sadece ihracat sübvansiyonlarının uygulanmasında bazı limitler getirilmiştir. Katılımcı ülkeler uygulanabilecek maksimum ihracat sübvansiyonlarına ilişkin bağlayıcı taahhütleri kabul

etmiş ve ihracat sübvansiyonlarına ilişkin harcamaların kısılmasında anlaşmaya varmışlardır. Anlaşmaya göre gelişmiş ülkeler için ihracat sübvansiyonlarına yapılan bütçe harcamaları altı yıl içinde %36 ve sübvansiyonlu ihracat miktarı ise %21 oranında azaltılmıştır. Bu oranlar azgelişmiş ülkeler için, ihracat sübvansiyonlarına yapılan bütçe harcamalarında on yıl içinde %24 ve sübvansiyonlu ihracat miktarlarında ise %14 olarak belirlenmiştir. Anlaşma aynı zamanda bu periyot içinde ülkelerin sübvansiyon uygulayacağı ürün gruplarının genişletilmesini de yasaklamaktadır (Laird, 2002).

İhracatta sübvansiyon indirimlerinin etkisi, büyük ölçüde gelişmiş ülkeler tarafından, uygulama periyodu süresince yapılan politik ayarlamalarla, toplam ticaret içindeki sübvansiyonlu ürün ihracat miktarlarının azaltılmasına bağlı olmuştur. Bu anlamda temel alınan periyotta Tarım Anlaşması taahhütlerindeki sübvansiyon miktarı ve harcamalarına ilişkin analizler de göstermektedir ki, anlaşmanın bağlayıcı ilkeleri hem fiyatlar hem de ticaret akışı üzerinde etkili olmuştur. Bu doğrultuda Tablo-3.6 ve Tablo-3.7 Tarım Anlaşması sonrası için temel bazı tarımsal ürünlere ilişkin, dünya ticaretinde anlaşma çerçevesinde izin verilen maksimum sübvansiyonlu tarımsal ürün miktarlarındaki değişimi göstermektedir (Ingco, 1995).

1989-93 yılları baz alındığında Tarım Anlaşması taahhütleri çerçevesinde dünya ticareti içindeki sübvansiyonlu ürün hacminde gerçekleşen en büyük düşüş %15,4 ile buğday ve buğday ürünlerinde, başta süt (%20) ve tereyağı (%17,5) olmak üzere %10'luk ortalama bir düşüşle süt ve süt ürünlerinde, %9,3 oranında bir azalma ile kümes hayvanlarında ve %8,8 oranında bir azalma ile et ve et ürünlerinde gerçekleşmiştir. Bu ürünlerle karşılaştırıldığında, toplam dünya ticareti içindeki sübvansiyon miktarının çok küçük olduğu şeker, yağlı tohumlar, bitkisel yağlar ve diğer et ürünleri için ihracat sübvansiyon miktarındaki azalmanın, dünya piyasalarına etkisi oldukça sınırlıdır (Ingco, 1995).

Tablo-3.6: Başlıca Ülkelerde Seçilmiş Ürünler İçin Sübvansiyonlu İhracat Limiti
(1,000 Ton)

Ülkeler	Buğday		
	Sübvansiyonlu İhracat Limiti		
	1986-90	1995	2000
ABD	18,382.4	20,238.3	14,522.1
AB	17,008.1	19,118.6	13,436.4
Kanada	11,204.8	13,590.3	8,851.8
Türkiye	2,306.0	2,600.2	1,461.2
Macaristan	1,444.0	1,393.0	1,141.0
Toplam (5 Ülke)	50,345.3	56,940.3	39,412.4
Toplam İhracat Sübvansiyonu	53,018.3		
Dünya Ticareti 1991/92	108,289.0		
Beş Ülke Sübvansiyonlarının Toplam İhracat Sübvansiyonları İçindeki Payı (%)	95.0		
Beş Ülke Dünya Ticareti İçindeki Payı 1991/92 (%)	46.5		
Ülkeler	Pirinç		
	Sübvansiyonlu İhracat Limiti		
	1986-90	1995	2000
Endonezya	299.8	295.6	257.8
AB	183.7	177.3	145.1
Uruguay	53.2		45.7
ABD	48.8	271.7	38.6
Kolombiya	18.9		16.3
Toplam (5 Ülke)	604.4	744.5	503.4
Toplam İhracat Sübvansiyonu (1)	604.5		
Dünya Ticareti	14,080.0		
Beş Ülke Sübvansiyonlarının Toplam İhracat Sübvansiyonları İçindeki Payı (%)	100		
Beş Ülke Dünya Ticareti İçindeki Payı 1991/92 (%)	4.3		
Ülkeler	Bitkisel Yağlar		
	Sübvansiyonlu İhracat Limiti		
	1986-90	1995	2000
Brezilya	552.1	544.3	474.7
Macaristan	185.0	179.0	146.0
ABD	178.9	587.5	141.3
Kanada	117.4	113.3	92.8
Türkiye	72.2	94.5	76.5
Toplam (5 Ülke)	1,105.6	1,518.7	931.3
Toplam İhracat Sübvansiyonu (1)	1,197.2		
Dünya Ticareti	21,470.0		
Beş Ülke Sübvansiyonlarının Toplam İhracat Sübvansiyonları İçindeki Payı (%)	92.4		
Beş Ülke Dünya Ticareti İçindeki Payı 1991/92 (%)	5.1		
Ülkeler	İri Taneli Hububat		
	Sübvansiyonlu İhracat Limiti		
	1986-90	1995	2000
AB	12,624.5	12,182.6	9,973.4
Kanada	4,392.0	4,418.9	3,617.6
Meksika (1)	3,577.8	3,513.1	2,951.0
USA	1,975.4	1,906.3	1,560.6
Güney Afrika Cumhuriyeti (2)	1,893.5	1,827.3	1,495.9
Toplam (5 Ülke)	24,463.2	23,848.2	19,598.5
Toplam İhracat Sübvansiyonu (1)	28,328.6		
Dünya Ticareti	91,680.0		
Beş Ülke Sübvansiyonlarının Toplam İhracat Sübvansiyonları İçindeki Payı (%)	86.4		
Beş Ülke Dünya Ticareti İçindeki Payı 1991/92 (%)	26.7		

Kaynak: Ingco, M. (1995), a.g.e.,s.11

(1) Mısır ve Darı sübvansiyon miktarı dahil. (2) Arpa, Mısır ve Mısır ürünleri, Yulaf, Buğday darısı birlikte eklenmiştir.

Tablo-3.7: Başlıca Ülkelerde Seçilmiş Ürünler İçin Sübvansiyonlu İhracat Limiti
(1,000 Ton)

Ülkeler	Sığır ve Dana Eti		
	Sübvansiyonlu İhracat Limiti		
	1986-90	1995	2000
AB	1,034.3	1,118.7	817.1
Brezilya	106.7	105.2	91.7
Avusturya	89,9	90,1	63.8
Polonya (1)	51.7	49.9	40.9
Macaristan	36.0	35.0	28
Toplam (5 Ülke)	1,309.6	1,398.9	1,041.7
Toplam İhracat Sübvansiyonu	1,372.4		
Beş Ülke Sübvansiyonlarının Toplam İhracat Sübvansiyonları İçindeki Payı (%)	95,4		
Ülkeler	Domuz eti		
	Sübvansiyonlu İhracat Limiti		
	1986-90	1995	2000
AB	508,6	490,8	401,8
Macaristan	115	111	91
Polonya (1)	51,7	49,9	40,9
İsveç	47	45,1	37,1
Finlandiya	8,1	11,3	6,4
Toplam (5 Ülke)	730,4	708,4	577,2
Toplam İhracat Sübvansiyonu	741,0		
Dünya Ticareti	2441,0		
Beş Ülke Sübvansiyonlarının Toplam İhracat Sübvansiyonları İçindeki Payı (%)	98,6		
Beş Ülke Dünya Ticareti İçindeki Payı 1991/92 (%)	29,9		
Ülkeler	Kümes Hayvanları		
	Sübvansiyonlu İhracat Limiti		
	1986-90	1995	2000
AB	367,80	440,10	290,60
Macaristan	141	136	111
Brezilya	97,94	96,57	84,23
ABD	35,44	34,20	27,99
Polonya	16,40	15,80	13,10
Toplam (5 Ülke)	658,57	722,66	526,92
Toplam İhracat Sübvansiyonu (1)	663,68		
Dünya Ticareti	2074,00		
Beş Ülke Sübvansiyonlarının Toplam İhracat Sübvansiyonları İçindeki Payı (%)	99		
Beş Ülke Dünya Ticareti İçindeki Payı 1991/92 (%)	31,75		

Kaynak: Ingco, M. (1995), a.g.e.,s.12

(1) Kümes hayvanları hariç tüm et ürünleri için uygulanan ihracat sübvansiyonları dahildir

Bir çok tarımsal üründe sübvansiyon üst limitinde önemli indirimler sağlanırken, uygulama dönemi sonunda önemli bazı tarımsal ürünlerde izin verilen sübvansiyonlu ihracat miktarlarının azımsanamayacak ölçüde kaldığı görülmektedir. Bununla beraber dünya ticaretinde en büyük düşüş 2000 yılı için yaklaşık 40 milyon ton sübvansiyonlu ihracat miktarları ile buğdayda gerçekleştiği görülmektedir. İri taneli hububat ürünlerinde ise bu miktar yaklaşık 20 milyon ton iken sığır ve dana eti ile bitkisel yağlarda 1 milyon ton civarındadır. Tablo-3.6 ve Tablo-3.7'ye bakıldığında Tarım Anlaşmasıyla beraber ihracat sübvansiyonlarında uygulanan reformların önceki

dönemlere göre oldukça önemli bir ilerleme sağladığını göstermektedir. Ancak bu iyileşmeye rağmen devam eden teşvikler ve sübvansiyonlu ihracatın dünya tarım ticareti üzerindeki olumsuz etkisi 2000’li yıllarda da sürmüştür (Ingco, 1995). Özellikle önemli ihracatçı ülkelerin bazı temel tarımsal ürünlere sağladıkları ihracat sübvansiyonlarının oldukça yüksek olduğu ve söz konusu ürünler için izin verilen üst limiti zorladıkları görülmektedir. Ayrıca bu ülkelerin toplam ihracatları içindeki sübvansiyonlu ihracat miktarlarının da oldukça yüksek olması sübvansiyon politikalarının bu ülkeler için halen önemli olduğunu göstermektedir. Tablo-3.8 önemli ihracatçı ülkelerin bazı temel tarımsal ürün gruplarında uyguladığı sübvansiyon miktarları ve oranları hakkında önemli detaylar vermektedir.

Tablo-3.8: Bazı Ülke ve Ürün Grupları için İhracat Sübvansiyon Miktarı (1000 Ton)

	Buğday (1)							
	2000				2005			
	Toplam İhracat Miktarı	İhracat Sübvansiyon Limiti	Sübvansiyonlu İhracat Miktarı	Sübvansiyonlu İhracat (%)	Toplam İhracat Miktarı	İhracat Sübvansiyon Limiti	Sübvansiyonlu İhracat Miktarı	Sübvansiyonlu İhracat (%)
ABD	27,485	14,522	0	0	27,117	14,522	0	0
AB	13,520	14,438	10,203	70,67	13,043	14,438	4,944	34,24
Macaristan	582	1,141	0	0	1,042	1,141	0	0
Türkiye	1,782	1,218			864,0	493		
Kanada	18,771	8,851	0	0	15,118	8,851		
	Pirinç (2)							
	2000				2005			
	Toplam İhracat Miktarı	İhracat Sübvansiyon Limiti	Sübvansiyonlu İhracat Miktarı	Sübvansiyonlu İhracat (%)	Toplam İhracat Miktarı	İhracat Sübvansiyon Limiti	Sübvansiyonlu İhracat Miktarı	Sübvansiyonlu İhracat (%)
AB	218,2	133,4	132,3	99,18	232,9	133,4	128,0	95,95
ABD	1,981	38,5	0	0	2,266	38,5	0	0
Uruguay	679	48,6	0	0	831	45,7	0	0
Kolombiya	540	17	0	0	673	16	0	0
	Kümes Hayvanları							
	2000				2005			
	Toplam İhracat Miktarı	İhracat Sübvansiyon Limiti	Sübvansiyonlu İhracat Miktarı	Sübvansiyonlu İhracat (%)	Toplam İhracat Miktarı	İhracat Sübvansiyon Limiti	Sübvansiyonlu İhracat Miktarı	Sübvansiyonlu İhracat (%)
ABD	2,521	27,994	11,524	41,17	2,739	27,994	0	0
AB	979	286,00	260,00	91,12	990	286	215	75
Macaristan	9,971	111	12	10,81	1,885	111	1,5	1,42
Polonya	28,770	13,000	0	0	-	13,000	-	-
Brezilya	483,258	84,710	0	0	-	84,266	-	-
Türkiye	1,738	2,214	1,735	78,33	-	-	-	-

	Sığır Eti							
	2000				2005			
	Toplam İhracat Miktarı	İhracat Sübvansiyon Limiti	Sübvansiyonlu İhracat Miktarı	Sübvansiyonlu İhracat (%)	Toplam İhracat Miktarı	İhracat Sübvansiyon Limiti	Sübvansiyonlu İhracat Miktarı	Sübvansiyonlu İhracat (%)
AB	515	821	474	57,77	433,6	821	384,9	46,84
Brezilya	262,9	91,7	0	0	-	91,7	-	-
Norveç	1,148	1,497	1,119	74,74	1,221	1,497	44,6	2,97
	Domuz Eti							
	2000				2005			
	Toplam İhracat Miktarı	İhracat Sübvansiyon Limiti	Sübvansiyonlu İhracat Miktarı	Sübvansiyonlu İhracat (%)	Toplam İhracat Miktarı	İhracat Sübvansiyon Limiti	Sübvansiyonlu İhracat Miktarı	Sübvansiyonlu İhracat (%)
AB	1,543	401,0	128	29	1,055	401	138	31,31
Macaristan	12,4	91,0	6,0	6,59	4,0	91	2,9	3,25
Norveç	1,530	3,791	1,418	37	4,500	3,791	3,596	94,8
	Şeker							
	2000				2005			
	Toplam İhracat Miktarı	İhracat Sübvansiyon Limiti	Sübvansiyonlu İhracat Miktarı	Sübvansiyonlu İhracat (%)	Toplam İhracat Miktarı	İhracat Sübvansiyon Limiti	Sübvansiyonlu İhracat Miktarı	Sübvansiyonlu İhracat (%)
AB	6,023	1,273	882	69,27	6,249	1,273	1,130	88,75
Brezilya	6,791	1,594	0	0	18,146	1,594		
Polonya	428	104	104	99	693	104	41	40
	Süt Ürünleri (3)							
	2000				2005			
	Toplam İhracat Miktarı	İhracat Sübvansiyon Limiti	Sübvansiyonlu İhracat Miktarı	Sübvansiyonlu İhracat (%)	Toplam İhracat Miktarı	İhracat Sübvansiyon Limiti	Sübvansiyonlu İhracat Miktarı	Sübvansiyonlu İhracat (%)
AB	1,990	1,978	1,504	76	2,349	1,978	1,814	91
ABD	126	126	71	59	406	126	0	0
Kanada	124	87	0	0	74	126	35	27
Norveç	26	45	19	43	19	46	17	37
İsviçre	68,5	62	61	99	124	62	45	72
	Taze Meyve ve Sebze							
	2000				2005			
	Toplam İhracat Miktarı	İhracat Sübvansiyon Limiti	Sübvansiyonlu İhracat Miktarı	Sübvansiyonlu İhracat (%)	Toplam İhracat Miktarı	İhracat Sübvansiyon Limiti	Sübvansiyonlu İhracat Miktarı	Sübvansiyonlu İhracat (%)
AB	2,416	753	738	98	1,686	753	694	92
Kanada	2,903	80	0	0	2,589	80	-	-

Kaynak: USDA Data Set 2009

- (1) ABD için buğday ihracatı 2007 için 32,946 olarak hesaplanmıştır. AB verileri içinde Fransa'nın buğday üretimi dahil değildir. Fransa için buğday üretimi 2000 yılı için 18,340 2005 için ise 16,022 olarak hesaplanmıştır.
- (2) Uruguay için pirinç üretim tahmini 2007 yılı içindir.
- (3) Süt ürünleri için Peynir, Süt tozu, Tereyağı ve Diğer süt ürünleri kalemleri dahildir. ABD 2000 yılı için peynirde ve süt tozunda %100 sübvansiyon uygularken tereyağı ve diğer süt ürünlerinde uygulamamaktadır.

Tablo-3.8'de de görüldüğü üzere AB ve ABD gibi gelişmiş ülkeler, her ne

kadar tarım anlaşmasıyla ihracat sübvansiyonlarına sınırlama getirilmiş olsa da, bazı önemli tarımsal ürün gruplarında yüksek sübvansiyon uygulamaktadırlar. Bununla beraber bir çok gelişmiş ülkenin de ürün grubu bazında değil ama bazı spesifik ürün kalemlerinde önemli ihracat sübvansiyonları uyguladığı görülmektedir. Örneğin; ABD Süt ve Süt ürünleri grubu içinde yer alan yağa sübvansiyon uygulamazken aynı ürün grubunda peynire %100 sübvansiyon uygulamaktadır. Benzer biçimde İsviçre’de sadece taze meyve ürünlerinde 2004 yılı için izin verilen üst limit üzerinden %79 oranında sübvansiyon uygulanmaktadır. Polonya ise peynir ürünlerinde sübvansiyon uygulamazken, süt tozu gibi bazı ürünlerde %99 sübvansiyon uygulamakta, Türkiye portakal, greyfurt, limon, mandalina gibi taze meyvelerde sübvansiyon uygulamazken, diğer meyve ve sebze ürünlerinde %90’a kadar sübvansiyon uygulamaktadır.

DTÖ verilerine göre 1998 yılı için tüm DTÖ ülkelerinde toplam ihracat sübvansiyonu harcamalarının toplam 5.5 milyar dolar olduğu tahmin edilmektedir. Bu rakamın yaklaşık 4,95 milyar dolarının AB, 147 milyon dolarının da ABD’nin ihracat sübvansiyonlarına yaptığı harcama olduğu tahmin edilmektedir. 2000’li yılların başlarında ise ABD’nin harcamaları yaklaşık 80 milyon dolara, AB’nin ise 2.6 milyar dolara düştüğü tahmin edilmektedir. Günümüzde ise dünya çapındaki toplam ihracat sübvansiyon harcamalarının 3 milyar dolar ile 5 milyar dolar arasında olduğu tahmin edilmektedir. Dolayısıyla ihracat sübvansiyonlarının tamamen elimine edilmesine yönelik büyük bir çabadan söz etmek mümkün değildir. Toplam miktarının 3 ile 5 milyar dolar olduğu düşünülen ihracat sübvansiyonları ve bu gün 100 milyon doların çok altında olan iç destek ödemeleri çok önemli miktarlar olarak görülmeyebilir ancak tarımsal ticarete tarifelerden daha ciddi engeller doğurmaktadır (Panagariya, 2005).

Bu tür destekler, uluslararası ticarete bazı sektörlerde (örneğin; Batı Afrika’daki et ve kümes hayvanları, Hindistan ve Jamaika’da süt sektöründe olduğu gibi) haksız ve sert bir rekabete yol açtığı için birçok sivil toplum kuruluşu tarafından şiddetle eleştirilmektedir. Bununla birlikte, bu tür destekler net gıda ithalatçısı olan ülkeler için fiyat avantajı sağlamaktadır (Bureau, Jean ve Matthews, 2005). Ancak genel olarak bakıldığında bu tür destekler çoğunlukla tarım sektörlerini ithalata bağımlı hale getirerek buralarda yerel üretimin gelişmesini engellemekte ve potansiyel diğer tarımsal ürün tedarikçileri için haksız rekabete yol açmaktadır (Gallezot ve Bernard, 2004).

Bu haliyle ihracat sübvansiyonları bir yandan gelişmiş ülkelerdeki tarım üreticileri için önemli bir avantaj sağlarken, diğer yandan sübvansiyonlu bu ürünler azgelişmiş ülkelerdeki küçük üreticilerin üretim süreçlerini tahrip etmektedir. Bununla birlikte sübvansiyonların DTÖ anlaşması gereği tamamen kaldırılması, bazı durumlarda azgelişmiş ülkeler için de olumsuz sonuçlara neden olmuştur. Dolayısıyla her iki durumda genel ticaret kuralları çerçevesinde ihracat sübvansiyonları önemli ekonomik sonuçlar yaratmıştır. Örneğin salıcalık domates üretimi yapan Gana çiftçisi, hükümetin yapısal uyum çerçevesinde konserve üretimine verdiği desteği kaldırması üzerine, dolaylı olarak sert bir dış pazar rekabetiyle karşı karşıya kalmıştır. Desteklerin kaldırılması iç pazarda sübvansiyonlu İtalyan konservelerine olan talebi arttırırken, domates üreticileri piyasa dışına itilmiş ya da ürünlerini piyasa fiyatlarının altında satmak zorunda kalmıştır. Bu biçimde azgelişmiş ülkelerdeki tarımsal yapı kötüye giderken, ABD ve AB mevcut sübvansiyonlarını DTÖ indirim kuralları dışında kalan, üretimden bağımsız (de coupled) destekler olarak ifade edilen Mavi ya da Yeşil Kutu önlemlerine kaydırmışlardır. Bu süreç 2003 yılından sonra OTP reformlarıyla da devam etmiştir. AB'nin reform sonrasında uygulamaya devam ettiği ve gelecekte de devam edeceği tahmin edilen üretime yönelik bu desteklerin azgelişmiş ülkeler üzerindeki olumsuz etkileri nedeniyle birçok sivil toplum kuruluşu tarafından eleştirilmiştir. Nitekim AB'nin kendi tahminlerine göre de de-coupled olarak devam eden bu desteklerin üretimi arttıracığı yönündendir. Tahminler bunun olumsuz sonuçlarının bir çok azgelişmiş ülkedeki tütün, şeker, yağ ve pamuk gibi önemli sektörleri etkileyeceği doğrultusundadır. Örneğin birçok Afrika ülkesinde tüketicilerin gelişmiş ülkelere yapılan ucuz ithalat nedeniyle geleneksel gıda kalemlerini terk etmekte olduğu bilinmektedir. Örneğin ucuza ithal edilen pirinç, buğday ve süt ürünleri nedeniyle geleneksel olan millet, sorghum (bir çeşit darı), cassava (manyok kökünden çıkarılan bir çeşit gıda maddesi) gibi ürünler terk edilmektedir. OTP kapsamında öncelikle yer alan iç desteklerin, ihracat sübvansiyonlarının ve ihracat iadesi'nin yerini almasına karşın, günümüzde ve gelecek 10 yılda bu tür desteklerin tarımsal ürün ticaretinde rol oynayacağını göstermektedir (Bage, 2004).

İhracat sübvansiyonları ile ilgili diğer önemli bir konu da gıda yardımları ve etkileri ile ilgilidir. Daha öncede bahsedildiği üzere gıda yardımları çoğu zaman ihracat

sübvansiyonunun yasal bir fonksiyonu olarak kullanılmıştır. Bu nedenle Doha Görüşmeleri sonunda kabul edilen çerçeve metninde, ihracat sübvansiyonları ile eş etkili uygulamaların, müzakere sürecinde belirlenecek bir tarihte kaldırılmasına karar verilmiştir. Bu çerçevede ihracat kredileri, gıda yardımları ve iktisadi devlet teşekküllerinin ihracat sübvansiyonları niteliği taşıyan unsurlarının da ihracat sübvansiyonları kapsamında belirlenen disiplin ile birlikte düşünülerek düzenlenmesi öngörülmektedir.

Doha Görüşmelerinin en önemli başarısı, 2006 yılından itibaren başlayarak 2013'e kadar tüm ihracat sübvansiyonlarının kaldırılması yönündeki somut adımlar belirlenmesi olmuştur. Bir çok yaklaşım, 3 milyar dolar civarında olan doğrudan ihracat sübvansiyonlarının oldukça az olması nedeniyle kaldırılmasının çok önemli bir gelişme olmadığını ileri sürse de, bu desteklerin en büyük kullanıcısı olan AB'nin reformları konusunda kararlılığına ilişkin önemli bir işarettir. AB her ne kadar doğrudan ihracat sübvansiyonlarının kaldırılmasında istekli olsa da diğer önemli bir konu ise bu desteklerin farklı bir formu olan gıda yardımlarıdır. Bu kapsamda 2005 Hong Kong Bakanlar toplantısında ihracat kredileri, gıda yardımları ile ticari devlet teşekkülleri gibi destek kapsamında yer alan bu programların da elimine edilmesi gündeme alınmıştır. Bu konularda 2006 yılında ilerleme sağlanmış olsa da temel anlaşmazlık en fazla ABD tarafından kullanılan gıda yardımları ile ilgili olmuş, AB iyi tanımlanmış yardımlar dışındaki gıda yardımlarının tamamen yasaklanmasını talep etmiştir (Elliott, 2006).

Tablo-3.9: Bazı Ülkelerin İhracat Sübvansiyonu Eşdeğer Etkili Uygulamaları, (%)

	ABD	AB	Kanada	Avustralya
İhracat kredileri (Tüm destinasyonlara)	6.6(a)	2.0(b)	1,2	0,3
Devlet iktisadi Teşekkülleri			4,6	
Gıda yardımları (azgelişmiş olan ülkelere)	1,0	0,5	0,2	0,1
Toplam				
Azgelişmiş olan ülkelere	7,6	2,5	6,0	0,4
Diğer ülkelere	6,6	2,5	5,8	0,3

Kaynak: OECD 2001

(a) ABD'nin tüm bölgeler yaptığı süt ve süt ürünleri ihracatı da %6,6'dır.

(b) Avusturya, Belçika, Finlandiya, Almanya ve Hollanda için oran %0,6 ile 1 arasındadır. Fransa için bu oran %3,6'dır.

Gerçekte de Doha kararları çerçevesinde ihracat sübvansiyonlarında indirimler gerçekleşse de, Tablo-3.9'da da görüldüğü üzere AB, Kanada, Cairns gurubu ülkeleri ile G-20 ülkelerinden bazıları indirime tabi tutulan ihracat sübvansiyonlarına eşdeğer bu tür destekleri kullanmışlardır. Örneğin Kanada uzun süredir ticari devlet teşekküllerini bazı spesifik ürünlerde kullanmaktadır. ABD ise ticari amaçlarla, büyük miktarda ihracat kredilerini ve gıda yardımı gibi sübvansiyonlara eş değer araçları kullanmaktadır (Hoekman ve Messerlin, 2006). Örneğin ABD'nin uzun süredir uyguladığı gıda yardımı programı Public Law (PL) 480, üretim fazlasının engellenmesinde önemli bir araç olmuştur.

Örneğin AB ve ABD gibi üretimine destek sağlayan birçok önemli buğday üreticisi olan OECD ülkesi, destekleme politikaları sonucu ortaya çıkan üretim fazlalarını bağış ya da gıda yardımı altında azgelişmiş ülkelere aktarmaktadırlar. Bu politikaların her zaman piyasa bozucu negatif etkileri olmayabilir ve azgelişmiş ülkeler, gelişmiş ülkelerin gıda fazlasını elimine etmek için kullandığı yardım programlarından, hem ithalat fiyatlarını düşürdüğü hem de gıda yardımı aldığı için fayda sağlayabilmektedir (Mitchell ve Mielke, 2005). Örneğin Alt-Sahra Afrika'ya yapılan gıda yardımlarının buradaki tarımsal yapılar üzerinde negatif bir etki yaratmadığı yönünde bazı araştırmalar mevcuttur. Bu araştırmalara göre gıda yardımlarının iş gücü arzına, tarımsal yatırımlara, ya da üretime olumsuz etkisi olmadığı tam tersine buraya yapılan yardımların iyi tanımlanmış (*well-targeted*) yardımlar olduğu ve hane halklarının yerel piyasadan temin edemeyeceği ürünlere ulaşmasını sağladığı yönündedir (Abdulai, Christopher, Barrett ve Hoddinott, 2005; Lavy, 1990; Barrett, Mohapatra ve Snyder, 1999). Buna karşın çoğu azgelişmiş ülkede bu tür yardım programları, dünya fiyatlarını düşürdüğü ve bu ülkelerin yerli üretimden

vazgeçmelerine neden olduğu için negatif etkiler söz konusu olmaktadır. Ayrıca, Arjantin, Kazakistan, Ukrayna ve Rusya federasyonu gibi rekabetçi ülkelerin, bu tür politikalar sonucu kendi buğdaylarına daha düşük dünya fiyatı aldıkları için bazı dönemlerde zarara uğramış oldukları bilinmektedir. Bununla beraber, gıda yardımı programları, düşük stok dönemlerinde ya da görece kıtlık dönemlerinde azalarak, dünya fiyatlarının dalgalanmasına da neden olmuştur (Mitchell ve Mielke, 2005).

İhracat sübvansiyonları ile eşdeğer etkiye sahip olan gıda yardım programlarının bir çok azgelişmiş ülkenin tarımsal yapılarına negatif etkileri de örnek gösterilebilir. Bu bağlamda, 1995-2004 dönemi arasında gıda yardımı kapsamındaki bazı tarımsal ürünler ve bu yardımlar nedeniyle yapısal sorunlarla karşı karşıya kalan azgelişmiş ülkeler şu biçimde sıralanabilir (Alpha, Gérard, Hermelin ve Wagner, 2006).

- Bangladeş: Buğday pirinç, bitkisel yağlar.
- Mısır: Buğday, darı-mısır ve sığır eti.
- Etiyopya: Buğday, Bitkisel yağlar.
- Guatemala: Mısır, bitkisel yağlar ve kümes hayvanları eti.
- Endonezya: Soya ,Süt ve Şeker
- Malawi: Pirinç, buğday ve soya yağı.
- Mali: Pirinç, buğday ve süt.
- Tacikistan: Buğday, bitkisel yağlar ve süt.

Genelde gıda yardımlarının bu ülkelerdeki tarımsal piyasalara etkisi dağıtım moduna ve zamanına bağlı olmuştur. Örneğin söz konusu periyotta Bangladeş'e yapılan buğday yardımları bazen çok geç ve genelde hasat zamanında gelmiştir. Bu durum yerel piyasada buğday arz fazlasının oluşmasına, fiyatların düşmesine ve yerel üreticinin zarar etmesine neden olmuştur. Benzer biçimde Etiyopya'ya yapılan gıda yardımları da yerel buğday ve yağ piyasasını ve üreticisini olumsuz etkilemiştir. Genelde bu olumsuz etkilerin nedeni yapılan yardımların iyi hedeflenmemesinden kaynaklanmış, pazarın darlığı nedeniyle küçük değişimler büyük fiyat dalgalanmalarına neden olmuştur (Alpha, Gérard, Hermelin ve Wagner, 2006).

Dolayısıyla gıda yardımı altında yapılan destekler çoğu zaman insani amaçlı olmaktan çıkıp uzun vadede ekonomik amaçlara hizmet etmiştir. Bu türden destekler

kısa vadede iyi tanımlanmış yardımlar olarak nitelense de uzun vade de nüfusunun neredeyse tamamının geçimini sağladığı azgelişmiş ülkelerdeki tarım sektörüne ağır tahribat vermiştir. Yerli üretimin zarar görmesi ülkeleri yardımlara bağımlı hale getirmiş ve gıda güvenliğini ortadan kaldırmıştır. Bu nedenle gelişmiş ülkelerce amacı dışında kullanılan gıda yardımı desteklerinin, uluslararası bağımsız kuruluşlar tarafından, aynı olarak değil nakdi olarak yürütülmesi ve bu yolla temin edilecek olan gıdaların yerel piyasadan ve yerel ürünlerden sağlanması, azgelişmiş ülkelerin tarımsal sürdürülebilirlikleri açısından oldukça önemlidir.

Pazara giriş ve tarife oranlarındaki değişimler

Serbestleşme sürecinin dünya ticaret politikalarına ve ticaret sürecine diğer bir etkisi tarife oranlarıyla ilgilidir. DTÖ sürecinde istikrarlı ve belirsizliğin olmadığı daha liberal bir ticaret sisteminin kurulması için pazara giriş ilkesi çerçevesinde tarımsal ürünlerde uygulanan tarife dışı engellerin kaldırılarak, gümrük tarifelerine dönüştürülmesi ve bu tarifelerde önemli indirimlerin uygulanması taahhüt edilmiştir. Bu kapsamda üzerinde durulan ve benimsenen ilkelerden biri daha önce değinildiği üzere Tarife İndirimleri ve Bağlıcılık İlkesi diğer Şeffaflık İlkesi'dir. GATT anlaşması da bu konuda âkit taraflarının yükümlülüklerini ortaya koymaktadır. Bu çerçevede tarife tavizleri bellidir ve taraflar açısından bağlayıcı nitelik taşımaktadır. Taraflar ticari partnerleriyle müzakere etmeksizin bu tavizlerin üstünde ya da altında yeni tavizler uygulayamazlar. Buradaki amaç, ticaretteki koruma uygulamalarının tarifeler yoluyla yapılmasıdır. Bunun temel nedeni tarifelerin, kotalar gibi diğer engellemelere oranla serbest piyasa koşullarına uygun olması ve fiyat mekanizması içinde yer almasıdır. Şeffaf bir ticaret sisteminde temel gereklilik ithalat koruma sistemine uyum için bariyerlerin müzakere süreciyle azaltılmasıdır. Bu amaçla DTÖ tarafından Bağlayıcı Gümrük Tarife (*Tariff Bindings*) oranları belirlenmiş, gelişmiş ve azgelişmiş ülkelere tarımsal ürünlerin tarifelendirilmesi ve tarife oranlarında indirim yapılması istenmiştir.

Bağlayıcı olan gümrük tarifeleri; bir ülkenin gümrük uygulayamayacağı tavan seviyesini yani maksimum gümrük tarifesi göstermektedir. Anlaşmayla ülkelerin bu oranın üzerinde gümrük tarifesi uygulaması durumunda taraflardan zarar gören ülkeye tazminat ödenmesini öngörülmektedir. Yapılan tarım anlaşmasıyla bağlayıcı tarife oranları Uruguay Görüşmeleri öncesi ve sonrası için Tablo-3.10'daki gibidir.

Tablo-3.10: Endüstriyel ve Tarımsal Ürünler için Bağlayıcı Tarife Oranları (%)

	Endüstriyel Ürünler				Tarımsal Ürünler			
	Bağlı tarife kalemlerinin yüzdesi		Bağlı gümrük tarifeleri altında ithalat yüzdesi		Bağlı tarife kalemlerinin yüzdesi		Bağlı gümrük tarifeleri altında ithalat yüzdesi	
	UR-Öncesi	UR-Sonrası	UR-Öncesi	UR-Sonrası	UR-Öncesi	UR-Sonrası	UR-Öncesi	UR-Sonrası
Toplam	43	83	68	87	35	100	63	100
Gelişmiş ülkeler	78	99	94	99	58	100	81	100
Az gelişmiş ülkeler	21	73	13	61	17	100	22	100
Geçiş ekonomileri	73	98	74	96	57	100	59	100
Bölgesel								
K.Amerika	99	100	99	100	92	100	94	100
L.Amerika	38	100	57	100	36	100	74	100
B.Avrupa	79	82	98	98	45	100	87	100
D.Avrupa	63	98	98	97	49	100	54	100
Afrika	13	69	26	90	12	100	8	100
Asya	16	68	32	70	15	100	36	100

Kaynak: Francois, J.F. B. McDonald, and H. Nordström, (1995), s.123

Uruguay Tarım Anlaşmasının bir kuralı olarak bağlayıcı tarife oranları endüstriyel ürünlerde az gelişmiş ülkeler için anlaşma sonrası %21'den %73 çıkmıştır. Bu oran gelişmiş ülkelerde %99 geçiş ekonomileri olarak tarif edilen ülkelere ise %98'dir. Tarife bağlayıcılığının tarımsal ürünlerdeki değişimi ise daha keskindir. Bağlayıcı tarife oranları %100 olmuş ve hemen hemen tüm tarımsal ürünler tarifelendirilmiştir (Francois, McDonald ve Nordström, 1995).

Ancak GATT'ın daha serbest ticaret için tarifelendirme ve tarifelerde indirim amacına karşın sözleşmedeki bazı istisnai maddelerin (örneğin Tarım Anlaşmasının 24. maddesi) bu amaçla çeliştiği bilinmektedir. Örneğin gümrük birliği ve serbest ticaret bölgeleri gibi oluşumlar ya da anlaşmalar yapmak amacıyla bir grup ülkenin bir araya gelmesi durumunda tarife indirimleri sadece bu oluşuma üye olan ülkeleri bağlayacaktır. Dolayısıyla tarife indirimleri bölgesel oluşumlar içinde kaldırılırken, diğer ülkelere uygulanmaya devam etmiştir. Özellikle uygulanan ad valorem tarife oranları oldukça yüksek gerçekleşmiştir.

Bilindiği üzere gerek ABD’de gerekse AB’de piyasa fiyat desteği, tüketici maliyetlerini üstlendiği için ithalat kısıtlamalarında oldukça sık kullanılan bir politika aracı olmuştur. Ancak piyasa bozucu bu destekler devlete aşırı bir mali yük yüklemekte ayrıca iç fiyatlarda stabilizasyonun sağlanması için bazı durumlarda miktar kısıtlamalarıyla dünya piyasalarından izolasyonu da gerektirmektedir. Zaten hem ABD hem AB çeşitli reformlarla bu uygulama yerine farklı destekleme politikalarına yönelmiştir. İç piyasaları korumak amacıyla uygulanan diğer bir politika ise gümrük tarifeleridir ve bazı fiyat desteklerinin yerine kullanılabilmektedir. Gümrük tarifeleri başlıca ad valorem ve spesifik olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Ad valorem tarife ithal edilen malın değeri üzerinden yüzde olarak alınır. Bazı fiyat destekleri yerine kullanılan bu tarifede, çoğu zaman dünya fiyatlarındaki dalgalanmalar nedeniyle iç fiyat hedeflerini sağlamak oldukça zordur. Spesifik tarife ise ithal edilen mal birimi üzerinden tarifiendirilir ve eğer dünya fiyatları düşük ise daha etkin bir koruma sağlamaktadır (Elliott, 2006).

Tablo-3.11’de 2000-2002 yılları için seçilmiş bazı ülkelerin tarımsal ürünlerde uyguladığı tarife oranları görülmektedir. Daha detaylı tarife oranlarının yer aldığı OECD verileri de aynı tabloyu yansıtmaktadır (OECD, 2010). Buna göre G-10 ülkelerinin oldukça yüksek tarife oranları uyguladığı görülmektedir. Avustralya ve Yeni Zelanda tarife oranları Kanada ve AB’nin uyguladığı oranların arasındayken ABD’nin uyguladığı tarife oranları Cairns grubu ülkelerinkine yakın bir düzeydedir (Elliott, 2006).

Tablo-3.11: Seçilmiş Zengin Ülkelerde Ortalama Tarımsal Tarifeler (2000-02) (%)

Ülkeler	Ad-Valorem Tarifeler		Ad-Valorem eşdeğer diğer tarifeler(1)	Ham ürünlerde ortalama tarife	Nihai ürünlerdeki ortalama tarife	Azgelişmiş ülkeler ihracatına uygulanan ortalama tarifeler (2)
	Ortalama(%)	Tarife kalemleri(%)				
Avustralya	1,2	99	5,0	0,3	2,3	0,8
Kanda	3,8	76	-	1,4	6,5	10,8
AB	10,6	56	35,2	13,2	24,3	34,4
Japonya	10,3	86	-	4,2	15,9	158,1
Kore	42,2	98	-	47,8	34,7	-
Norveç	8,6	46	-	12,8	2,2	89,4
ABD	8,1	60	11,7	5,5	12,6	5,0

Kaynak : Elliott, K.A. (2006)

1. Ad valorem tarifeye eş değer spesifik, bileşik ve diğer tüm tarife tiplerini içermektedir.

2. Azgelişmiş olan ülke ihracatına uygulanan, üretim ağırlıklı ortalama tarifeler.

Not: ilk beş sütun Dünya Bankası verilerinden elde edilmiş ve Tarife Oranları Kotası'nı değil En Çok Kayırlan Ülke (Most Favored Nation-MFN) tarifelerini göstermektedir. Son sütun ise Ad-valorem tarifeye eş değer spesifik tarifeleri içermektedir.

Son sütuna bakıldığında ise azgelişmiş ülkelerde uygulanan ortalama tarife oranları görülmekte ve çoğunlukla Tarife Kotası Oranlarını (*tariff rate quota- TRQ*) içermektedir. Avustralya ve ABD dışında genel olarak bakıldığında azgelişmiş ülkelere uygulanan tarifelerin oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Sanayileşmiş ülkelerin azgelişmiş ülkelere uyguladığı tarife oranları gelişmiş ülkelere uyguladığı tarifelerden daha yüksek seviyededir. Bu da özellikle tarım ve tekstil gibi sektörlerdeki yoğun korumacı politikaların bir göstergesidir. Buna karşın sanayileşmiş ülkelerin et ve et ürünleri, süt ve tahıl gibi tarımsal ürünlerde diğer sanayileşmiş ülkelere de yüksek tarife oranları uyguladığı bilinmektedir (Elliott, 2006).

Genel olarak ortalama tarife oranları geniş bir dağılıma sahip olduğu için tek başına koruma düzeyini yansıtmaz. Buna karşın maksimum tarife oranları (*Tariff Peaks*) ile birlikte ele alındığında bazı spesifik ürünlere uygulanan koruma düzeyleri hakkında bir fikir verecektir. Bu çerçevede Tablo-3.12 ve Tablo-3.13 gelir düzeylerine göre bazı ülke grupları ve ülkelerde tarımsal ürünlere uygulanan ortalama tarifeler ile bazı spesifik ürünlerdeki koruma düzeyinin göstergesi olan maksimum tarife oranlarını göstermektedir (Aksoy, 2005).

Tablo-3.12: 1999-2001 Bazı Ülkeler için Ortalamam Tarımsal Tarife Oranları (%)

Ülkeler	Ortalama Tarifeler	Tarımsal Ürünlerin yüzdesi
QUAD Ülkeleri	10,7	86,7
Kanada (2001)	3,8	76,0
Japonya (1999)	10,3	85,5
ABD (2001)	9,5	99,4
AB (1999)	19,0	85,9
Orta Gelirli Ülkeler (a)	26,6	91,3
Diğer Orta Gelirli Ülkeler (b)	35,4	97,7
Düşük Gelirli Ülkeler (c)	16,6	99,8

Kaynak: Aksoy, A. (2005), s. 47

(a) Brezilya (2001), Çin (2001), Hindistan (2000), Kore Cum. (2001), Meksika (2001), Rusya Federasyonu (2001), Güney Afrika (2001), Türkiye (2001)

(b) Bulgaristan (2001), Kostarika (2001), Macaristan (2001), Ürdün (2001), Malezya (2001), Fas (1997), Filipinler (2001), Romanya (1999)

(c) Bangladeş (1999), Guatemala (1999), Endonezya (1999), Kenya (2001), Malawi (2000), Togo (2001), Uganda (2001), Zimbabwe (2001)

Not: MFN tarifeleri, Ad-valorem tarifeler dahil, Tarife Kotası oranları hariç.

Tablo-3.13: Seçilmiş Ülkelerde Tarımsal Ürünlere Uygulanan Ortalama ve Maksimum Tarife Oranlarının Dağılımı (2000-2002)

	Ortalama Tarife Oranları	Maksimum Tarife Oranları	Tarımsal Ürünlerinin Yüzdesi
Japonya	10,9	50,0	84,8
Kanada	4,1	238,0	74,2
ABD	9,9	350,0	99,5
AB	19,0	506,0	85,9
Kore Cuh.	39,9	917,0	97,9
Brezilya	13,2	55,0	100,0
Kostarika	14,2	154,0	100,0
Fas	67,4	376,5	100,0
Endonezya	8,9	170,0	100,0
Malawi	16,5	25,0	100,0
Togo	15,6	20,0	99,9
Uganda	13,6	15,0	100,0

Kaynak: Aksoy, A. (2005), s. 48

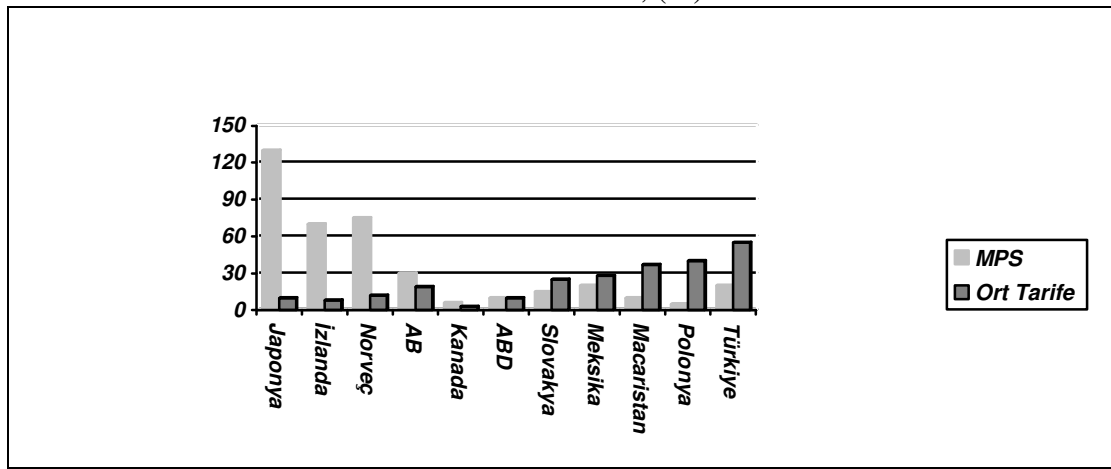
Not: MFN Tarife oranları, uygulanan tarifeler dahil tarife kotaları oranı dahil değildir.

Tablo-3.12 ve Tablo-3.13'e bakıldığında Kanada dışında diğer gelişmiş ülkelerde ortalama tarife oranlarının yüksek olduğu göze çarpmaktadır. Ancak AB'nin uyguladığı tarife oranının %19 ile diğer gelişmiş ülkelerin oldukça üstünde olduğu görülmektedir. Benzer biçimde Brezilya ve Endonezya dışındaki azgelişmiş ülkelerde ortalama tarife oranlarının gelişmiş ülkelerin oldukça üstünde bir düzeyde olduğu görülmektedir. Bu ülkeler arasında en yüksek tarife oranı ise %67 ile Fas ve %40 ile Kore'dedir. Bununla birlikte Tablo-3.13'de ortalama tarifelerin gelişmiş ülkelerde düşük olmasına karşın, bazı spesifik ürünlerde koruma düzeyini gösteren maksimum tarife oranlarının oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Bu oran Kore'de yaklaşık %1000 civarında iken, AB'de %506, ABD'de %350, Japonya'da %240 civarındadır. Dolayısıyla, yerel üreticiler için sağlanan güncel koruma azgelişmiş ülkelerin oldukça

üzerinde yer almaktadır (Aksoy, 2005).

Daha dikkat çekici bir durum Grafik-1’de görülmektedir. Tablo-3.13’de yer alan ortalama ve maksimum tarife oranları arasındaki fark ile Grafik-1’de yer alan yerli üretim için sağlanan pazar fiyat desteğiyle (MPS) ölçülen göreceli iç fiyatların farklılığı, gelişmiş ülkelerin yerli üreticiyi dikkat çekici bir biçimde koruduğu ve koruma uygulamasının ülkeler bazında çok dengesiz olduğunu göstermektedir.

Grafik-3.1:Seçilmiş OECD Ülkeleri için Pazar Fiyat Desteği ve Ortalama Tarife Oranları 2000-01, (%)

Kaynak: Aksoy, A. (2005), a.g.m., s. 40

Grafikte ortalama tarifeler açısından gelişmiş ülkeler ile azgelişmiş ülkeler karşılaştırıldığında, gelişmiş ülkelerdeki yerel ürünlere sağlanan koruma derecesinin düşük ve azgelişmiş ülkelerde yüksek olduğu görülecektir. Ancak bu veri tek başına yanıltıcı olabilir, ortalama tarife oranlarıyla birlikte spesifik ürünlerdeki koruma düzeyini gösteren maksimum tarife oranları ve pazar fiyat desteğinin de ele alınması gerekmektedir. Bu bağlamda Grafik-3.1’de pazar fiyat destekleri oranına bakıldığında gelişmiş ülkelerin yerel üreticilere sağladığı koruma düzeyi azgelişmiş ülkelerin oldukça üstündedir. Örneğin Japonya için ortalama tarife oranı %10 ve maksimum ad-valorem tarife oranı %50 iken pazar fiyat desteğinin yaklaşık %130 olduğu görülmektedir. Benzer biçimde AB’de ortalama tarife oranı %19 iken pazar fiyat desteği %30 civarındadır. Dolayısıyla Japonya, AB ve diğer bazı gelişmiş ülkelerde, hem pazar fiyat desteği sayesinde sağlanan koruma düzeyi hem de tarife oranları, özellikle de hayvansal ürünler süt ve süt ürünleri gibi ürünlerde oldukça yüksek seviyededir (Aksoy,

2005).

Tablo-3.14: Seçilmiş Ülkeler İçin Ürün Grupları Bazında Ortalama ve Maksimum Tarife Oranları 2007-08 (%)

Ürün Grupları		Hayvansal Ürünler	Süt ve Süt Ürünleri	Meyve Bitki ve Sebze	Şeker	Yağ Zeytin Yağı ve Diğer Yağlar	Kahve ve Çaylar
Ülkeler	Tarife Oranları						
ABD	Ort	2,5	23	5,0	16,1	4,8	3,8
	Mak	26	98	132	48	164	64
AB	Ort	27,6	64,1	12,4	33,3	6,4	7,2
	Mak	236	205	233	143	180	99
Japonya	Ort	13,9	169,3	12,7	24,5	12,3	15,5
	Mak	505	609	467	95	634	177
Kanada	Ort	20,7	162,2	3,5	4,9	4,5	7,7
	Mak	718	314	19	24	218	265
Brezilya	Ort	8,9	15,1	9,7	16,5	8	13,3
	Mak	16	16	14	20	12	20
Endonezya	Ort	4,4	5,5	5,9	11	4	8,3
	Mak	25	10	25	32	15	15
Kore Cuh.	Ort	22,1	67,5	58	17,8	40,3	53,9
	Mak	89	176	887	243	831	514
Meksika	Ort	41,2	39,1	17,9	63,9	18,7	34,7
	Mak	254	125	245	210	254	140
Uganda	Ort	23,6	39	21,8	0	24,6	19,6
	Mak	25	60	25	80	25	25
Türkiye	Ort	127,6	119,1	33,2	85,5	50	31,6
	Mak	225	170	146	135	14,1	145
Fas	Ort	105,3	62,5	40,5	31,8	24,9	23,2
	Mak	304	102	49	60	142	49
Malawi	Ort	13,1	16	18,3	17,5	10,5	29
	Mak	25	25	25	25	25	25
Togo	Ort	19	16,3	17,4	11,3	10,7	15,6
	Mak	20	20	20	20	20	20

Kaynak: WTO Tariff Profiles Statistics Database

2007-2008 yılları için bazı tarımsal ürün gruplarının ortalama ve maksimum tarife oranlarının görüldüğü Tablo-3.14'e bakıldığında gelişmiş ülkelerin bu tarımsal ürünlere uyguladığı yüksek tarife oranlarından vazgeçmediği ve özellikle bazı ürünler için özel koruma sağladıkları görülmektedir. Büyük ölçüde politik nedenlerden dolayı yüksek koruma sağlanan bu ürünlerin gelişmiş ülkelerin hassas ürün olarak nitelediği ürünler olması muhtemeldir. Örneğin AB, ABD, Kanada ve Japonya hayvansal ürünler ile süt ve süt ürünlerine yüksek gümrük tarifesi uygularken Malawi, Endonezya, Togo gibi çok az gelişmiş ülkelerin çok düşük tarife oranları uyguladığı görülmektedir.

Bu çerçevede Doha tarım görüşmelerinde pazara ulaşım ile ilgili çok az bir

ilerleme sağlandığı söylenebilir. Daha önce de bahsedildiğı üzere iç desteklerle ilgili olarak pazar fiyat destekleri çoğı OECD ülkesinde devam ettiğı gibi tarife oranlarındaki indirimlerin de dört aşamada olduğı ve en fazla indirimin en yüksek aşamadan gerçekleştiğı ve çoğı spesifik üründe yüksek gümrük tarifesi uygulandığı görölmektedir. Doha tarım görüşmelerinden sonra, 2006 yılı itibariyle hangi aşamadan ne kadar bir tarife indiriminin yapılacağı konusunda bir anlaşmaya varılamamıştır. Ancak daha da önemlisi, üzerinde şiddetle tartışılan konu hassas ürünlere (*sensitive products*) ilişkin genel kurallara bağılı olarak ne kadar esneklik tanınacağı olmuştur. Bununla beraber Japonya ve bazı G-10 ülkelerinin karşı çıkmasına karşın tarife başlıkları üzerinde bir anlaşma sağlanmıştır. Ancak, başlıkların uygulanmasına ilişkin önemli detaylar, örneğin hassas ürünlere ilişkin muameleler, belirsiz kalmıştır. Tarife indirimlerinin miktarları ve hassas ürünlere ilişkin muameleler dışında, diğere önemli ihtilaf konular ise, tarife oranları kotası (*TRQ*) altında pazara erişimin nasıl genişletileceğı, tarife artışları, spesifik ve diğere ad-valorem tarifeler hakkında ne yapılacağı ve bazı ürünlerin ithalatında artış olduğunda, gelişmiş ülkelere ek tarife uygulamalarına izin veren özel koruma mekanizmaları olmuştur (Elliott, 2006).

DTÖ Çerçeve Anlaşmasında pazara erişimle ilgili, dört ana unsuru olan aşamalı indirim formülü uygulaması yer almaktadır; bunlardan ilki yüksek tarife oranlarından daha fazla indirimdir. Uruguay turu sonunda yapılan tarım anlaşmasında yer alan tarife formülü ise çerçeve anlaşmasının tam tersine ağırlıksız ortalaması %36 olan bir tarife indirimini ve tüm tarife kalemlerinden de minimum %15'lik bir indirim öngörmektedir. Bu da ortalama olarak düşük tarife oranlarından fazla, yüksek tarife oranlarından ise daha az bir indirim sağlamaktadır. İkinci unsur ise ülkelerin hassas ürünlere ilişkin, pazara erişimde önemli iyileştirmeler için tarife ve tarife kotası oranlarındaki indirim kombinasyonlarını kendilerinin belirlemeleridir. Üçüncü olarak ise az gelişmiş ülkeler için daha az tarife indirimleri taahhüdü ve son olarak az gelişmiş ülkelerin özel ürünlerini kendilerinin tayin etmesidir. Ancak bu noktada hassas ve özel ürünlerin nasıl ele alınacağı önem taşımaktadır (Jean, Laborde ve Martin, 2006).

2005 yılında Cenevre'de yapılan görüşmeler sırasında AB ve Japonya hassas ürünlerin önemli bir şarta bağlanmasını istemiştir. Buna göre önerileri; hassas ve özel ürünler tarife oranları kotası altında sınırlandırılmamalı ve tarife kotası oranlarının

geniştirilmesi ihracatçı ülke tarafından iç tüketim oranındaki artıştan ziyade ithalat seviyesine bağlanmalıdır. G-10 ülkelerinin önerisi ise hassas ürünlerin sayısı ülke bazında hesaplanmalı ve ülkelerin kendi seçimlerine bağlı olmalıdır. Ancak bu önerilere ABD, Cairns Gurubu ülkeleri ve G-20 ülkeleri karşı çıkmışlardır. Bu doğrultuda görüşmelerde, hassas ürünler ve dört bant üzerinden yapılması ön görülen tarife indirimleri ile ilgili Tablo-3.15’de özetlendiği üzere üç ana görüş ön plana çıkmıştır.

Tablo-3.15: Gelişmiş Bazı Ülkelerin 2006 Tarife İndirimleri ve Hassas Ürün Teklifleri (%)

	Tarife Eşik Değerleri (%)	Tarife indirimleri (%)
ABD Tarife başlıkları=75 Hassas ürünler=1	0-20	55-65
	21-40	65-75
	41-60	75-85
	60>	85-90
G-20 Tarife başlıkları=75 Hassas ürünler=1	0-20	45
	21-50	55
	51-75	65
	75>	75
AB Tarife başlıkları=100 Hassas ürünler=8	0-30	Minimum 20 maximum 45 olmak üzere ortalama 35
	31-60	45
	61-90	50
	90>	60

Kaynak: Elliott, K.A. (2006),a.g.e. s.110

Not: Azgelişmiş ülkelerdeki tarife indirimleri son anlaşılan düzey üzerinden üçte ikisi oranında olacaktır .

Tablo-3.16, ABD, AB ve Japonya için hangi ürünlerin hassas ürün olduğu ve bu ülkelerin bu ürünleri Doha Görüşmeleri sonrasında korumak istediği hakkında önemli ipuçları vermektedir. Doha Görüşmeleri ve sonrasındaki görüşmelerde hassas ürünler ile ilgili olarak ülkelerin önerileri oldukça çeşitlidir. Hem gelişmiş hem de azgelişmiş ülkeler politik nedenlerden dolayı bazı ürünleri hassas ürün statüsüne almak ve tarife indirimlerinde korumak istemektedir. Örneğin AB tarımsal tarife kalemlerinin %8’ini hassas ürün kapsamına alınmasını önermektedir ki bu yaklaşık 150 tarımsal ürünün hassas ürün statüsünde olması ve tarife oranları ile korunması anlamına gelmektedir. Tarımsal ürünlere oldukça yüksek oranda koruma sağlayan ve bunu devam ettirmek isteyen Japonya, Norveç ve İsviçre gibi G-10 ülkelerinin önerisi ise %15’dir. ABD ve Cairns Grubu- azgelişmiş ülke koalisyonunun önerisi ise gelişmiş ülkeler için %1 azgelişmiş ülkeler için ise %1,5 düzeyindedir. Bu ise yaklaşık 10-15 tarife kaleminin hassas ürün kapsamına alınması anlamına gelmektedir (Anderson, Gorter ve Martin, 2006).

Tablo-3.16: Bazı Ürünlerde Uygulanan Ortalama Tarifeler ve Tarife Kotası Oranları (TRQ), (%)

Avrupa Birliği			
Ürün Grupları	(Ağırlıklı Ortalama) Uygulanan Tarifeler	Tarife Kotaları Sayısı	Tarife Kotaları Altında Tarife Kalemleri
Şeker	90,4	3	7
Süt ve Süt ürünleri	38	12	51
Dana ve Koyun Eti	75,8	15	51
Domuz Kümes hayvanları ve diğer etler	15,2	13	66
Pirinç	110,8	3	3
Buğday	0,7	2	2
Mısır ve diğer tahıllar	17,2	10	12
Meyve, sebze ve fındık	19,1	15	33
Japonya			
Ürün Grupları	(Ağırlıklı Ortalama) Uygulanan Tarifeler	Tarife Kotaları Sayısı	Tarife Kotaları Altında Tarife Kalemleri
Şeker	227,0	0	0
Süt ve Süt ürünleri	82,4	10	56
Dana ve Koyun Eti	38,2	0	0
Domuz Kümes hayvanları ve diğer etler	36,5	0	0
Pirinç	886,7	1	17
Buğday	214,4	1	23
Mısır ve diğer tahıllar	53,2	1	12
Meyve, sebze ve fındık	21,4	3	9
ABD			
Ürün Grupları	(Ağırlıklı Ortalama) Uygulanan Tarifeler	Tarife Kotaları Sayısı	Tarife Kotaları Altında Tarife Kalemleri
Şeker	24,2	6	16
Süt ve Süt ürünleri	16,7	24	97
Dana ve Koyun Eti	2,6	1	1
Domuz Kümes hayvanları ve diğer etler	3,3	0	0
Pirinç	5,2	0	0
Buğday	3,2	0	0
Mısır ve diğer tahıllar	0,9	1	0
Meyve, sebze ve fındık	5,0	5	6

Kaynak: Elliott, K.A. (2006), a.g.e. s.30

Tablo-3.16’da uygulanan ortalama tarife oranları ve tarife kotalarına bakıldığında genel olarak üç pazarda da şeker ve süt ve süt ürünlerinin hassas ürün olduğu anlaşılmaktadır. Benzer biçimde Japonya’da pirinç, AB’de ise dana eti aynı kapsamda görülmektedir. Tabloda dikkat çeken diğer bir veri ise AB için tarife kota sayısının ve kalemlerinin özellikle meyve, sebze ve kümes hayvanları gibi kategorilerde oldukça yüksek olduğudur. Bu AB’nin söz konusu ürünlerin hassas ürün olarak esnekliğini artırma ve bu ürün gruplarını koruma isteğini göstermektedir. Nitekim Uruguay Turu sırasında da sığır eti, süt ve süt ürünleri ve şeker gibi ağır koruma uyguladığı ürünlere ek olarak bu ürünlerin de özel koruma mekanizması kapsamına

alınmasını istemiştir (Elliott, 2006).

Bazı önemli tarımsal ürünlerin korunmasında esneklik kazandıran hassas ve özel ürün kavramı, bu ürünlerde görece yüksek tarife uygulanmasına izin vermektedir. Bununla birlikte çoğu gelişmiş ülkenin hassas ürün statüsüne aldığı ürün grupları azgelişmiş ülkelerin uluslararası rekabette karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu ürünlerdir. Bu nedenle daha çok politik nedenlerle hassas ürün kapsamına alınan ürünlerde, engelleyici, hatta çoğu zaman tarife kotalarıyla kombine edilerek uygulanan tarife oranları, piyasayı bozucu ve azgelişmiş ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüklerini kullanarak sağlayacağı kalkınma kazançlarını azaltmaktadır. Bununla beraber azgelişmiş ülkelerde, pazara girişte esneklik kazandıracak, onların gıda güvenliğini ve kırsal kalkınma ihtiyaçlarını sağlayacak hassas ürün seçebilme tercihleri de mevcuttur. Ancak çoğu azgelişmiş ülkede uygulanan tarife oranları, gelişmiş ülkelerde uygulanan tarife oranlarının oldukça altında kalmaktadır (ICTSD, 2006).

Tarım görüşmeleri sonucunda tarımsal piyasalarda koruma oranlarının azaltılarak liberalizasyonun sağlanması yönünde öncelikli olarak tarifeler, iç destekler ve ihracat sübvansiyonları gibi üç başlık altında gelişmeler sağlanmıştır. Genel olarak, görüşmeler sonunda tarifelendirmeye ilgili tavizler ithalat koruma oranlarını etkilemiş, ihracat sübvansiyonları taahhütleri ise ihracat ürünlerindeki nominal koruma oranlarını etkilemiştir. Bununla beraber ihracatçı ülkeler birçok tarımsal üründe ihracat desteği ve ithalat bariyerleri uygulamaya devam etse de, ülkeler tarife oranlarından daha yüksek bir ihracat sübvansiyonu uygulayamamaktadır. Bu nedenle tarifelerle eş etkili (aynı etkiye sahip) uygulamalar, ihracat sübvansiyonları üst sınırında uygulanmakta ve maksimum nominal koruma oranını göstermektedir (Ingco, 1995).

Azgelişmiş ülkelerin bağlayıcı tarife uygulamasından önce tavan seviyesinden tarife uygulama seçenekleri vardır. Ancak serbestleşme süreciyle beraber korumacılığın yapısında tarım anlaşması öncesi ve sonrasında önemli farklılıklar ortaya çıkmıştır. Birçok gelişmiş ülke gibi, azgelişmiş ülkeler de bazı ürünlerde yüksek gümrük tarifesi önermişlerdir. Genellikle bu seviyeler tarihsel koruma seviyelerinin oldukça üzerindedir. Bir çok ülke örneğin Mısır, Pakistan, Zimbabwe, önemli besin ürünlerinde yüksek ithalat sübvansiyonu ve ihracat vergileri uygulamasına devam etmiş ayrıca

bağlayıcı tarifeleri tavan seviyesinden uygulamıştır. Buğdayda da birçok önemli ithalatçı ülke tarım anlaşmasında önceki seviyenin üzerinde (Hindistan +%98, Pakistan +%171, Kolombiya +%118 ve Fas +%210) tarifelerle eş etkili uygulamaları sürdürmüştür. Benzer biçimde iri taneli hububatta da, Endonezya, Kolombiya, Kore, Jamaika, Fas gibi ülkeler tarifelerle eş etkili uygulamalarla yüksek oranlı korumalara devam etmiştir. Ancak bu noktada belirtmek gerekir ki, tarım anlaşması sonrasında, azgelişmiş ülkeler için izin verilebilir düzeyde olan bu yüksek koruma seviyeleri, gelişmiş ülkelerin uyguladığı düzeyin çok altında kalmaktadır. Örneğin pirinçde, Nijerya, Pakistan Bangladeş, Hindistan, Endonezya, Tayland, Fas, Mısır ve Çek Cumhuriyetinde izin verilen sınırlar içinde uygulanan yüksek koruma düzeyi, Japonya'daki seviyenin yaklaşık üçte biri düzeyindedir (Ingco, 1995).

GATT disiplinlerinde tarımsal ürünlere sağlanan muafiyet, gelişmiş ülkelerde, ticaret kısıtlamaları ve doğrudan fiyat desteğiyle tanımlanan güçlü korumacı tarım politikalarının uygulanmasını kolaylaştırırken, bir çok azgelişmiş ülkede uygulanan ihracat vergileri ve aşırı değerlenmiş döviz kurları yüzünden etkin bir biçimde tarımın vergilendirilmesi politikası nedeniyle aynı düzeyde bir koruma sağlamamıştır. Bu bağlamda 1980'lerin ortalarından itibaren bir çok azgelişmiş ülkenin ağır ticari liberalizasyon baskısı altına girmesine karşın, gelişmiş ülkeler tarımda korumacı politikalara devam etmiştir. Dünya ticaretinin serbestleşme sürecine karşın gelişmiş ülkelerdeki korumacı politikaların 1990'larda ve 2000'lerde de farklı politikalarla devam ettiği görülmektedir. 1980'lerde OECD ülkeleri için, yurt içi fiyatlarla dünya fiyatları arasındaki fark yaklaşık %80 civarında iken 1979-80 de bu oran %41 civarındadır. 1992 de ise nominal koruma katsayısı tüm OECD ülkeleri için %74, 2002-2004 yılları arasında ise yaklaşık %44 civarındadır. Son otuz yılda korumacılık ya da serbestleşme yönünde artış ya da azalış biçiminde dalgalı bir trendin gerçekleşmesine karşın, mevcut önlemler koruma düzeylerinin hâlâ yüksek ve eşit olmayan bir biçimde devam etmesine neden olmaktadır. Dolayısıyla ticaret politikalarında serbestleşme yönünde en azından gelişmiş ülkeler açısından çok büyük bir sıçrama yaşanmamış, çoğu gelişmiş ülkede tarım piyasaları, özellikle de temel tarımsal ürünler için dünya piyasalarında yüksek korumacılık uygulanmıştır (Ingco, 1995). Bu nedenle GATT-DTÖ ekseninde gerçekleşen Dünya tarım ticaretinin serbestleşmesindeki gelişim eşit olmayan bir süreçtir. Bu sürecin etkilerinin hem gelişmiş hem de azgelişmiş ülkeler açısından

bölgesel bazda değerlendirilmesi eşitsizliği daha açık bir biçimde ortaya koymaktadır.

3.3.2. GATT-DTÖ sürecinin bölgesel etkileri

GATT-Uruguay Görüşmeleri süreci sonrasında yapılan Tarım Anlaşması ve bu sürecin devamı niteliğinde olan DTÖ ileri tarım müzakereleri çerçevesinde yapılan Doha Görüşmeleri sonucunda oluşturulan Temmuz Paketi, dünya tarım ticareti için tamamen yeni ve opsiyonel bir kurallar setini oluşturmayı amaçlamıştır. Her iki süreç sonunda alınan kararlar, tarımsal ürünleri tarifelendirerek uygulanan politikalara yasal bir çerçeve getirmeyi ve dünya ticaretinde uzun yıllardır kullanılan ticaret bozucu politikaların aşama aşama kaldırılmasını amaçlamaktadır. Ancak GATT ve DTÖ süreçleri birçok ülke için tarımsal ticaret politikalarını etkileyecek bir sınırlama getirmede çok verimli olamamıştır. Süreç her ne kadar ihracat sübvansiyonları ve iç desteklerle ilgili kısıtlamalar ve kuralları içerse de, dünya ticareti kontrol altına alınamamış ve koruma düzeylerinde önemli bir düşüş gerçekleşmemiştir. Dahası GATT-DTÖ sürecinin tarımla ilgili en önemli sonuçlarından biri olan Tarım Anlaşmasını uygulayan bir çok ülkenin kendi yerel kuralları, politikaları ve uygulamaları asimile olmuş, buna karşı bazı ülkelerde uluslararası ticarete üstünlük elde etmek ya da var olan üstünlüklerini devam ettirebilmek için anlaşmanın belirsiz ifadelerinden yararlanmak amacıyla yeni politik araçlar tasarlanmıştır. Örneğin Kanada, süt ve süt ürünlerine ilişkin, tanımlanan ihracat kategorisine göre, yerli süt ürünlerini daha düşük bir fiyata satılabilmektedir. Ayrıca ihracat sübvansiyonu düzenlemelerine ikame olarak çeşitli üretici destek programları uygulanabilmektedir. Diğer taraftan AB peynirden tereyağı ve süt tozuna kadar ihracat sübvansiyonlarının kısıtlayıcı önlemlerini bertaraf etmek için yeni düzenlemeler getirmiştir. Bu düzenlemelerden bazıları Blair House ile AB’de kabul edilen tahıl ürünleri için ithalat fiyatı üzerine maksimum vergi uygulamasıdır (Josling, 1998). Bu ve benzeri uygulamalar, gerek Tarım Anlaşması gerekse DTÖ hükümlerinin belirlediği ticari kuralların, bütün ülkeler için aynı biçimde işlemediği yönünde taraflar arasında önemli tartışmalar yaratmıştır. Anlaşma bünyesinde bulunan istisnalar nedeniyle, ülkelerin kuralları uygulamada eşitsiz biçimde hareket etmesi kaçınılmaz olmuştur. Bu nedenle GATT-DTÖ sürecindeki düzenlemelerin ve anlaşma hükümlerinin etkisi ülke ve bölge bazında farklılıklar

göstermektedir. Ancak bu etkilerin sonuçları gelişmiş ülkelerin aksine azgelişmiş ülkelerde olumsuz ve daha yıkıcı biçimde gerçekleşmiştir.

Kuzey Amerika'ya etkileri

GATT-DTÖ süreci ABD'nin tarım politikasında görece olarak küçük bir değişim yaratmıştır. Bu bağlamda ABD'de tarım ticaretinin serbestleşme süreci ve bunun etkileri AB, Kanada, Japonya ve diğer önemli ihracatçı ülkelere oldukça farklıdır. Gerçekte ABD görüşmeler süresince, iç desteklerini korumak ve diğer pazarlara erişim üstünlüğü kazanmak için çeşitli politika uygulamalarından vazgeçmemiştir. Ancak buna rağmen özellikle Tarım Anlaşması hükümlerinin, büyük ölçüde ulusal nedenlerle uygulamaya konmuş olan politikaların değişimini teşvik edecek ve geleceğe yönelik tarım politikaları oluşturulmasını sağlayacak bazı etkileri olmuştur. ABD tarım politikalarındaki bu değişim, tarım politikaları ile ilgili uluslararası ticaret görüşmelerinin önemini artırmış ve ABD gerçekleştirmiş olduğu değişikliklerle uluslararası ikili görüşmelerde elini güçlendirmiştir.

Örneğin Tarım Anlaşmasının pazara giriş hükmü, birçok ülkenin tarım piyasalarını olumsuz bir biçimde etkilerken, ABD'de aynı ölçüde bir etki yaratmamıştır. Uruguay Turu öncesinde, ABD'de zaten bir çok üründe uygulanan ticari engeller oldukça düşüktür, süt ve süt ürünleri ile şeker gibi birkaç hassas üründe de serbestleşmenin orta seviyede olduğu söylenebilir. Tarifelendirme ise özellikle et ürünleri başta olmak üzere diğer sektörlerde de mevcuttur. Bununla beraber, gönüllü ihracat kısıtlamaları, genellikle sığır eti ve süt ürünlerinde iç piyasaya destek olmak amacıyla uygulanırken, süt ürünlerinde piyasa denetimini sağlamak amacıyla da tarife dışı engeller geniş ölçüde kullanılmaktadır (Josling, 1998). ABD'deki tarifelendirme sürecinin sığır eti, şeker ve süt ürünleri politikalarına doğrudan bir etkisi olmamıştır. Ayrıca tarife ve ithalat kotasıyla desteklenen şeker ve süt ürünleri güdümlü fiyat (*Administered Price*) yoluyla da desteklenmektedir. Bu çerçevede, uygulanan Et İthalat Kanunu (*The Meat Import Law*) ve Gönüllü İhracat Kısıtlaması düzenlemesi, ABD'nin et ürünleri sektörüne sağladığı temel koruma mekanizmasını oluşturmaktadır (Ingco, 1995).

ABD'nin tarımda uyguladığı diğer bir politika da ihracat sübvansiyonlarıdır.

Özellikle İhracatı Güçlendirme Programı (*Export Enhancement Program*) temel ihracat ürünlerin sübvansiyonunun sağlanmasında kullanılmıştır. Bu politikaların Tarım Anlaşması hükümleri doğrultusunda azaltılması konusunda anlaşmaya varılmıştır. Ancak, anlaşma döneminden itibaren dünya fiyatlarının yükseliyor olması özellikle hububat ürünlerinde uygulanan sübvansiyonların doğal olarak azalması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla sübvansiyon indirimleriyle ilgili olarak ABD'nin önemli bir çabası söz konusu değildir. Bu konudaki tek gelişme ABD kongresinde sübvansiyon için ayrılan ödemelerin anlaşma döneminde azaltılması kararının alınmasıdır (Josling, 1998). Bununla beraber Tablo-3.17'de görüldüğü üzere tarım anlaşması sonrasında bazı tarım ürünlerinde uygulanan sübvansiyonlar devam etse de yakın gelecekte İhracatı Güçlendirme Programının kullanılmayacağı yönünde bir eğilim söz konusudur.

Tablo-3.17: ABD'nin Bazı Tarım Ürünlerindeki İhracat Sübvansiyonları (Milyon Dolar)

	1995	2000	2001	2002	2003
Peynir					
DTÖ Limiti	5,3	3,6	3,6	3,6	4,3
Sübvansiyon Harcaması	2,0	1,7	0,9	1,2	9,3
%	28,5	48,5	25,5	33,5	257
Kümes Hayvanları Eti					
DTÖ Limiti	23,3	14,6	-	-	-
Sübvansiyon Harcaması	5,1	6,8	-	-	-
%	24,1	46,8	-	-	-
Süt Tozu					
DTÖ Limiti	121,1	82,4	82,4	82,4	
Sübvansiyon Harcaması	16,8	6,7	53,6	14,7	
%	13,9	8,6	65,1	17,9	

Kaynak: USDA Data Set 2009

Benzer biçimde Tarım Anlaşması, ABD'nin hububata verdiği fark ödemeleri gibi iç destek politikalarına da çok az etkisi olmuştur. Daha öncede değinildiği gibi Blair House kararları hem ABD hem de AB'ye doğrudan ödemelerini Mavi Kutu kapsamına kaydırmasına olanak sağlamıştır. Ancak Blue House'un dolaylı kısıtlamaları ABD için gereksiz bir uygulama niteliğindedir. Çünkü "Farm Bill" ya da 1996'dan sonra "FAIR Act" gibi düzenlemelerle somutlaşan iç politika değişiklikleri bunu sağlamaktadır. ABD, 1996 yılında yürürlüğe giren Federal Tarımsal İyileştirme ve Reform Yasası (*Federal Agricultural Improvement and Reform-FAIR Act*) ile fark ödeme sistemi yerine üretim ve verimden tamamen bağımsız doğrudan destek politikaları ve bunun ödemeleri olan doğrudan gelir ödemeleri (*decoupled payments*) uygulamasına geçiş yapmıştır. Bununla beraber bazı ürünler için üretim kontrolü

politikalarına da son vermiştir. Uygulanan doğrudan gelir desteğinin temel amacı ise, bir yandan öngörülebilir olduğu için bütçe harcamalarının azaltılmasını sağlamak, diğer yandan üretici güçlerin gelirleri korunurken piyasa güçlerinin etkisinin artırılması ve ABD tarım ürünlerinin rekabet gücünü ve ihracatını artırmasını sağlamaktır (Josling, 1998). ABD'deki şeker ve süt ürünlerine ilişkin tarifeler ve diğer ithalat kısıtlamaları ABD pazarına tarımsal ürün ihraç eden diğer ülkeleri dışlar nitelikte olmuştur. Ayrıca ABD için hassas ürün niteliğinde olan hububat ve yağlı tohumlar konusundaki politikalar da dünya ticareti açısından önem teşkil etmektedir.

Kanada da ise GATT ve DTÖ süreçlerinden sonra alınan kararlar, iç politika uygulamalarında iki önemli değişikliğe yol açmıştır. Bunlardan ilki, Kanada tahılına dünya piyasalarında önemli bir avantaj sağlayan uzun vadeli taşımacılık sübvansiyonlarının kaldırılmasıdır. Bu değişiklik Kanada'da önemli tartışmalara neden olsa da, Tarım Anlaşmasının ihracat sübvansiyonlarının kaldırılması yönündeki zorlayıcı ilkesi açıktır. İkinci ise, iç piyasanın takviye edildiği tarife dışı ithalat engellerinin özellikle de kümes hayvanları, yumurta ve süt ürünlerine uygulanan miktar kontrollerinin, tarifelere dönüştürülmesidir (Josling, 1998). Kanada da süt ve süt ürünleri, kümes hayvanları eti ve yumurta ürünlerine anlaşma öncesi uyguladığı stabilizasyon programları ve taşımacılık sübvansiyonlarıyla oldukça yüksek koruma sağlamıştır. Her ne kadar bu ürünlere sağlanan yüksek derecedeki koruma politikaları Tarım Anlaşmasıyla kaldırılmış ve tarifelendirilmiş olsa da, tarife oranları, özellikle de söz konusu ürünlere uygulanan tarifeler %300 gibi bir oranla oldukça yüksek seviyelerde gerçekleşmiştir (Ingco, 1995). Tablo-3.14'e bakıldığında bu ürünlere uygulanan tarifelerin hâlâ çok yüksek seviyelerde olduğu görülmektedir.

Avustralya ve Yeni Zelanda'ya etkileri

Tarım Anlaşması öncesinde ABD ve AB'nin uyguladığı ihracat sübvansiyonlarından bir çok ihracatçı ülke özellikle de Cairns Grubu ülkeleri olumsuz etkilenmiştir. Bu gurubun liderliğini üstlenen Avustralya ve Yeni Zelanda'nın tutumu, hem Uruguay hem DTÖ sürecinde etkili olmuş, Tarım Anlaşmasının yapılmasında önemli bir rol oynamıştır.

Tarım Anlaşması hükümlerine uyumda Yeni Zelanda'da önemli bir sorun

yaşanmamıştır. 1980'lerin ortalarında iç politika reformu ile Yeni Zelanda başta canlı hayvan ticareti olmak üzere bir çok üründe ticaret bozucu iç destekleri kaldırmıştır. İhracat sınırlamaları büyük ölçüde tarifelere dönüştürülmüş ve bu tarifelerin çoğu anlaşmanın gerektirdiği indirimlerin oldukça altında belirlenmiştir. İhracat sübvansiyonları ise Yeni Zelanda için nadiren kullanılan koruma önlemleridir ve kaldırılmasında gene önemli bir güçlük doğurmamıştır (Josling, 1998).

Avustralya da ise Tarım Anlaşmasından sonra tarım politikalarında birkaç önemli değişiklik söz konusu olmuştur. Avustralya'nın tarife oranlarında gerçekleştirdiği yüksek indirim ve başta şeker sektörü olmak üzere bir çok sektörde uygulanan tarife dışı engellerin tarifelendirilmesi Avustralya tarım sektörünü uluslararası pazarlara açık hale getirmiş, ancak mevcut tarife oranları büyük ölçüde koruma sağlamaya devam etmiştir. Bununla birlikte DTÖ sürecinde Avustralya'nın uyguladığı politikalar, tüm ekonomideki eşitsiz koruma önlemlerinin kaldırılmasını sağlamıştır (Tanner, 1996). Nitekim Tablo-3.5 ve Tablo-3.11'e bakıldığında Avustralya, tüm OECD ülkeleri içinde hem tarife hem üreticilere sağlanan destek açısından en düşük koruma seviyesine sahiptir.

Avustralya ve Yeni Zelanda, GATT-DTÖ sürecinde tarımsal ticaretin serbestleştirilmesi hedefini yüksek bir seviyede tuturmuştur. Bu doğrultuda, Tarım Anlaşmasından sonra bu iki ülkenin ileri tarım müzakerelerindeki temel politik hedefleri ve savunuları, tüm ülkelerdeki ihracat sübvansiyonları, ithalat korumaları ve iç desteklerin azaltılması yönünde olmuştur.

Avrupa Birliğine etkileri

Dünya tarım ticaretinde bir çok üründe uygulanan tarife dışı engeller, GATT ve DTÖ kuralları çerçevesinde tarifelere dönüştürülmüş olsa da, tarifelendirme süreci ile birlikte liberalizasyon politikalarının bir çok ülkede aşındığı görülmektedir. Tarım Anlaşması gereği tarife dışı engellerin tarifelendirmesi ve tarife indirimleri için ön görülen dönemde, uygulanan yüksek tarife oranları, çoğu ülkede sadece koruma sağlamamış ayrıca tarife benzeri uygulamaları (İthalat Teminatları, Dolaylı Vergiler, Görünmeyen engeller v.b.) da getirmiştir. Buna ek olarak temel dönemdeki bağlayıcı tarife oranları mevcut politikalar altında görece yüksek koruma uygulamaları ile

sonuçlanmıştır. Hatta Tarım Anlaşması taahhütlerinde tarifelerdeki en az %15 indirim yapılmasını öngören uygulama döneminin sonunda, bir çok üründe tarife benzeri koruma oranları (özellikle de AB’de 1982-93 yılları arasındaki) ortalama koruma düzeyinin üzerinde kalmıştır (Ingco, 1995).

GATT-DTÖ süreci ve Tarım Anlaşması, AB tarım politikalarında oldukça önemli değişimlere neden olmuştur. Aslında, AB Anlaşma öncesinde 1992’den itibaren uygulamaya başladığı OTP bünyesindeki reformlarla, bu politika değişiminin sinyallerini vermiştir. Tarım Anlaşmasından sonra dünya tarım politikalarındaki değişim eğilimine ve bunun tarımsal piyasalara etkisine karşın, değişimin AB tarımına etkisi, OTP bünyesinde uygulanan çeşitli politika araçlarıyla minimize edilmiştir. Örneğin, AB kendi hububat piyasasını, (hububat ürünlerinde gümrük fiyatının müdahale fiyatının %155’ini geçmemesi biçimindeki Blair House kararlarında olduğu gibi) çeşitli değişken vergiler vasıtasıyla korumaya devam etmiştir. Benzer biçimde meyve ve sebzede uygulanan ithalat vergisi de örnek gösterilebilir. Burada ithalat fiyatı ile giriş fiyatı arasındaki ilişkiye bağlı olarak ithal edilen ürüne değişken/ esnek tarifeler (*Flexible Tarif*) uygulamaya başlanmıştır.⁴⁰

AB, 1992 yılından itibaren başladığı OTP reformları sayesinde, Tarım Anlaşmasının öngördüğü şartların uygulanması sürecinde önemli bir güçlkle karşılaşmamış, aksine diğer ülkelere oranla dünya tarım ticaretinde avantajlı bir duruma gelmiştir. Bu bağlamda, 1992 reformlarının temel amacı; topluluğun aşırı üretim kapasitesinin azaltılması, stok artışlarının önlenmesi, tarım harcamalarının yönetilebilir bir yapıya sokulması ve tarımda küresel rekabet gücünün artırılmasıdır. Bu politikaların uygulama araçları ise, müdahale fiyatlarının indirgenmesi, üretimi kontrol etme mekanizmalarının (alan koruma (*set aside*), kotalar, yaygın tarıma geçiş) oluşturulması, doğrudan gelir desteğine geçilmesi ve bunlara eşlik edici önlemlerin (çevrenin korunması, tarım arazilerinin üretimden ayrılarak ağaçlandırılması) geliştirilmesidir (Günaydın, 2010; 106).

Bu çerçevede müdahale fiyatlarının reform sürecinin öngördüğü biçimde 1992

⁴⁰ Eğer ithalat fiyatı giriş fiyatının % 92’sinden az ise yüksek tarife uygulanmaktadır.

yılından itibaren hububat ürünlerinde %29, sığır ve koyun etinde %15, süt ürünlerinde %5-15 oranında düşürülmesi planlanmıştır. Tablo-3.18’de hububat ürünlerinde müdahale fiyatları indirgenme sürecinde görüldüğü üzere fiyatların 1992’den 2000 yılına kadar 144 euro/ton dan 119 euro/ton düzeyine indirgenmesi hedeflenmiştir. Hedef fiyat ise tarım anlaşması hükümleri uyarınca 1995’den itibaren iptal edilmiş, ortak sınırlarda uygulanan eşik fiyatı ise yine aynı yıldan itibaren müdahale fiyatının %155’i biçimine dönüştürülmüştür (Günaydın, 2010; 107).

Tablo-3.18: AB Hububat Fiyatlarında Değişim (Euro/ton)

Yıllar	Hedef Fiyat	Müdahale Fiyatı	Eşik Fiyatı	DGD
1993-94	156,8	144,90	211,31	30,19
1994-95	144,90	130,41	199,24	42,26
1995-96	132,83	119,19	184,74	54,34
1996-97		119,19	184,74	54,34
1997-98		119,19	184,74	54,34
1998-99		119,19	184,74	54,34
1999-2000		119,19	184,74	54,34
2000-2001		110,25	170,89	58,67
2001-2002		101,31	157,03	63,00
2002-2006		101,31	157,03	63,00

Kaynak: Günaydın G., (2010) s.107

AB’nin müdahale fiyatlarını düşürülmesindeki temel amacı, topluluk içindeki aşırı üretimin, stok artışlarının önlenmesi ve tarım harcamalarının azaltılarak topluluğun rekabet gücünün artırılmasıdır. Düşen tarım ürünleri fiyatlarının tarım gelirlerini azaltmasını engellemek için de 1992 den itibaren üretimle bağlantılı Doğrudan Gelir Desteği politikasını geliştirmiş ve bu ödeneklerin müdahale fiyatlarındaki azalma oranında artırılması hedeflenmiştir. Topluluk 2003’den itibaren OTP’deki yeni reformlarla beraber üretimden bağımsız doğrudan gelir desteği (DGD) politikasını benimsemiştir. Bu politikalar daha önce de değinildiği üzere Tarım Anlaşması hükümlerine göre ticareti bozucu destekler sınıfında yer almamakta ve indirime tabi tutulmamaktadır (Günaydın, 2010; 107).

Diğer yandan, AB diğer ülkelerde olduğu gibi tarife dışı engelleri tarifelendirerek 6 yıl içinde tüm tarifelerde %36 oranında bir indirim uygulamayı, ayrıca iç tüketiminin %5’i oranında minimum pazara giriş olanağı sağlama zorunluluğunu kabul ederken, iç piyasasının bozulma olasılığına karşı özel koruma önlemleri (*Special Safeguard Measures*) alma yetkisine de sahiptir. Tablo-3.14’de görüldüğü üzere bu yetki, maksimum tarife oranlarıyla bazı ürünlerin korunmasına olanak sağlamaktadır.

Ayrıca anlaşma hükümlerine göre ticareti bozucu nitelikte olan tüm iç desteklerin Toplu Destek Ölçütü kullanılarak %20 oranında indirim tabi tutulması öngörülmektedir. Ancak daha önce de değinildiği üzere DTÖ kurallarının esnekliği, destekleme araçlarının Mavi ve Yeşil Kutuda toplanmasına olanak sağlamış ve buna bağlı olarak bu araçlar indirim sürecinden muaf tutulmuşlardır. Gene anlaşma hükümleri doğrultusunda AB ihracat sübvansiyonlarını 6 yıl içinde miktar olarak %24, değer olarak da %36 oranında indirmiştir. İhracat sübvansiyonları topluluğun temel tarımsal sorunlarından biri olan aşırı üretim kapasitesinin azaltılmasında önemli bir araç olarak kullanılmasına karşın sübvansiyon indirimi topluluğun ihracatında bir sorun yaratmamış, tersine AB'nin tarımsal ürün ihracatında artış gözlenmiştir. Bunun en önemli nedenlerinden biri DTÖ kararları doğrultusunda AB'nin rekabet ettiği diğer ülkelerin de sübvansiyon oranlarında indirim gitmesi ve dünya fiyatlarının, AB yurt içi fiyatlarından görece yüksek bir düzeyde seyretmesidir. Bu konjonktürde AB'nin uyguladığı OTP reformları, iç ve dış fiyatlar arasındaki farkın azalmasını sağlarken bu süreç bir yandan ihracat sübvansiyon harcamalarını ve aşırı stokları azaltmış diğer yandan da topluluğun tarım ihracatının artmasını sağlamıştır. Dolayısıyla AB'nin 1992'den itibaren uygulamaya başladığı reformların bu süreçte başarılı olduğu söylenebilir. Bu nedenle Tarım Anlaşması AB tarım piyasalarına ve dünya ticaretindeki konumunda olumsuz bir etki yaratmamış, 2000'li yıllardaki reformlarla beraber elinin daha da güçlenmesini sağlamıştır (Günaydın, 2010).

Doğu ve Güney Doğu Asya'ya etkileri

Tarım Anlaşması sonucu Asya'da tarımsal liberalizasyon süreci ülke ve mal grupları açısından farklılık göstermektedir. Genel olarak bir çok tarımsal üründe koruma düzeyi bir çok Asya ülkesinde önemli derecede azaltılmıştır. Bu çerçevede görece gelişmiş Asya ülkeleri, önemli tarımsal ürünlerde uyguladıkları tarife oranlarını ve ithalat kotalarını düşürürlerken bazı azgelişmiş Asya ülkeleri ise tarımsal piyasalarda liberalizasyona pek istekli olmamışlardır. Tarım anlaşması hükümleri gereği, tüm dünyada olduğu gibi Asya'daki azgelişmiş ülkelere de 10 yıllık bir periyotta önemli bir çok üründe genel ve spesifik tarife uygulamalarına izin verilmiştir. Bu çerçevede bir çok azgelişmiş Asya ülkesinde uygulama dönemi süresince yüksek tarife oranlarının uygulandığı görülmektedir. Örneğin Bangladeş (%200), Pakistan (%100-150),

Hindistan (%100-150), Myanmar (%168) gibi ülkelerde birçok önemli tarımsal üründe tavan düzeyde bağlayıcı tarife oranları uygulanmıştır (Ingco, 1995).

Diğer Asya ülkelerinde olduğu gibi Japonya'da da tarımda yüksek koruma düzeyinin benzer bir biçimde devam ettiği görülmektedir. İthalat miktarı neredeyse 75 milyonluk nüfusunun tüketimine eşit, dünyanın en büyük net gıda ithalatçısı ülkelerinden biri olan Japonya, çok istekli olmasa da planlanan yükümlülükleri dikkatli bir biçimde hayata geçirmiştir. Ancak Pazara Giriş koşulundaki ilerleme oldukça yetersizdir. Bunun nedeni, bir çok OECD ülkesinden daha sıkı kontrol edilen, gıda işleme ve dağıtım ile ilgili sorunlardır. Anlaşma sonrasında Japonya buğday, arpa, süt ürünleri, nişasta, bakliyat ve domuz eti gibi yaklaşık 28 üründe uygulanan tarife dışı engelleri tarifelendirmiştir. Ancak pazara giriş koşulu bu mallar arasında farklılaşmakta ve ithalatçı firmalar pazara girişte yüksek tarife kotaları ile karşılaşmaktadır (Kobayashi, 2000).

Japonya uyguladığı değişken ve sabit vergi sistemleri ile yurt içi fiyatları dünya fiyatlarının üzerinde tutmuştur. Ayrıca tarife ve ithalat kısıtlamalarıyla beraber sürdürülen müdahale fiyatlarıyla bir çok tarımsal üründe geniş ölçüde koruma sağlamıştır. Örneğin ham şeker fiyatı dünya fiyatlarından 8, buğday ve pirinç fiyatları 6 kat daha yüksektir. 2000'den sonra sınır korumaları azaltılmışsa da Tablo-3.14 ve Tablo-3.16'ya bakıldığında pirinç, şeker, buğday ve süt ürünlerinde hâlâ yüksek koruma uygulandığı görülmektedir. Dolayısıyla Tarım Anlaşması sonrası dönemde pirinç, şeker ve süt ürünleri gibi ürünlerde uygulanan yüksek tarifeler pazara girişte önemli bir engel olarak kalmıştır (Kobayashi, 2000).

Japonya gibi G.Kore'de Tarım Anlaşması kurallarını dikkatli bir biçimde uygulamaya çalışmış ve bir çok temel üründe 2000'e kadar aşamalı olarak serbestleşme sürecini gerçekleştirmiştir. Ancak bazı ürünlerde ithalat kotaları ve tarife oranları gereken seviyenin oldukça üzerinde uygulanmaya devam etmiştir. Bununla birlikte, gerekli olan tarifelendirmeler ve müdahale fiyatlarının belirlendiği Devlet Ticaret Ajansı gibi kurumlar bugün bile tarım politikaları üzerinde önemli bir etkiye sahiptir (Sung, 2000).

Tarım Anlaşması öncesinde G.Kore, oldukça yüksek ithalat sınırlamaları, kota ve tarifelere sahiptir; özellikle önemli tarım ve hayvansal ürünlerde yüksek derecede koruma oranları uygulanmıştır. Örneğin 1982-93 yılları arasında buğday (%272), Pirinç (%232), iri taneli hububat (%327), şeker (%139), et (%186), yağlı tohumlar (%338) ve süt ürünleri (%118) gibi ürünlerde koruma oranları ortalama tarife ve eşdeğer diğer uygulamalar oldukça yüksektir. Tarım Anlaşmasından sonra sığır ve dana eti (-%144), domuz eti (-%29), kümes hayvanları (-%17) ve yumurta (-%21) gibi bazı ürünlerde sağlanan koruma düzeyi önemli ölçüde düşürülmüş olsa da, koruma düzeyleri süt ürünleri (%56), arpa (%73), mısır (%132) ve soya fasulyesi (%149) gibi ürünlerde önemli derecede artmıştır (Ingco, 1995).

Asya kıtası oldukça büyük bir alana sahiptir. Ülkeler ise ekonomik büyüklük ve pazar açısından heterojen bir yapıya sahiptir. Örneğin Hindistan nüfus olarak çok kalabalık olmasına rağmen tarımda kendine yeterli bir konumdadır. Bununla beraber tarımda negatif toplu destek ölçümünün söz konusu olduğu birkaç ülkeden biridir. Benzer biçimde Cairns Grubu üyelerinden olan Endonezya, Malezya, Filipinler ve Tayland da tarımda sübvansiyon ya da benzeri destekler uygulamamaktadır. Tayvan ve Vietnam ile birlikte DTÖ ye yeni katılan Çin ise dünyanın önemli tarımsal ürün üreticilerinden biridir. Diğer yandan bölgenin büyük ekonomilerinden olmasına karşın Japonya ve G.Kore tarımsal ticarete önemli korumacı uygulamalarda bulunmaktadır. Ayrıca bölgenin azgelişmiş net gıda ithalatçısı Bangladeş, Laos, Maldiv, Nepal ve Kamboçya gibi ülkeler ise farklı yapılaraya sahiptirler. Tüm bu farklılıklara karşın Asya tarımını diğer dünya bölgelerinden farklı kılan iki benzersiz özelliği söz konusudur. Bunlardan ilki pirinç ekimindeki hakimiyetidir. Dünya pirincinin %97'si Asya'da üretilmektedir. Ancak gene bu pirincin %92'si bölge içinde tüketilmektedir. İkincisi ise tarımın büyük ölçüde küçük işletmelerce yapılmasıdır. Örneğin Hindistan ve Çin'de ortalama olarak aile başına düşen tarım arazisi bir hektar (10 dönüm) kadardır (Sharma, 2005).

Bir çok Asya ülkesinde, DTÖ anlaşması hükümleri gereğince, tarımı liberalize etmek için gelişmiş bir çok ülkeden daha fazla uygulamalar yapılmıştır. Örneğin Hindistan, aşama aşama tüm miktar kısıtlamalarını ve sübvansiyonlu tarımsal ürün ithalatı karşısındaki tüm koruma önlemlerini kaldırmıştır. Ayrıca buğday, pirinç,

yerfıstığı yağı, baklagiller, bazı tarımsal tohumlar ve yağ gibi 1500 civarındaki hassas ürün (*sensitive product*) niteliğindeki ürünlerdeki özel koruma mekanizmalarını 2000 yılından itibaren kaldırarak neredeyse tüm tarımsal ürünlerin ihracatını serbest hale getirmiştir. Bazı Güney Asya ülkeleri ise yıllık %7 oranında bir tarife indirimi uygulamış ve DTÖ'nün %50 ile %300 arasında değişen bağlı tarife oranları kabulüne karşın, tarımsal ürünlerde sadece %46 oranında ortalama tarife oranı uygulamışlardır. Benzer biçimde Sirilanka tarım liberalizasyonunu ilk uygulamaya geçiren ülkelerden biri olarak pazara giriş kolaylığı sağlamış, tarımsal ürünlerde ortalama %35 civarında bir tarife oranı uygulamış ve herhangi ticaret bozucu program, kısıtlama ya da tarımsal destek uygulamamıştır (Sharma, 2005).⁴¹

Ancak yapısal uyum ve liberalizasyon programları Asya tarımını ve tarım politikalarını yavaş yavaş yok etmiştir. Küresel aktörler tarafından bölgeye dayatılan liberalizasyon ve yapısal uyum programları tarımsal üretim kapasitesini düşürerek bölgedeki gıda ve yaşam güvenliğini azaltmıştır. Süreç yoksul Asya köylüsünü borçlandırarak ve daha da yoksullaştırarak tarımsal üretim maliyetlerinin artmasına neden olmuştur. İthalat kısıtlamaları önündeki tüm engellerin kaldırılması, ihracat merkezli bir tarımsal yapıya dönüşümün önünü açmakta bu da bölgedeki gıda ve yaşam güvenliğini tehlikeye atmaktadır. Liberalizasyonun bu ülkelerdeki olumsuz etkisi her ne kadar son yıllarda tersine çevrilmeye çalışılsa da önemli bir başarı gerçekleştirilememiş, ihracatı geliştirmesi yerine Asya ülkelerinin bir çoğu önemli tarımsal üründe net ithalatçı ülke konumuna gelmiştir. Ayrıca işsizliğin yaygınlaştığı, gıda güvenliğinin olmadığı, eşitsizliğin arttığı ve çevresel dokunun bozulduğu bir yapıya dönüşmüşlerdir. Tarımda serbestleşmeden önce Asya'nın tarım ihracatının tüm dünya ticareti içindeki payı yaklaşık %21 civarında iken bu oran serbestleşme sürecinden sonra sert bir biçimde düşerek %12 civarına gerilemiştir. En dramatik düşüş ise %16'dan %5'e gerileyen Çin tarım ticaretinde görülmektedir (Sharma, 2005).

Tarımsal ticaretin liberalizasyonu sürecinin Asya ülkelerinin tarım politikalarına ve üretimlerine olumsuz etkisine ilişkin farklı örnekler de gösterilebilir.

⁴¹ Bu örnekleri Pakistan, Çin, Malezya, Endonezya, Filipin, Tayland vs. gibi çoğaltmak mümkündür ancak genel olarak az gelişmiş Asya ülkelerinin çoğunun DTÖ uygulamaları ya da dayatmaları çerçevesinde tarımlarını büyük ölçüde liberalize ettiği görülmektedir.

Örneğin bölgenin önemli ülkelerinden biri olan Hindistan yağlı tohum üretiminde önemli üreticilerden biridir. 1986-87 yıllarında 11 milyon ton olan yağlı tohum üretimi 1994-95’de iki katına çıkarak 22 milyon ton civarında gerçekleşmiştir. 1995 yılından itibaren ise Hindistan da yemeklik yağ ithalatının serbestleşmesi süreci başlamaktadır. Bu süreç Brezilya, Malezya ve Endonezya gibi önemli bitkisel yağ üreticisi ülkelerin palmye ve soya yağı gibi ürünlerle Hindistan pazarına girmeye hazırlandığı bir dönemde gerçekleşmiştir. Hindistan’daki yemeklik yağ ürünlerin ithalatındaki liberalizasyon sürecinin etkileri ise iki yıl sonra ortaya çıkmış ve ülkede 1996-97 yılında 1 milyar dolarlık yemeklik yağ ithalatı gerçekleşmiştir. bununla beraber Hindistan’ın 1998 ve 1999 da yemeklik yağa uyguladığı tarife oranlarını önce %60’dan %35’e ardından %15’e düşürmesi ve tarife dışı önlemlerin tamamen kaldırılması sorunu daha da büyümüştür. 1997’de 1,02 milyon ton olan yemeklik yağ ithalatı 1998’de iki katından fazla artarak 2.98 milyon tona yükselmiştir. 1999-2000’de ise 5 milyon ton yemeklik yağ ithalatı gerçekleştirerek dünyanın en büyük yağ ithalatçısı konumuna gelmiştir. 2005’de ise Hindistan 3.2 milyar dolar civarında yağ ithal etmiştir. Ilıman bir iklimde yetiştirilen yağlı tohum Hindistan’daki milyonlarca çiftçinin temel geçim kaynağı olması açısından oldukça önemlidir. Liberalizasyon süreci bu çiftçilerin büyük bir kısmının tarım kesiminin dışına itilmesine neden olmuştur (Sharma, 2005).

Hindistan’daki tarımsal dönüşüme benzer bir örnek Sirilanka ve Endonezya için de verilebilir. Serbestleşme süreci Sirilanka’da pirinç, soğan ve patates üreticisi 300.000 çiftçinin işsiz kalmasına, bir çok işçinin intihar etmesine ve iç savaşların yaşanmasına neden olmuştur. Endonezya ise 1990’ların başlarında önemli pirinç ihracatçısı konumundayken, pirince verilen sübvansiyonların %4,4’den %0,7’e çekilmesi, kamu yatırımlarının %18’den %10 düşürülmesi ve kredilerin kaldırılmasıyla beraber artan üretim maliyetleri nedeniyle 1999’da net pirinç ithalatçısı konumuna gelmiştir. Endonezya her yıl 30 milyon ton pirince ihtiyaç duymaktadır (Sharma, 2005). Benzer örnekler Çin, Tayland, Filipin, Vietnam için de verilebilir. Genel olarak tarımda serbestleşme süreci Asya’nın tarımsal yapılarını olumsuz yönde etkilemiştir. Süreç çoğu ülkede, önemli olan tarımsal ürünlerde, ihracatçı konumundan net ithalatçı konuma gelmesine, nüfusunun çoğunun temel geçim kaynağı olan ürünlerde ise dışa bağımlı bir yapıya dönüşmesine neden olmuştur.

Afrika'ya etkileri

Çoğu yazara göre Uruguay Görüşmeleri ve sonrasındaki gelişmeler birçok azgelişmiş Afrika ülkesinin, dünya ticaret sistemine entegrasyonu için önemli bir fırsat yarattığı yönündeyken, gerçekte konuyla ilgili bulgular, Afrika'nın, küresel ekonomi politikalarının klasik kurbanı olduğunu göstermektedir.

Kıtadaki işgücünün yaklaşık %60'ı tarımdan geçimini sağlamakta, tarım GSYH'nın %17'sini oluşturmaktadır ve dış ticaret gelirlerinin %40'ı tarımdan sağlanmaktadır. Buna rağmen çoğu Afrika ülkesinde tarıma ayrılan kaynak bütçelerinin yaklaşık %1'i kadardır (Sharma, 2005). Bununla beraber kıta bazı yapısal sorunları da uğraşmaktadır. Tarımsal verimlik çok düşük, üretim çok yavaş bir biçimde artmakta ve büyük ölçüde artan Afrika nüfusuna yetmemektedir. Gıda yetersizliğinin önemli bir sorun olduğu Afrika'da açlık oransal olarak bir düşüş gösterse de, sayı olarak arttığı görülmektedir. 1990-92 yılları için Afrika'daki aç nüfus 173 milyon iken bu rakam 1997-99 yıllarında toplam kıta nüfusunun yaklaşık %26'sı olan 200 milyona çıkmıştır. Bu dönem içinde tarımsal ürün ithalatı ise ihracat oranından daha hızlı bir biçimde artmaktadır (NEPAD, 2002). 1980'lerden sonra tüm Afrika ülkelerinin 2000'de toplam tarımsal ithalatı 20 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu rakam 2006'da 35 milyar dolar olur iken 2007'de 44 milyar dolara çıkmıştır (FAO, 2010).

Tüm bu genel görünüm altında, DTÖ sürecinin Afrika tarımındaki yapısal sorunları gelecekte daha da derinleştireceği açıktır . Bu etkiyi yaratacak süreç ise DTÖ'nün öngördüğü yapısal uyum ve ekonomik liberalizasyonla yakından bağlantılıdır. Serbestleşme sürecinin gelecekte Afrika tarımı üzerinde daha olumsuz sonuçlar yaratacağı yönünde üç temel neden olduğu söylenebilir. Bunlar, Afrika'da çoğu ülkenin halen yapısal uyum programlarıyla boğuşuyor olması, bir çok Afrika ülkesinin DTÖ'e daha yeni üye olmuş olması,⁴² bir çok Afrika ülkesinin de son on yıldan beri, gerek gıda yardımı gerekse doğrudan ticaret yoluyla olsun, net gıda ithalatçısı konumunda olmasıdır. Tüm bunların yanısıra, bir çok görüşe göre yapısal uyum programları; 1965-1995 dönemi için kişi başına sıfır büyüme deneyimine sahip azgelişmiş tek bölge konumundaki Afrika kıtasında 1980'lerden sonra yaşanan negatif büyüme oranlarının

⁴² 2005'de DTÖ ye üye olan 38 Afrika ülkesinden 22'si çok azgelişmiş ülke statüsündedir.

temel nedenidir. Bu çerçevede yapısal uyum programları Afrika'daki ekonomik canlılığı baltalayan, hem örtük hem de görünür bir biçimde ekonomik liberalizasyon için rakip ülkelerce oluşturulan ve dayatılan politik reformlar olarak görülmektedir. Bu anlamda 1980'den itibaren DB ve IMF'nin, resmi kredi koşullarını, az gelişmiş ülkeler üzerinde ekonomilerini serbestleştirmeleri için resmi olmayan bir baskı aracı olarak kullandığı bilinmektedir. Örneğin, 1980'lerde Alt-Sahra Afrika'ya verilen dış borçların %80'i tarımsal fiyat reformlarına bağlı olarak kullandırılmıştır (Commander, 1989). Afrika tarımının serbestleşmesi sürecinin diğer önemli bir ayağını ise, Afrika'daki bir çok küçük çiftçinin üzerinde olumsuz etki yaratan Tarım Anlaşmasıdır.

Tarım Anlaşması hükümleri gereği 1990'ların ortalarından itibaren gıda güvenliği olmayan bir çok Afrika ülkesi, iç piyasanın altında seyreden dünya fiyatlarının yerel pazarı olumsuz etkilemesine rağmen gıda ithalatına başlamıştır. Bu bir çok açıdan yerel üretimi olumsuz biçimde etkilemiştir. Bu etkilerin nedenlerinden biri Tarım Anlaşması hükümleri gereği her türlü ithalat kısıtlamasının kaldırılmasıdır. 1995'den itibaren ithalat kısıtlamalarının kaldırılması başta Gine, Burkina Faso, Madagaskar, Malawi, Nijer, Mali gibi bir çok Afrika ülkesini olumsuz etkilemiştir. İthalat kısıtlamalarının kaldırılması ile birlikte ihracatçı ülkelerin bazı ürünlerde uyguladığı yoğun sübvansiyon politikası, bu etkinin daha büyük olmasına neden olmuştur. Tüm bunlar ithalatçı ülkedeki düşük tarife oranlarıyla birleştiğinde, yerel tarımsal üretimin ayakta kalması mümkün olmamıştır. Bir çok ülke örneği de bunu doğrular niteliktedir (FAO, 2003).

Örneğin; Senegal'de domates salçası ithalatı 1990-94 döneminde yaklaşık 400 ton iken bu miktar 15 kat artarak 1995-2000'de 6.000 ton olarak gerçekleşmiştir. Aynı dönem içinde üretim ise yaklaşık %50 düşerek 43.000 tondan 20.000 tona gerilemiştir. Burkina Faso'da da domates salçası ithalatı aynı dönemlerde 4 kat artarak 400 tondan 1400 tona çıkmış buna karşın üretim oranı %50 oranında azalarak 22.000 tondan 10.000 tona düşmüştür. Dolayısıyla Senegal ve Burkina Faso'da 1994'den sonra başlayan tarımsal serbestleşme sürecinin yerel domates üretimini olumsuz biçimde etkilediği görülmektedir. Tarım piyasasının serbestleştirilmesinin etkileri Kenya'da daha dramatik bir biçimde ortaya çıkmaktadır. 1980-1990 yılları arasında Kenya süt üretimini %100 den daha fazla arttırarak 179.000 tondan 392.000 tona çıkarmıştır. Ancak 1992'den

itibaren süt piyasasının kontrolsüz bir biçimde ithalata açılması, süt üretiminin 1992'den 1998'e kadar 128.000 tonun altına inmesine neden olmuştur. Süt üretimindeki bu düşüş, dolaylı olarak süt tozu ve diğer süt ürünleri üretiminin de düşmesine, yerel sektördeki küçük üreticilerin tamamının tasfiye olmasına neden olmuştur (FAO, 2003).

Serbestleşme süreciyle beraber gelişmiş ülkelerin yüksek derecede sübvansile edilmiş ürünlerinin, Afrika tarımı üzerindeki olumsuz etkisi oldukça büyük olmuştur. Bunda AB ve ABD'nin tarımsal desteklere aktardığı yüksek kaynakların payı oldukça büyüktür. Özellikle AB tarım politikaları tek başına Afrika süt ihracatını, yaklaşık %90 civarında, canlı hayvan ihracatını %70 civarında ve et ürünleri ihracatını %60 civarında azaltmıştır. Benzer biçimde ABD uyguladığı tarım politikası çerçevesinde pamuk üretimine sağladığı sübvansiyonlarla, Amerikan pamuğunun dünya piyasalarında dört Batı Afrika ülkesinin (Benin, Burkina Faso, Mali, Çad) ürettiği pamuktan 4 kat daha değerli olmasını sağlamıştır. Ayrıca ABD ve AB'nin pamuk üretimlerine uyguladığı sübvansiyonlar her sene Batı Afrika'nın 250 milyon dolar ile 1 milyar dolar arasında bir kayba uğramasına neden olmaktadır. AB, dünya pamuk piyasasında önemli bir aktör olmamasına karşın her yıl yaklaşık 100.000 pamuk üreticisine 1 milyar dolar sübvansiyon sağlamaktadır (Goreux, 2004). Dünya pamuk üretiminin sadece %2,5'ini sağlayan AB, dünya genelinde pamuk üretimine sağlanan sübvansiyonlar içinde %20'lik bir paya sahiptir. Bu anlamda ABD ve AB'nin uyguladığı tarım politikaları pamuk üreticisi Batı Afrika ülkeleri için oldukça kötü sonuçlara neden olmuştur. Örneğin Burkina Faso'nun pamuk ihracatı 1994'den itibaren %50 oranında artmış olmasına karşın pamuktan elde ettiği gelir yaklaşık 60 milyon dolar düşmüştür. Önemli gelir kalemlerinden biri olan pamuk üretiminden elde edilen gelirdeki bu düşüş büyük ölçüde Burkina Faso'daki kırsal yoksulluğun nedenlerinden biridir (OXFAM, 2002).

Gelişmiş ülkelerin uyguladığı tarım politikalarının Afrika ülkeleri üzerindeki diğer olumsuz etkisi şeker üretiminde görülmektedir. Dünyanın en büyük ikinci şeker üreticisi olan AB, şeker sektörüne her yıl yaklaşık 6,2 milyar dolar destek sağlamaktadır. Buna ek olarak her yıl bütçeden 1,3 milyar dolar ihracat sübvansiyonu için pay ayırmaktadır. AB'nin uygulamış olduğu bu destekleme ve ihracat sübvansiyonu politikaları başta G. Afrika, Kenya ve Nijerya gibi bir çok Afrika ülkesini olumsuz etkilemektedir. Örneğin G. Afrika'daki şeker sektörü 2002 yılında AB politikaları

nedeniyle 60 milyon dolar kayba uğramıştır. Bununla beraber sektörde çalışan 250 bin devamlı, 500 bin mevsimlik işçi de bu politikalar nedeniyle olumsuz etkilenmiştir (Sharma, 2005).

Bir bütün olarak Afrika kıtasına bakıldığında, 1995’den sonra tarımsal ticaretin serbestleştirilmesinin, kıta için hayati öneme sahip gıda ve tarımsal ürünlerde dışa bağımlılığının artmasına neden olduğu görülmektedir. Bu bağlamda gıda güvensizliğinin kronik bir sorun olduğu Afrika kıtası tarımın serbestleşmesi sürecinden en büyük zararı gören bölge durumundadır. Tarımsal ürünlere ilişkin dış ticaret dengesine bakıldığında serbestleşme sürecinin Afrika kıtasının tarımsal ürünlerdeki net ithalatçı konumunun yıllar itibariyle dışa bağımlılığını artırdığını göstermektedir. En çok ithal edilen tarımsal ürünlerden bazıları ise buğday, pirinç ve süt ürünleridir. Bölgedeki 50 ülkenin 28’i dünyanın en fakir ülkeleri arasındayken bu ülkelerin 43’ü ise ciddi boyutlarda gıda açığı bulunan ülkelerdir.

Tablo-3.19’da, 1980’lerin başlarında tarımsal ticarete fazla veren Afrika ülkelerinin, tarımsal ticaretin liberalize edilmesinden sonra, daha çok ithalata dayalı bir yapıya doğru ilerlediği görülmektedir. Nitekim 1987-89 yıllarında tarımsal ürün ithalatı 10,3 milyar dolar iken 2000 yılında bu rakam 16,8 milyar dolara 2006’da ise 23,1 milyar dolara yükselmiştir. İhracatın aynı oranda artmaması nedeniyle tarımsal ürün ticaretinde Afrika ülkeleri 1990’ların başından itibaren açık vermektedir. İthalattaki bu artışın arkasında büyük ölçüde Tarım Anlaşması sonrası bir çok tarımsal üründe ithalatın serbest bırakılması, tarımsal desteklerin ve koruma politikaların terk edilmesi ve diğer iç politika uygulamalarının etkili olduğu tespit edilmektedir.

Tablo-3.19: Afrika için Tarımsal Dış Ticaret Dengeleri 1989-2006 (Milyar Dolar)

	1987-89	2000	2006
İthalat			
Doğu Afrika	0,8	1,9	3,9
Orta Afrika	0,8	1	1,8
Kuzey Afrika	5,8	8,6	9,5
Güney Afrika	1,1	2,0	2,5
Batı Afrika	1,8	3,3	5,4
Toplam	10,3	16,8	23,1
İhracat			
Doğu Afrika	3,4	3,5	4,1
Orta Afrika	0,5	0,6	0,7
Kuzey Afrika	1,2	1,6	2,5
Güney Afrika	2,7	2,3	2,4
Batı Afrika	2,4	4,1	4,5
Toplam	10,1	12,1	14,2
Dış Ticaret Dengesi	-0,2	-4,7	-8,9

Kaynak: FAOSTAT, 2010

Latin Amerika'ya etkileri

Afrika ve Asya gibi Latin Amerika da ekonomik gelişmişlik ve pazar büyüklükleri açısından heterojen bir yapıya sahiptir. Bu nedenle serbestleşme sürecinin etkileri de ülden ülkeye farklılık göstermektedir. Latin Amerika dünya genelinde patates, tatlı patates, mısır, fasulye gibi bir çok ürünün üretilmesinde önemli bir yere sahiptir. Tarımsal üretim yanında, tarıma dayalı sanayi de Latin Amerika ülkeleri için merkezi bir önem taşımaktadır. Toplam nüfusun yaklaşık %25'i olan 125 milyon insan, doğrudan ya da dolaylı olarak tarıma bağlıdır. Ortamla olarak doğrudan ve dolaylı tarımda istihdam edilen nüfusun oranı, Guatemala'da %52, Bolivya'da %47, Honduras'da %40, Paraguay'da %39, Peru'da %36, El Salvador'da %36, Ekvator'da %33 düzeyindedir. Benzer biçimde tarımsal üretim ulusal ekonomide ağırlıklı bir öneme sahiptir. 2000'li yılların başlarında Arjantin, Şili, Kolombiya, Brezilya, Peru, Venezüella gibi ülkelerde ekonominin itici gücü olarak tarif edilmekte ve tarımsal çıktıdan elde edilen gelir birçok sektörün geliştirilmesi için kullanılmaktadır. Büyük ölçekli tarım, bölge ülkelerinin çoğu için önemli ihracat gelirleri sağlarken, küçük ölçekli tarım, bölge için istihdam ve gelir getirici faaliyetlerin belkemiğini oluşturmaktadır. Küçük ölçekli tarımda yaratılan gelir ayrıca eşitsizlikleri azaltmada yardımcı olurken, emek yoğun biçimde üretilen temel gıda maddelerine olan talebi daha da attırarak, dövize bağımlılığın da azaltılmasına yardımcı olmaktadır (Bonilla ve Reca 2001).

Liberalizasyon süreci, diğerk bölgelerde olduğu gibi Latin Amerika'da da tarımsal yapıda değışime neden olmuştur. Sürecin ilk etkisi tarımsal üretimde gıda ürünlerinden nakit ürünlerine (*food crops to cash crops*) doğru gerçekleşen değışimdir. Bu çerçevede meyve, sebze ve yağlı tohum gibi önde gelen ihraç ürünleri, kahve, şeker, tahıl ve süt gibi daha geleneksel ürünlerin yerini almıştır. Dolayısıyla ihraç değeri olan yağlı tohum gibi ürünlerin tarımsal ihracata olan katkısı artarken, tahıl ve süt gibi daha yerel ürünlerin ithalatı da artan talep nedeniyle artmıştır. Bu değışimlerin temel nedeni ise büyük ölçüde liberalizasyon doğrultusunda gerçekleştirilen yapısal uyum politikalarıdır.

FAO verilerine bakıldığında, DTÖ süreciyle beraber bölgedeki tarımsal dış ticaretin oldukça dengesiz bir biçimde dağıldığı görölmektedir. Bölgede özellikle, Brezilya, Şili, Arjantin Bolivya gibi bazı ülkeler tarımsal ticarete dış fazla vermektedir. Ancak bu ülkelerin tamamında çevresel etkiler nedeniyle tarımsal ticaret artışı sürdürülebilir nitelikte değildir. Diğer yandan DTÖ süreci Meksika, Peru, Venezüella gibi diğer ülkelerin durumlarının daha da kötüleşmesine neden olmuş ve bölgede makro ekonomik eşitsizliğin artmasında önemli bir rol oynamıştır (FAO, 2010).

DTÖ tarım anlaşması, bir çok bölgede olduğu gibi Latin Amerika'da da, yerel üreticilere daha iyi pazara giriş koşulları, daha yüksek fiyatlar ve daha iyi yaşam sağlayacağı biçiminde sunulmasına karşın DTÖ sürecinin getirdiğı serbestleşmenin etkileri 30 yıldır söylenenin tam tersi bir etki yaratmış ve varolan eşitsizliğin artmasına neden olmuştur. Bunun temel nedenlerinden biri sürecin tamamen gelişmiş ülkelerin lehine işletilmiş olmasıdır. Bu anlamda uygulanan politikalar büyük ölçüde gelişmiş ülkelerdeki büyük tarım şirketlerinin çıkarlarına hizmet edecek biçimde gelişmiştir. Örneğin, bölge için önemli tarımsal ürünlerden olan mısır, soya fasulyesi, pamuk ve et gibi ürünlerde AB ve ABD'nin serbestçe uyguladığı destekleme politikaları, büyük tarım şirketlerine, bölgeyle yapılan ticarete büyük fiyat avantajı sağlamış ve ortalama tarifelerin %14 olduğu Latin Amerika tarım üreticilerini bu ucuz ithalata karşı savunmasız bırakmıştır. Genellikle bu durumda büyük çiftçiler, seri üretim yapan uluslararası şirketlerle birleşerek hayatta kalabilirken, küçük çiftçiler ucuz ithal ürünlerle rekabet edemeyerek kendi tarım pazarları dışına itilmiş, tasfiye olmuştur.

Örneğin Jamaika ve Peru gibi bir çok azgelişmiş Latin Amerika ülkesi için önemli bir sektör olan süt ve süt ürünleri endüstrisi, AB'nin fazlasıyla desteklenmiş ucuz tarımsal ürün ihracatı nedeniyle istikrarsız bir yapıya sürüklenmiştir. Jamaika süt endüstrisi, ilk olarak 1992 yılında hükümetin, DB ve IMF uyum politikaları çerçevesinde, ithalatı serbestleştirmesiyle beraber sıkıntılı bir dönemece girmiş, yerel çiftçiler, sübvansiyon edilmiş ithal süt ürünleriyle karşı karşıya kalmıştır. 2000 yılında Jamaika'ya ithal edilen süt tozunun yaklaşık üçte ikisi AB tarafından gerçekleştirilmiştir. AB süt endüstrisine yılda 16 milyar dolar destek sağlamaktadır, ki bu oran Jamaika'nın süt üretiminden elde ettiği gelirin neredeyse dörtte katı kadardır. AB, uyguladığı ortak tarım politikası sayesinde, süt endüstrisindeki aşırı üretim sonucu oluşan düşük fiyatları ihracat sübvansiyonları ile destekleyerek, bu ürünleri dünya piyasalarına satmaktadır. Jamaika'daki gıda şirketleri ise ucuz süt ürünleri nedeniyle yerli üretici yerine ithal süt ürünleri alımına yönelmiş, bu durumda küçük üreticinin üretimi 2001'den 2003'e kadar 300 bin litre azalmış ve üreticilerin çoğu piyasa dışına itilmiştir. Tarımda serbestleşme süreci Peru'da da benzer etkilere neden olmuştur. Serbestleşmeyle beraber Peru'da sığır eti, domuz eti ve süt ürünleri gibi üç önemli sektördeki ithalat kısıtlamalarının kaldırılması, bu sektörlerdeki üretimin azalmasına ve küçük üreticinin olumsuz biçimde etkilenmesine neden olmuştur (Sharma, 2005).

Bir çok Latin Amerika ülkesi ise özellikle meyve ve tropikal ürünlerde önemli derecede rekabet gücü elde etmeyi başarmıştır. (Örneğin Brezilya; elma ve üzüm, Şili; kivi, ahududu, ve böğürtlen, Kolombiya, Honduras ve Dominik Cumhuriyeti; muz, mango ve ananas, Arjantin; armut, turuncgiller, Meksika; muz, elma ve avokado gibi). Ancak buna rağmen AB'nin büyük miktarlarda sübvansiyon ettiği meyve sektörüyle ağır bir rekabetle karşılaşmaktadırlar. AB meyve ve sebze ürünlerine sağladığı sübvansiyonların yanı sıra, promosyon ve pazarlama desteği de sağlamaktadır. 2001 yılında AB'nin taze meyve ve sebzeye yapmış olduğu ihracat sübvansiyon miktarı 117 milyon, ihracat iadesi ise 36 milyon Euro'dur. 2001 yılı için AB'nin sektöre uyguladığı toplam sübvansiyonlar ise 156 milyon Euro'yu bulmaktadır. Bu destekler Latin Amerika için önemli ihraç geliri sağlayan meyve sebze ve tropikal ürün ticaretini önemli derecede etkilemektedir (FAO, 2004).

Bölgedeki iki önemli tarım ihracatçısı olan Brezilya ve Arjantin'de ise

serbestleşme sürecinin tarımsal yapılara etkisi daha farklı bir biçimde gerçekleşmiştir. Brezilya'da artan ithalatla beraber tarım şirketlerinin büyümesi, küçük çiftçi topluluklarının marjinalize olmasına neden olmuştur. Dünyanın dördüncü en büyük tarım ihracatçısı olan Brezilya'da 20 milyar dolarlık ihracat pazarına büyük çiftlikler ve tarım şirketleri hakimdir. Örneğin soya, portakal suyu, tavuk ve et ürünleri pazarının %40'ına birkaç uluslararası şirket sahiptir. Tarım gelirleri ise Brezilya'nın GSMH'sının yaklaşık %26'sını oluşturmaktadır. Dolayısıyla tarımsal gelirlerin bu ülke ekonomisindeki yeri oldukça önemlidir. Örneğin 1980'lerde soya üretiminden elde edilen gelir 395 milyon dolar iken, 2001 yılında bu rakam 2,6 milyar dolara çıkmıştır. Ancak ilginç olan soya ihracatın %95'inin ülkedeki uluslararası ya da yabancı ortaklı 35 ihracatçı firma tarafından gerçekleştiriliyor olmasıdır. 1980 öncesi temel olarak küçük çiftliklerde büyük ölçüde aile işletmelerince üretilen soya, tarımsal dönüşümle ve büyük şirketlerin ülke tarımında söz sahibi olmasıyla beraber 1000 hektardan büyük kapitalist çiftliklerde üreilmeye başlamış ve üretim daha teknoloji yoğun bir hal almıştır.

Tarımsal ticaretin serbestleştirilmesinden sonra Brezilya'nın tarımsal ticarete önemli bir artış yakalamış olmasına karşın, eşitsizliklerin de küçük çiftçilerin aleyhine arttığı görülmektedir. Brezilya çiftçilerinin yaklaşık %40'ı tarım arazilerinin sadece %1'ini paylaşırken, en zengin %20'lik kesim arazilerin %88'ine sahiptir (Coralie, 1998). Kapitalizmin kutsal adaleti, 1980'den itibaren 30 milyon tarım işçisinin tarım sektöründen ayrılmasına neden olmuştur. Daha çarpıcı bir sonuç ise Brezilya'nın önemli tarımsal ürün ihracatçısı ülkelere biri olmasına rağmen, yaklaşık 31,5 milyon insanın açlık çektiği gerçeğidir. Kimi kaynaklar ise Brezilya'da nüfusun %28'inin yeterli gıdaya ulaşamadığını vurgulamaktadır (FIAN, 2000).

Brezilya gibi Arjantin'de de tarım serbestleşmeyle beraber uluslararası şirketlerin kontrolüne geçmiştir. Bunun en çarpıcı örneklerinden birini soya üretimi oluşturmaktadır. Arjantin'de 1970'lerde genellikle küçük çiftçilerce 9500 hektarlık bir alanda yapılan soya üretimi, 1990'larda uluslararası şirketlerin denetimine girmiştir. Soya üretimi 1996'da 5,6 milyon hektara, 2001'de 10,4 milyon hektara, 2003-2004'de ise 14 milyon hektara ulaşmıştır. Tüm bu üretimin %95'i ABD şirketi olan ve genetik

tarımın anası sayılan Monsanto⁴³ firmasına ait genetik mühendisliği ürünü Roundup Ready ve türevleri olan tohumlarla yapılmaktadır. Arjantin’de soya üretiminin uluslararası şirketlerce, büyük çiftliklerde yapılmaya başlaması, önemli ekonomik sonuçlara da neden olmuştur. Bunlardan ilki, yerli üretici kitlesel ve ucuza üretilen tarımsal ithalat karşısında fazla dayanamamış, ya üretim sürecinden tamamen çekilmiş ya da daha büyük üreticilere eklenmiştir. Ayrıca Arjantin hükümetinin soya üretimini aktif olarak desteklemesi ve sübvansesi nedeniyle, yerli üreticinin büyük bir bölümü çiftliklerini geleneksel ürünlerin yerine soya üretimine ayırmıştır. Bu süreçte Monsanto firması ise kitlesel üretim için danışmanlık, tohum, makine ve kredi sağlamıştır. Tüm bu sürecin kombinasyonu ise diğer tarım üretimlerini ortadan kaldırarak, ülkenin tarım arazilerini soya monokültür’üne dönüştürmesi olmuştur (Joensen ve Semino, 2004). İkincisi ise soya üretimi sadece besin ürünleri üretimini ortadan kaldırmakla kalmayıp orman arazilerine de yayılmıştır. 1999-2003 yılları arasında Arjantin’de bir milyon hektar alan soya üretimi için ormansızlaştırılmıştır. Bunun Arjantin için hem çevresel hem sosyal etkileri oldukça önemlidir. Üçüncüsü ise soya monokültürünün diğer tarım ürünlerinin yerini almasının kırsal yapıda önemli değişimlere neden olmasıdır. Örneğin meyve ve sebze üretimi için 70 ya da 80 tarım işçisi istihdam edilebilecekken, teknoloji yoğun soya üretimi için gerekli olan işçi sayısı 3 ya da 4 kişidir. Bu nedenle Arjantin kırsal alanından 300 bin çiftçi kent varoşlarına göç etmek zorunda kalmıştır (Joensen ve Semino, 2004).

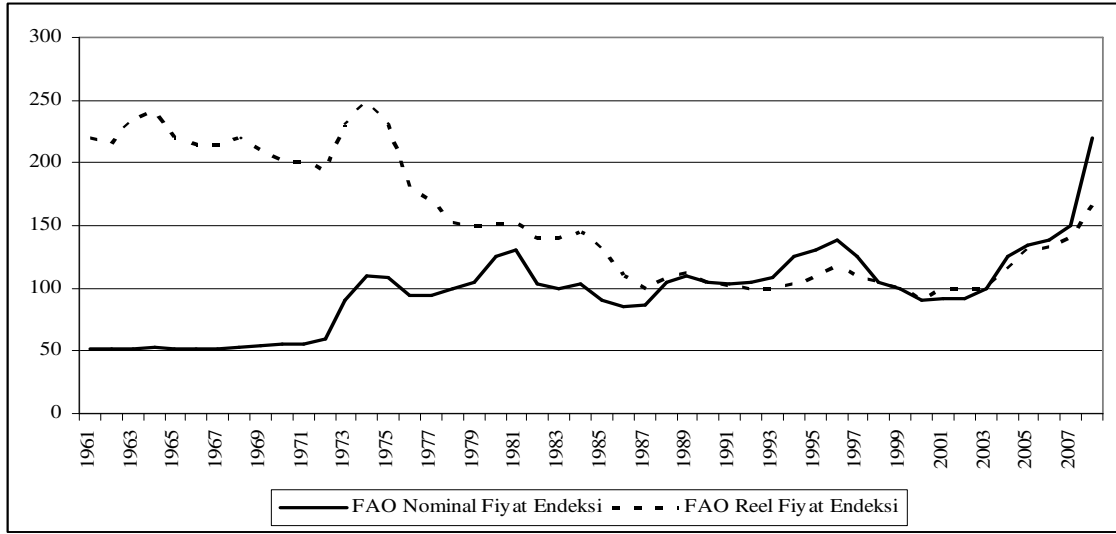
Neo-liberal politikaların Arjantin tarımsal yapısına etkisi oldukça açıktır ve soya gibi diğer ürünlerde de benzer örnekler gösterilebilir. Genel olarak daha çok ihracat geliri elde etmek amacıyla tarımsal üretimde yaşanan bu dönüşüm, sadece Arjantin için değil Brezilya ve diğer birkaç Latin Amerika ülkesi için de kırsal hayatın önemli ölçüde değişmesine neden olmuştur. Bu süreçte bir çok küçük çiftçi temel geçim araçlarından mahrum kalırken, gıda güvenliği ortadan kalkmış, yaşamsal öneme sahip ürünlerde ise dışa bağımlı bir yapı ortaya çıkmıştır.

⁴³ Arjantin’de soya fasulyesi tohumlarının dağıtım lisansını 1996’da Monsanto firması almıştır, firma ayrıca Arjantin’de soya dışında mısır, pamuk, ayçiçeği ve buğday üretiminde de tohum sağlamaktadır. Monsanto dünya pazarının %60’ını kontrol altında tutmaktadır.

3.3.3. Serbestleşme sürecinin dünya tarım piyasalarına olası etkileri

Tarımsal ticaretin serbestleşmesi süreci ve özellikle bu sürecin iki önemli dönüm noktası olan Tarım Anlaşması ve Doha görüşmeleri, önceki bölümlerde değindiğimiz ülke örneklerinde de görüldüğü üzere, net gıda ithalatçısı azgelişmiş ülkeleri önemli ölçüde olumsuz yönde etkilemiştir. Sürecin en büyük etkisi de ülkelerin tarımsal yapıları üzerinde gözlenmektedir. Küresel kapitalizmin devamlılığını garantileyen eşitsiz gelişim süreci, bir çok ülkenin ya da bölgenin üretim yapılarını, üretim ilişkilerini ve tarımsal dış ticaretlerini yani bir bütün olarak tarımsal yapılarını doğrudan etkilemiştir. Bu anlamda kapitalizm neyin, nasıl ve ne zaman üretileceğini ya da üretilmeyeceğini, kime ve ne kadar satılacağını piyasa koşulları altında sert bir biçimde belirlemektedir. Bu bağlamda tarımsal yapılardaki olumsuz değişim, bir çok ülkenin özellikle temel gıda maddelerinde dışa bağımlılıklarının artmasına neden olmuştur. Ayrıca, bu süreç, temel tarımsal ürünlerin fiyatlarının da yükselmesine neden olmuştur. Örneğin buğday ve hububat ürünleri, et ürünleri, süt ve süt ürünleri, yemeklik yağ ve şeker gibi temel gıda maddelerinin fiyatlarındaki artış trendi, bir çok gıda ithalatçısı azgelişmiş ülkenin yüksek faturalar ödemesine, büyük ölçüde bu ülkelerdeki gıda güvenliğinin azalmasına ve bir çok bölgede kronik açlığın ortaya çıkmasına ya da artmasına neden olmuştur. Bu etkilerin gelecek yıllarda da devam etmesi ve ciddi gıda krizleriyle karşılaşılması muhtemeldir (Healy, Pearce ve Stockbridge, 1998).

Dolayısıyla tarımsal serbestleşmenin en önemli etkisi, dünyanın büyük bir kısmını oluşturan azgelişmiş ülkelerdeki tarımsal yapıları büyük ölçüde tahrip etmesidir. Bununla birlikte fiyatlardaki artış süreci, bir çok ülkede gıdaya ulaşımı engellemiş ve gıda güvenliğinin ortadan kalkmasına neden olmuştur. Bu etkilerin kombinasyonu, küresel bir gıda krizinin belirtileri olarak görülebilir. Bu bağlamda ilk olarak küresel gıda krizinin temel nedenleri üzerinde durulması ve daha sonra bunun olası etkilerinin ele alınması anlamlı olacaktır.

Graifk-3.2: FAO1961-2009 Gıda Fiyat Endeksi

Kaynak: FAO (2009): The State of Food Insecurity in the World 2008

İnsan oğlu tarihsel süreç içinde çeşitli dönemlerde de gıda kriziyle karşı karşıya kalmıştır. Ancak hiçbir kriz döneminde, son 10 yılda olduğu gibi gıda fiyatlarındaki hızlı artış ve açlık oranlarındaki hızlı yükseliş (her ne kadar tarım ve gıda üretimi artıyor olsa da) trendi eşlik etmemiştir. Bu anlamda ilk olarak Grafiğ-3.2’de 1961-2009 yılları arası gıda fiyat endeksindeki değişime bakılacak olursa, 2005’den itibaren gıda fiyatlarının çok hızlı bir artış sürecine girdiği görülmektedir. Gıda fiyatlardaki artışın bir çok nedeni olmasına karşın, günümüzde bunlardan en önemlisinin petrol fiyatlarının yükseliş olduğu söylenebilir. Petrol fiyatları, girdi üretimi, tarım ürünleri işleme süreci ve nakliye sürecindeki, enerjinin artan gerekliliği nedeniyle, dorudan ya da dolaylı olarak bir çok yolla gıda fiyatlarını etkileyebilmektedir. Fiyatlardaki artışın diğer bir nedeni ise gıda ürünleri üretim alanlarının (özellikle mısır ve ayçiçeği) biyoyakıt üretimine ayrılmasıdır. Her ne kadar, ABD biyoyakıt üretimindeki artışın gıda fiyatlarını %3 ün altında bir oranda artıracakını iddia etse de Dünya Bankası’nın 2008 raporuna göre biyoyakıt üretiminin dünya gıda fiyatlarında %75’e varan bir artış yaratacağı tahmin edilmektedir (WorldBank, 2008). ABD, AB ile birlikte dünyanın en büyük biyoyakıt üretimine sahiptir. İngiltere’deki tüm petrol türevlerinin yaklaşık %2,5’i biyoyakıttan oluşmaktadır. Bu oranın 2020 sonunda %10’a çıkması beklenmektedir. Bazı tahminlere göre her yıl 100 milyon ton tahıl, yakıtı dönüştürülmektedir. 2007 yılında dünyada toplam tahıl üretiminin 2 milyar ton civarında olduğu düşünülürse bunun %5’i biyoyakıt üretimine ayrılmaktadır. Bununla birlikte sadece ABD’de 2006’dan beri 8 milyon hektar mısır, buğday, soya ve diğer ürünler hayvan yemi ve biyoyakıt üretimi için

kullanılmıştır. 2008’de ise tahıl üretiminin %18’i biyoyakıt üretiminde kullanılmıştır. Brezilya ise dünyanın en büyük ikinci etanol⁴⁴ üreticisi ve ihracatçısıdır. Büyük miktarlarda mısır, soya şeker kamışı, Brezilya’da biyoyakıt üretimi için kullanılmaktadır. Yüksek ticari getirisi nedeniyle, Brezilya’da bir çok çiftçi son yıllarda ürünlerinin büyük kısmını biyoyakıt üretimine ayırmaktadır. Bu ise Brezilya’da her geçen yıl daha çok insanın daha az gıdaya ulaşması anlamına gelmektedir (Singh, 2009).

Bazı kaynaklara göre gıda fiyatlarındaki artışın bir diğer nedeni de dünya nüfusunun beklenmedik bir biçimde artıyor olmasıdır. Bunlara göre nüfus artışı gıda talebini ve dolayısıyla girdi olarak kullanılan tarım ürünleri talebini artırmaktadır.⁴⁵ Ancak, FAO’nun araştırmaları mevcut tarımsal üretimin dünya nüfusunu beslemeye yeterli olduğunu ve kişi başı mevcut gıda talebinin 1,5 katı fazlasının sağlanabileceği yönündedir (Singh, 2009). Gerçekte de son 20 yıllık gıda üretim artış hızı yıllık %2 civarında iken Dünya Bankası verilerine göre dünya nüfusunun artış oranı yılda %1,2 civarındadır. Bununla beraber son yıllarda tüketim alışkanlıkları değişmiş⁴⁶ ve tarımsal girdilere olan talep artmış olsa da bir milyar insanın kronik açlık çektiği düşünüldüğünde gıda üretiminin dünya nüfusunu beslemede yetersiz olduğu değil gıda ve tarımsal ürün tüketiminin gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasında adaletsiz bir biçimde dağıldığı ortaya çıkmaktadır.

Gıda fiyatlarındaki artışın diğer bir nedeni ise küresel iklim değişikliği olarak görülmektedir. Bunun neden olduğu düzensiz hasat, sel ya da kuraklık gıda üretimini azaltmaktadır. Örneğin dünyanın en büyük buğday üreticilerinden biri olan Avustralya’da 1990’ların sonunda başlayarak altı yıl süren kuraklık, gıda arzında önemli bir azalmaya neden olmuştur. Ancak bu tek başına gıda fiyatlarının yükselmesi için yeterli değildir.

⁴⁴ Ethanol benzinle karıştırılıp kullanılabilen, genellikle mısır ya da seker kamışından elde edilen alternatif bir yakıt türüdür

⁴⁵ International Food Policy Research Institute (IFPRI), World Bank, Population Resource Center (PRCDC) gibi bazı kuruluşlarca yapılan araştırmalar, dünya nüfusundaki artış trendinin, gıda talebini artırdığını ve mevcut tarımsal üretimin artan nüfusu besleyemeyeceği yönündedir.

⁴⁶ Son 10 yılda gıda tüketiminin et ürünleri yönünde artması değişen tüketim alışkanlıklarına örnek gösterilebilir. Talebin et tüketimi yönünde değişimi, et üretimi için kullanılan tarımsal ürünlerin kullanımını artırmaktadır. Yemlik olarak tahıl ürünlerinin kullanılması buna örnek gösterilebilir. 1kg et üretimi için 7 kg tahıl gerekmektedir.

Tablo-3.20: Seçilmiş Tarımsal Ürün Grupları Küresel Üretim Miktarı ve Ekim Alanları (1000Ton, 1000 Ha)

	2005	2006	2007	2008	2009
	Üretim Miktarı				
Tahıl	2,267,775	2,235,795	2,353,651	2,520,699	2,489,301
İri Taneli Hububat	1,006,540	991,813	1,084,237	1,151,418	1,128,697
Meyve	528,764	550,089	561,069	579,926	587,670
Sebze	871,004	901,359	913,723	931,850	941,148
	Ekim Alanı				
Tahıl	690,103	681,380	698,078	712,226	708,494
İri Taneli Hububat	315,341	313,819	325,474	330,216	321,636
Meyve	52,697	54,023	54,867	55,011	55,606
Sebze	50,825	52,222	52,745	53,709	54,738

Kaynak: FAOSTAT, 2010

Tablo-3.20'ye bakılacak olursa dünya genelinde önemli tarımsal ürünlerin üretiminde bir azalma olmadığı görülecektir. Dolayısıyla fiyatlardaki artışın nedeni üretim miktarı ya da stoklardaki azalmadan ziyade, dünya tarım piyasalarındaki (özellikle ABD ve AB) spekülasyon hareketleridir.

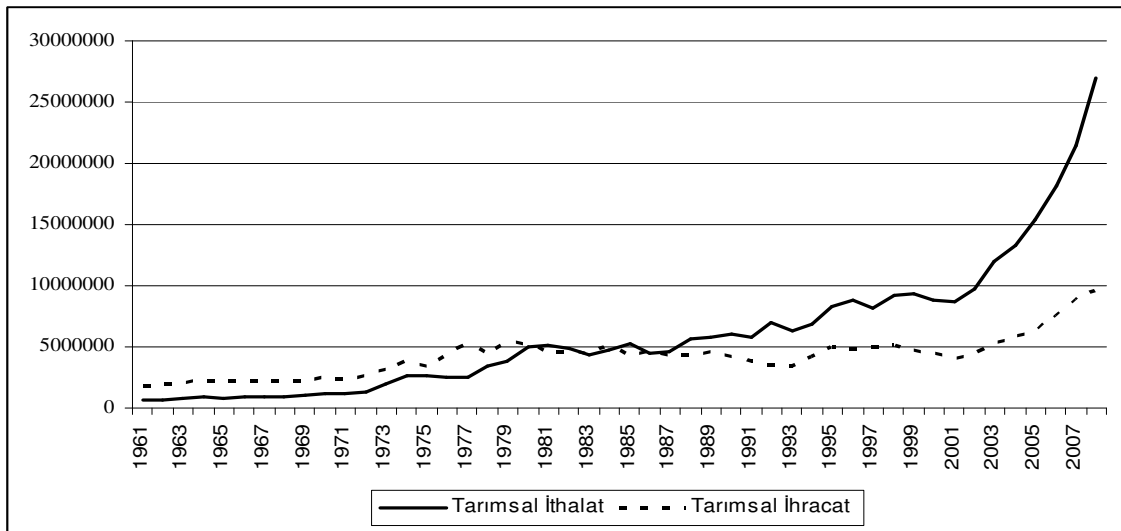
Tarım piyasalarındaki spekülasyon hareketleri ölçmek ya da değerlendirmek güç olsa da, fiyat beklentilerinin gerçekleşen fiyatları etkilediği günümüzde, tarım piyasalarında dalgalanmaların gerçekleşmesi ve spekülasyonların olması doğaldır. Çünkü tarımsal üretim miktarı düşmemiş olsa da, aracı kurumların tarımsal ürünlere ilişkin gelecek alımları, çiftçiler için fiyat garantisi sağlarken, spekülasyonlar yapay arz krizleri sayesinde yüksek kazançlar sağlamaktadır. Bu nedenle küresel aktörlerin gıda ürünlerine ilişkin spekülasyon davranışlarının, gıda fiyatlarındaki yükseliş trendinin diğer bir nedenini oluşturduğu söylenebilir (Sanders, Irwin ve Merin, 2008).

Tablo-3.20 ve Grafik-3.2'ye birlikte bakıldığında, hem üretim miktarının hem ekim alanlarının artmasına rağmen fiyatlardaki yükselişin de devam ettiği görülmektedir. Nitekim OECD, FAO ve USDA gibi organizasyonlar, gıda fiyatlarındaki bu artış trendinin önümüzdeki 10-15 yıl içinde devam edeceği yönünde tahminde bulunmaktadır. Bu tahminlere göre 2005 fiyat düzeyiyle karşılaştırıldığında 2016-17 yılları için mısır fiyatlarının %40, buğday fiyatlarının %20 ve pirinç fiyatlarının %17 daha fazla olması beklenmektedir. Bu süreçten en çok etkilenecek ülkelerin ise az gelişmiş ülkeler olması muhtemeldir. Bu ülkelerin büyük bir kısmında nüfusun kırsal kesimde yaşadığı ve gelirlerinin büyük bir kısmının gıda tüketimine ayrıldığı düşünülürse gıda fiyatlarındaki artış, büyük ölçüde bu ülkelerin tüketimlerini olumsuz

yönde etkileyecektir. Fiyatlardaki arşın en iyimser tahminle kısa vadede az gelişmiş ülkelerin gelirlerini %25, gıda tüketimlerini %20 civarında azaltacağı; orta vadede ise gelirlerini %11, gıda tüketimlerini %8 azaltacağı yönündedir. Bu nedenle gelecek yıllar için küresel gıda krizinin boyutlarının özellikle az gelişmiş ülkeler aleyhine daha da derinleşecek olması muhtemeldir (ODI 2008).

Diğer önemli bir husus ise, dünya nüfusunun artma eğiliminde olmasıdır. Birleşmiş Milletler'in nüfus projeksiyonu dünya nüfusunun 2015'de 7,2 milyar, 2030'da 8,3 milyar, 2050'de ise 9,3 milyara ulaşacağı yönündedir (UN, 2008). Dünya nüfusunun gelecek otuz yıl için artıyor olması, eğer tarım arazilerinin etkin kullanımı sağlanırsa gıda güvenliği açısından önemli bir sorun yaratması beklenmemektedir. Ancak iklim değişikliğiyle beraber dünyanın giderek artan enerji ihtiyacının karşılanması için verimli tarım alanlarının ve tarımsal ürünlerinin (ayçiçeği, soya, mısır gibi) artan oranda biyoyakıt üretimine ayrılması, ayrıca orman alanlarının bu amaçla tahrip edilmesi gibi değişkenlerin denkleme dahil edilmesi, gelecekte önemli fiyat artışlarına, gıda krizlerine, daha çok açlığa ve hatta gıda savaşlarına neden olması kaçınılmazdır (FAO, 2003a).

Grafik-3.3: Az gelişmiş Ülkelerde Tarımsal Dış Ticaret 1961-2009 (Milyon \$)

Kaynak: FAO (2003a): World Agriculture: Towards 2015/2030

Not: Tarımsal dış ticaret dengesindeki değişim 49 az gelişmiş ülkeyi kapsamaktadır.

Gelecek yıllarda bu süreçten en çok etkilenen ülke gruplarının az gelişmiş net gıda ithalatçısı ülkeler olması kaçınılmazdır. Grafik-3.3'de az gelişmiş ülkelerin tarımsal ürün ticaretinde 1980'lerin sonlarına doğru tarımsal ürün ihracatçısı

konumundan net tarımsal ürün ithalatçısı konumuna geldikleri görülmektedir. Bu sürecin en önemli nedeni daha öncede değinildiği üzere 1980'lerden sonra hızla gerçekleşen tarımsal ticaretin serbestleşmesi ve bu çerçevede uygulanan yapısal uyum politikalarıdır. Grafikte bu dönemden sonra azgelişmiş ülkelerin tarımsal ürün ithalatına bağımlılığının artarak devam ettiği görülmektedir.

Diğer yandan FAO'nun 2015 ve 2030'a ilişkin projeksiyonuna göre bu yapının azgelişmiş ülkeler lehine değişmeyeceği tahmin edilmektedir. Tablo-3.21'de bazı ürün grupları açısından azgelişmiş ülkeler ile gelişmiş ülkeler arasındaki tarımsal ürün ticaretindeki değişime bakıldığında, azgelişmiş ülkelerin daha çok hububat, tahıl grubu, süt ürünleri ve et gibi ürünlerde net ithalatçı olduğu ve bu eğilimin giderek arttığı görülmektedir. Bununla beraber, tropikal ürünler, sebze ve meyve gibi ürün gruplarında ise ihracatçı konumlarını sürdürmektedirler. Diğer dikkat çekici bir nokta ise aynı Tablo'da yer alan gelişmiş ülkelerin özellikle et, süt, hububat ve meyve sebze ürün gruplarına uyguladığı yüksek üretici destekleridir. Üretici destekleri daha önce de değinildiği üzere uluslararası ticarete gelişmiş ülkeler lehine eşit olmayan bir küresel rekabet sağlamaktadır.

Tablo-3.21: Azgelişmiş ve Gelişmiş Ülkeler Arasındaki Tarımsal Ticaret Akışı

	Azgelişmiş Ülkelerde Net Tarımsal Ticaret (Eksi değerler Net ithalat, Artı Değerler İhracatı Fazlasını Göstermektedir.)					Kümüla tif Değişim (%)	OECD Tarım Destekle ri
	1961/63	1979/81	1997/99	2015	2030	1997/99- 2030	PSE 1998/00
	Milyar Dolar (Cari Fiyatlar)			Milyar Dolar 97/99			
Toplam Tarımsal Ürünler	6,68	3,38	-0,23	-17,6	-34,6		258,5
Toplam Gıda Ürünleri	1,14	-11,52	-11,25	-30,7	-50,1	+345	
Hububat (Pirinç Hariç)	-1,57	-14,25	-17,40	-31,9	-44,6	+156	40,0
Buğday	-1,53	-10,45	-10,30	-17,3	-23,5	+128	18,1
İri Taneli Hububat	-0,04	-3,80	-7,10	-14,7	-21,1	+195	21,9
Et Ürünleri	0,22	-0,56	-1,18	-3,4	-5,8	+389	49,1
Süt Ürünleri	-0,37	-3,36	-5,65	-8,4	-11,1	+97	44,9
Pirinç	-0,7	-1,44	-0,39	-0,50	-0,70	+82	26,3
Bitkisel yağlar ve Yağlı Tohumlar	0,81	0,52	-0,57	-0,6	-0,6	+17	5,4
Meyve Sebze ve Turunçgil	0,24	1,67	8,40	9,7	11,2	+33	57,4
Şeker	1,02	3,83	1,30	1,30	0,9	-30	6,7
Tütün	0,20	0,07	1,26	0,9	0,6	-55	1,9
Pamuk	0,91	-0,13	-3,46	-4,2	-5,0	+46	6,8
Baklagiller	0,02	-0,23	-0,34	-0,3	-0,4	+14	6,5
Tropikal Ürünler	3,83	17,55	19,16	22,8	26,0	+36	0,92
Muz	0,28	1,00	2,64	3,5	4,0	+53	0,32
Kahve	1,78	9,49	9,77	11,1	12,4	+27	0,2
Kakao	0,48	3,30	2,82	3,6	4,2	+49	0,03
Çay	0,48	0,85	1,39	1,5	1,7	+20	0,29
Kauçuk	0,89	2,91	2,54	3,1	3,7	+45	0,01
Diğer Tarımsal Ürünler	1,46	0,20	-1,36	-3,0	-5,0	+267	11,1

Kaynak: FAO (2003a)

Tablo-3.22'deki temel tarımsal ürünler için fiyat endeksine bakıldığında, tarımsal ürün fiyatlarındaki artışın ağırlıklı olarak azgelişmiş ülkelerin ithal ettiği, hububat, tahıl grubu ürünlerde, et ürünlerinde, yağlarda ve süt ürünlerinde gerçekleştiği görülmektedir. Dolayısıyla bir yandan kendi tarım üreticisine yeterince destek aktaramadığı için dış ticarete dezavantajlı olan azgelişmiş ülkeler diğer yandan söz konusu ürünlerin net ithalatçısı olduğu için de yüksek ithalat faturaları ödemek durumundadır. Bu ülkelerin görece ihracatçısı oldukları tropikal ve taze meyve-sebze gibi ürünler için gerçekleşen görece düşük fiyatlar ise ihracat miktarları artsa dahi ihracat gelirlerinin aynı oranda artmamasına neden olmaktadır. Başka bir deyişle düşük fiyatlar nedeniyle azgelişmiş ülkeler ihraç gelirlerini artırabilmek için daha fazla ürün ihraç etmek zorundadır. Bu çerçevede, gelişmiş, azgelişmiş bazı ülkeler ve bu ülkelerin önemli ihracat ve ithalat ürünlerine ilişkin aşağıda yer alan Grafik'ler de bu tespitleri

doğrular niteliktedir.

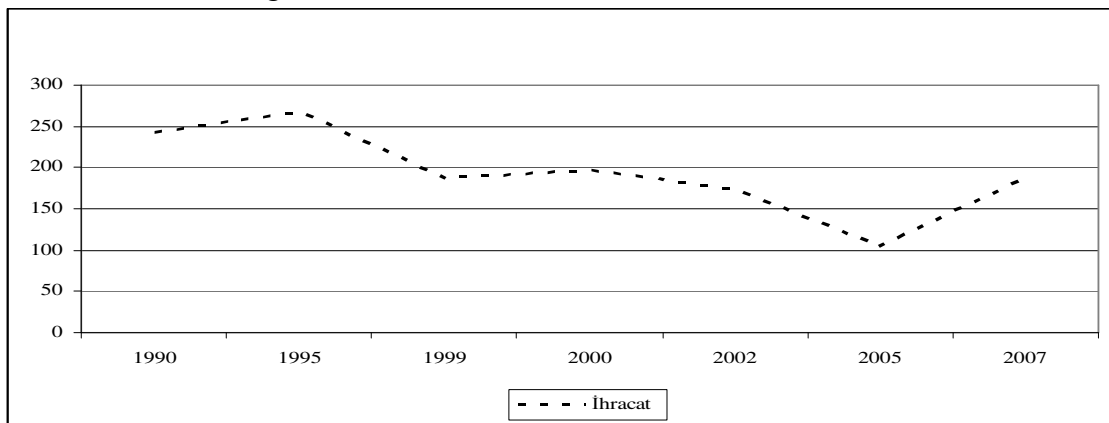
Tablo-3.22: Gıda Fiyat Endeksi (2002-2004=100)

Yıllar	Gıda Fiyat Endeksi	Et ürünleri Fiyat Endeksi	Süt Ürünleri Fiyat Endeksi	Hububat Fiyat Endeksi	Yağ Ürünleri Fiyat Endeksi	Şeker Fiyat Endeksi
1990	107,9	131,3	74,8	97,6	74,0	178,1
1991	103,5	125,3	79,6	96,9	79,1	127,2
1992	106,7	120,3	95,4	102,3	84,3	128,5
1993	105,4	120,4	84,6	99,5	86,0	142,2
1994	111,7	118,5	82,3	104,5	113,4	171,8
1995	121,9	114,7	109,6	119,4	125,0	188,5
1996	124,1	114,1	109,4	140,7	111,2	169,7
1997	113,5	109,2	105,1	112,1	112,5	161,4
1998	103,7	93,5	99,1	99,8	129,9	126,6
1999	91,1	94,4	86,3	90,2	91,6	89,0
2000	89,5	93,9	95,4	84,5	67,8	116,1
2001	92,3	93,7	107,1	86,2	67,6	122,6
2002	90,2	90,3	82,2	94,6	87,0	97,8
2003	98,3	98,7	95,1	98,1	100,8	100,6
2004	111,5	111,0	122,6	107,4	112,2	101,7
2005	114,7	112,7	135,4	103,4	103,6	140,3
2006	122,4	106,7	128,0	121,5	112,0	209,6
2007	154,1	112,1	212,4	166,8	169,1	143,0
2008	190,9	128,3	219,6	237,9	225,4	181,6
2009	151,5	117,7	141,6	173,7	150,0	257,3
2010	170,0	133,0	198,5	167,8	176,4	277,9

Kaynak: FAOSTAT, 2010

Örneğin az gelişmiş ülke olarak nitelenen Mali, önemli bir tarımsal ihracat ürünü olan yağlı tohum ihracat miktarını 1990-2007 arasında 14 bin tondan 42 bin tona çıkarmıştır. Ancak Grafik-3.4'e görüldüğü gibi yağlı tohum ihracatından elde ettiği gelirde önemli bir azalma ortaya çıkmaktadır.

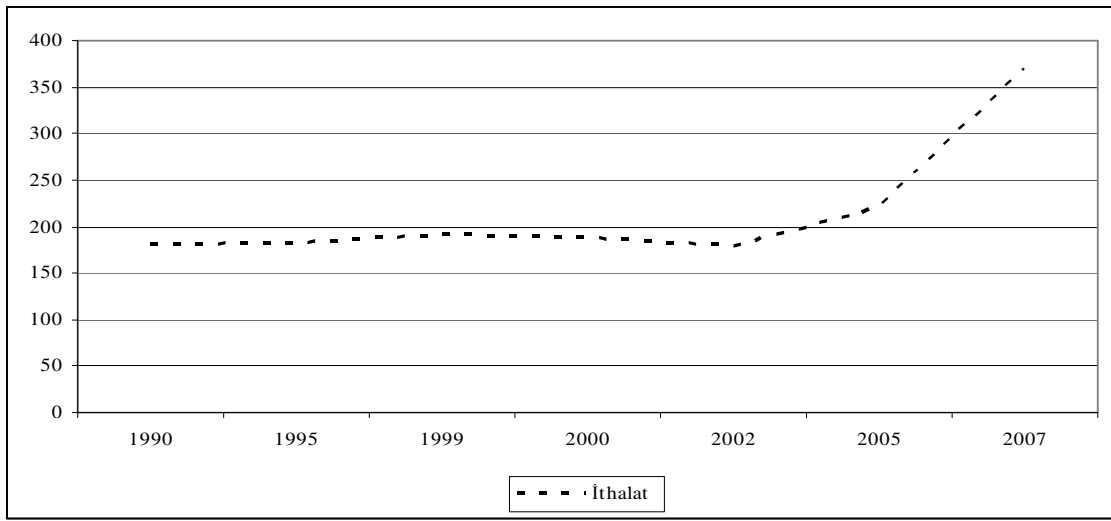
Grafik-3.4: Mali Yağlı Tohum İhracat Geliri (\$/ton)

Kaynak: FAOSTAT, 2010 dış ticaret verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

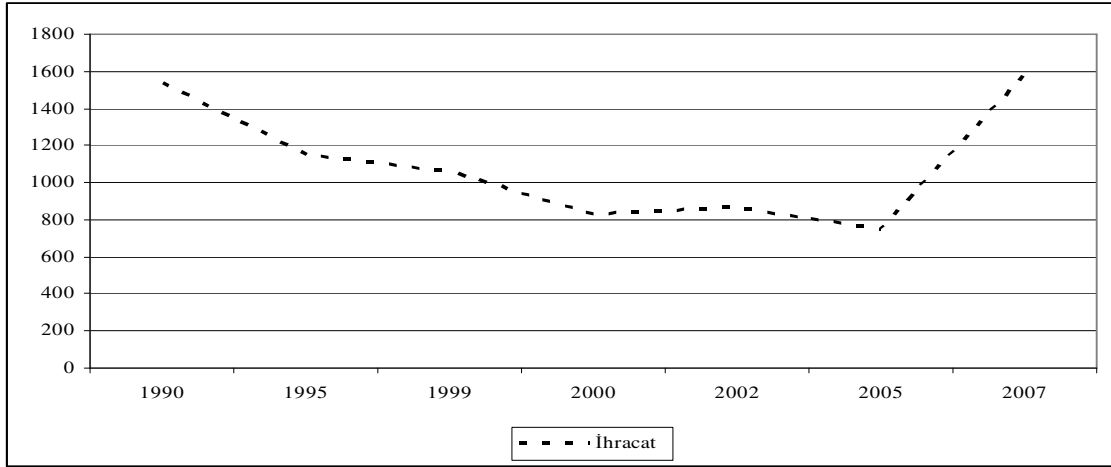
Diğer yandan önemli ithalat kalemlerinden biri olan ve %85'inin AB'den sağlandığı buğdayda ise durum Grafik-3.5'de görüldüğü üzere tam tersidir. 1990'dan itibaren 2007'ye kadar buğdaya ton başına ödediği miktarın kademeli olarak arttığı görülmektedir. Ancak daha da ilginç olanı Mali'nin 2005-2007 yılları arasında ithal ettiği buğday miktarının 85 bin tondan 60 bin tona düşerek yaklaşık olarak %25 azalmış olmasına rağmen, ödediği miktarın yaklaşık %70 civarında artığıdır. Bunun en önemli nedeni ise dünya buğday fiyatlarının 2005'den sonra hızlı bir artış trendine girmesidir.

Grafik-3.5: Mali Buğday İthalatı (Değer, \$/Ton)

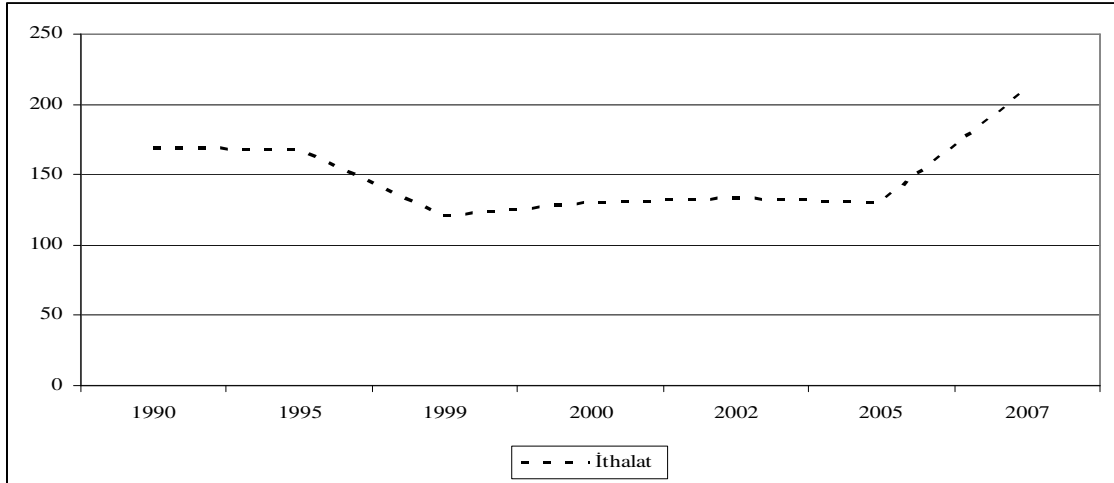

Kaynak: FAOSTAT, 2010 dış ticaret verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Brezilya ise soya ürünleri yanı sıra portakal ve portakal suyu ürünlerinin önemli ihracatçısı konumundadır. Ancak Brezilya ihraç ettiği portakal suyu miktarını artırsa da, bundan elde ettiği ton başına gelirin 2006 yılına kadar kademeli olarak azaldığı görülmektedir. Diğer yandan Grafik-3.7'de önemli ithalat kalemlerinden biri olan buğdayda, Brezilya'nın ton başına ödediği miktarın 1999'dan itibaren arttığı görülmektedir. En yüksek artış ise yaklaşık 2005 ile 2007 yılları arasında yaşanmıştır. Bu yıllarda Brezilyanın buğday ithalatı %30 civarında artışla 4,9 milyon tondan 6,9 milyona çıkarken, yapmış olduğu ithalatın toplam maliyeti iki kat artarak yaklaşık 650 milyon dolardan, 1,4 milyar dolara çıkmıştır.

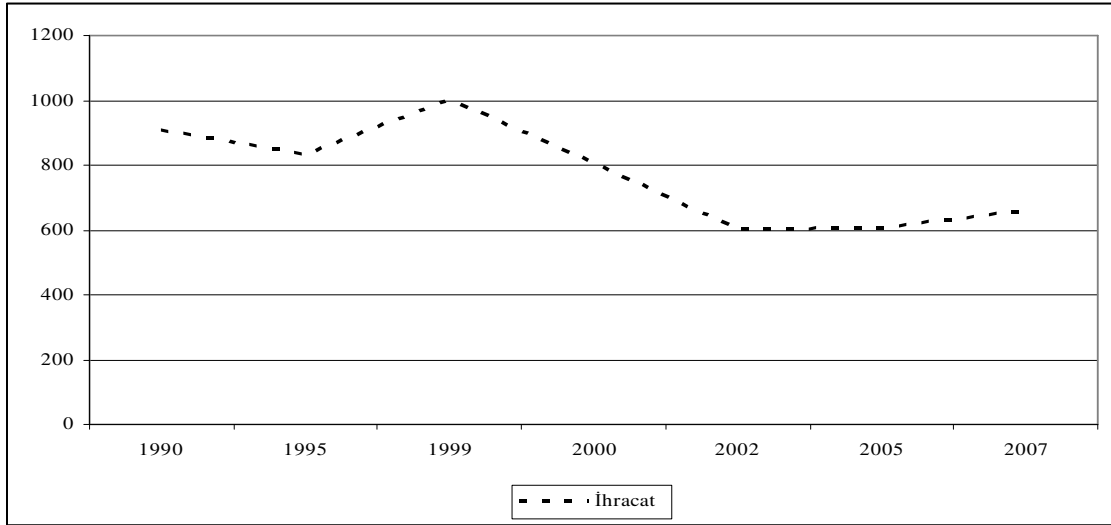
Grafik-3.6: Brezilya Portakal Suyu İhracat Geliri (\$/Ton)

Kaynak: FAOSTAT, 2010 dış ticaret verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Grafik-3.7: Brezilya Buğday İthalatı (\$/ton)

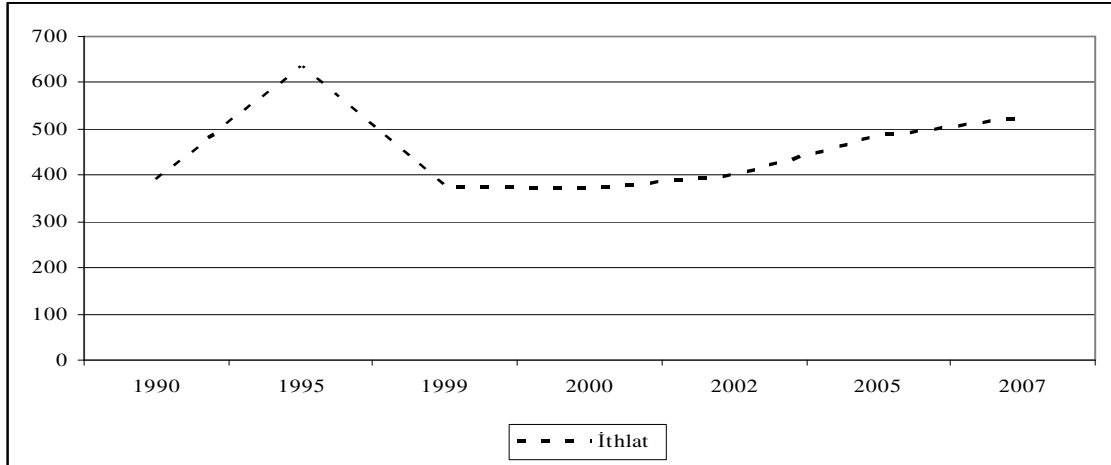
Kaynak: FAOSTAT, 2010 dış ticaret verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Hindistan'ın önemli ihrac kalemlerinden biri olan taze sebze ve meyve ürünlerinde Grafik-3.8'de görüldüğü gibi 1990'dan itibaren aşamalı olarak birim başına elde ettiği gelirler azalmıştır. Hindistan'da, meyve ve sebze kaleminde yer alan ürünlerin ihracat miktarı yaklaşık olarak 1990'da 440 bin ton iken bu miktar 2008'de 3.6 milyona tona ulaşmıştır. Yani Hindistan 20 yılda ihracat miktarını neredeyse 10 kat artırmış olmasına rağmen bundan elde edilen gelirin aynı doğrultuda artmadığı, hatta uzun vadede azaldığı görülmektedir.

Graifk-3.8: Hindistan Taze Sebze ve Meyve İhracat Geliri (\$/Ton)

Kaynak: FAOSTAT, 2010 dış ticaret verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Gıda ürünleri ithalatında ise durum tam tersine işlemektedir. 2000 yılından itibaren Hindistan'ın temel ithalat kalemlerinden biri olan gıda ürünleri için ödenen miktarın aşamalı olarak arttığı görülmektedir.

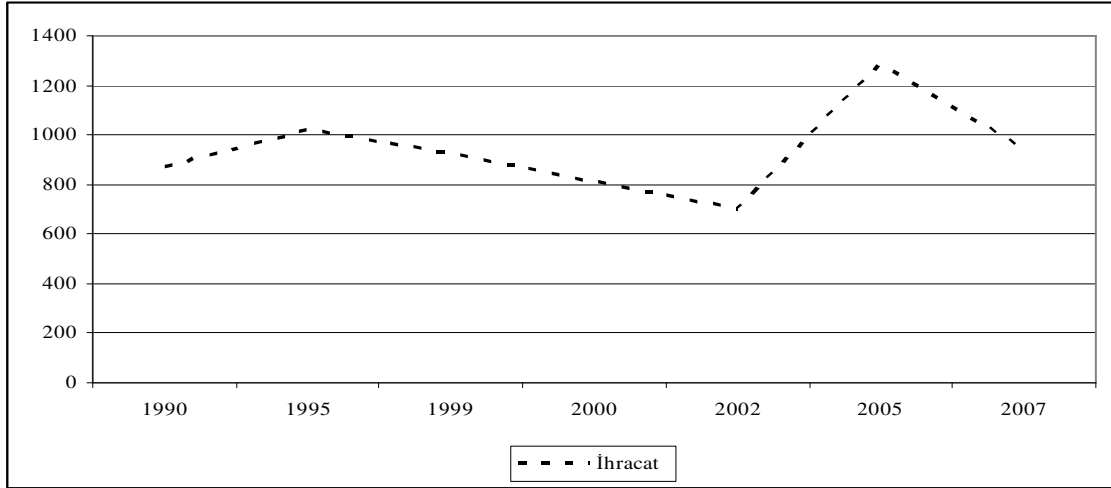
Grafik-3.9: Hindistant Gıda Ürünleri İthalatı (Balık Hariç, \$/Ton)

Kaynak: FAOSTAT, 2010 dış ticaret verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Sonraki bölümde daha detaylı ele alınacak olmasına karşın benzer bir örneği Türkiye için de vermek mümkündür. Türkiye'nin tarımsal dış ticaretinde önemli bir paya sahip olan meyve ve sebze ihracat miktarı 1990'da 1.9 milyon ton iken yaklaşık 2 kat artarak 2008'de 3.7 milyon tona çıkmıştır. Ancak Grafik-3.10'a bakacak olursak konjonktürel dalgalanmalar dışında elde edilen ihracat gelirinin diğer ülke örneklerinde olduğu gibi aşamalı olarak azalma eğiliminde olduğu görülmektedir. İhracat

gelirlerindeki en yüksek düşüş ise 2005’den sonra yaşanmıştır. 2005 ile 2007 arasında Türkiye’nin ihraç ettiği taze meyve miktarı 3,4 milyon tondan 3,8 milyon tona çıkarken elde edilen gelir 4,4 milyar dolardan 3,5 milyar dolara düşmüştür. Nitekim Grafik-3.10’da 2005-2007’de ihracat gelirindeki bu düşüşü yansıtmaktadır.

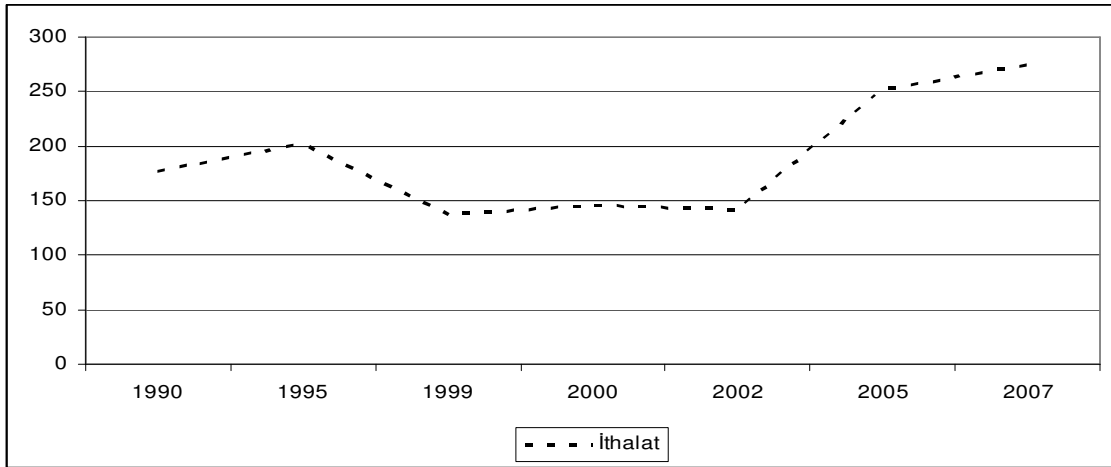
Grafik-3.10: Türkiye Taze Sebze ve Meyve İhracat Geliri (\$/Ton)

Kaynak: FAOSTAT, 2010 dış ticaret verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Diğer taraftan Türkiye önemli miktarda hububat ithal etmektedir. 1990’da ithal ettiği hububat miktarı 3 milyon ton iken 2007’de bu miktar 3,5 milyon tona ulaşmıştır. İthal edilen hububat miktarında çok büyük bir artış olmazken ithalat değerlerinin özellikle 2000’den sonra önemli ölçüde arttığı görülmektedir.

Grafik-3.11: Türkiye Hububat İthalatı (\$/Ton)

Kaynak: FAOSTAT, 2010 dış ticaret verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Sonuç olarak buraya kadar yapılan incelemelerde son çeyrek yüzyılda

uluslararası ticarete tarımın payında genel bir düşüşle beraber, dünya ölçeğinde tarımsal ticaretin yapısının belirgin bir biçimde değiştiği görülmektedir. Bu değişimin bir göstergesi gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasındaki gıda ticaret dengesinde görülmektedir. 1960'lı yılların başlarında azgelişmiş ülkelerde belirgin bir tarımsal dış ticaret fazlası var iken, Grafik-3.3'de görüldüğü üzere bu 1990'ların başlarına doğru periyodik aralıklarla küçük fazlalar ya da açıklar biçimine dönüşmüş 1990'lardan sonra tarımsal dış ticaret dengesi azgelişmiş ülkeler aleyhine değişmiştir. FAO'nun tahminleri bir çok azgelişmiş ülkedeki bu açığın 2030'lara doğru büyüyerek artacağı ve toplam tarımsal ticarete net ithalatın 30-35 milyar dolar civarında olacağı, net gıda ithalatında ise bu rakamın 50 milyar dolar olacağı yönündedir. Nitekim 49 azgelişmiş ülkenin dış ticaret verilerinden yararlanılarak hazırlanan Grafik-3.3 bu değişimin bir göstergesidir. 1990'dan sonra belirtilen azgelişmiş ülkeler için tarımsal ticaret açıkları hızlı bir artış göstermiştir. Bu trendin gelecek 20-30 yıl içinde devam etmesi muhtemel görünmektedir. Bunu yanı sıra azgelişmiş ülkelerdeki artan gıda ithalatı daha da olumsuz bir göstergeye işaret etmektedir. Bu da yaşamak için gerekli olan minimum gıda tüketiminin bu ülkelerde giderek artıyor olmasıdır (FAO, 2003a).

Bir bütün olarak azgelişmiş ülkelerde gıda ihracatının azalması önemli bir sorun olmasına rağmen, bu ülkelerin bazılarında döviz kazançları hâlâ tarımsal ticaret temeline dayanmaktadır. Kırktan fazla azgelişmiş ülkede ihracat gelirlerinin büyük bir kısmı kahve, kakao ve şeker gibi tek bir tarımsal ürüne dayanmaktadır. Bu ürünler bazı ülkelerin toplam ticaretinin %20'sini oluştururken, tarımsal ürünlerden elde edilen gelirlerin de %50'sini oluşturmaktadır.⁴⁷ Bu ülkelerin yarısı Alt-Sahra bölgesinde yer alırken, dörtte üçü çok azgelişmiş ülke konumundadır ve ekonomileri sadece birkaç ürünün üretilmesine ve satılabilmesine bağlıdır (FAO, 2003a).

Ekonomilerinin birkaç ürüne bağlı olması, 1999-2001 yılları arasındaki fiyat düşüşlerinde bu ülkeler için önemli sorunları da beraberinde getirmiştir. Özellikle kahve, şeker ve bazı tropik ürünlerdeki düşük dünya fiyatları, bu ülkelerin dış ticaret

⁴⁷ Örneğin Burundi'de 1997-99 yıllarında kahve ihracatı tek başına döviz gelirlerinin %75'ini oluşturmaktaydı.

gelirlerini, kırsal ücretleri önemli ölçüde azaltmış ve kırsal yoksulluğu artırmıştır.⁴⁸ Diğer yandan bu ülkelerin temel gıda maddelerinde dışa bağımlılığının artmasına neden olmuştur. Ayrıca, dengesiz gıda fiyatları ve ihracat gelirleri bu ülkelerin kalkınma planlarını zorlaştırmış, istihdam yatırım ve gelir yaratmadaki kısa vadeli hedeflerini olumsuz etkilemiştir (FAO, 2003a).

Kısaca değinildiği üzere tarım alanlarının ve ürünlerinin artan oranda yakıt üretimine ayrılması, tarım ve orman alanlarının tahrip edilmesi, artan dünya nüfusu ve küresel iklim değişikliği dünya tarımını önemli ölçüde etkileyecektir. Ancak daha da önemlisi kapitalist döngünün devamlılığını garantileyen liberalizasyon süreci ve bu süreç ile ilerleyen eşitsiz gelişme ve bağımlılaştırma dinamiğinin etkileridir. Bir bütün olarak kapitalizmin gelişim dinamiği ve temel amacı olan kâr etme güdüsü, dünyanın bir çok bölgesinde tarımsal yapıları, üretim ilişkilerini ve yapılarını önemli bir biçimde değiştirmiş ve değiştirmektedir. Temel sorun ise bu değişimin dünyanın büyük bir bölümünü oluşturan azgelişmiş ülkeler aleyhine işlemesidir. Süreç dünyanın büyük bölümünü yaşamsal öneme sahip gıdaya ulaşım hakkından doğrudan ya da dolaylı olarak mahrum etmekte, bağımlı kılmakta, azgelişmişliğin fasit döngüsünden kurtulmalarını güçleştirmekte ve onlar için “köleliğe giden yolun önünü açmaktadır”. Sonraki kısımlarda değinileceği üzere, tüm dünyada olduğu gibi Türkiye tarımı da bu değişimden büyük ölçüde etkilenmiş ve etkilenmeye devam etmektedir.

⁴⁸Tropikal ürünlerin üretimi büyük ölçüde azgelişmiş ülkeler tarafından yapılmakta ancak birincil olarak OECD ülkelerince tüketilmektedir. Kahve, kakao, kauçuk gibi bir çok tropikal ürün çoğunluğu azgelişmiş olan ülkelerde son çeyrek yüzyılda artan bir biçimde üretilmeye devam edilmiştir. Bu süre içinde gelişmiş ülke pazarları ise giderek daha doygun hale gelmiştir. Talebin esnek olmayışı nedeniyle fiyatların düşmesi de muhtemeldir. Gelişmiş ülkeler ise bu malları ağırlıklı olarak üretmemekte dolayısıyla da desteklememekte ya da korumamaktadır. Bu nedenle bu tür ürünlerin fiyatlarındaki dalgalanmalar büyük ölçüde azgelişmiş ülkeleri etkilemektedir.

IV. BÖLÜM

4. Türkiye Tarımı Politikalarında Yapısal Dönüşüm

Önceki bölümlerde tarım sorunu ilk olarak kapitalist gelişmenin özelliklerine ikinci olarak kapitalizmin küreselleşmesine ilişkin bir tartışma olarak değerlendirilmektedir. Bu tartışma, genel olarak dünya ekonomisi ölçeğinde güçlenen kapitalizmin, özellikle tarımsal üretimin ağırlıkta olduğu azgelişmiş ülkelerdeki yapıları nasıl ve ne yönde etkilediği ve gelecekteki etkileri üzerinedir. Türkiye’de de güncelliğini koruyan bu tartışmalarda iki önemli görüş ön plana çıkmaktadır. Bunlardan ilki, kapitalist gelişim sürecinde, pazar için üretim yaygınlaşırken, küçük köylü üretim biçimlerinin, ulusal ve uluslararası sermayenin, var olan yapıları çözücü ve farklılaştırıcı etkileriyle karşı karşıya kaldığını vurgulamaktadır. Bu bağlamda kapitalizmin kırsala girişiyle beraber, köylüler arasındaki farklılaşma giderek artacak, büyük toprak sahipleri giderek güçlenirken, küçük köylüler tasfiye olacak ya da büyük toprak sahiplerinin topraklarında çalışan ücretli işçilere dönüşeceklerdir. Diğer görüş ise kapitalizmin tarımda gelişimi ve pazar için üretimin yaygınlaşmasıyla beraber, farklı ölçekteki tarımsal üreticilerin özellikle de küçük üreticilerin varlıklarını sürdürebilecekleri ve hakim yapı olan kapitalizmle beraber var olabileceğini kabul etmektedir. İkinci yaklaşımın, küçük üreticilikte bir değişim olmayacağı tezi kısıtlı örneklerle destek bulmasına karşın, tezin ikinci bölümünde ülke örnekleri üzerinden yapılan incelemeler, kapitalizmin küreselleşmesi sürecinin, küçük üreticiliği doğrudan ya da dolaylı olarak olumsuz yönde etkilediğini ve çoğunu tasfiye ettiğini ortaya koymaktadır.

Dinamik bir gelişim süreci izleyen küresel kapitalizm tüm azgelişmiş ülkelerdeki tarımsal yapıları etkilediği gibi Türkiye tarımında da önemli değişimlere neden olmuştur. Özellikle kapitalizmin kendine yeni alanlar açma ve devamlılığını sağlama amacının bir aracı olarak işleyen GATT-DTÖ süreci ve bu sürecin bir sonucu

olarak dünya tarım piyasalarının serbestleştirilmesi, Türkiye'nin tarımsal üretiminde ve tarımsal dış ticareti üzerinde önemli etkiler yaratmıştır. Bu çerçevede küresel kapitalizmin gelişimini garantileyen serbestleşme sürecinin dünya genelinde işleyiş dinamikleri ve etkilerinin ele alındığı ikinci bölüme paralel olarak bu bölümde, tarım piyasalarının serbestleştirilmesinin Türkiye tarımı üzerindeki etkileri ele alınmaya çalışılacaktır. Bu amaçla tarım piyasalarının serbestleştirilmesinin etkileri, ilk olarak tarım politikaları ve üretim süreçleri açısından ele alınacak ardından serbestleşme sürecinin Türkiye'nin tarımsal dış ticareti üzerindeki etkileri ve değişiminin yönü üzerinde durulacaktır.

4.1. Türkiye'de Tarımın Yeri ve Önemi

Bazı yaklaşımların aksine, tarımın Türkiye ekonomisi için, ihracat gelirleri ve GSMH içindeki payının giderek düşmesi nedeniyle (Tablo-4.1) önemini kaybettiğini söylemek doğru bir yaklaşım olamaz. İstihdam ettiği ve geçimini sağladığı nüfus açısından büyüklüğü ve toplumsal yapı açısından taşıdığı önem dikkate alındığında halen Türkiye için önemli bir işlev gördüğü açıktır. 1970'de tarımın GSMH içindeki payı %30,7 iken, 2005'de %11,4'e, 2009'da ise %8,1'e düşmüştür. Tarımın toplam ihracat içindeki payı ise 2009 yılı itibarıyla yaklaşık olarak %4 civarındadır. Sektörel payındaki bu düşüşe rağmen, 2009 yılı itibarıyla istihdamın %25'i halen tarım sektöründedir. Dolayısıyla tarım sektörü ekonomik önemi görece olarak azalmış olsa da sosyal açıdan önemli bir sektör olmaya devam etmektedir.

Ülkelerin iktisadi gelişim sürecinde özellikle sanayi sektörünün GSMH içindeki payı artarken, tarım sektörünün görece öneminin azalması doğaldır. Teorik olarak bu argüman, gelişme sürecinde tarımın öneminin azalması tarımda yaratılan katma değer diğer sektörlerle oranla daha düşük olması ve gelir arttıkça tüketim harcamalarının sanayi mallarına ve hizmet sektörüne kayması ile açıklanmaktadır. Ancak Türkiye açısından tarımın Tablo-4.1'deki bu zayıf görünümü "sanayileşme sürecinde tarım sektörünün görece öneminin azalması" biçimindeki bir olguyla açıklanamaz (Aydın,2009). Tarım sektörü istihdamın %25'ini karşılarken, tarımda yaratılan değer GSMH ve ihracat içindeki payının giderek azalıyor olması özellikle

son yirmi yılda tarım sektörünün bir daralma sürecine girdiğini göstermektedir.

Tablo-4.1: Türkiye’de Tarımın GSMH, İhracat ve İstihdam İçindeki Payı
(1987=100, %değişim)

	Tarımın GSMH İçindeki Payı (%)*	Tarımın Toplam İhracat İçindeki Payı (%)**	Tarımsal İstihdam Oranı (%)***	Tarımsal Büyüme Oranı (%)*
1969	31,2			-1,4
1970	30,7	76,9		2,8
1970-79	25,6	74,9		1,7
1980-89	20,1	21,7	51,0	0,6
1990-99	14,5	12,3	42,0	1,7
2000	13,1	6,0	36,0	3,8
2001	13,6	6,3	37,6	-6,0
2002	13,6	4,8	34,9	-7,5
2003	12,5	4,5	33,9	-2,4
2004	11,6	4,0	29,1	2,0
2005	11,4	4,5	25,7	5,7
2006	11,1	4,1	24,0	2,9
2007****	7,4	3,5	23,5	-6,9
2008****	7,4	3,0	23,7	3,5
2009****	8,1	4,2	24,6	2,8

Kaynak: DPT, TÜİK (2010)

* Tarımın GSMH içindeki payı ve tarımsal büyüme oranları TÜİK verilerine göre düzenlenmiştir.

** Tarımın toplam ihracat gelirleri içindeki payı DPT verilerine göre düzenlenmiştir ve 1989 yılından itibaren ISIC-REV3 sınıflamasına göredir.

*** Tarımsal istihdam oranı Hazine Müsteşarlığı istihdam verilerine göre düzenlenmiştir.

**** 2006’dan sonraki veriler 1997 sabit fiyatlara göre düzenlenmiştir.

Tarım sektörünün ekonomi içindeki göreceli öneminin azalışını gösteren üç temel göstergeler ulusal gelir, istihdam ve dış ticaret içindeki payıdır. Genel olarak bu göstergelere bakıldığında zaman içinde tarımın ülkelerin gelişim trendlerine bağlı olarak gerilediği görülmektedir. Farklı gelişmişlik düzeyine sahip ülkelerde zaman içinde tarımın GSMH’den aldığı payın azalmakta olduğu, ayrıca gelişmişlik düzeyine göre tarım GSMH içindeki büyüklüğü değişmekte olduğu görülmektedir (Tablo-4.2). Örneğin en az gelişmiş olan Mali, Burkina Faso ve Benin gibi fakir Afrika ülkelerinde tarım kesimi milli gelirin üçte biri gibi bir kısmını oluştururken, bu oranın gelişmişlik düzeyi yükseldikçe azaldığı görülmektedir.

Tablo-4.2: Ülke Bazında Gelişmişlik Düzeyine Göre Tarımın GSMH İçindeki Payı (%)

	1980	1985	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Mali	48,3	40,3	45,5	49,5	41,6	37,8	35	38,8	36,4	36,6	36,9	36,5	
Benin	35,4	31,5	36,1	34	36,5	35,5	33,8	32,1	32,2				
Burkina Faso	29,4	34,9	28,8	35,4	29,0	36,1	34,9	35,6	32,9	34,1	33,3		
Guatemala	25	25,9	25,9	24,2	15,1	15,1	15,2	14,4	14	13,4	12,2	12,2	11,6
Hindistan	35,7	31,2	29,3	26,5	23,4	23,2	20,9	21	18,9	18,8	18,1	18	18,2
Endonezya	24	23,2	19,4	17,1	15,6	15,3	15,5	15,2	14,3	13,1	13	13,7	14,4
Brezilya	12,1	11,5	8,1	5,8	5,6	6	6,6	7,4	6,9	5,7	5,5	5,8	6,4
Meksika	9	10,1	7,8	5,7	4,2	4,2	3,9	4	3,9	3,7	3,7	3,7	3,8
Arjantin	6,4	7,6	8,1	5,7	5,0	4,8	10,7	11	10,4	9,4	8,4	9,4	9,8
Kore Cum.	16,2	13,5	8,9	6,3	4,6	4,4	4	3,7	3,7	3,3	3,2	2,9	2,7
Avustralya	7,9	5,7	4,9	3,4	3,5	4	4,4	3,3	3,5	3,3	3,1	2,4	2,5
AB	4,9	4,5	3,6	2,9	2,5	2,5	2,3	2,2	2,1	1,9	1,8	1,8	1,7
Kanada	4,3	3,5	2,9	2,9	2,3	2,2	2,2	2,1	2,2				
ABD	2,9	2,4	2,1	1,6	1,2	1,2	1	1,2	1,3	1	1,3		
Japonya	3,8	3,3	2,6	2	1,8	1,7	1,7	1,7	1,6	1,5	1,5	1,4	
GÜ	4	3,4	2,9	2,3	1,9	1,8	1,7	1,7	1,7	1,6	1,4	1,5	
AGÜ	38	38,2	37,7	37,2	34,5	34,1	32,8	32,4	31,4	29,4	29	27,2	26,9

Kaynak: Woldbank, (2009)

GSMH'nın bileşenlerini oluşturan ekonomik faaliyet kollarının büyüme farklılıklarının temel nedeni talepteki değişimlerdir. Tarımsal ürünlerde gelirin talep esnekliği oldukça düşük ve ülkelerin gelişmişlik düzeylerine göre farklılık göstermektedir. Genellikle gelişme sürecinde kişilerin geliri arttıkça tarımsal ürünlere ayırdıkları pay giderek azalmaktadır. Bu ise tarımsal büyümeyi yavaşlatarak GSMH içindeki payının azalmasına neden olmaktadır. Diğer yandan yeni teknolojilerin ve tekniklerin tarıma uygulanması arz artışlarının devamlı olmasına neden olmaktadır. Bu durum, tarımsal fiyatların göreceli olarak düşmesine ve tarım kesiminde istihdam edilen işgücü başına düşen göreceli gelirin düşmesi sonucunu doğurmaktadır. Dolayısıyla tarımın ulusal gelirden aldığı payın küçüldüğü yani tarımdaki yoksullaşma eğilimi ekonomik büyüme hızıyla doğru oranlı olarak artmaktadır (Şahinöz, Çağatay, Teoman, 2005: 5).

Ulusal gelire yaptığı katkı gibi, tarımın istihdam içindeki payı da ekonomik gelişmeye paralel olarak azalmaktadır. Azgelişmiş ülkelerde bu oran %30-40 civarında iken gelişmiş ekonomilerde %2 ile %5 arasında değişmektedir (Tablo-4.3). Bunun en önemli nedenlerinden biri ekonomik gelişmeyle beraber ilerleyen sanayileşme ve üretimde yeni teknoloji kullanımının tarımdaki işgücünün bir bölümünü açığa çıkarmasıdır. Örneğin çeşitli tarımsal ürünlerin emek yoğun üretiminde çalışan işçi sayısı 100 kabul edildiğinde, aynı ürünün teknoloji yoğun üretimi söz konusu

olduğunda çalışabilecek işçi sayısı 10'a kadar inebilmektedir. Açığa çıkan bu işgücünün kırsal alanın dışına yönelerek istihdamının sağlanması ise sanayi ve hizmetler sektöründe yeni istihdam alanları yaratılabilmesine bağlıdır. Bu noktada belirtmek gerekir ki eğer bir ülke tarım kesiminde açığa çıkan bu işgücünü istihdam edecek yeterli büyümeyi ya da sosyo-ekonomik yaşam koşullarını sağlayamazsa, tarımsal üretim dışına çıkan ve de nihai üretime net bir katkısı bulunmayan bu iş gücünün önemli bir bölümü ya tarım kesiminde kalarak gizli işsizliğe dönüşecek ya da büyük kentlere göç ederek toplam işsizliğin artmasına neden olacaktır. Nitekim 1980'den sonra hızlı bir biçimde sanayileşme çabasına giren Türkiye gibi azgelişmiş ülkelerin ekonomilerini tamamen dış pazarlara açması ve bu süreçte gerçekleşen teknoloji transferi böyle bir sorun yaratmıştır. Yıllar itibariyle değişen yoğunlukta süregelen tarım kesimindeki gizli işsizlik günümüzde Türkiye tarımında bir sorun olarak önemini korumaktadır. Tarımsal üretime bir katkı yapmayan ancak tarım kesiminden de kopamayan bu iş gücü fazlası tarımsal ilerlemeyi yavaşlatmaktadır. Tablo-4.1'de görüldüğü üzere Türkiye için %25 oranındaki tarımsal istihdamın payı bunu doğrulamaktadır (Şahinöz, Çağtay, Teoman, 2005: 6).

Tablo-4.3: Ülke Bazında Gelişmişlik Düzeyine Göre Tarımın İstihdam İçindeki Payı (%)

	1980	1985	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Guatemala	51	52	50	52	36		39				33		
Endonezya	56	55	56	44	45	44	44	46	43	44	42	41	
Brezilya	30	29	23	26	19	21	21	21	21	21	19		
Meksika			23	24	18	18	18	16	16	15	14	14	
Kore Cum.	34	25	18	12	11	10	9	9	8	8	8	7	
Avustralya	7	6	6	5	5	5	4	4	4	4	4	3	
AB			7	6	5	5	5	5	4	4	4	4	
Kanada	5	5	4	4	3	3	3	3	3	3	3	3	
ABD	4	4	3	3	3	2	2	3	2	2	2	1	
Japonya	10	9	6	5	5	5	5	5	5	4	4	4	
GÜ			6	5	5	5	4	4	4	4	4	4	

Kaynak Woldbank (2009)

Tarım sektörünün ekonomi içindeki göreceli öneminin diğer bir göstergesi tarımsal üretimin dış ticaret içindeki payıdır. FAO'nun verilerine göre tarımsal ürün ticareti özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çeşitlenerek artmıştır. 1970'li yıllarda 50 milyar dolar civarındaki tarımsal ürün ticareti 2007'de 870 milyar dolara yükselmiştir (FAOSTAT, 2010). Ancak tarımsal ürün ticaretindeki parasal büyüklük

artarken, toplam dış ticaretteki payı oransal olarak düşmektedir. Tarımın dünya dış ticaret içindeki payı 1970'lerde %20 civarındayken 2009'da bu oran %8'e kadar gerilemiştir. Tarımın dış ticaret içindeki payındaki değişim de ülkelerin gelişmişlik düzeylerine göre farklılık göstermektedir. Gelişmiş ülkelerde tarımın dış ticaret içindeki payı %1-2 düzeyindeyken azgelişmiş ülkelerin dış ticaretinde tarımsal ürünler önemini halen korumaktadır. Günümüzde dünya tarım ticaretinin yaklaşık olarak %25'ini gerçekleştiren azgelişmiş ülkelerde ihrac gelirlerinin neredeyse yarısını tarımsal ürün ticareti oluşturmaktadır. Türkiye'de de bu oran 1970'lerde %70'in üzerinde iken, 1990'lı yıllarda %12,3, 2000'li yıllarda ise %5'in altına inmiştir (Tablo-4.1).

Tarım sektörünün göreceli payındaki düşüşe yol açan etkenlerden biri de iç ticaret hadlerindeki değişimdir. Herhangi bir tarımsal ürünün ya da toplulaştırılmış olarak tarımsal ürünlerin fiyatını tüm bileşenlerine ayırdığımızda, pazarlama zincirlerinin çeşitli aşamalarında yer alan aktörlerin (katma değer veya maliyet/girdi öğeleri olarak) bir birim pazarlanan üründen aldıkları paylar ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla pazarlama zincirinde karşı karşıya gelen aktörleri doğrudan ilgilendiren fiyat makaslarının zaman içindeki seyri, bu aktörler arasındaki bölüşüm ilişkilerinin hangi aktörün lehine hangisinin aleyhine ve ne kadar değiştiğini ortaya koymaktadır. Tarım iç ticaret hadleri (TİTH) belli bir başlangıç yılına göre çiftçinin eline geçen fiyatlardaki değişimle, çiftçinin ödediği fiyat değişimleri arasındaki oranın ifadesidir. Net değişim iç ticaret haddi olarak da ifade edilen TİTH hesaplanmasında sanayi ve tarım sektörlerine ait fiyat hareketlerini temsil eden zımni sektörel deflatörler kullanılmaktadır. Bölüşüm ilişkileri açısından TİTH'in seyri küçük üreticiliğe dayalı bir tarımsal yapıda köylü ya da çiftçinin geriye dönük piyasa bağlantıları aracılığıyla sömürülme derecesindeki değişimin doğrultusunu ve büyüklüğünü göstermektedir (Boratav,2009: 10).

TİTH hesaplanmasında birden çok yöntem olmasına karşın kullanılan en pratik yöntem, çiftçinin ürettiği ürünlerin fiyat endeksinin (tarımsal fiyatlar endeksi), çiftçinin tüketim ihtiyaçları ya da tekrar üretimde bulunabilmek için satın aldığı sanayi ürünleri

fiyat endeksine (imalat sanayi fiyatları endeksi) oranlanmasıdır.⁴⁹ Buna göre imalat sanayi fiyatları sabit iken tarımsal fiyatlar yükseliyorsa ya da tarımsal fiyatlar sabit iken imalat sanayi fiyatları düşüyorsa ya da tarımsal fiyatlardaki artış imalat sanayi fiyatlarındaki artıştan daha fazlaysa, iç ticaret hadleri tarım lehine değişiyor demektir. Fiyat makasının tam tersi durumda gelişmesinde ise iç ticaret hadleri tarım aleyhine, sanayi sektörü lehine değişecektir.

Türkiye için 1960-1980 dönemi iç ticaret hadlerinin tarım kesimi lehine geliştiği bir dönemdir. Bu değişimde etkili olan temel neden ise 1960'larda başlayan tarımsal kalkınmayı destekleme politikalarıdır. 1980'den sonra tarım iç ticaret hadleri 1979-80 krizi ve sonrasında 24 ocak istikrar programının uygulamaya girmesiyle gerilemeye başlamıştır. Tarım iç ticaret hadlerindeki bu gerileme trendi Tablo-4.4'de görülmektedir.

Tablo-4.4: Toptan Eşya Fiyat İndeks Sayılarına Göre Net Değişim İç Ticaret Hadleri (1987=100) (%)

Yıllar	Tarım (Pt)	İmalat Sanayi (Ps)	TİTH (Pt/Ps)	Tarım Deflatörü	İmalat S. Deflatörü
1988	144	182	79,1	55,4	77,6
1989	247	293	84,3	82,9	68,9
1990	422	431	97,9	70,6	49,9
1991	636	669	95,1	41,1	58,5
1992	1036	1068	97,0	63,5	61,9
1993	1680	1673	100,4	88,9	60,2
1994	3324	3838	86,6	97,2	122,6
1995	7267	7041	103,2	99,7	78,7
1996	12925	12084	107,0	95,8	69,9
1997	23172	22061	105,0	71,5	77,8
1998	44059	36263	121,5	101,7	60,9
1999	61533	57370	107,3	36,9	58,1
2000	83008	90724	91,5	42,5	52,3
2001	115753	151614	76,3	31,2	70,9
2002	180394	224542	80,3	39,6	39,5
2003	236405	279669	84,5	34,5	17,7
2004	288113	311437	92,5	12,6	10,2
2005	286182	348043	82,2	-2,3	8,5
2006	321800	361939	88,9		
2007	346641	382152	90,7		

Kaynak: (TÜİK, 2010; TÜİK, 2009; TÜİK, 2007)

Not: Gelir ticaret hadlerinin hesaplanmasına olanak tanıyacak yeterli ve sağlıklı verilerin bulunmaması nedeniyle, TÜİK'in tarım, sanayi ve hayvansal ürünler indekslerinden yararlanılarak toptan eşya fiyatları endekslerine göre net değişim ticaret hadleri hesaplanmıştır.

⁴⁹ TİTH= Pt/Ps Pt: Çiftçinin ürettiği ürünlerin toptan fiyat endeksi Ps: Çiftçini satın aldığı sanayi ürünlerinin toptan fiyat endeksi.

İç ticaret hadlerinde tarımsal ürünler aleyhine bir gelişim, ulusal gelir içinde tarımın payından, rekabet gücüne ve ücretlere kadar geniş bir etki alanı yaratmaktadır. İç ticaret fiyat makasının tarım aleyhine açılması ulusal gelirden tarımın payının görece olarak düşmesine neden olmaktadır. Diğer yandan ücretler büyük ölçüde gıda fiyat endeksleri göz önünde bulundurularak hesaplandığı için iç ticaret hadlerinde tarım aleyhine bir gerileme tarımsal ücretler üzerinde aşağıya doğru bir baskı yaratmaktadır. Bununla beraber ücretler dikkate alınarak hesaplanan, üretim maliyetlerinin düşüşünün uluslararası piyasalarda rekabet gücünde bir artış yaratacağı beklentisi de mevcuttur.

Tablo-4.1 ve Tablo-4.4'deki veriler Türkiye'de 1980'den itibaren tarım kesiminin daralma eğiliminde olduğunu göstermektedir. Bu süreç içinde tarımın GSMH içindeki payı yaklaşık %70 azalma gösterirken, ihracat içindeki payı %85'lik bir azalma göstermektedir. Tarımın GSMH ve dış ticaret payındaki bu düşüşe karşın, toplam istihdamdaki payı halen %25 düzeyindedir. Tarım sektöründeki bu daralma sürecinin, daha öncede ifade edildiği gibi "gelişme sürecinde tarımın görece öneminin azalması" biçiminde açıklanması mümkün değildir. Türkiye tarımının bu görece gerilemesinin altında, sanayi ve hizmet sektörlerinin reel olarak tarım kesiminden daha hızlı büyümesinin yanında, tarımsal fiyatların görece düşüklüğü, yani iç ticaret hadlerinin azalma eğilimi yatmaktadır.

Türkiye için son 20 yıllık tarım iç ticaret hadlerinin seyrine bakıldığında, çeşitli dönemlerde artış ve azalış olsa da genel eğilimin tarım aleyhine gerçekleştiği görülmektedir (Tablo-4.4). 1988-1993 yılları arası TİTH'in de düzelmenin söz konusu olduğu bir dönemdir. TİTH'deki bu olumlu seyir 1994 krizinden sonra %14'lük bir azalma sayılmazsa 1998'e kadar devam etmiştir. 1998'de ise son 20 yılın en yüksek noktasına ulaşmış ve sonraki yıllarda tarım kesiminin aleyhine değişim gerçekleşmiştir..

Tarım aleyhine değişim süreci 1998'de IMF ile imzalanan yakın izleme anlaşması ve bu anlaşmanın öngördüğü tarıma yönelik yapısal reformlar ile başlamıştır. 1999'da ise, yaşanan ekonomik kriz sonucu IMF ile yeni bir stand-by anlaşması gerçekleştirilmiş ve 2000 yılında IMF ile yürütülen istikrar programının finansmanında kullanılmak üzere DB ile 600 milyon dolarlık ekonomik reform kredisi imzalayan Türkiye bu çerçevede 2001 yılında ARIP (Tarım Reformu Uygulama Projesi) olarak

adlandırılan programı uygulamaya koymuştur (Boratav, 2009). Ekonomik İstikrar Programı'nın uygulamaya girdiği 2000 yılından itibaren tarımsal fiyat destekleri kamu finansman açıkları kaygısı ile büyük ölçüde azaltılmıştır. Bu çerçevede bir yandan desteklenen ürün sayısı ile mali destekler kademeli bir biçimde azaltılırken diğer yandan Tarım Satış Kooperatifleri gibi tarımsal müdahale kuruluşları etkisizleştirilmiştir. Desteklerdeki azalma ve tarımsal fiyatlardaki göreceli gerileme, tarımsal üretim ve gelir artışının yavaşlamasına da neden olmuştur. Türkiye tarımının gelişme dinamiklerini etkisizleştiren ve tarımın son 20 yıldaki ekonomik yapı içerisinde hızla marjinalleşmesine neden olan en önemli unsur 2000'li yıllarda Ekonomik İstikrar Programının bir parçası olarak uygulamaya giren ARIP'dir. Türk tarımının yapısal sorunlarından ve değişim dinamiklerinden kopuk bir zeminde oluşturulan reform uygulamaları ve bunun politika uzantıları, tarımsal gelişmeyi ve tarımsal dış ticareti olumsuz bir biçimde etkilemiştir (Boratav, 2009).

4.2. Türkiye'de Tarımın Yapısal Sorunları

Ekonomik gelişmişlik düzeyinin olanaklı kıldığı teknolojik ilerleme ile gelişmiş ülkeler, tarımsal üretim üzerinde doğa koşullarının etkilerini kontrol edebilirken, azgelişmiş ülkelere bu durum tam tersidir. Benzer bir ilişki kurumsal yapılanmada da gözlemlenmektedir. Türkiye'de de, ekonomik yapı ve mevcut teknoloji kullanım düzeyi, tarımsal üretimin önemli ölçüde doğa koşullarına açık bir biçimde sürdürüldüğünü göstermektedir. Bu da Türkiye'nin tarımsal üretimde doğa koşullarından görece bağımsız üretim yapabilen gelişmiş ekonomilerden çok, doğa koşullarının belirlediği ölçüde üretim yapan kurallara uyan azgelişmiş ülkelere benzediğini göstermektedir. Aynı benzerlik Türkiye tarımının yapısal sorunlarında da kendini göstermektedir. Türkiye tarımı, altyapının yetersizliği, girdi kullanımı, üretim planlamasının olmayışı, üretici ve kamu örgütlenmesinin yetersiz oluşu, üretimin ve verimliliğin düşük oluşu gibi birçok yapısal sorunda azgelişmiş ülke yapılarına benzer bir yapı göstermektedir (Günaydın, 2006). Türkiye tarımının bu sorunlarının detayları şu biçimde özetlenebilir.

- Türkiye'de hangi ürünün nerede nasıl üretileceği büyük ölçüde planlanmamakta ya

da yanlış planlanmaktadır. Bu nedenle bir çok alt tarımsal ürün kimi yıllar gereksinimin çok üstünde üretilirken kimi yıllarda gereksinimin çok altında üretilmektedir. Bununla birlikte Türkiye’de tarımsal üretim birimleri ve tarım toprakları sorunludur. Türkiye’de üretim birimleri yani tarım işletmelerinin büyük çoğunluğu küçük işletmeler biçimindedir. 1991 tarım sayımına göre 4 milyon tarım işletmesinin %53’ü küçük işletme biçimindeyken 2001 tarım sayımına göre bu oran toplam işletme sayısının %55’ini oluşturmaktadır (Aydın, 2005).

- Türkiye’de tarım arazilerinin tasarrufu büyük ölçüde adaletsizdir. 2001 tarım sayımına göre işletmelerin %62’si 50 dekardan daha küçük olup, toplam tarım arazilerinin %20’sini işlerken, 500 dekardan büyük ölçekli işletmelerin oranı yaklaşık %1’dir ve bu işletmeler tarım arazilerinin %11’ine sahiptir. Bununla birlikte tarım arazilerinde mülkiyet sorunu da yaşanmaktadır. 1991-2001 yılları arasında kendi arazisi olmayan işletmelerin sayısında artış gerçekleşmiştir. 1991’de 65 bin civarındaki kendi arazisi olmayan işletme sayısı 2001 tarım sayımına göre 107 bine çıkmıştır. Bu işletmelerin büyük bir kısmını ise 50 dekarın altındaki küçük işletmeler oluşturmakta ve gene bu işletmeler kiralanan tarım arazilerin çok küçük bir bölümüne sahiptir (Aydın, 2005). Dolayısıyla genel olarak Türkiye’deki küçük tarım işletmelerinin büyük bir bölümü küçük parçalı tarım arazilerine sahip iken, geniş tarım arazilerine sahip olan az sayıdaki işletmeler genelde kapitalist işletme biçiminde örgütlenmiştir. Diğer yandan bu işletmeler modern tarım tekniklerinden yararlanarak üretim maliyetlerini azaltabilirken küçük aile işletmeleri bu imkandan faydalanamamaktadır.
- Türkiye tarımsal üretim verimliliği düşüktür. Tarım kesiminin yeterince bilinçli olmayışı, teknoloji kullanımında yetersizlik, uygun tohumluk ve damızlık sağlanamaması, gübre ve tarım ilaçlarının yanlış ya da eksik kullanılması, verim düşüklüğünün önemli nedenlerini oluşturmaktadır. Verim düşüklülüğüne bağlı olarak da tarımsal ve hayvansal üretimde önemli azalmalar söz konusudur (Ergin, Eyicil, 1999: 292). FAO verilerine göre son on yılda buğday, zeytin, nohut, şeker pancarı, soya gibi ürünlerde azalış yönünde olmak üzere önemli dalgalanmalar yaşanmıştır (FAOSTAT, 2010). Buna karşın çeşitli süt, patates, son üç dört yıldaki düşüş haricinde iri taneli hububat ve meyve sebzede önemli artışlar yaşanmasına karşın, bu artışlar oransal olarak Türkiye nüfus artışı hızının altında kalmaktadır.

- Türkiye’de tarım sektörü girdi kullanımı ile ilgili bazı yapısal sorunlar söz konusudur. İlk olarak Türkiye’de gübre üretimi yeterli olmadığı gibi üretimde azalış söz konusudur. Diğer yandan ihtiyaç duyulan gübre ve diğer tarımsal girdilerde ithalata bağımlı olunması ve fiyatlarının yüksek oluşu, üreticiyi zorlamakta ve maliyetlerin yükselmesine neden olmaktadır. Özellikle gübre ve tohumda dışa bağımlılık önemli bir sorundur. Sebze tohumu üretiminde büyük ölçüde dışa bağımlılık sürmekte, buğday tohum üretimi ise yetersiz olup buğday üretimi için gerekli olan tohumun ancak yarısı yurtiçi üretimle sağlanabilmektedir (Ergin, Eyicil, 1999). Bitkisel üretim miktarının artırılmasında önemli olan girdilerden biri de gübredir. FAO verilerine göre Türkiye’de gübre üretimi ve hektar başına gübre kullanımı son on yılda önemli bir artış göstermemiştir. 1999 yılında hektar başına gübre kullanımı 82 kg civarındayken 2008 yılında bu 92 kg civarına yükselmiştir (FAOSTAT, 2010). Bu miktar AB ülkelerin oldukça altında kalmaktadır. Bununla beraber Çukurova gibi bazı bölgelerde çevre sorunlarına neden olacak biçimde aşırı kullanımlar da söz konusudur. Benzer eğilimler tarım makineleri kullanımında ve sulamada da gözlemlenmektedir. Girdi kullanımındaki dengesizlikler ve yanlışlıklar verimi ve dolayısıyla rekabet gücünü etkilemektedir. Tüm bu gelişmelerin yanı sıra TÜGSAŞ, İGSAŞ ve TZDK gibi tarım sektörüne gübre, tohum ve çeşitli girdi desteği sağlayan iktisadi teşekküllerin özelleştirilmesi de tarımsal girdi kullanımındaki yapısal sorunların daha da derinleşmesine neden olmuştur.
- Türkiye’de tarıma yapılan yatırımlar eksik ya da yetersizdir. 1980’e kadar tarım sektörüne yapılan sabit sermaye yatırımları tüm sektörler içinde %10 iken 1980’den sonra hem kamu hem özel yatırımların düştüğü görülmektedir. Toplam sabit sermaye yatırımlarının 1990’da tüm sektörler içindeki payı %5,4 iken 2005’de bu oran %4,5’e düşmüştür. Toplam istihdamın %24’ü ve GSMH’nın onda birinin tarım sektörünce karşılanmasına karşın sabit sermaye yatırımlarının azalma eğiliminde olması, sektörün geleceğini tehlikeye sokmaktadır (Ergin, Eyicil, 1999).

Türkiye tarımı yukarıda sıralanan tüm bu yapısal sorunların yanı sıra, kamu ve özel üretici örgütlenmesinin yetersiz oluşu, tarımsal desteklerin azaltılması ve tarıma ilişkin yasal düzenlemelerin yetersiz oluşu gibi diğer yapısal sorunlarla da karşı karşıyadır. Bu yapısal sorunlar ve uygulanagelen yanlış politikalar sonucu Türkiye artık tarımda kendine yeterli bir ülke olmaktan çıkmakta ve temel tarımsal ürünlerde ve

özellikle hammadde gibi üretim sürecinde kritik öneme sahip ürünlerde dışa bağımlı bir yapıya doğru sürüklenmektedir.

4.3. Türkiye’de Tarımsal Destekleme Politikaları

Tüm ülkeler çeşitli biçimlerde tarımsal ürünlerin üretim-tüketim süreçlerine ve dış ticaretine müdahalede bulunmaktadır. Birçok gelişmiş ülkede hükümetlerin tarım piyasasına müdahalesinin temel amacı, gıda güvenliğinin sağlanması ve çiftçinin gelir seviyesinin korunmasıdır. Özellikle gıda güvenliğinin sağlanması amacıyla uygulanan bu politikalar geçmişte birçok gelişmiş ülkede üretim fazlalarının oluşmasına neden olmuş ve bu aşırı üretimin dünya piyasalarına ihracat sübvansiyonları ile aktarılması bazı dönemlerde dünya tarım piyasalarında önemli krizlere neden olmuştur. Azgelişmiş ülkelerde ise tarımsal politikaların temel amacı; sanayileşme sürecinin gelişmesi amacıyla tarımı dolaylı ya da doğrudan vergilendirmek ve tüketicilerin ihtiyaç duyduğu tarımsal ürün fiyatlarının dünya fiyatlarının altında tutulmasını sağlamak olmuştur (Lankoski, 1997).

Türkiye’de de hükümetler çeşitli biçimlerde değişen dünya konjonktürü ve yapılan uluslararası anlaşmalar doğrultusunda tarım sektörüne müdahalede bulunmaktadır. Bu politikaların amaçları ve bu amaçlar doğrultusunda kullanılan araçlar beş yıllık kalkınma planlarında yer almaktadır.

4.3.1. Destekleme politikası amaçları

Türkiye’de tarımı destekleme politikalarının amaçları ve sektörel hedefler 1963 yılından itibaren beş yıllık kalkınma planlarının içinde yer almaktadır. Bu çerçevede ilk olarak 1963’den itibaren yapılan kalkınma planlarına kısaca bakılacak olursa beşinci ve altıncı beş yıllık kalkınma planlarına kadar tarım destekleme politikalarının çok farklı olmadığı görülmektedir. Bu planlarda genel olarak tarımsal destekleme politikası üretim planlamasının temeli olarak değerlendirilmiştir. Uygulamada ise fiyat ve müdahale alımlarının yanı sıra, tarımsal eğitim, tarımsal örgütlenme ve teknolojik gelişme olanaklarının artırılması ucuz ve yeterli girdi ile düşük faizli kredi sağlanması gibi fiyat dışı destekleme araçlarına ağırlık verilmesi amaçlanmıştır. Ayrıca üreticinin dünyadaki

dalgalanmalardan korunması amacıyla fonların oluşturulması ve desteklerin finansmanı için çeşitli kamu teşekküllerinin kurulması öngörülmüştür (DPT, 1979).

Beşinci ve altıncı kalkınma planlarında ise ilk dört planlı dönemden yer alan tarımsal destekleme politikalarından farklı amaçların yer aldığı görülmektedir. Beşinci ve altıncı beş yıllık kalkınma planlarında, tarımsal destekleme politikalarının esası, tarımsal gelir ve fiyat istikrarının korunması, tarımsal ürünlerin pazarlanmasında kolaylıkların sağlanması, üretim yapısının dış talebe ve ekilebilir toprakların özelliklerine göre belirlenerek verimliliğin artırılmasına yardımcı olunmasına dayanır. Ayrıca AB ile üyeliğin tarım sektörü üzerinde yaratabileceği olumsuz etkilere karşı tedbirlerin alınması ve ihracata dönük tarımsal ürünlerin desteklenmesinde dış rekabet imkanları göz önünde tutularak kaliteli ve standart ürün lehine daha etkin bir fiyat farklılaştırma politikası izlenmesi gerektiği öngörülmüştür (DPT,1984; DPT,1989).

Yedinci beş yıllık kalkınma planında önemli değişiklikler dikkati çekmektedir. Yedinci plan “tarımsal politikalar ile ilgili yapısal değişim projesi” başlığı altında tarım sektörüne ilişkin politikalarda önemli değişikliklerin yapılması gerektiğini vurgulamaktadır. Planda tarım politikalarının, Uruguay Turu sonunda imzalanan Tarım Anlaşmasının ilgili hükümleri çerçevesinde belirlenen Türkiye’nin yükümlülükleri ve AB Ortak Tarım Politikasında beklenen gelişmelere uygun olarak düzenleneceği belirtilmektedir. Bu çerçevede tarımsal destekleme politikaları, üretimin serbest rekabet şartlarında pazar sinyallerine uygun gelişmesi esas alınarak ve bu amaçla ayrılan kamu kaynaklarının daha rasyonel kullanılması gözetilerek yeniden yapılandırılacak, tarım ürünleri fiyatlarına olan devlet müdahaleleri azaltılarak bunun yerine kayıtlı üreticilere doğrudan gelir desteği verilmesi yoluna gidilecek, girdi destekleri aşamalı olarak kaldırılacak, arz fazlası olan ürünlerin üretimleri, ürün kalitesi ve tipleri ile arazi durumu gibi kriterler de göz önüne alınmak suretiyle ekim alanları sınırlandırılarak veya benzeri tedbirler alınarak azaltılacak ve bunların yerine iç ve dış talebi olan ürünlerin üretimine yönelme sağlanacaktır (DPT, 1995).

Sekizinci beş yıllık kalkınma planında tarım sektörüne ilişkin mevcut durumun analizi yapıldıktan sonra 2001-2005 dönemleri için hedeflenen plan ve politik amaçlar vurgulanmıştır. Planda ilk olarak artan nüfusun sağlıklı beslenmesinin sağlanması

gerekliliği ifade edilmiş ancak bunun nasıl yapılacağı belirtilmemiştir. Ayrıca planda yer alan diğer hedefler bu amacın gerçekleştirilmesi için yapılması gereken uygulamalarla da çelişmektedir. İkinci olarak tarım politikası esaslarının DTÖ Tarım Anlaşmasının ön gördüğü yükümlülükler ve AB'ne tam üyelik için gereken OTP şartları çerçevesinde belirleneceğinin altı çizilmiştir. Dolayısıyla tarım politikalarının belirlenmesinde iç dinamiklerden çok, AB ve DTÖ anlaşmalarının belirleyici olacağı açık bir biçimde kabul edilmektedir. Planda yer alan diğer önemli bir nokta ise mevcut durum analizinde yer alan destekleme uygulamalarına ilişkindir. Planda destekleme uygulamalarının üretici gelirlerinde istikrar sağlamadığı, dünya fiyatları üzerindeki destekleme alım fiyatlarının bazı ürünlerin ekim alanlarının genişlemesine, üretim fazlalarının oluşmasına ve devletin fazla alım yaparak yüksek stok maliyetine katlanmasına neden olduğu ifade edilmektedir. Bu doğrultuda ortaya çıkan olumsuzlukların giderilmesi için çiftçilere yönelik doğrudan gelir desteği uygulamasının başladığı ve bunun yaygınlaştırılarak devam edeceği belirtilmektedir (DPT, 2000). Çiftçilere yönelik doğrudan gelir desteği Sekizinci Planın ifade ettiği gibi mevcut olumsuzlukların giderilmesinde kullanılacak bir politik araç değildir. Bu model ile desteklemenin üretimle olan bağı koparılmakta, tarımsal destekleme sistemi tamamen bir yoksulluk ödemesi niteliğine dönüştürülmektedir. Bu sistem zaman içinde azaltılacak daha sonra tamamen kaldırılacaktır. Esas itibarıyla bu sistem GATT-Uruguay Turu ve sonrası süreçte gerçekleşen tarımsal serbestleştirme süreciyle beraber, gelişmiş ülkelerin ihracat paylarını artırmak için azgelişmiş ülkelerdeki geleneksel rekabeti ortadan kaldırmak ve bu ülkelerdeki tarımsal üretimlerini çökerterek onları net tarım ürünleri ithalatçısı ülke yapma amacıyla ortaya konulan bir enstrüman niteliğindedir (Günaydın, 2000).

Bu politika amaçlarıyla bağlantılı olarak planda, kırsal alanda tarım dışı sektörlerle verilecek desteklerle kırsal sanayinin artırılması ve buralarda tarımdan çekilecek nüfusa yeni istihdam alanlarının yaratılması ön görülmektedir. GSMH içinde tarım sektörü payının %10 olduğu, işgücünün ise %25'inin tarım sektöründe istihdam edildiği ve tarıma ayrılan kaynaklar dikkate alındığında yatırımların aynı doğrultuda olamadığı düşünülürse bu amacın gerçekleştirilmesi kısa vadede mümkün görülmemektedir

Dokuzuncu beş yıllık kalkınma planı da sekizinci plandaki amaçlara vurgu yapmaktadır. Dokuzuncu planda, tarım sektöründeki desteklerin azaltılmaya devam edileceği, üretimin talebe uygun olarak yönlendirilmesini sağlayacak politika araçlarının uygulanacağı ve politikaların AB- DTÖ ekseninde şekilleneceği vurgulanmaktadır. Buna ek olarak tarım sektöründeki çözülme sürecinin devam edeceği, tarımdaki istihdamın 2013 yılı için %18'e kadar gerilemesi öngörülmektedir. Dolayısıyla, kalkınma planlarına bakıldığında, özellikle de 1980 sonrasında uygulanması hedeflenen tarım politikası amaçları çerçevesinde Türkiye tarımının mevcut yapısal sorunlarının çözümüne yönelik bir çabanın olmadığı açıkça görülmektedir. Bu doğrultuda Türkiye'de uygulanan tarım destekleme politikası araçları da kalkınma planlarıyla paraleldir.

4.3.2. Destekleme politikası araçları

Tarım politikası amaçlarını gerçekleştirmek için hükümetlerin uyguladığı bazı politik araçlar söz konusudur. Türkiye'de yaygın olarak kullanılan destekleme politikası araçları; fiyat desteği ve destekleme alımları, doğrudan gelir destekleri, doğrudan ödemeler, girdi destekleri, fark ödemesi, kredi destekleri biçiminde sıralanabilir.

Pazar fiyat desteği ve destekleme alımları

Tarımsal üretimin teşvikinin yanı sıra çiftçilerin gelir düzeylerinin artırılması ve gelirdeki dalgalanmaların engellenmesinde, tarım fiyatlarına yapılan müdahaleler önemli bir destekleme aracıdır. Ürün fiyatlarına müdahale edilerek üretici gelirlerinin artırılması hedeflenmektedir. Önceki bölümde de belirtildiği üzere dünyada en çok uygulanan destekleme biçimi olan pazar fiyat desteği kısa dönemde hızlı sonuç veren bir araçtır. Ancak ticaret kısıtlaması olarak nitelenen bu destek türü DTÖ anlaşması çerçevesinde yasak destekler arasında yer almaktadır. Anlaşmaya bağlı olarak Uruguay Görüşmeleri sonrasında bir çok ülkede bu destekleme biçimi terk edilmeye başlamış ve üretici gelirindeki azalmalar mavi kutu kapsamındaki desteklerin artırılması ile telafi edilmeye çalışılmıştır (OECD,1998). Pazar fiyat desteği nedeniyle yurt içi fiyat büyük ölçüde dünya fiyatlarından yüksek bir seviyede oluşmaktadır. Pazar fiyat desteği genellikle sınır önlemleri ile ithalat koruması ve eğer bir üretim fazlası söz konusu ise ihracat sübvansiyonları ile beraber uygulamayı gerektirmektedir. Pazar fiyat desteği

üretici ve tüketici fiyatlarını artırır. Bu ise üretimi artırırken tüketim üzerinde azaltıcı bir etki yaratır. Fiyat desteği tüketiciden üreticiye bir gelir aktarımını ifade etmekte, diğer ifadeyle fiyat desteğinin maliyeti tüketiciye yüklenmektedir. Dolayısıyla pazar fiyat desteği kimi görüşlere göre hem üretim hem de tüketim kararları üzerinde piyasa bozucu bir etki yaratmaktadır (Lankoski, 1997).

Bu destekleme aracı ülkemizde de uzun süre kullanılmıştır. Önceki bölümde de ifade edildiği üzere Üretici Destek Eşdeğeri (PSE) içerisinde yer alan ve dünya fiyatlarından farklılaşmayı ifade eden pazar fiyat desteğinin payı Türkiye’de OECD verilerine göre 1986’da %77 iken 1994’de 2000’de %84 2009’da %87’e yükselmiştir. Üretici Destek Eşdeğerinin geri kalan bölümü ise faiz sübvansiyonları ve girdi desteklerinden oluşmaktadır (OECD,2010 <http://www.oecd.org/>, 09 Ekim 2010’da erişildi).

Türkiye’de yaygın olarak kullanılmış diğer bir destekleme biçimi destekleme alımlarıdır. Uygulamada hükümet tarafından belirlenen ürünler Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT) tarafından satın alınmaktadır. Planlı dönem başında destekleme alımına konu olan ürün sayısı 11 iken 1970’lerin sonuna doğru bu rakam 30’a ulaşmıştır. 1980 sonrası kapsamı daraltılan ürün sayısı, 1993 yılında tekrar 24’e çıkmış ardından 5 Nisan 1994 yürürlüğe giren Ekonomik Önlemler Uygulama Planı doğrultusunda, ekonomik ve sosyal açıdan önem taşıyan ve geniş üretici kitlelerini ilgilendiren 3 ürün grubu (hububat, şeker pancarı, tütün) ile sınırlandırılmıştır. Bu tutum VII. Beş yıllık kalkınma planında devam etmiştir. Bu kapsamda fiilen destekleme alımı yapan TEKEL, TMO, TŞFAŞ olmak üzere üç kuruluş vardır (DPT, 2000a). Ancak bu kuruluşların özelleştirme programı kapsamına alınması gelecekte destekleme alımları uygulamasının kaldırılacağına ilk işareti olmuştur.

Tarımsal girdi destekleri

Girdi destekleri yani girdi sübvansiyonları, tarımsal üretimde verimliliği artırmaya yönelik çiftçilere verilen destek biçimi olup, genellikle gübre sübvansiyonu, zirai ilaç, tohumluk, damızlık hayvan gibi destekleri içermektedir. Türkiye’de doğrudan girdi desteği, çiftçilere ucuz girdi temini yoluyla girdi tüketimini arttırmak ve bu yolla tarımsal üretimde artış sağlamak amacıyla Hazine Müsteşarlığı Bütçesinden gübre, zirai

ilaç, fidan ve tohum için ödemeler şeklinde yapılmaktadır. Söz konusu ödemeler 1993 yılı sonuna kadar Destekleme ve Fiyat İstikrar fonundan gerçekleştirilmiş, 1994 yılından itibaren ise bütçeden Ziraat Bankası kanalıyla yapılmaya başlanmıştır (Abay, Sayan, Miray, Bayaner, 2001: 10).

Kalkınma planlarıyla beraber 1963'den itibaren tarımsal verimliliğin artırılması amacıyla girdi kullanımı teşvik edilmiştir. Bu girdilerin en önemlilerinden biri olan gübre 1963 yılından 2001 yılına kadar kamunun kontrolünde olmuştur. 1980 yılına kadar gübre fiyatları sabit tutulmuş ve fiyat artışları sübvansiyon olarak kamu tarafından karşılanmıştır. Verimlilik artışında önemli bir araç olan gübre sübvansiyonu 1974 yılında başlamıştır. Ancak, yaşanan petrol krizinin neden olduğu hammadde maliyet artışı, fiyatları hızla artırmıştır. Üçüncü kalkınma planında; ithalat ve yerli üretimin TZDK, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş., Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği'nce yapılmasına ve gübrede tek fiyat sistemi uygulamasının devam etmesine karar verilmiştir. Verimlilik artışı ve üretimin devamlılığı politikaları ile gübre fiyatları kriz sonrası düşürülmüş ve 1979 yılına kadar sabit tutulmuştur. Talebin yurt içi üretim ile karşılanamaması yüksek fiyatlı gübrenin ithal edilmesine neden olmuş ve fiyat farkı da devlet tarafından karşılanmıştır (Yeni, Dölekoğlu, 2003: 21).

Gübre ticaretinin 1986 tarihinden sonra serbestleştirilmesi ile gübre üreten fabrikalar ve aracı şirketlere satış bedelinin ortalama %25-39'u oranında bir ödeme yapılması öngörülmüştür. Sağlanan sübvansiyon 1994 yılında gübreyi tüketen çiftçilere gübre faturaları tutarının başlangıçta %30, sonra %50'si oranında destekleme ödemesi yapılacak şekilde değiştirilmiştir. Toplam girdi destekleri içindeki payı yaklaşık %85 olan gübre destekleme ödemeleri 1997 yılında ödemelerinin gübre cinslerine göre sabit olarak belirlenmesi ve ödemelerin gübre üretici, dağıtıcı kuruluşları aracılığıyla yapılması kararlaştırılmıştır. 2001 tarihinde bakanlar kurulu kararı ile bu destekleme uygulamasına son verilmiştir (DPT, 2000a).

1998 yılına kadar çiftçilere yapılan gübre destek ödemelerinde bir artış söz konusu iken bu tarihten itibaren kademeli olarak azalmaya başlamıştır. Aynı azalma eğilimi diğer destek türlerinde de görülmektedir. Gübre destek ödemeleri 2001 yılından itibaren IMF'e verilen taahhütler doğrultusunda uygulamadan kaldırılmıştır (Tablo-4.5).

Tablo-4.5: Türkiye’de Gübre Desteği 1996-2005 (Milyar TL.)

Yıllar	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Kimyasal Gübre	46	87	128	102	98	55	0	0	0	0
Diğer Destek Ödemeleri*	6,3	24,5	45,3	74,5	63,7	92,1	94,6	29,7	91	41,5
Toplam Destekler Ödemeleri	52,6	111,5	173,3	176,5	161,7	147,1	94,6	29,7	91	41,5
Toplam Destekler içindeki payı (%)	87	78	73	57	60	37	0	0	0	0

Kaynak: OECD Country Statistics (2009)

* Not: Diğer ve toplam destek ödemeleri içinde, hibrit tohum, mera ıslahı, zirai ilaç, tohum kredisi, şeker pancarı geri ödemeleri, elektrik ve sulama destekleri dahil kredi destekleri hariçtir.

Gübre desteği gibi tohum destekleri de tarımsal verimliliğin ve üretim kalitesinin artırılması için oldukça önemlidir. Bu destek vasıflı tohumların yaygınlaşması ve kaliteli tohum üretim ve kullanımının gelişimine katkı sağlamak amacını taşımaktadır. Tohum üretimi ve kullanımı, Türkiye’de 1985 yılından itibaren destekleme kapsamına alınmıştır. Uygulamada ise destekleme kapsamına alınan tohumlarda, cinslerine göre belirlenen destekleme miktarları üretici kuruluşlara yapılmaktadır. Bu çerçevede, hibrit mısır, hibrit ayçiçeği, soya ve çayır mera tohumları yanında sertifikalı meyve fidanları, narenciye fidanları ve asma fidanları destekleme kapsamında yer almaktadır.

Tablo-4.6: Türkiye’de Tohum Destekleri Milyar TL. (1986-2009)

Yıllar	Hibrit Tohum	Tohum Kredisi	Toplam Tohum Desteği	Toplam Destek İçindeki Payı (%)
1986-1990	0,02	0,04	0,06	8
1991-1995	0,2	0,3	0,5	7
1996	0,9	0,8	1,7	3
1997	2,2	8,7	11,0	10
1998	4,0	15,0	19,0	11
1999	4,3	30,0	34,3	19
2000	6,5	13,0	19,5	12
2001	5,6	0	5,6	4
2002	5,7	0	5,7	6
2003	6,8	0	6,8	7
2004	10,2	50	60,2	66
2005	10,1	0	10,1	24
2006	12,3	0	12,3	28
2007	12,9	0	12,9	39
2008	21,2	0	21,2	43
2009	22,4	0	22,4	48

Kaynak: OECD Country Statistics (2009)

* Not: Toplam destek ödemeleri içine, mera ıslahı, zirai ilaç, gübre desteği, şeker pancarı geri ödemeleri, elektrik ve sulama destekleri dahil, kredi destekleri hariçtir.

Tablo-4.6’da Türkiye’de Tohumculuğa verilen destek miktarlarındaki değişim görülmektedir. Uygulamada çiftçilere sağlanan tohumlar (Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğüne (TİGEM) gerçekleştirilmektedir. 1980’den önce tamamen devlet kontrolünde olan tohum sektörü, 1980’den sonra köklü bir politika değişimine uğramıştır. Bu doğrultuda yabancı ortaklı tohum sanayisinin kurulması ve aşamalı olarak tohumculuk alanının özelleştirilmesi yönünde politikalar izlenmiştir. Bunun sonucu Türkiye çiftçisi en temel üretim araçlarından biri olan tohumda dışa bağımlı bir duruma gelmektedir. Sürecin bu boyutu dış ticaret incelemesinde detaylı bir biçimde ele alınacaktır.

Bitki ve hayvan hastalıklarının engellenmesi ve buna bağlı olarak üretimde etkinliğin artırılması için devletin aldığı genel koruma önlemleri arasında bitkisel ve hayvansal ilaç destekleri yer almaktadır. İlaç desteği uygulaması 1986 yılında başlamıştır. Devletin üstlendiği ilaçlamalarda çiftçi ilaç veya ilaçlama bedeli üstlenmemektedir. Diğer taraftan, çiftçinin kullandığı tarımsal mücadele ve hayvan tedavisinde kullanılan ilaçların, kullanılan ilacın içeriğine bağlı olarak, bedelinin %0 ile %30’u çiftçiye geri ödenmektedir (DPT, 2000a).

Tablo-4.7: Türkiye’de Toplam İlaç Destekleri Milyar TL. (1986-2009)

Yıllar	Toplam İlaç Desteği	Toplam Girdi Desteği İçindeki Payı (%)
1986-1990	0,06	7
1991-1995	0,4	7
1996	2	5
1997	4	4
1998	8	5
1999	10	6
2000	12	8
2001	18	12
2002	1	1
2003	1	2
2004	0,1	0
2005	0,2	0
2006	0,08	0
2007	0,7	2
2008	1,7	3

Kaynak: OECD Country Statistics (2009)

1986’da başlayan uygulama 2001 yılına kadar devam etmiş (Tablo-4.7), 2001 yılından itibaren ARIP kapsamında gübre ve zirai ilaç destekleri şeker pancarı dışında büyük ölçüde kaldırılmıştır (OECD, 2008). Bu çerçevede ilaç desteği sağlayan KİT’ler ise ya kapatılmış ya işlevsiz hale getirilmiş ya da özelleştirme sürecine alınmıştır; çiftçiler ise bu süreç içinde özel sektörün kontrolüne bırakılmıştır.

Günümüzde Türkiye’de zirai ilaç tüketiminin 33 bin ton olduğu ve zirai ilaç pazarının yaklaşık 350 milyon dolar büyüklüğünde olduğu göz önüne alınırsa, ilaç desteklerinin önemi ortaya çıkmaktadır. Tarım ilacı kullanımında pamuk ve hububat %40’lık bir payla ilk sırayı almakta, onu %27’lik payla turunçgiller, üzüm, meyveler ve %16’lık payla sebzeler izlemektedir. Türkiye zirai ilaç üretiminde kullanılan girdiler açısından dışa bağımlı olup; tarım ilacı imalatında kullanılan girdilerin yaklaşık %90’ı ithal edilmektedir. Bu da üretimden dış ticarete kadar tüm tarım sektörünün olumsuz etkilenmesine neden olmaktadır. Yerli firmalar bu girdileri ithal ederek jenerik (eş değer) ilaç üretmektedirler. Tarım ilaçları pazarında %22’lik pay ile Hektaş ilk sırayı almakta, onu Bayer ve Syngenta izlemektedir. Bu üç firmanın pazardaki payı %65’i bulmaktadır. Hektaş, dünya tarım ilaçları sektörünün önemli şirketleri arasında yer alan DuPont, Makhteshim-Agan, FMC, Chemtura, Sipcam ve Agrichem’in Türkiye dağıtıcısıdır (Oral, 2009).

Tablo-4.8: Türkiye’de Elektrik ve Sulama Destekleri Milyar TL. (1996-2009)

Yıllar	Elektrik desteği	Sulama desteği	Toplam	Toplam Destekler İçindeki Payı (%)
1996	0,0	0,6	0,6	1,2
1997	6,0	0,6	6,6	5,9
1998	14,0	0,4	14,4	8,3
1999	24,4	0,6	25,0	14
2000	23,5	0,9	24,4	15
2001	58,7	1,3	60,0	40,6
2002	73,1	1,9	75,0	79,3
2003	0,0	2,4	2,4	2,4
2004	0,0	2,6	2,6	3
2005	0,0	2,7	2,7	6,6
2006	8,0	0,5	8,5	19,4
2007	4,1	0,1	4,2	12,8
2008	12,4	0,0	12,4	25
2009	10,4	0,0	10,4	22,5

Kaynak: OECD Country Statistics (2009)

Devletin tarım politikası araçlarından girdi destekleri arasında yer alan diğer bir destek türü de sulama ve elektrik desteğidir. 167 sayılı yasa gereğince tüm su hakları bazı istisnalar haricinde devlete verilmiştir. Büyük ölçekli sulama yatırımları devletçe yapılmakta, bu yatırımlar için kullanıcılardan katılım bedeli alınmaktadır. Sulanan alanlarda üretim yapan çiftçiler DSİ tarafından belirlenen işletme ve bakım masraflarına katkıda bulunmaktadır. Kuraklığın etkili olduğu yıllarda ortaya çıkan açık, bir sonraki yıl DSİ bütçesine konulan sulama sübvansiyonundan karşılanmaktadır. Sulama pompalarında ve diğer amaçlarla kullanılan elektrik, sanayide kullanılan elektrik

tarifesinden %50-60 daha ucuzdur (DPT, 2000a).

Tarımsal kredi destekleri ve faiz kolaylıkları

Tarımsal faaliyetler için uygulanan diğer bir destekleme aracı ise kredi sübvansiyonları ve faiz kolaylıklarıdır. Kredi sübvansiyonları, Destekleme ve Fiyat İstikrar Fonu (DFİF) kredileri ile Ziraat Bankası kredilerinden oluşmaktadır. Bu destekler 1995'den itibaren Tarım Satış Kooperatifleri Birliklerince (TSKB) yapılan ürün alımlarının finansmanı için verilen düşük faizli kredi destekleridir. Bu krediler piyasa faiz oranının altında ve basit faiz oranına göre kullanılmaktadır. Ancak 2000 yılından itibaren ARIP kapsamında diğer sübvansiyonlarda olduğu gibi kredi faiz oranlarındaki sübvansiyonlar da kaldırılmıştır. Bu tarihten sonra kredi faiz oranları negatiften pozitifte dönmüş birçok çiftçi hem yüksek faizler hem de üretimlerindeki azalma nedeniyle önemli borç sorunları yaşamışlardır.

Doğrudan ödemeler

Tarımsal desteklemenin politika araçlarından biri de doğrudan ödemelerdir. Bunlar çeşitli teşvik primleri ve doğrudan yardımlar biçiminde yer alır. Bu ödemelerin içinde; sertifikalı zeytinyağı, ayçiçeği, kanola v.b. ürünlerin üreticilerine verilen destekler, süt ve süt sığırcılığına yapılan destekler ile şeker pancarı üretim kotalarının daraltılması nedeniyle oluşacak alanlarda alternatif ürün olarak mısır, ayçiçeği, soya fasulyesi ve yem bitkisi ekimi yapanlara bir defaya mahsus olmak üzere yapılacak telafi edici ödemeler yer almaktadır. Bunların yanı sıra doğal afet ve mazot desteği gibi ödemeler de bu kalem altında yer almaktadır.

Fark ödeme sistemi

Fark ödeme sistemi üretilen tarımsal ürünün üretim düzeyine ve piyasada oluşan fiyatına müdahale etmeksizin, üretici maliyetine dayanarak hesaplanan bir hedef fiyat ile piyasa fiyatı arasındaki farkın devletçe üreticiye nakdi olarak ödenmesine dayanan bir destek sistemi olarak tanımlanabilir. Sistemde devlet, üreticilerin üretim maliyetleri piyasa fiyatının üzerinde olduğunda, tüketicilerin ödediği fiyatları etkilemeden üreticilere tazmin edici bir ödemede bulunmayı taahhüt etmektedir. Bu ödeme devlet tarafından saptanan hedef fiyat ile garanti fiyat ya da piyasa fiyatı

arasındaki farktan oluşmaktadır. Hedef fiyat üreticinin korunması amacıyla tarımsal üretim maliyetlerine dayanılarak saptanmaktadır. Garanti fiyatın saptanmasında ise dünya fiyatları ile ürünün ithalat ve ihracat maliyetleri de dikkate alınmaktadır (Şahinöz, Çağtay ve Teoman, 2005: 31). Garanti fiyatı tarımsal ürünlerin alımıyla görevlendirilen tarım satış kooperatiflerince üreticiye ödenirken hedef fiyat ile garanti fiyat arasındaki fark devlet tarafından üreticilere destekleme primi olarak verilmektedir. Bu nedenle de destekleme primi ya da sübvansiyonu olarak nitelenmektedir. Destekleme primlerinde devletin piyasaya müdahalesi minimuma indiği gibi, devlet doğrudan alımlarda olduğu gibi depolama ve saklama maliyetlerinden de kurtulmuş olmaktadır.

Diğer destekleme politikalarından farklı olan bu uygulama, AB müktesebatına uyum sağlama, DTÖ Tarım Anlaşması, IMF niyet mektupları gibi uluslararası anlaşmalar doğrultusunda 2000 yılından itibaren tarım reformu çerçevesinde uygulamaya konmuştur. Bununla birlikte 2000 yılından itibaren uygulamada olan diğer destekleme politikaları hızla terk edilerek Doğrudan Gelir Desteği (DGD) ve Prim Ödemeleri sistemine geçilmiştir (DPT, 2007).

Doğrudan gelir desteği (dgd)⁵⁰

DTÖ'ye göre tarıma yapılan desteklerin yükünün tüketiciler tarafından karşılanması sakıncalı, vergi mükellefleri tarafından karşılanması ise zararsız destekler olarak nitelenmektedir. Bu çerçevede Uruguay Turu ve sonrasındaki ileri tarım müzakerelerinde tarıma sağlanan girdi destekleri yasak olarak tanımlanırken üretimden bağımsız olarak verilen DGD'nin uygulanmasında ülkeler serbest bırakılmıştır. DGD kamu kaynaklarından tarım üreticilerinin gelir düzeylerini etkilemek amacıyla uygulanan transfer biçimindeki politika aracıdır. DGD iki şekilde uygulanmaktadır: Bunlar üretimden bağımsız doğrudan gelir ödemeleri (decoupling payments) ve üretimle belli derecede bağlantılı doğrudan gelir ödemeleridir. Üretimden bağımsız doğrudan gelir ödemelerinde, devlet tarafından üreticilere yapılan ödemelerin, ne üreticinin ürettiği miktar ile ne de piyasa fiyatı ile herhangi bir bağlantısı yoktur. Bu sistemde yapılan gelir ödemesi geçmişte belli bir tarihteki ekim alanı ve verim dikkate alınarak yapılmaktadır. Üretimle belli bir derecede bağımlı doğrudan gelir ödemeleri

⁵⁰ Doğrudan gelir desteği uygulamasının sonuçları ilerleyen kısımlarda detaylı bir biçimde ele alınacaktır.

ise, hedeflenen gruplara bazı koşullara bağlı olarak yapılan telafi edici ödemeler (compensatory payments) ile piyasa fiyatı ile üreticinin eline geçmesi arzulan fiyat arasındaki farkın “fark ödemeleri” (deficiency payments) adı altında ödenmesi şeklindedir (Günaydın, 2004).

ABD, Kanada, Japonya, AB, Meksika gibi birçok ülkede uygulanan DGD Türkiye’de 2000 yılında pilot uygulama olarak başlatılmış, 2001 yılından itibaren ise aktif olarak tüm Türkiye’de uygulanmaya başlamıştır. DGD yanında 2003 yılında mazot desteği yapılmış olup, gübre, sertifikalı tohum ve enerji desteği de buna ilave edilmiştir. 2000-2003 yılları arasında pamuk, yağlık ayçiçeği, soya fasulyesi, koza ve zeytinyağı için pirim ödemesi yapılmış, 2004 yılında dane mısır ve 2005 yılında ise buğday pirim listesine ilave edilmiştir. Çay’da destekleme primi ödemesi 2004 yılında başlamış, 2005 yılında da devam etmiştir (DPT, 2007).

4.4. Türkiye’de Tarım Politikalarında Değişim ve Tarımda Yapısal Dönüşüm

İktisat yazınında, iktisadi gelişme genellikle sanayileşmeyle özdeş tutulur. Tarım kesimi ise kendi iç yapıları ve bu yapıların dönüşümü açısından değil, esas itibarıyla sanayi kesimindeki birikim ve büyüme sürecine katkısı açısından ele alınır. Diğer bir değişle tarım kesimi tarım dışındaki birikimin kaynağı olarak görülür. İktisadi gelişmeyle beraber tarımın ekonomi içindeki öneminin azalması, buna karşı sanayi ve tarım dışı kesimlerin toplam üretim ve istihdam içindeki payının artması doğal bir gelişmedir. Bu süreç içinde tarımın, sanayi kesimine ihtiyaç duyduğu emek ile ürün ve sermaye birikimi için gereken fonları sağlaması beklenir. Devletin tarım kesiminde izlediği politikalar da bu bağlamda önem taşımaktadır. Örneğin tarım kesiminin vergilendirilmesi, gelir bölüşümünü etkilemenin yanı sıra, tarım dışına artık aktarmada uygulanan politikalardan biridir. Tarımsal malların fiyatlarıyla mamul malların fiyatları arasındaki oran olarak tanımlanabilecek iç ticaret hadleri de bu bağlamdaki diğer bir politika aracıdır. Örneğin iç ticaret hadleri 1930’larda olduğu gibi dünya ekonomisinden kaynaklanan gelişmeler sonucu tarım aleyhine dönebilir ve devlet bu gelişmeye seyirci kalabilir. Diğer yandan devlet girdi ve ürün piyasalarına müdahale ederek ticaret hadlerini tarım aleyhine döndürebilir. Her iki durumda da sanayi kesimi lehine gelişen

fiyat hareketleri, tarımdan artık aktarımını ve sanayi kesimindeki birikimi kolaylaştıracaktır. Ancak, durağan bir tarımsal yapıyı tarım dışı kesimdeki birikimin kaynağı olarak gören bu bakış açısı önemli güçlükleri de beraberinde taşımaktadır. Tarım ile tarım dışı kesim arasındaki ilişki bu kadar basit ve tek yönlü değildir. Örneğin iç ticaret hadlerinin tarım aleyhine dönmesi veya tarımsal kesimin devlet harcamalarından pay alamaması uzun vadede tarımsal üretimi olumsuz etkileyecektir. Oysa sanayi kesimindeki birikimin hızı tarımsal üretim hacmine sıkı sıkıya bağlıdır. Gıda maddeleri ve ham maddeler tarım dışına ucuz olarak aktarılmazsa, sanayi kesimindeki büyüme ve birikim süreci yavaşlayacak veya tarımsal ürünlerde özellikle de gıda ürünlerinde ithalat zorunlu hale gelecektir. 1980 sonrasında yaşanan politik değişim sonucu Türkiye ekonomisinin başına gelenler de kısmen bu süreçle yakından ilgilidir (Pamuk,Toprak, 1988: 10).

1980’li yıllar Türkiye tarımının çok farklı bir konjonktürle karşı karşıya kaldığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde bir yandan dünya piyasalarında görece fiyatlar tarımsal mallar aleyhine dönerken, öte yandan serbestleşme ve dışa açılma yönündeki politikalar Türkiye’de tarımda önemli değişimlere neden olmuştur. Bu dönemde uygulanan politikalarla serbest dış ticarete geçiş yapılırken, siyasal iktidarın tarımsal ürün ve girdi fiyatlarındaki desteklemelerini kaldırması, tarım ile tarım dışı kesimler arasındaki gelir farklılıklarının hızla artmasına neden olmuştur. Bu dönüşüm tarım kesimi içindeki gelir bölüşümünü değiştirdiği gibi, uzun dönemde tarımsal üretim ve ticarete de önemli değişimlere neden olmuştur. Türkiye tarımı için 1980 sonrasındaki dönüşümün çok önemli olmasına karşın, Türkiye’yi bu dönüşüme getiren süreç de oldukça önemlidir. Bu nedenle 1980 öncesi dönemde Türkiye tarımı ve tarım politikaları genel hatlarıyla incelenmelidir.

4.4.1. 1980 öncesi tarım sektörü ve tarım politikaları

Cumhuriyetin kuruluşundan 1980’li yıllara kadar Türkiye tarımı önemli dönüm noktalarından geçmiştir. Bu süre içerisinde Türkiye tarımının geçirdiği dönüşüm kendi iç dinamiklerinin yanı sıra dünya ekonomisindeki değişimlerle de yakından ilgilidir.

Bu dönemde Türkiye’de iktisadi gelişimi sağlayacak sanayi kapasitesi çok

yetersiz, Osmanlıdan devralınan tarım sistemi sorunludur. Nüfusun büyük bir bölümü kırsal kesimde yaşamakta ve geleneksel tarım ile uğraşmaktadır. Bunun yanı sıra 1923 Lozan anlaşması hükümleri gereğince yeni Türkiye Devleti, Osmanlı borçlarının toprak esasına göre üçte ikisini ödeyecek, ayrıca beş yıl süreyle gümrüklerdeki düşük koruma oranlarını değiştirmeyecektir. Bu koşullar altında tarım, ülkenin sanayi kapasitesinin ve kaynaklarının yetersizliği ile tarım sektörünün geleneksel oluşu gibi nedenlerle, kalkınmayı sağlayacak sektör olarak seçilmiş ve tarımsal üretimi artırmaya yönelik politikalar izlenmeye başlamıştır (Günaydın, 2010: 160).

Cumhuriyetin ilk yıllarında alınan en önemli kararlardan biri tarımsal gelir üzerinden alınan Aşar Vergisinin kaldırılmasıdır. Bu vergi matrahı gayri safi üründür ve çiftçinin hasat sonunda elde ettiği hasılat üzerinden alınır. Üretimin gerçekleştirilmesi için gerekli girdilere yapılmış olan harcamalar dikkate alınmadığından üretim artışı önünde önemli bir engel oluşturmaktadır. Aşar Vergisi bütçe gelirlerinin %28'ini oluşturmasına karşın 1923 İzmir İktisat Kongresinde alınan karar gereğince 1925'de kaldırılmıştır (Önder, 1988).⁵¹ Uygulanan politikalar ile 1923-1929 yılları arasında tarımsal büyüme hızı %8,9, milli gelirdeki büyüme hızı %8,6 olarak gerçekleşmiştir. Bu dönemde Milli gelirin artışının %46'sını tarım kesimi gerçekleştirmiştir (Günaydın, 2010: 160).

Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de 1929-30 ekonomik bunalımı Türkiye tarımı için bir çöküş dönemidir. Bu dönemdeki en önemli gelişme dünya piyasalarındaki fiyat hareketlerine bağlı olarak hem tütün, üzüm, incir, fındık, pamuk

⁵¹ 1925 yılında kaldırıldığında Aşar Vergisi, bütçenin yaklaşık 1/4'ünü oluşturmaktadır. Aşar ile beraber Ağnam ve Arazi vergisi merkezi devlet gelirlerinin 1/3'ünü oluşturmaktadır. Aşarın kaldırılmasıyla ortaya çıkan önemli gelir boşluğu, bir yandan kamu hizmetleri üzerinde olumsuz etki yaratırken diğer yandan devleti bu boşluğu doldurmak için farklı çabalara itmiştir. Bunlardan biri tarım kesimi üzerindeki bazı vergilerin yükseltilmesi ve diğeri vergi yükünün kırsal kesimden kentsel kesime aktarılması olmuştur. Örneğin Ağnam vergisi yerine genişletilerek ve daha ağırlaştırılarak 1962'ye kadar yürürlükte kalan Sayım vergisi (hayvan sayısı üzerinden alınan vergi) getirilmiştir. Bu vergi havansal ürün fiyatlarının artmasına neden olmuş ve bu artışın yükünün bir bölümünün tarım dışı kesimlerce taşınmasına sebep olmuştur. Aşar vergisi yerine getirilen Arazi vergisi ise tam bir verim vergisi olmasına karşın istenilen etkiyi uzun vadede yaratmamıştır. 1925'de aşarın kaldırılmasıyla önemli bir yükümlülüğün sıyrılan tarım kesimi, tarım arazileri ve hayvanlar üzerindeki yükümlülüklerle kamu gelir sistemine katkı yapmaya devam etmişse de zamanla bu vergilerin erozyona uğramasıyla, katkısı giderek azalan bir seyir izlemiştir. Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde tarım üzerine uygulanan vergiler ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Ömer Lütfü Barkan (1963), Osmanlı İmparatorluğunda Öşür ve Aşar, İslam Ansiklopedisi, İstanbul. Oya Silier (1981), Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi, (1923-1938), Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

gibi Türkiye'nin ihraç ettiği ürünlerin, hem buğday ve diğer hububat ürünlerinin fiyatlarının hızla düşmesidir. Böylece dış ticaret hadleri ülke aleyhine dönerken iç ticaret hadleri tarım aleyhine dönmüştür. Dünya piyasalarındaki olumsuz koşulların da etkisiyle, Türkiye 1929 sonrasında korumacılığa ve devlet desteğinde özel sektöre dayalı sanayileşmeye ağırlık vermiştir. Ancak bu yaklaşım yeterli sonuç vermeyince 1932 yılından itibaren Tek Parti Rejimi, devlet önderliğinde sanayileşmeye yani devletçiliğe yönelmiştir. Böylece devlet iktisadi önceliği tarımsal malların ihracatından iç pazara yönelik sanayileşmeye kaydınca, tarımsal fiyatların gerilemesini olumsuz bir gelişme olarak değil, sanayileşme için gerekli kaynakları sağlayacak bir gelişme olarak görmeye başlamıştır. Özellikle bu yıllarda buğdayda destekleme alımlarının başlatılmasına karşın, devletin diğer tarımsal mallara müdahalesi sınırlı kalmıştır. Ancak dünya piyasalarındaki olumsuz durumla beraber, devletin izlediği sanayileşme öncelikli politikalar, kötü iklim şartlarıyla birleşince tarım kesimi için son derece olumsuz bir tablo ortaya çıkmış, bir yandan fiyatlar düşerken diğer yandan üretimde durgunluk hatta gerileme başlamıştır (Pamuk,1988: 92). Bu nedenle tarımsal ürün fiyatlarındaki değişkenliği istikrara kavuşturmak için 1932 yılında yasal düzenlemelere girilmiş ve devlet sınırlı da olsa tarım ticaretine müdahale etme ihtiyacı duymuştur. 1932'de 2056 sayılı yasa ile fiyat tespiti ve alım yapılacak yerlerin saptanması hükümetçe belirlenmek şartıyla, Ziraat Bankasına üreticiden buğday satın alma yetkisi tanınır. 1938 yılında Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO)'nin kuruluşu ile tahıl grubu ürünlerde desteklemeler bu kurum kanalı ile yapılmaya başlamıştır. Ayrıca bu kuruma ihracat ve ithalat yapma yetkisi tanınmıştır. 1935 yılında tarımsal kooperatiflerin geliştirilmesi amacıyla 2834 sayılı "Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Kanunu" ve 2836 sayılı "Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu" çıkarılmıştır. Böylece hem aynı hem de nakdi olarak tarım ürünlerinin desteklemesinde aracı kurum olan kooperatiflerden yararlanmaya başlanmıştır (Toprak,1988: 23).

1950 ve 1960'lı yıllar ise Türkiye için iki önemli dönemi ifade etmektedir. 1950'li yıllar Türkiye'nin, İkinci Dünya savaşıdan sonra kurulan Bretton Woods düzeninin kurguladığı dünya ticaret ve finans sistemine sancılı bir biçimde uyum sağlama sürecini yansıtmaktadır. Bu dönem modernleşme yönündeki değişim çabalarında köylü sisteme entegre edilmemiş ve büyük ölçüde yoksullaşarak yeni dünya sistemine yabancılaşmıştır. Köylüye kaynak aktarma yönündeki çabalar, kurulan

yenidünya düzeninde bir çevre ülke olarak konumlanan Türkiye'ye biçilen yeni rolle çakışmış, 1930'lu yılların ithal ikameci sanayileşme modeli yerine tarımı merkezine alan yeni bir ekonomik model oluşturmak için çalışılmıştır (Günaydın, 2010: 161).

Aslında bu yeni ekonomik model, 1950'li yıllarda ABD ve Dünya Bankasının ön gördüğü/ öne sürdüğü, azgelişmiş ülkelerin önce tarım sektörünü modernleştirerek “yani traktörleştirerek” daha sonra tarım ürünleri ihracatına öncelik tanıyarak kalkınabileceği argümanından başka bir şey değildir. Nitekim 1948'den itibaren on yıllık bir süre içinde Türkiye tarımı, ABD kredileriyle alınmaya başlanan birinci nesil ABD traktörleriyle tanışmış ve yoğun bir traktörleşme yaşamıştır. Bu kredilerden en çok 600 dönümden fazla toprağı olanlar yararlanmıştır. 1948'de 2000 olan traktör sayısı 10 yıl içinde 40000 çıkmıştır. Tarımda bu hızlı makineleşmenin ekolojik etkilerini bir kenara bırakacak olursak, esas önemli etkisi şu biçimde ortaya çıkmıştır. Traktörlenen büyük toprak sahipleri küçük köylüyü topraksızlaştırarak kentlere sürmüş ayrıca traktörün yerini aldığı tarım işçisi de işsiz kalarak kentlere göç etmek zorunda kalmıştır. Bu dönemde kentsel nüfusun yoğun bir biçimde arttığı görülmektedir. Kentsel nüfus artış oranı 1940-1950 arasında %21 düzeyinde iken, 1950-1960 arasında %79'a yükselmiştir. Ancak sanayileşmenin çok yavaş olması nedeniyle kırsal kesimden kentlere gelen bu köylü nüfus işsizler ordusuna katılmıştır (Köymen, 2008).

Osmanlıdan devralınan adaletsiz toprak dağılımı düzeltilemediği gibi, traktörleşmeyle beraber artan toprak yoğunlaşması ve toprak dağılımındaki adaletsizlik, kırsal alanda gelir bölüşümündeki adaletsizliğin de belirleyicisi olmuştur. 1950'li yıllarda köylü ailelerin en yoksul %20'lik dilimi kırsal ürün gelirinin %1,8'ini alırken, en zengin %10'u, gelirlerin %60'ını almaktadır. Gelir dağılımındaki bu eşitsizlik, kısmen makineleşmiş büyük çiftçilerin en karlı ürün yetiştirmeye elverişli Ege ve Akdenizde yoğunlaşmasından kaynaklanmıştır. Bu dengesizlik ilerleyen yıllarda da artarak devam etmiştir (Köymen, 2008: 138).

1950-1960 dönemi Marshall yardımları kapsamında alınan traktörler sayesinde yaygın tarım teknolojisine geçiş dönemi olarak ifade edilmektedir. Her ne kadar bu traktörlerden büyük ölçüde faydalanan büyük toprak sahipleri olsa da bu dönemde ekili alan artmıştır. Bu on yıllık süre içerisinde ekili alan oranı %60 civarında artarak

1950’de %18,7 iken 1960’da %29,9’a çıkmış, 1960’lı yılların başlarından itibaren meraların da sürülmesiyle ekim alanları doğal sınırlarına ulaşmıştır (DPT, 1963: 26).

1960’lardan itibaren Türkiye tarımının niteliksel olarak farklı bir evreye girdiği söylenebilir. Artık ekilebilir toprakların sınırına ulaşılmıştır. Bu noktadan itibaren ekstansif tarımdan entansif tarıma geçiş üzerine yoğunlaşmış, üretimdeki artışın ekilebilir toprak miktarındaki artışla değil, birim toprak başına verimdeki artışla sağlanması hedeflenmiştir. Bu yıllarda entansif tarıma geçişle beraber girdi kullanımı yaygınlaşmış, teknoloji giderek önem kazanmış, mülkiyet ve kiracılık ilişkileri karmaşıklaşmıştır (Pamuk,Toprak, 1988: 10). Birinci bölümde değinildiği üzere, kapitalist gelişimin tarımı nasıl ve ne yönde etkileyeceği ve büyük işletmeler karşısında küçük işletmelerin tasfiye olup olmayacağı bu dönemde tartışılmaya başlanmıştır.

Ekilebilen toprakların artması ve yoğunlaşması ile büyük işletmelerin ortaya çıkması, 1960 ve 1970’li yıllar boyunca tarımsal üretimin ticarileşmesi ve metalaşmasına ve giderek artan ölçüde modern girdi kullanımına ve köy içi tüketimin giderek kentleşmesine sebep olmuştur. Bu süreç içerisinde artan ticari ilişkiler kredi ve borç ilişkilerini ortaya çıkarmıştır. Böylece köyde yaratılan artı değerın bir bölümü ticaret sermayesinin birikimi yoluyla tarım dışına aktarılmaya başlanmıştır. Yaratılan artı değerın diğer kısmı ise köy içinde toprak, modern araç ve girdi alımlarına yatırılmış ve işletmelerin giderek büyümesini, modernleşmesini ve kapitalistleşmesini sağlamıştır (Akşit, 1988: 180). 1960-1980 arasındaki planlı dönem hazırlanan beş yıllık kalkınma planlarında Türkiye tarımının modernleştirilmesi ve kapitalistleştirilmesi yönünde politikalar üzerinde durmaktadır (Aydın, 2010). Bu bağlamda 1963 yılında hazırlanan ilk beş yıllık kalkınma planı, her ne kadar planın ön gördüğünün aksine kırsal kaynaklar ve sübvansiyonlar eşitsiz bir biçimde dağıtılmış olsa da, tarımda küçük büyük tüm işletmelerde makineleşmenin, girdi kullanımının ve uygun finansmanların sağlanmasında kolaylık ve sübvansiyonların gerçekleştirilmesini öngörmektedir (Ergün, 1988: 139). Bunun yanı sıra kalkınma planı; fiyat istikrarının sağlanması, çiftçiler üzerindeki enflasyonist baskının önlenmesi, görelı fiyatları koruma, kooperatifleri destekleme ve pazarlama hizmetlerini geliştirme gibi politika araçlarının kullanılarak tarımın desteklenmesini öngörmektedir (DPT, 1963). Plan dahilindeki bu politikalar oldukça isabetli olmasına karşın ilerleyen dönemlerde yavaş yavaş terk edilmiş ve gübre

dışındaki bütün girdi sübvansiyonları kaldırılmıştır.

1980’li yıllar ise, 1970’lerde yaşanan krizin bir sonucu olarak, tüm iktisadi alanları etkilediği gibi tarım politikalarında da belirleyici olan Keynesci politikalardan neo-liberal politikalara dönüşümün yaşandığı bir dönemdir. Bu dönüşüme paralel olarak Türkiye, 24 Ocak kararlarıyla beraber ithal ikameci politikaları terk etmeye başlamış ve ucuz emeğe dayalı orta derecede teknoloji içeren ürünlerin ihracatına dayalı serbest piyasa sistemini benimsemiştir. 1980 sonrasında uygulamaya konulan politikalarla Türkiye’nin bir önceki dönemden kopuşu, tarım sektörünün hızlı bir biçimde gerilmeye girdiği iç ticaret hadlerinin tarım aleyhine döndüğü bir dönemi getirmiştir. Bu dönemde tarım alanında yapılan özelleştirmeler, tarım desteklerinin kapsamının daraltılması ve yeniden yapılandırılması, tarımda kamu yönetiminin etkinliğinin kaybolması, Türkiye kırsalındaki yoksulluğu derinleştirmiş ve kırın çözülmesini doğurmuştur. Bu durum, tam da sistemin dönemsel gereksinimine uygun olarak, ucuz ve sürekli işgücü kaynağı olan eski köylüyü, sanayi yapısı görece gelişmiş kentlerin varoşlarına yığmıştır (Günaydın, 2010: 162).

4.4.2. 1980 sonrası tarım sektörü, tarım politikaları ve yapısal dönüşüm süreci

1980’li yıllarda Türkiye tarımı çok farklı bir konjonktürle karşı karşıya kalmıştır. Bir yandan küresel krizin etkisiyle dünya fiyatları tarımsal mallar aleyhine dönerken diğer yandan siyasi ve iktisadi değişimle beraber Türkiye’de tarımsal ürün ve girdi fiyatlarındaki desteklerin kaldırılmasıyla tarım ve tarım dışı kesimin ortalama gelir farklılıkları artmıştır. Ayrıca uygulanan politikalardaki neo-liberal yönlü değişim ve Türkiye’nin bu yeni dünya sistemine entegrasyon çabası tarım sektörünün üretim ve ticaret gücünü de olumsuz biçimde etkilemiştir.

Her ne kadar Türkiyedeki bu politika değişimi, yeni dünya sistemine entegrasyon için gerekli adımlar olarak ifade edilse de, uygulamaya konulan politikaların önemi gerekliliğinden ziyade, yaratacağı sonuçlar açısından ele alınması ve değerlendirilmesi gerekmektedir. Bir politikanın uygun olup olmadığının değerlendirilmesinin en somut ölçütü alınan sonuçtur. Tüm ekonomi için geçerli olduğu gibi bu ölçüt tarım politikaları içinde geçerlidir. Eğer tarımsal değerlerde ilerleyen süreç

içerisinde bir gelişme söz konusuysa uygulanan politikalar doğru, aksi taktirde yanlıştır. Bu doğrultuda Türkiye'ye bakacak olursak, 1980'lere kadar Türkiye tarımda önemli ilerlemeler kaydetmiş ve tarımsal üretimi ile kendi gereksinimlerini karşılayabilecek bir düzeye ulaşmış, ithal ettiği birkaç ürünün dışında ithalatının yaklaşık 8-9 katı civarında tarımsal ürün ihraç etmektedir. Örneğin Türkiye'nin toplam tarımsal ürün ihracatı 1965'de 410 milyon dolar iken ithalatı 60 milyon dolar, 1971'de ihracatı 571 milyon dolar iken ithalatı 75 milyon dolar, 1976'da ihracatı 1,3 milyar dolar iken ithalatı 150 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Dolayısıyla 1980'lere kadar Türkiye tarımsal ürünlerde ihracatçı konumdadır. 1980'lerden sonra ise durum tam tersi bir biçimde değişmiştir. Başta pirinç, bitkisel yağlar, et ve süt gibi birçok üründe üretim ve ihracatında önemli azalmalar ortaya çıkmıştır. 1990'lı yıllarda ise bu azalışın artarak devam ettiği görülmekte, 1995-1996-1997 yıllarında toplam tarımsal ürün ihracatı ve ithalatı neredeyse başa baş konuma gelmiştir. Aynı yıllarda Türkiye'nin birçok üründe de ihracatçı konumdan net ithalatçı konuma geldiği görülmektedir.

Dolayısıyla 1980'lerden sonra tarımsal ticarete gerçekleşen bu gerileme, uygulamaya konulan politikaların, sonuçları açısından, doğru olmadığını ortaya koymaktadır. 1980'lerden itibaren değişen politik konjonktürle beraber ortaya konan neo-liberal argümanlar, kalkınmanın sanayileşmeden geçtiği dolayısıyla tarıma ayrılan kaynakların kısılarak sanayiye aktarılması gerektiği üzerine yoğunlaşmış, o dönemin hükümetleri de bu argümanın uygulayıcısı olmuştur. Bu görüş yalnızca finansal anlamda etkili olmakla kalmamış, tarımdan kısılan desteklerin neden olduğu üretim azalışlarından kaynaklanan fiyat artışlarını frenlemek amacıyla tarımsal ürünlerde sınırsız dış alıma gidilmiş, bu ise azalma eğiliminde olan üretimin uzun vadede daha fazla azalma eğilimine girmesine neden olmuştur. Bu yanlış ihracat politikasının yanı sıra tarımsal üretime destek sağlayan Ziraat İşleri, Zirai Mücadele, Hayvancılığı Geliştirme, Gıda İşleri, Veteriner İşleri, Su Ürünleri Genel Müdürlükleri gibi çeşitli kamu kurumlarının kaldırılması ve 1990'lardan sonra bir çok kamu kuruluşunun özelleştirilmesi ve yeniden yapılandırılması çalışmaları diğer önemli bir yanlış politika olmuştur (Gürol ve Eyicil, 1999).

Bu dönemdeki değişim, neo-liberal düzene geçişin şartlarını belirleyen 24 Ocak 1980 kararlarıyla başlamıştır. Bu düzenlemenin tarıma yansıması, destekleme

kapsamının daraltılması, tarımsal ürün fiyatlarının baskılanması ve iç ticaret hadlerinin tarımsal ürünler aleyhine dönmesi biçiminde kendini göstermiştir. 1980'lerden sonra tüm ekonomide olduğu gibi tarım sektöründeki bu olumsuz sürecin arkasında içsel dinamiklerden daha fazla dışsal dinamiklerin yer aldığı bir gerçektir. Tarımdaki yapısal dönüşüm sürecine dışsal bir değişken olarak etkiyi yapan bu dinamikler, DTÖ ve Gümrük Birliği Anlaşması, 1990'lerden sonra ise yaşanan krizlerle beraber IMF ve DB ile yapılan anlaşmalar, yapısal uyum ve istikrar programları ve yeni tarım politikalarının çerçevesini belirleyecek olan tarım reformu projeleridir (Günaydın, 2010: 162).

Yeni uluslararası işbölümü ve türkiye tarımında yeniden yapılanma

Dünya ekonomisindeki değişen koşullar göz önüne alındığında uygulanan politikalar ve gereklilikler de değişim göstermektedir. Özellikle DB gibi küresel aktörlerin işlevleri, 1970'lerden sonra hızla değişmeye başlamış ve kuruluş dönemindeki özgül kalkınma projelerinin kredilendirilme işlevinden, yapısal uyum politikalarını yönetme işlevine geçmiş ve özellikle borçlu azgelişmiş ülkelerdeki politikaları belirler bir konum almıştır. Dolayısıyla ülkelerin kendi kaynaklarını hangi alanlarda kullanacağına ilişkin kararlarda dahi belirleyici bir konumdadır.

1980'lerden sonra empoze edilen yapısal uyum programları özellikle tarım sektörünü önemli güçlüklerle karşı karşıya bırakmıştır. 1970'lerdeki petrol şokundan olumsuz etkilenen tarım sektörü, uygulamaya konulan yapısal uyum programlarıyla daha da olumsuz etkilenmiş ve 1980'lerin başından itibaren bir çok ülkede ekonomik, sosyal ve politik sorunlar ortaya çıkmıştır.

Türkiye'de 1979'da program kredisi adıyla başlayan ve 1980'de yapısal uyarlama kredisi adını alan beş genel kapsamlı uyarlama kredisinin tamamlanmasından sonra 1985' yılında Tarım SECAL (Sektörel Kredi Anlaşması), bu bağlamdaki ilk uygulamadır ve Türkiye tarımı açısından bir dönüm noktası niteliğindedir. 1980'li yıllardan bu yana verilen bu krediler, tarım sektörünün ürün planlamasından kredi sistemine, girdi sağlama sisteminden sektöre dönük kamu örgütlenmesine dek hem sektörü hem sektörün yönetimini yeniden yapılandırmayı ve tarım sektörünü küreselleşme sürecinin gerekleri doğrultusunda düzenlemeyi amaçlamaktadır (Güler, 2002).

SECAL gübre üretimi ve ticaretinin serbestleştirilmesini, tohumda dış alımın serbest bırakılmasını, Tarım İşleri Genel Müdürlüğü (TİGEM) ve Türkiye Ziraî Donatım Kurumu (TZDK)'nın kapsamlı bir denetim ve yeniden yapılanmaya tabi tutulmasını öngörmektedir. Bu koşulların yerine getirilmesiyle bu iki kurum kapsamlı bir tasfiye sürecine girmiştir. SECAL'ın diğer bir parçası olan tarım araştırma faaliyetleri ise 1992'de Tarımsal Araştırma Projesi kredisine konu edilmiştir. Böylece Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'nın bütçe ve planlama sistemine müdahale edilerek kamusal müdahaleyi güvence altına alan yapılar çözülme sürecine girmiştir. SECAL kapsamında yer alan Devlet Su İşleri (DSİ) ve Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü (KHGM)'ne çeşitli yükümlülükler getiren drenaj ve sulama programı ise kamu işletmelerinde olan sulama yönetiminin sulama birliklerine devredilmesi sürecinin başlangıcı olmuştur. 1990'lardan sonra kamu işletmelerinin yeniden organizasyonu ve özelleştirilmesi süreci devam etmiş tarıma destek sağlayan bir çok kuruluş yabancı ortaklı özel sektöre devredilmiştir Dolayısıyla DB'sınca empoze edilen yapısal uyum programları, girdi, kredi ve sulama gibi bir çok alanda destek sağlayan kamusal örgütlenmenin çözülmesine ve tarım sektörünün doğrudan küresel piyasalara ve gıda zincirlerine entegre olmasına zemin hazırlamıştır (Güler, 2002).

Küresel gıda rejimini kontrol altında tutan çok uluslu şirketler, özellikle azgelişmiş ülkelerde, tarımın yeniden yapılandırılmasında mevcut politik uygulamaları engel olarak görmektedir. Başta çiftçilere sağlanan sübvansiyonlar gibi çeşitli kamu müdahaleleri bu bağlamda sakıncalı görülmüş ve Türkiye'de olduğu gibi yürürlükten kaldırılması için hükümetlere şiddetle tavsiye edilmiş ve yapısal uyum programlarıyla dayatılmıştır. Bu bağlamda yürütülen serbestleşme yönlü politikalar uluslararası sermayenin Türkiye tarımında dominant olma sürecinin önünü açmaktadır. Uluslararası sermaye bu yeni mekanizmayla hem üretim hem dağıtım alanında kontrolü ele geçirmiş, artan ölçüde yerli çiftçilerin sözleşmeli üretim modeli ile üretim sürecine dahil olmasına neden olmuştur (Aydın, 2010).

1980'lerden itibaren tarımsal üretim ve gıda sanayiinde uluslar arası sermayenin rolü önemli ölçüde artmıştır. 1987-88 döneminde yabancı şirketler ile yabancı ortaklı yerli şirketlerin sayısında önemli bir artış görülmektedir. Bu yıllarda tarımda yabancı sermayeli kuruluş sayısı 32'den 65'e çıkarken gıda sektöründe 38'den

139'a yükselmiştir. Türkiye'de önde gelen yerli sermaye grupları giderek büyüyen ölçekte uluslar arası şirketlerle ortaklıklara giderek et ve et ürünleri, süt ve süt ürünleri, gıda paketlenmesi, sebze ve meyve işlenmesi, çay üretimi, hazır gıda sektörü, gıda pazarlanması ve perakendeciliği alanında etkinlik göstermeye başlamıştır. Uluslararası şirketlerin büyük ölçekli ve yüksek teknolojlili tesis yatırımlarının artmasına karşın Türkiye'deki gıda üretim yapısı uluslararası tarım-gıda sanayiinin bir parçası olma yönünde dönüşmeye ve hızla küresel gıda zincirlerinin bir parçası haline gelmeye başlamıştır. 1980'lerden itibaren neo-liberal politikaların uygulanmasıyla başlayan bu yöndeki gelişim 1994'den sonra hızlanarak artmaya devam etmiştir (Oral, 2006: 275).

1980-1989 dönemi türkiye tarımında gelişmeler

1980-1989 dönemi Türkiye tarımı için önemli sorunların ortaya çıktığı bir dönemdir. 24 Ocak kararlarıyla şekillenen dönemde ithal ikameci sanayileşme politikaları yerine dışa açılmacı bir ekonomi politikası belirlenmiştir. Alınan kararlarla beraber Türkiye'de kapitalizmin tamamen yaygınlaştırılması hedeflenmiştir. Bu kararların en ağır sonuçları ise tarımda yaşanmıştır.

24 Ocak kararlarıyla beraber dış ticaret serbestleştirilmiş, yabancı sermaye yatırımları teşvik edilmiş, kâr transferlerine kolaylık sağlanmış, ithalat kademeli olarak serbestleştirilmiş, ihracatta vergi iadesi, düşük faizli kredi, imalatçı ihracatçılara ithal girdide gümrük muafiyeti, sektörler göre farklılaşan teşvik sistemi uygulanmıştır. Gübre ve enerji dışındaki sübvansiyonlar kaldırılmış, devletin ekonomideki payını küçülten önlemler alınmış ve buna paralel olarak tarım ürünleri destekleme alımları sınırlandırılmıştır. Destekleme alımlarının kaldırılması ve sübvansiyonların kısıtlanmasıyla beraber tarım sektöründe üretim ve ihracat gerileme trendine girmiştir. 1980'de 24 olan desteklenen ürün sayısı 1985'de 18'e, 1990'da ise 10'a düşmüştür. Ayrıca destekleme alımları yapan Ziraat Bankasının kaynakları ve faaliyetleri kısıtlanmış ve KİT'lere Merkez Bankasının doğrudan kredi verme uygulaması kaldırılmıştır (Oral, 2006: 276).

Bu dönemde Türkiye'nin tarımsal ürün ihracatı genel ihracat kadar artmamış ancak tarımsal ürün ithalatı ihracattan kat kat fazla artış göstermiştir. TUIK verilerine göre 1980-1989 döneminde Türkiye'nin toplam ihracatı yaklaşık 4,5 kat artarak 3

milyar dolardan 13 milyar dolara çıkarken tarımsal ürün ihracatı dörtte bir oranında artarak 1,6 milyar dolardan 2 milyar dolara çıkmıştır. Buna karşın tarımsal ürün ithalatı aynı dönem yaklaşık 15 kat artarak 77 milyon dolardan 1,1 milyar dolara yükselmiştir (TUİK, 2010). Bu değişimde en büyük rolü 24 Ocak kararlarıyla birlikte ithalatın serbest bırakılması oynamıştır. Bu gelişmenin sonucu olarak Türkiye, 1980'lerden itibaren tarımsal birçok üründe net ithalatçı konumuna gelmiştir. Bu durum buğday pirinç, ayçiçeği yağı, pamuk, et ve süt ürünleri gibi temel gıda ürünlerinde daha belirgindir. Türkiye'de temel bazı gıda maddeleri ithalata bağlı hale gelirken dövize endekslenmiş olmaktadır. Aynı durum ihraç edilen ürünler içinde geçerli olmakta ve halkın temel gıdaya ulaşımı yükselen fiyatlar nedeniyle engellenmekte ve bu süreç içinde alım gücü azalarak yoksulluk artmaktadır (Yetkin, 1995: 22).

1980'li yıllar iç ticaret hadlerinin tarımın aleyhine geliştiği bir dönem olmuştur. Denetimsiz piyasa ilişkileri içinde gelişen kapitalist sanayi, ticari ve mali sermaye karşısında yapısal olarak zayıf olan köylü, fiyat hareketleri karşısında olumsuz etkilenmiştir. 1978'den 1988 yılına kadar iç ticaret hadleri %38,9 oranında gerilemiştir (Günaydın, 2010: 162).

Diğer yandan 1980-90 yılları arası Dördüncü ve Beşinci kalkınma planları hazırlanmış, her iki planda da tarıma ilişkin politikalar şu biçimde belirlenmiştir. "Tarımsal destekleme politikasında temel amaç; tarımsal fiyat ve gelirlerde istikrarı korumak, pazarlama kolaylıkları sağlamak, ekilebilir arazinin özelliklerine ve iç ve dış talebe uygun bir üretim yapısı içinde verimliliğin artmasının sağlanmasında yardımcı olmaktır. İhracata dönük tarımsal ürünlerin desteklenmesinde temel amaç ise, dış rekabet imkânları göz önünde tutularak kaliteli ve standart ürün lehine daha etkin bir fiyat farklılaştırma politikalarının izlenmesidir." Bunların yanı sıra tarımsal destekleme fiyatlarının daha gerçekçi bir şekilde belirlenmesine yardımcı olmak amacıyla, rekolte tahminlerinin daha sağlıklı yapılması ve tarım istatistiklerinin geliştirilmesi için gerekli tedbirlerin alınması gibi bir çok politika belirlenmiştir (DPT, 1984: 34). Ancak ülkenin içinde bulunduğu siyasi konjonktür nedeniyle özellikle de 1979-83 yılları arasında uygulamaya konan Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planının uygulanması sağlanamamıştır. Bu planlı dönemde Tablo-4.1'de görüldüğü üzere bir yandan tarımın GSMH içindeki payı bir önceki on yıllık döneme göre %25 küçülürken, diğer yandan

tarımın ihracat içindeki payı ve tarımsal büyüme oranı önemli ölçüde azalmıştır.

1990-1999 dönemi türkiye tarımında gelişmeler

Türkiye 1990'dan itibaren yeni bir döneme girmiştir. Bu yeni konjonktürün en önemli habercisi 1989'da yürürlüğe giren 32 sayılı karar ile sermaye hareketleri üzerindeki kısıtların tamamen kaldırılmasıdır. Böylece on yıl gibi kısa bir sürede serbestleşme sürecini gerçekleştiren Türkiye 1990'lar boyunca reel yatırımlardan uzak, rantiyer tipi sermaye hareketlerinin yoğun olduğu ve kendini yüksek faizler ile gösteren bir ekonomik sürece girmiştir. Bu sürecin en önemli sonucu ise üretim yapıları üzerinde yıkıcı etkiler doğuran yapısal krizler olmuştur. Bu tip dönemlerde üretim sürecindeki sermaye büyük ölçüde getirisi en az sektörlerden hızla çıkarak, rantiyer tipi getirilerin yüksek olduğu alanlara yönelecektir. Nitekim sermaye için geri dönüşüm hızı ve getirisi en az olan tarım sektörü bu süreçten olumsuz bir biçimde etkilenmiştir.

Söz konusu dönemde tarım sektörüne ilişkin dört temel konu ön plana çıkmaktadır. Bunlardan ilki 1990'da 10'a indirilen desteklenen ürün sayısının siyasi nedenlerle de olsa 1994'de 26'ya çıkarılmasıdır. 1990'dan 1994'e kadar destekleme politikalarındaki bu değişim iç ticaret hadlerine de yansımış ve bu dönemde 1994'e kadar TİTH tarım lehine gelişme göstermiştir. İkincisi ise, bu dönemde kısa süreli sermaye hareketlerinin hız kazanmış olması ve büyük ölçüde belirli alanlarda yoğunlaşmasıdır. Sıcak para olarak ifade edilen bu sermaye hareketleri tüm az gelişmiş ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de önemli yapısal krizlere neden olmuştur. 1994'de yaşanan kriz bu sürecin bir sonucudur. 1994 krizi tarım sektörünü oldukça olumsuz bir biçimde etkilemiş, kamu harcamalarını azaltıcı politikalar çerçevesinde desteklemeye konu olan ürün sayısı 26'dan 9'a düşürülmüştür (Günaydın, 2010: 164). Ayrıca 5 Nisan kararları ve IMF'ye verilen taahhütler çerçevesinde, tarımsal desteklemeler gözden geçirilmiş ve "daha rasyonel bir yapıya kavuşturmak" adına destekleme modeli yeniden düzenlenmiştir. Bu amaçla tarımsal KİT'lerin alım yaptığı hububat, şeker pancarı ve tütün dışındaki ürünler hazine garantili destekleme kapsamı dışına çıkarılmıştır. Fındık, ayçiçeği, pamuk gibi Tarım Satış Kooperatifleri Birliklerinin (TSKB) alanında kalan ürünler için hazine garantili alım yapılmasına dönük eski uygulama terk edilmiştir (Oyan, Özkaya, Işın ve Uzmay, 2001: 3). Üçüncü konu ise bir önceki dönemde kararlaştırılan KİT özelleştirmelerinin IMF istikrar programları çerçevesinde bu

dönemde gerçekleştirilmiş olmasıdır. Dördüncü olarak, DTÖ kapsamında imzalanan Tarım Anlaşması ve AB ile imzalanan Gümrük Birliği Anlaşması ile tarım sektöründe uygulamaya sokulan reformlar dışsal belirleyiciler olarak ön plana çıkmaktadır. Tüm bu gelişmeler ışığı altında söz konusu dönemde tarımsal üretimde büyük bir değişim gerçekleşmemiş olsa da, ihracat gelirlerinin artış hızında önemli azalmaların meydana geldiği görülmektedir. Bununla beraber Ek-1 ve Ek-2'deki tablolara bakıldığında ihracat değeri olan önemli bitkisel ürünlerin üretim değerlerinde artış olmasına karşın aynı tarımsal ürünlerden elde edilen ihraç gelirlerinin azaldığı hatta söz konusu bu dönemde tarımsal ürün ithalatının da arttığı ve tarımsal dış ticarete 1995'den itibaren açık vermeye başladığı görülmektedir.

5 Nisan 1994 Ekonomik İstikrar Paketinin Tarım Politikalarına Etkisi

1990'lı yılların Türkiye ekonomisi açısından en ayırt edici özelliği, finansal sistemdeki değişimdir. Bu değişim 1989'da alınan 32 sayılı kararla uluslararası sermaye hareketlerinin önündeki tüm engellerin kaldırılmasıyla başlamıştır.⁵² Bu dönemde Türkiye ulusal tasarruf fazlasıyla karşılayamadığı kamu açıklarının finansmanı için gereken kaynağı kısa vadeli sermaye girişleriyle karşılama yoluna gitmiştir (Yeldan, 2000). Döviz girdisi için yüksek tutulan faiz oranları ile kamu kesiminden özel kesime faiz ödemeleri ve kaynak transferi yapılmasını sağlayan iç borçlanma süreci, özel kesimin reel yatırımlar yerine, kazancın yüksek olduğu finansal kesime yönelmesine neden olmuştur. Bu dönemde sağlanan büyüme oranı üretken alanlara yapılan yatırımlardan ziyade mevcut kapasite kullanımından ve tüketimden kaynaklanmıştır. 1992 ve 1993'deki %5 ve %7'lik büyüme oranlarına karşılık yatırımlardaki artış yaklaşık %2 civarında kalmıştır. 1993'e gelindiğinde devletin iç borç stoku 357 trilyon lirayı, dış borç stoku ise 70 milyar doları bulmaktadır. Bu dönemde 130 trilyon olan bütçe açığı GSMH'nin %16,5'ine ulaşmış ve ortaya bütçe gelirlerinin %100'ünden fazlasının iç ve dış borç, anapara ve faiz ödemelerine ayrılmasını gerektiren bir yapı çıkmıştır (Savran, 1996).

Dış kredi bulma imkanı bulunmaması ve hazinenin iç borç çevirimini

⁵² 32 sayılı kararla sermaye hareketlerinin serbestleşmesi için gerekli düzenlemeler getirilerek yabancıların ve bankaların hazine bonoları alabilmesi ve böylece kamu açıklarının dış fonla karşılanabilmesine olanak sağlanmıştır.

yürütemez hale gelmesi sonucu 5 Nisan 1994’de 5 Nisan kararları olarak anılan Ekonomik Önlemler ve Uygulama Planı devreye sokulmuştur. Ücretlerin, maaşların ve tarımsal desteklerin düşürülmesi, kamu kesimi açıklarının azaltılması ve devletin özellikle mal ve hizmet sektöründeki ekonomik rolünün köklü bir biçimde daraltılması biçiminde üç ana noktadan oluşan bu kararlar 24 Ocak kararlarından sonra Türkiye’nin üretici sınıfına indirilen en büyük darbelerden biri olma özelliğini taşımaktadır (Oral, 2006: 86). 1994’de yapılan Stand-by anlaşmasıyla IMF’nin de onayladığı bu istikrar paketi, tüm tarımsal sübvansiyonların daraltılmasını ve tarımsal üretime katkı sağlayan KİT’lerin özelleştirilmesini amaçlamış ve bu yolla tarımı dünya piyasalarına daha bağımlı hale getirmiştir. Uygulamaya konulan bu pakette tarımı etkileyecek olan kararlar şu şekilde sıralanmıştır (Oyan, 1995: 721).

- Destekleme yapılacak ürünlerin fiyatlarının belirlenmesinde, aynı ürünlerin dünya ve yurtiçi diğer tarımsal ürünlerin fiyatlarının yanı sıra ücret ve maaş gibi emek faktöründeki değişimler de dikkate alınacaktır.
- Tarımsal desteklemelerde, fiyat desteği dışındaki, doğrudan ödeme ve kredi kolaylıkları gibi uygulamalara ağırlık verilecektir.
- Kamu harcamalarında öngörülen kısıtlamalar çerçevesinde, tarımsal girdilerle ilgili sübvansiyonlarda bütçe ödenekleri dışını çıkılmayacak, aynı zamanda dağıtımı devlet tarafından yapılan girdilerin fiyatları piyasa şartlarına göre belirlenecektir.
- Destekleme alımlarının kapsamı daraltılacak. Hububat, şeker ve tütün dışındaki ürünler destekleme kapsamından çıkartılacaktır.
- Tarımla ilgili kamu kuruluşlarının ve TSKB’nin doğrudan ya da dolaylı olarak Merkez Bankası tarafından finansmanına izin verilmeyecektir.
- TSKB’nin devletçe tahsis edilen kaynaklarının sanayi kuruluşlarının finansmanında kullanılmaları önleneyecek, sanayi işletmelerinin ipotek, tasfiye ve haciz yasağı dışında tutulmaları sağlanacaktır.
- Arz fazlası olan ürünlerde, özellikle de tütünde ekim alanları sınırlandırılacak ve üretimi azaltıcı tedbirler alınacaktır.
- Et ve Balık kurumunun (EBK) ve Yem Sanayi (YEMSAN)’nin özelleştirme işlemleri en kısa sürede sonuçlandırılacak. EBK’nın bazı kombina ve işletmelerinin etkinliğine son verilecektir. TZDK 1994 yılı sonuna kadar

özelleştirilememesi durumunda kapatılacaktır. Benzer biçimde TEKEL'e ait bazı fabrikalar 1994 sonuna kadar kapatılacaktır.

5 Nisanda ilan edilen programda sadece üç ürün grubu için destekleme alımı yapılacağı ilan edilmiş olmasına ve destekleme alımlarında radikal bir azalma ön görülmüş olmasına karşın 1994'de destekleme alım fiyatlarında yaklaşan genel seçimlerin etkisiyle %100'ün üzerinde bir artış gerçekleşmiştir. 1994 yılına kadar TSKB'lere hemen hemen piyasa faiz hadlerinden Ziraat Bankası aracılığıyla Hazine güvenceli kredi sağlanırken, 1994'den itibaren hazine güvencesi kaldırılmıştır. 1995'den itibaren Destekleme ve Fiyat İstikrar Fonu (DFİF) kaynaklı %50 faizli kredi uygulamasına geçilmiştir. Birliklere finansman desteğinin sağlanmamasına karşın 1994-95 dönemi birlikler açısından sorunsuz geçmiştir. Ancak 1994-95 dönemi 5 Nisan kararlarının ve Tarım Anlaşmasının yürürlüğe girmesinin de etkisiyle düşük alım yılları olmuştur. 1994-95 yılı itibariyle destekleme alım miktarlarının toplam üretime oranı buğdayda %0,23, tütünde %51,5, kütülü pamukta %9,7, fındıkta %7,5 ayçiçeğinde %15,4'e kadar düşmüştür. Diğer yandan aynı dönemde gübre sübvansiyon sistemi değiştirilmiş, çiftçiler gübre alımında doğrudan doğruya sanayicilere yönlendirilmiştir. 5 Nisan kararlarıyla uygulamaya konulan bu sistem ile özel gübre fabrikalarına ayrıcalık sağlanmıştır. Geciken DFİF ödemelerini artık sanayici değil, üretici bekleyecek ve enflasyon yükü çiftçinin üzerine binecektir (Oral, 2006: 87).

5 Nisan kararlarından sonra tarımsal KİT'lerin özelleştirilmesi süreci hız kazanmıştır. Bu kapsamda ilk olarak YEMSAN'a ait 9 fabrika 1994'de, 3 fabrika ise 1995 yılında özelleştirilmiştir. Süt Endüstrisi Kurumu (SEK)'e ait 32 işletmenin tamamı ve EBK'ya ait işletmelerin ise 12 adedi 1995 yılı içinde özelleştirilmiştir.

Tarım destekleme araçları ve KİT'lerin tasfiyesi

Türkiye'de tarımsal desteklemenin araçları, tarımla doğrudan ya da dolaylı ilişkili olan KİT'ler ve tarımsal kooperatiflerdir. Tarımla doğrudan ilişkili KİT'lerden TMO, TEKEL, Şeker Fabrikaları A.Ş., Çaykur gibi işletmeler aynı zamanda tarımsal destekleme politikalarının da merkezinde bulunan kurumlardır. Bunlar alım-satım, stoklama ve sınai dönüştürme işlevlerini yerine getirirler. Tarımsal fiyatların ve dolayısıyla tarımsal gelirlerin istikrarı (regülasyonu), öncelikli amaçları arasındadır

(Oyan, Özkaya, Işın ve Uzmay, 2001: 3). 5 Nisan kararlarıyla birlikte bu kuruluşların destekleme faaliyetleri içinde bulunan tahıl, tütün ve şeker pancarı dışındaki ürünler, destekleme kapsamı dışında bırakılmıştır. 1990'ların sonlarına doğru DB ve IMF ile yapılan kredi anlaşmaları sonucu özellikle de IMF'ye verilen niyet mektupları doğrultusunda uygulamaya konulan tarım reformları ile devletin tarım sektöründen tamamen çekilmesi ve KİT'lerin tamamen özelleştirilmesi gündeme gelmiştir. Bu kararlardan en önemlisi tüm desteklemelerin kaldırılıp yerine 2000'li yıllardan itibaren DGD'nin getirilmesi ve TEKEL'in özelleştirilmesi sürecidir.

1990'lı yıllar tarımsal destekleme mekanizmasının merkezinde olan bir çok kamu kuruluşunun özelleştirilmesine sahne olmuştur. KİT'lerin pazar paylarının küçük olmasına karşın, tarımsal ürünlerin üretim ve tüketim süreçlerine önemli katkıları vardır. Bu kurumların özelleştirilmesi tarımsal piyasaları olumsuz etkilemiştir. Örneğin üretici ve tüketici piyasalarında fiyat istikrarını sağlayan SEK ve EBK gibi kamu kuruluşlarının özelleştirilmesi hayvancılık sektörüne önemli bir darbe vururken, üretim sürecinde çiftçilere tarımsal tohum ve damızlık hayvan sağlayan TİGEM'in ve ayrıca çiftçiye girdi üretim-dağıtım açısından önemli bir destek sağlayan TZDK'nın özelleştirilmesi Türkiye'nin tarımsal üretimini önemli derecede sekteye uğratmıştır. 1990'lardan sonra özelleştirme kapsamına alınan ve özelleştirmesi gerçekleşen KİT'ler Tablo-4.9'de görülmektedir.

Tablo-4.9: Türkiye'de Özelleştirilen Tarımsal KİT

Tarımsal KİT	Faaliyet Alanı	Özelleştirildiği Tarih	Özelleştirilen Tesisi Sayısı
YEMSAN	Hazır yem üretim, tedarik ve ticareti	1993-1995	30
SEK	Sür üretimi ve ticareti	1993-1998	43
EBK	Et ve et ürünleri üretimi	1995-2005	55
ORUS	Orman ürünleri üretimi	1996-2000	22
TZDK	Tarımsal girdi gübre, tarımsal ilaç sağlama ve dağıtım	1998-2003	23
TMO	Hububat alım-satım	2000 (1)	
TŞFAŞ	Şeker pancarı üretimi	2009-2010 (2)	2
TİGEM	Tohum ve damızlık üretimi	2003-2004 (3)	13
İGSAŞ	Kimyasal gübre üretim ve ithalatı	2004	
TÜGSAŞ	Kimyasal gübre üretim ve ithalatı	2004-2005	2
TEKEL	Alkollü içecek, Tütün alım ve satım	2004-2010	

Kaynak: Özelleştirme İdaresi Başkanlığı www.oib.gov.tr

(1) 2000 yılından itibaren yeniden yapılandırılarak hububat alımları çok düşük düzeylere indirilmiştir.

(2) 2009'da Malatya, 2010'da Afyon'daki fabrikalar özelleştirilmiştir.

(3) 2003 ve 2004'de toplam 13 işletme 30 yıllığına özel sektöre kiralanmıştır.

(4) Gemlik Güb.San A.Ş. 2004, Samsun Güb.San. A.Ş 2005'de özelleştirilmiştir.

Tarımsal desteklemelerde önemli birer araç olan KİT'lerin büyük bir bölümünün açık bir biçimde tasfiye edilmesinin yanı sıra destekleme politikalarının diğer önemli bir ayağı olan tarım kooperatifleri birlikleri için bu süreç, birliklerin hukuki yapılarından dolayı daha örtük bir biçimde gerçekleşmiştir. Bu kapsamdaki en önemli gelişmelerden biri 2000 yılında uygulamaya konulan Tarımda Yeniden Yapılanma Projesi kapsamında TSKB'nin yeniden yapılandırılması amacıyla 1 Haziran 2000'de çıkartılan 4572 sayılı TSKB yasasıdır. Bu yasa uyarınca sayıları 16'yı bulan TSKB birlikleri alımları devlet desteğiyle değil kendi imkanlarıyla gerçekleştirecektir(Oyan, Özkaya, Işın ve Uzmay, 2001). Sübvansiyonlu faizlerle ortakları olan çiftçiye nakdi kredi sağlamak yanında, gübre ve tarımsal ilaç gibi girdilerin alım satımını yaparak da katkıda bulunan bu kuruluşlar 4572 sayılı kanunun uygulanmasıyla, özel hukuk hükümlerine tabi oldukları için doğrudan özelleştirme kapsamına alınmamış ancak mali güçlerine bağlı olarak değişik derecelerde yok oluş sürecine sokulmuşlardır (Oyan, Özkaya, Işın ve Uzmay, 2001: 3).

Tarımsal KİT'lerin özelleştirilmesi ve TSKB'lerin yeniden yapılandırılması, tarımsal yapının bozuk olduğu ve önemli yapısal sorunları olan Türkiye tarımında gelecekte daha olumsuz sonuçlara yol açması beklenmektedir. Tarımsal üretime ve ticarete önemli sübvansiyon sağlayan bu kuruluşların tasfiyesi Türkiye tarımının ticarete rekabet gücünü zayıflatırken başta tohum ve gübre olmak üzere bir çok tarımsal girdide uluslararası şirketlere bağımlılığını artırmaktadır. Kamunun tarım sektöründen çekilmesi ile yerli ortaklı uluslararası şirketler piyasaya girmekte, piyasanın paylaşımı ile rekabete kapalı yapılar ortaya çıkmakta bu ortamda artan hammadde fiyatları ile üretici gelirleri azalmakta ve tarımsal yapılar zayıflayarak bir süre sonra sektörün tamamen yabancılaşmasına neden olmaktadır (Günaydın, 2010).

DTÖ tarım anlaşması ve türkiye'ye etkileri

İkinci bölümde detaylı bir biçimde ele alındığı üzere 1948'de yürürlüğe giren GATT'ın temel görevi dünya ticaretini düzenlemek ve serbestleştirilmesini sağlamaktır. GATT'ın bu amacı uzun süren Uruguay Görüşmelerinden sonra varılan anlaşmayla 1994'den itibaren DTÖ'ye devredilmiştir. Bu tarihten itibaren uluslararası kapitalist sistemin işleyişi DTÖ tarafından denetlenecek ve yapılandırılacaktır. Bir çok alanda olduğu gibi tarım ticareti de bu yeni yapılanma sürecine dahil edilmiştir. Nitekim

1994’de imzalanan Uruguay Turu Tarım Anlaşması ve bu anlaşma kapsamında verilen taahhütler de bunun somut bir göstergesi olmuştur.

DTÖ’nün kurucu üyeleri arasında yer alan Türkiye, Tarım Anlaşmasının taraf ülkeleri arasında yer almakta ve 1995’de yürürlüğe giren Tarım Anlaşması taahhütlerini yerine getirmek durumundadır. Bu taahhütlerin dünya tarım ticaretinin kademeli olarak daha da serbestleştirmesi yönünde olduğu dikkate alındığında, Türkiye tarımı için de serbestleştirme yönünde yeni taahhütler ortaya koymuştur. Söz konusu bu taahhütlerde pazara giriş, ihracat sübvansiyonları ve iç destekler olmak üzere üç ana başlık ön plana çıkmaktadır. Anlaşma bu alanlara ilişkin Türkiye’nin tarım ticaretinde bazı yasaklar ve kısıtlamaların uygulanmasını öngörmektedir. Anlaşma yaptırımlarının yerine getirilmesi ise günümüzde bir çok azgelişmiş ülkede olduğu gibi Türkiye için de, gelişmiş ülkeler lehine dengesiz bir yapı ortaya çıkartmıştır.

Pazara giriş alanındaki etkiler:

Çalışmanın ikinci bölümünde ele alındığı üzere, Tarım Anlaşmasının pazara giriş hükmü kısaca, tarım ürünleri ithalatında uygulanan tarife dışı engellerin tamamının tarifekasyonunu yani tarifelere dönüştürülmesini, tarifelerde indirim yapılmasını ve buna ilişkin kuralları vermektedir.

Türkiye, Tarım Anlaşmasının pazara giriş hükmü çerçevesinde, azgelişmiş ülke statüsünde olduğu için 10 yıl içinde ortalama olarak yılda %24 oranında, her bir üründe de en az %10 oranında bir indirim yapmayı taahhüt etmiştir. Türkiye 1986’dan itibaren, azgelişmiş ülkelere tanınan et ve et ürünleri, süt ürünleri ve tahıl gibi bazı hassas ürün niteliğindeki ürünler ve balıkçılık ürünleri dışındaki bir çok tarımsal üründe tarife indirimleri taahhütlerini esas almıştır. Türkiye tüm tarımsal ürünleri DTÖ’ye bağlamış olmasına karşın bir çok üründe tam anlamıyla bir tarifelendirme yapmamıştır. Bunun nedeni ise 1980’den itibaren tarımsal ürün ticaretinde yeterli serbestleştirmeyi gerçekleştirmiş olması, tarımsal ürün ithalatında tarife dışı engellerin olmayışı ve tarımsal ürün sınıflamasında harmonize sisteme geçişle birlikte bir çok yeni ürün ve ürün grubunun ortaya çıkmasıdır (Çakmak, Akder, 1999: 4). Bununla birlikte Türkiye’nin tarifekasyona gitmemesi ve asgari giriş kotaları için taahhütte bulunmaması sonucu özel koruma imkanlarından yararlanamamıştır. Tablo-4.10’da Türkiye’nin

pazara giriş alanında bazı tarımsal ürünlerdeki indirim taahhütleri yer almaktadır.

Tablo-4.10: Seçilmiş Bazı Ürünlerde Türkiye'nin İndirim Taahhütleri (%)

Tarife Kodu HS Dig.6	Ürün Adı	Temel Yıl Oranı (1986-88)	Üst Sınırı 2004	Ortalama Tarife İndirim Oranları	
				Ortalama	Aralık
01	Canlı Hayvan	43,5	37,6	12,9	10-33
01.01	Canlı Sığır Cinsi Hayvanlar	10	7,8		
02	Et ve Yenilebilir Et, Sakatatlar	195,1	175,3	10,2	10-22
02.01	Sığır Eti	250	225		
04	Süt ve Süt Ürünleri	131,5	117,1	10,8	10-23
04.01-04.05	Süt, Krema, Yoğurt , Tereyağı	200	180		
07	Yenilebilir Sebzeler	35,6	30	15,8	10-23
07.02	Domates	54	48,6		
10	Tahıllar	161,1	145	10	10
10.01-03-05	Buğday, Arpa, Mısır	200	180		
11	Değirmencilik Mamulleri	54,4	43,3	14,1	10-23
11.01	Mısır Unu	114	102,6		
12	Yağlı Tohumlar	34,1	22,1	35,2	14-67
12.01	Soya	30	23,1		
12.06	Ayçiçeği	30	23,1		
13	Besin ve Diğer Sebze Ürünleri	59,5	29,7	50,1	48-54
14	Diğer Sebzeler	41,3	16,9	59,1	56-60
15	Hayvansal ve Bitkisel Yağlar	40,6	29,4	27,5	22-50
15.02	Hayvansal Yağlar	75	45		
15.09	Zeytin Yağı	40	31,2		
15.12	Ayçiçeği yağı	25	22,5		
15.06	Diğer Hayvansal Yağlar	75	45,8		
16	Et ve Balık Mamulleri	90,3	82,1	10	10
17	Şeker Mamulleri	113,1	90,7	19,8	10-29
17.01	Şeker Kamışı	150	135		
18	Kakao Mamulleri	69,2	51	26,2	10-38
19	Tahıl, un, süt mamulleri	64,1	55,4	13,6	10-22
20	Sebze ve meyve mamulleri	73,8	59,6	19,3	10-22
21	Diğer yenilebilir mamuller	70,5	51,4	27	20-34
22	Alkollü ve alkolsüz İçecek	87,6	70,7	19,2	15-37
24	Tütün ve mamulleri	150	113,1	24,6	10-28
52.01	Pamuk taranmamış ve işlenmemiş	10	6	40	40
52.03	Pamuk taranmış	20	12,6	37	37

Kaynak: GATT, Schedule XXXVII-TURKEY (www.wto.org)

Tabloda görüldüğü üzere bazı tarife kalemlerinde tarife oranlarının %100'ü aştığı ve maksimum seviyede uygulandığı görülmektedir. Örneğin sığır etinde uygulanabilecek en yüksek tarife oranı %225 iken süt ve süt ürünlerinde, bazı tahıl ürünlerinde ve şekerde gene benzer maksimum tarife oranları görülmektedir. Benzer biçimde yerli üretici için önemli sayılan hayvancılık ürünleri, tahıl ve un mamulleri gibi bazı ürünlerde de tarife indirimleri en düşük düzeyde tutulmuştur. Tütün mamulleri, şeker kamışı, süt ve süt ürünleri gibi diğer bazı ürünlerde ise yüksek indirimlerin gerçekleşmesine rağmen kalan tarife oranları yüksek seviyededir. Bitkisel yağlar, ipek ve pamuk gibi net ithalatçı olunan ürünlerde ve ihracata dönük sanayi ara mallarında bağlanan düşük tarife oranlarında da yüksek indirim tercih edilmiştir.

Tarife indirim taahhütleri genelde problem yaratmayacak gibi görünse de, tarife kalemleri bazında incelendiğinde kısıtların bağlayıcı olabilmesi mümkündür. Dünya fiyatlarındaki düşüşle aynı zamanda uygulanan yüksek iç fiyat politikaları uygulanan yüksek tarife oranlarının sağladığı korumanın bile yetersiz kalmasına neden olmuştur. Sığır eti ve şeker bu duruma örnek gösterilebilir. Diğer yandan, düşük tarifelerle bağlanıp politika esnekliği açısından sorun yaratabilecek ürünler arasında ayçiçeği ve pamuk sayılabilir. Bununla birlikte Türkiye'nin pazara giriş alanında bulunduğu taahhütler ve tarife indirimleri, Türkiye'nin anlaşma öncesi yapmış olduğu ithalatı artırıcı nitelikte olmamıştır.

İhracat sübvansiyonları taahhüdünün etkileri:

Diğer az gelişmiş ülkeler gibi Türkiye de ihracat sübvansiyonları hükmüne göre 1986-1990 dönemi baz alınarak, ihracat sübvansiyonuna konu olan ürünlerde yıllar itibariyle eşit olmak üzere miktar ve harcama olarak indirim gideceğini taahhüt etmiştir. Buna göre Türkiye söz konusu tarımsal ürünlere verilen sübvansiyonlarda miktar olarak %14, yapılan sübvansiyon harcamalarında ise %24 oranında bir indirim sağlanmasını kabul etmiştir.

İhracat sübvansiyonlarındaki indirimin, 1986-90 yılları arasında DFİF ve vergi iadesi yoluyla veya 1991-92 yılları arasında bütçe yoluyla tarımsal ürünlere uyguladığı sübvansiyonların ortalama değeri üzerinden yapılması öngörülmüştür (Ertuğrul, 2003). Bu çerçevede Türkiye yaklaşık 44 ürün ve ürün gurubunda verdiği ihracat sübvansiyonunu sınırlamayı ve bu ürünler dışında kalan ürünlerin hiçbiri için ihracat sübvansiyonu uygulamamayı kabul etmiştir (Akder, 1998).

Tablo-4.11: Türkiye Seçilmiş Tarımsal Ürünler Sübvansiyon Taahhütleri

Tarife Kodu HS Düzey. 6		Ürün Tanımlaması		Harcama Taahhüdü (1000 Dolar)		Miktar Taahhüdü (Ton)	
		Temel Yıl 1986-90	1995	2004	Temel Yıl 1986-90	1995	2004
02.01-02.02	Sığır Eti (Taze veya dondurulmuş dahil)	106	104	81	633	624	544
02.04	Koyun Eti (Keçi eti hariç)	3,414	3,332	2,595	20,206	19,923	17,337
02.07	Kanatlı Hayvanlar (Sakatatlar Hariç)	510	497	287	2,413	2,384	2,079
04.01	Süt	1,5	1,5	1,1	23	22,7	19
04.03	Yoğurt (İşlem görmüş)	7,950	7,759	6,042	265	261	228
04.05	Tere Yağı	55	54	42	167	164	143
04.06	Peynir	462	451	351	3,063	3,020	2,634
04.07	Yumurta	379	370	288	54,288,000	53,522,000	46,682,000
04.09	Doğal Bal	208	203	158	2,855	2,815	2,455
07.01	Patates	718	700	545	32,638	32,118	28,000
07.02	Domates	2,271	2,216	1,726	119,543	117,869	102,807
07.03	Soğan (Kuru)	2,500	2,440	1,900	138,932	136,987	118,481
07.10	Sebze Dondurulmuş (Patates Hariç)	1,101	1,801	837	12,375	15,499	10,642
07.12	Sebze (Kurutulmuş)	612	598	465	1,141	1,125	981
08.05	Turuncgiller	9,713	9,480	7,382	277,525	273,639	238,671
08.08	Elma	4,663	4,551	3,543	68,675	67,615	58,974
08.11	Meyve (Dondurulmuş)	849	1,508	645	9,657	15,230	8,205
10.01	Buğday	36,977	640,424	27,418	574,200	2,124,781	493,818
10.03	Arpa	6,233	123,259	4,737	131,500	747,500	113,090
10.05	Mısır	1,633	1,469	0	7,000	6,300	0
11.01	Buğday Unu	1,834	9,542	1,439	65,324	475,417	56,178
11.07	Malt	2,208	2,155	1,678	36,036	38,489	33,571
15.09	Zeytin yağı	2,340	2,284	1,778	23,405	23,077	20,128
15.12	Ayçiçek yağı (Rafine Edilmiş)	3,128	2,886	2,377	72,192	94,500	62,085
15.16	Mısır Yağı (Rafine Edilmiş)	787	768	598	13,126	12,942	11,288
16.04	Hazırlanmış ve Konserve Edilmiş hazır balık, kabuklu ve yumuşakçalar	4,993	4,873	3,795	8,536	8,416	7,341
20.01	Konserveler	19,027	15,945	15,043	211,414	308,881	181,816
24.01	Tütün	8,158	7,963	6,200	57,864	57,053	49,763

Kaynak: GATT, Schedule XXXVII-TURKEY (www.wto.org)

Türkiye tahıl, et, süt ve süt ürünleri, meyve ve sebze gibi bir çok üründe vermiş olduğu ihracat desteklerinde hızlı bir indirim taahhüdü altına girmiştir (Tablo-4.11). İhracat sübvansiyonu taahhütlerinin en önemli kalemleri ise buğday, arpa ve buğday unudur. Türkiye bu ürünlerle miktar ve harcamalarda önceden bindirme (front-loading) yapmayı tercih etmiştir. Bunun sonucunda taahhütler 2004 yılında gene baz yılı düzeylerinden %24 indirilmekte, fakat ilk yıllarda yüksek oranlarda sübvansiyon verme imkanı sürdürülmektedir. Destekleme alımı yapılan buğday ve arpada temkinli davranılmış, oluşabilecek kamu stoklarının elden çıkarılması için serbestlik

kazanılmıştır. Diğer yandan, aynı özen şeker için gösterilmemiştir. Anlaşmaya göre şeker listede yer almadığından sübvansiyonlu ihracatı yasaktır (Çakmak, Akder, 1999: 5-6).

Verilen ihracat sübvansiyonlarının ya da bunlarda yapılan indirimlerin ülkelerin eşit şartlarda bulunması durumunda, dış ticarete ya da üretimde önemli bir sorun yaratması beklenmez ancak uygulamanın eşit olmaması durumunda özellikle azgelişmiş ülkeler açısından rekabette büyük sıkıntılar yarattığı bir gerçektir. Diğer yandan sübvansiyonlar tahıl, şeker, süt ve et gibi bir çok üründe fiyatların düşmesine neden olurken ihracat sübvansiyonlarındaki azalma bu gibi temel ürünlerde dışa bağımlı azgelişmiş ülkelerin artan fiyatlar nedeniyle yüksek ithalat faturaları ödemelerine neden olacaktır. Dolayısıyla bu politika aracı iki ucu keskin bir bıçak gibidir. Türkiye için de durum benzer bir biçimde gelişmiştir. Örneğin Türkiye 1980'lerde ikinci plana itilmiş olan hayvansal üretimde, dış ticaretin serbestleşmesiyle beraber ithal edilen ucuz yabancı ürünlere bağımlı hale gelmiş ve hayvansal üretim daha fazla ikinci plana itilmiştir. Bu nedenle dünya fiyatlarındaki artış Türkiye'nin bu ve benzeri bir çok ürün kalemindeki ithalat faturasının artmasındaki nedenlerden birini oluşturmaktadır.

İç destek taahhüdünün etkileri:

İç destek hükmü, DTÖ tanımlamasına göre serbest ticarete zarar veren ve zarar vermeyen olmak üzere sınıflandırılmıştır. Buna göre, iç piyasada oluşan fiyatları etkileyerek ticarete olumsuz etkiler yaratan fiyat destekleri, pazarlama kredileri, alan bazında yapılan ödemeler canlı hayvan sayısına göre yapılan ödemeler ve girdi yardımları zararlı destek sınıflaması içinde kalmaktadır. Bu destekler Toplu Destek Ölçümü'ne göre hesaplanmakta ve gelişmiş ülkelerde 6 yılda %20, azgelişmiş ülkelerde ise 10 yılda %13,3 oranında azaltılması öngörülmektedir. Ancak, her hangi bir ürün için hesaplanan Toplu Destek Ölçümü, o ürünün üretim değerinin gelişmiş ülkelerde %5 ve azgelişmiş ülkelerde %10'ndan az olması durumunda (yani de-minimis koşulu durumunda), ilgili ürün Toplu Destek Ölçümüne dahil edilmemekte ve bu üründe indirime gidilmesi istenmemektedir. Türkiye'nin tarımsal destekleme harcamalarına ayırdığı kaynak üretim değerlerinin %10'undan az olduğu için de-minimis kuralı gereği Tarım Anlaşmasının iç destekler konusunda herhangi bir yükümlülük altına

girmemiştir.

Ancak 1999'da IMF ile yapılan Stand-by anlaşması ve asıl olarak DB ile yapılan anlaşma (Tarım Reformu Uygulama Projesi-ARIP) ile destekleme sisteminde önemli dönüşümler yaşanmış, 2000 yılından itibaren DGD sistemine geçilmiş, 2002'den itibaren de uygulamada olan faiz sübvansiyonları ve girdi destekleri tamamen ortadan kaldırılmıştır. Destekleme araçlarını önemli bir politik araç olarak gören ve kullanan batılı kapitalist devletlerin aksine Türkiye'nin bu politikaları terk ederek, köylüsünü ve çiftçisini yalnız bırakması rasyonel bir politika olmaktan uzaktır. Çünkü üretim miktarı, verimlilik, üretim maliyetleri ve ticaret olanakları açısından önemli farklılıklar bulunan gelişmiş ülkeler ile azgelişmiş ülkelerin benzer ürünlerde rekabet etmeleri oldukça güçtür.

İkinci bölümde Tablo-3.5 yer alan tarım destek ödemelerinde tarım üreticilerine sağlanan desteğin daha kapsamlı göstergelerinden biri olan Üretici Destek Tahminlerine göre 2002-04 yılları itibariyle ABD'nin tarım üreticisine sağladığı destek Türkiye'nin 4 katı iken, AB'nin sağladığı destek 10 kat, Japonya ise 4,5 kat düzeyindedir. Benzer karşılaştırmalar çiftçi başına düşen destekleme miktarları açısından aynı sonucu vermektedir. Bu durum Türkiye'nin tarımsal ürün ihracatında da olumsuz bir biçimde kendini göstermektedir.

Gümrük birliği anlaşmasının etkileri

Türkiye-AB ilişkilerinin başladığı 1994 Ankara anlaşması Türkiye için geçiş ve son dönem aşamalarından sonra bir gümrük birliğinin kurulmasını öngörmektedir. Bu anlaşmanın 10. maddesine göre oluşturulacak gümrük birliği sanayi ve tarım mallarının tümünü kapsayacaktır. 1973 yılındaki katma protokolde ise 22 yıllık geçiş dönemi sonunda (1995 yılı sonunda) Türkiye-AB arasında gümrük birliğinin sağlanacağı ifade edilmiştir. AB ve Türkiye arasında yapılan Gümrük Birliği (GB) Anlaşması 1996'da yürürlüğe girmiştir. Bu anlaşmadan sonra Türkiye ciddi bir ticari liberalizasyona yönelmiş, koruma oranları batı ülkeleri seviyesine çekilmiştir. 2000'li yıllarda uygulanan politikaların büyük bir kısmı da GB anlaşması sonucunda belirlenmiştir. GB, ekonomik işbirliği olmasının yanı sıra bir ekonomik uyum modeli olarak DTÖ'nün uluslararası ticarete getirdiği kurallar çerçevesinde yapılandırılmıştır.

GB, üye ülkelerin aralarındaki ticari ilişkilerde her türlü gümrük vergilerini, ithal kısıtlamalarını ve bütün diğer engellerin kaldırılmasını sağlamak ve ortak bir gümrük tarifesi uygulamak amacıyla oluşturulan bir birliktir.

Ortaklık konseyinin 1/95 sayılı kararına göre AB-Türkiye arasında GB anlaşması yapılmış ancak, katma protokolün öngördüğü, 22 yıllık geçiş sürecinde Türkiye OTP'na uyum açısından ilerleme sağlamadığı gerekçesiyle, tarım ürünleri GB anlaşması dışında bırakılırken işlenmiş tarım ürünleri anlaşmaya dahil edilmiştir. Yani içeriğinde süt, tahıl, şeker bulunan işlenmiş tarım ürünleri kapsam dahilindeyken Türkiye'nin rekabet üstünlüğü olan salça, meyve suyu gibi çeşitli ürünler bu kapsam dışında bırakılmıştır (Günaydın, 2010). Söz konusu bu üç ürün grubu AB'nin kendine yeterlilik oranının en fazla aşıldığı, Avrupa Tarımsal Yönverme ve Garanti Fonları'nın (FEOGA) üçte ikisinden fazlasının ayrıldığı ürünlerdir. Tarım anlaşması gereği sübvansiyonlar azaltılsa da bu ürün grupları için AB'nin tarımsal fazlası 2000'li yıllarda da devam etmiştir. AB bu ürünlerde halen dünya pazarının %20 ile %30'u arasında değişen paylara sahiptir. Ancak Türkiye bu ürünlerde özellikle süt ürünlerinde çok fazla rekabet şansına sahip değildir (Şahinöz, 1995: 9). AB'nin üretim ve rekabet üstünlüğünün olduğu ürünlerin GB'ne sokulması, anlaşma sonrası Türkiye-AB dış ticaret dengelerini Türkiye aleyhine bozulmasının nedenlerinden biridir. Bu yapı altında AB ile yapılan işlenmiş tarım ürünleri dış ticaretine ilişkin veriler de bu değişimi göstermektedir.

Türkiye ile AB arasındaki gümrük birliğini kuran 1/95 sayılı Ortaklık Konsey Kararının (OKK) 5. maddesinde tanımlanan işlenmiş tarım ürünlerine⁵³ ilişkin Türkiye-AB dış ticaretinin GB anlaşması öncesi ve sonrası değişimi Tablo-4.12'de verilmiştir.

⁵³ Bu mal grubunu oluşturan çeşitli mallar 1/95 sayılı OKK kararında daha spesifik fasıllara göre tanımlanmış olmasına karşın (kakao içermeyen şeker mamulleri (drajeler-170490), kakao mamulleri (180632 ve 180690), makarnalar (190219), ekmekçi mamulleri (190530) ve canlı mayalar (210210) gibi), Tablo-3.11'da HS (Harmonised System) ana fasılları kullanılmıştır.

Tablo-4.12: GB Öncesi ve Sonrası Türkiye-AB15 İşlenmiş Tarım Ürünleri Ticareti
(Toplam, Milyon dolar)

Yıllar	İhracat	İthalat	Dış ticaret dengesi
1991	116	125	-9
1992	116,4	133,7	-17,3
1993	110	119	-9
1994	118	109	9
1995	177,4	364,6	-187,2
1996	142,2	360,6	-218,4
1997	170,5	281,5	-111
1998	166,6	282	-115,4
1999	248,1	274,4	-26,3
2000	133,3	260,1	-126,8
2001	214,8	197,8	17
2002	182,2	272,5	-90,3
2003	296,2	333,6	-37,4
2004	278,7	402,3	-123,6

Kaynak: TÜİK, 2010 Dış ticaret istatistikleri

Not: İşlenmiş tarım ürünleri olarak alınan ürünler fasıllara göre dış ticarete tanımlanan 4-süt ve süt mamulleri, 9-Kahve, çay, Paraguay çayı ve baharat, 11-Değirmencilik ürünleri,malt, nişasta, inülin, buğday gluteni, 15-Hayvansal ve bitkisel yağlar ve bunların müstahzarları, 17-Şeker ve şeker mamulleri, 18-Kakao ve kakao müstahzarları, 19-Esasını hububat,un,nişasta,süt teşkil eden müstahzarlar ve 21-Yenilen çeşitli gıda müstahzarları alınmıştır. İşlenmiş tarımsal ürün fasıllarına ilişkin geniş dış ticaret tablosu **Ek-3'de** gösterilmiştir.

Türkiye'nin 1991'den beri AB-15 ile yaptığı işlenmiş tarım ürünleri dış ticaretinde açık verdiği görülmektedir. ancak söz konusu dış ticaret açığının GB anlaşmasından sonra daha fazla arttığı görülmektedir (Tablo-4.12). 1991'de Türkiye'nin AB-15'e yaptığı işlenmiş tarım ürünleri ihracatı 116 milyon dolar ve ithalat 125 milyon dolar iken, anlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihten itibaren işlenmiş tarım ürünleri ithalatının ihracatından daha fazla arttığı ve dış ticaret dengesinin giderek Türkiye aleyhine döndüğü görülmektedir. Bu ürünlere ilişkin ihracat 2000'de 133 milyon dolara, ithalat 260 milyon dolara çıkarken 2005'de bu rakamlar sırasıyla 270 milyon dolar ve 402 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir.

Diğer yandan Tablo-4.13'de Türkiye'nin tüm dünyayla yaptığı işlenmiş tarım ürünleri ticareti görülmektedir. Bu ürünlere ilişkin dünyayla yapılan dış ticarete toplam ve neredeyse tüm kalemlerde Türkiye'nin fazla verdiği görülmektedir.

Tablo-4.13: Türkiye Dünya İşlenmiş Tarım Ürünleri Ticareti (Toplam, Milyon Dolar)

Yıllar	İhracat	İthalat	Dış ticaret dengesi
1991	642,8	487,1	155,6
1992	806,3	483	323
1993	861,3	533,9	327,6
1994	1029,4	572,4	457
1995	1280,6	1019,6	260,7
1996	1343,8	1022,9	320,8
1997	1602,3	850,7	751,6
1998	1227,5	800	427,8
1999	981,9	706,4	275,4
2000	862,3	658,6	203,7
2001	1054,8	580,3	474,5
2002	909,1	763,9	145,1
2003	1393,8	1024,1	369,7
2004	1590,5	1173,5	417

Kaynak: TÜİK, 2010 Dış ticaret istatistikleri

Türkiye Dünya ile yapmış olduğu işlenmiş tarım ürünleri ticareti, AB-15 ile yaptığı ticaretle kıyaslandığında önemli ölçüde fazla verdiği görülmektedir. 1995’de söz konusu ürünlerin ihracatı 1,28 milyar dolar iken ithalatı yaklaşık 1 milyar civarında gerçekleşmiş ve bu dönemde 260 milyon dolarlık dış ticaret fazlası verilmiştir. 2004 yılında ise Türkiye’nin işlenmiş tarım ürünleri ticaretinde 400 milyon dolar fazla verdiği görülmektedir. Dolayısıyla Tablo-4.12 ve Tablo-4.13’de görüldüğü gibi Türkiye GB anlaşmasına konu olan işlenmiş tarım ürünlerinde AB-15 ile yaptığı ticarete açık verirken aynı ürünlerde dünya ile yaptığı ticarete fazla vermektedir. Dolayısıyla GB anlaşması, söz konusu ürünler ticaretinde Türkiye’ye bir avantaj sağlamamış tam tersine ticaret dengesi Türkiye aleyhine gelişmiştir. Veriler Türkiye’nin AB karşısında GB anlaşmasında belirlenen kapsamın da etkisiyle, karşılaştırmalı üstünlüğünden yararlanamadığını ortaya koymaktadır. Nitekim Türkiye’nin avantajlı olduğu salça ve meyve suyu gibi taze meyve ve sebze ürünlerinden işlenen ürünler GB kapsamına alınmamışken AB’nin rekabet üstünlüğünün bulunduğu tahıl süt ve şekerden işlenmiş tarım ürünleri GB kapsamına dahil edilmiştir.

Tarımsal ticarete Türkiye aleyhine olan bu gelişme 2000’li yıllardan sonra da devam etmiştir. Nitekim uzun dönem tarım dış ticareti verilerine bakıldığında Türkiye’nin üstünlüğe sahip olduğu tarım ürünlerinde dahi hızla net ithalatçı konumuna geldiği görülmektedir.

4.4.3. 2000 sonrası Türkiye tarımında ve politikalarında yapısal dönüşüm

1995’de DTÖ’nün kurulması ve yeni yükümlülüklerin ortaya çıkması, 1996’da da Türkiye’nin GB’nin bir parçası olması, AB’ye tam üyelik konusunda OTP’ye uyum için aldığı kararlar ve IMF ile yapılan ikili anlaşmalar sonucu verilen taahhütler Türkiye’nin dış ticaret politikasını derinden etkileyen ve şekillendiren temel faktörler olmuştur.

Türkiye’nin tarım politikalarında 2000’li yıllar ve sonrasında yaşanan değişiminin en önemli belirleyicilerinden biri 1999’dan itibaren başlayan istikrar ve yapısal programlarıdır. Bu bağlamda 1999’da IMF ile imzalan Stand-by anlaşması ve bu kapsamda verilen niyet mektubu tarım politikalarında önemli değişimleri öngörmektedir. Dolayısıyla DTÖ süreci, AB’ne tam üyelik sürecinde OTP’ye uyum çabaları, DB ve IMF ile yapılan ikili anlaşmalar, Türkiye’nin tarım politikalarını ve doğrudan doğruya tarımsal dış ticaretini etkileyen unsurlar olmuştur.

IMF - DB anlaşmaları ve Türkiye tarımına yönelik düzenlemeler

IMF ile yapılan anlaşmalar, istikrar paketi ve yapısal uyum programları biçiminde ortaya çıkmaktadır. Genellikle dış ve iç dengesizliklerin çözümünde başvurulmuş istikrar paketi uygulamaları kısa vadeli çözümleri içerirken, yapısal uyum programları yapısal sorunların çözümünü içeren daha uzun vadeli uygulamalarıdır. Bu programların uygulanmasında IMF denetleme rolü üstlenmekte ve DB ile sıkı bir işbirliğine gidilmektedir. Dış ve iç dengesizliklerin giderilmesinde yapısal uyum programları genellikle, kamu kesiminin daraltılması, ülke kaynaklarının ihraç değeri yüksek malların üretimi için kullanılmasının önünü açmak üzere devalüasyon ya da fiyat reformlarının uygulanması, ithalat liberalizasyonu gibi çeşitli politik önlemleri ya da uygulamaları getirmektedir.

IMF politikalarının sonuçları ise bir çok ülke örneğinde görüldüğü gibi genelde, işsizliğin artması, kişi başına gelirin düşmesi, sosyal hizmetler ve gıda sübvansiyonlarını kapsayan kişi başı kamu harcamalarının azalması, yatırımların durması, ödemeler dengesi açığının daha da kötüleşmesi ve yetersiz beslenmenin ortaya çıkması gibi felaketler biçiminde kendini göstermektedir. IMF programlarının uygulanması Türkiye için de benzer sonuçlar doğurmuş ve tüm sektörlerde olduğu gibi

tarım sektörünü de önemli derecede etkilemiş ve tarıma yönelik önemli düzenlemeler getirmiştir. Bu düzenlemeler büyük ölçüde Türkiye'nin tarımsal üretimi ve ticareti aleyhine işlemiştir.

İlk yapısal program olan Aralık 1999 niyet mektubu, aslında sadece tarım sektörünün değil ekonominin tüm kesimlerin serbestleşmesini içermektedir. Serbestleştirilmede aşamalı olarak öncelik dış ticarete ve sermayeye verilmiş, bunların ardından tarım kapsamlı bir yapılanma sürecine alınmıştır. 1999'dan bu yana IMF'ye verilen bir dizi niyet mektubu, tarımda yapısal dönüşüm için orta ve uzun vadede bazı politika hedefleri taahhüt edilmiştir. 1999'dan itibaren önemli reform vaatlerinin bulunduğu arka arkaya dört niyet mektubu verilmiş ve bu reformların dahil edildiği, ve önemli tartışmalara yol açan 2001 Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı (GEGP) uygulamaya konmuştur. Söz konusu GEGP ve niyet mektupları, tüm tarımsal desteklerin elimine edilmesini ve yerine DGD'nin uygulamaya konması, kooperatiflerin dağıtılması ve tarımdaki tüm devlet işletmelerinin özelleştirilmesi gibi bazı politikaların uygulanmasını içermektedir. Bu politikaları içeren kapsamlı bir reform süreci karşılığında DB ile uzun vadeli Ekonomik Reform Kredisi anlaşması yapılarak 1999 Stand-by anlaşmasından bir yıl sonra 760 milyon dolar teminat kredisi alınmıştır. 2001 yılında ARIP ile birlikte DB teminat kredilerini genişleterek 2001-2005 dönemi boyunca Türkiye'ye 600 milyon dolarlık ek bir teminat kredisi sağlamıştır. Yapısal uyum programı karşılığı verilen bu Ekonomik Reform Kredileri, Türkiye için bağlayıcı nitelikte olmuştur. Bu çerçevede hem Ekonomik Reform Kredisi anlaşması hem ARIP kamu maliyesinde, sosyal yapıda, iletişimde, enerjide ve tarımda bir dizi yapısal değişiklik öngörmüştür (Aydın, 2010).

ARIP çerçevesinde uygulamaya konulan en önemli politika değişiklikleri olarak tarımdaki devlet müdahalesini ortadan tamamen kaldıracak biçimde kurumsal yapıların yeniden organizasyonu, Çay-kur, TZDK, TEKEL ve Şeker fabrikaları gibi kamu kurumlarının özelleştirilmesi, DB direktifleri doğrultusunda kooperatifler kanununun yeniden formüle edilmesi biçiminde sıralanabilir. Gerçekte özelleştirme süreci "Özelleştirme Master Planı" olarak DB himayesinde 1985'de hazırlanmış ve 1986'da 3921 sayılı kanun ile başlamış olmasına karşın, ARIP girdi üretim ve dağıtım alanında faaliyet gösteren bir çok kamu kuruluşunun özelleştirilmesini önemli ölçüde

hızlandırmıştır.

9 Aralık 1999 tarihli niyet mektubunda tarıma yönelik düzenlemeler

Türkiye'nin Aralık 1999'da IMF ile imzaladığı niyet mektubu sonrasında uygulamaya sokulan 3 yıllık istikrar programının yapısal reform başlığı altındaki orta vadedeki amacı, 2000 yılında uygulanan bütçe uyum politikalarının sürdürülebilir hale getirilmesi, kamu sektörü faiz yükünün düşürülmesi ve kamu sektörünün yüklerinin azaltılarak düşük enflasyon koşullarında büyümenin gerçekleştirilebilmesi için gerekli ortamın sağlanması ve bu doğrultudaki yapısal reformların gerçekleştirilmesi olarak belirlenmiştir.(IMF, 1999: m. 38)

Niyet mektubunda bahsedilen yapısal reformların tarım politikaları başlığı altındaki 40. ve 41. maddelerde tarıma ilişkin yapısal düzenlemelere yer verilmektedir. Niyet mektubunun 40. maddesinde; piyasadaki fiyat sinyallerini ve kaynak dağılımındaki etkinliği bozan destekleme politikalarının ortadan kaldırılması ve yerine DGD sisteminin getirilmesi öngörülmektedir. Bunun için ilk olarak 2000 hasat yılında bir pilot uygulamanın devreye sokulacağı, 2001 yılında ülke genelinde yaygınlaştırılacağı ve uygulamanın 2002 yılında tamamlanacağı belirtilmektedir. Sistemin 2001 yılı mart ayı sonuna kadar oluşturulacak olan çiftçi kayıt sistemi üzerine kurulması planlanmaktadır. Niyet mektubunun 41. maddesinde ise; geçiş döneminde tarım politikalarının rasyonalize edileceği ve bu amaca yönelik destekleme politikalarının 2000 yılındaki uygulamasında belirleyici olan DGD sistemi uygulamaya konmadığı takdirde 2001 yılı da dahil olma üzere aşağıdaki uygulamaların hayata geçirileceği ifade edilmektedir (IMF, 1999: m. 40-41).

- 2000 yılı hububat destekleme fiyatları ve tahmin edilen dünya piyasa fiyatları arasındaki fark dünya C.I.F (cost, insurance and freight price/maliyet, sigorta ve navlun fiyatı) fiyatlarının %35'inden fazla olmayacak biçimde belirlenecektir. 2001 yılında ise bu fark daha da azaltılacaktır. Ayrıca destekleme fiyatları ton başına 150 dolardan az olmayacaktır. İthal tarifeleri, tarife dahil ithal fiyatı, yukarıda açıklanan destekleme fiyatından daha yüksek olacak şekilde ayarlanacaktır. Tahmin edilen dünya fiyatı Chicago Borsası fiyatına bağlı olarak belirlenecektir. Buna ek olarak hükümet TMO tarafından yapılan hububat alımlarını düşürmek ve TMO'nun yüksek miktarlı stok tutmasından kaynaklanan

zararları ortadan kaldırmak için bazı düzenlemeler yapacaktır.

- Şeker pancarı destekleme fiyatı hedeflenen enflasyon oranına göre artırılacak, ancak artış destekleme fiyatının açıklanacağı 2000 yılı Ağustos ayına kadar gerçekleşen 12 aylık TÜFE enflasyon oranının %75'inden az olmayacaktır. 2001-2002 yıllarında TŞFAŞ şeker pancarı üretimi desteğini, şirketin zararı Hükümet tarafından bütçe dengeleri gözetilerek belirlenen sabit bir miktarı geçmeyecek şekilde yürütecektir. Bu durum TŞFAŞ fabrikalarına fiyatları ve üreticiler ile yapılan anlaşmalardaki miktarı belirlemekte daha büyük serbesti sağlayarak fabrikaların daha ticari bazlı çalışmasına imkan verecektir.
- Devlet adına TSKB tarafından yürütülen tarım ürünlerine ilişkin destekleme alımlarına ilişkin olarak TSKB'ye tam özerklik sağlayacak kanun çıkarılacaktır.
- Çiftçilere verilen kredi sübvansiyonları aşamalı olarak kaldırılacak, Ziraat ve Halk Bankası tarafından verilen sübvansiyonlu kredi miktarındaki artış 2000 yılında %55'i geçmeyecektir.
- Gübre ve diğer sübvansiyonlar 2000 ve 2001 yılında nominal olarak sabit tutulacaktır.

10 Mart 2000 Ek niyet mektubu ve reform programının gözden geçirmeleri

Hükümet 10 Mart 2000'de DB'na Ekonomik Reform Kredisi anlaşması yapabilmek için, IMF ile yapmış olduğu anlaşma gibi, bir niyet mektubu göndermiştir. Mektupta, 1999 tarihli niyet mektubunun gereklerinin yerine getirilme kararlılığı ifade edilmekte ve gelecekte uygulanacak politikalar yer almaktadır. Burada son gelişmeler başlığı altında 9 Aralık 1999 tarihli Stand-by anlaşmasında yer alan performans kriterlerinin gerçekleştirildiği vurgulanmakta, kamu sektörü ücret politikasının enflasyonla uyumlu bir biçimde sürdürüldüğü ve tütün fiyatlarının hedeflenen enflasyonla uyumlu olarak artırıldığı kanıt olarak gösterilmektedir. İleriye bakış başlığı altında ise TSKB'lerini mevcut kooperatifler yasasına tabi kılarak kooperatifleri özerk hale getirecek bir yasanın çıkartılacağı yer almaktadır (IMF, 2000: m. 3 ve 9).

10 Mart 2000 tarihli ek niyet mektubu ile beraber IMF'ye 2000-2001 tarihleri arasında yürütülen programa ilişkin gözden geçirme olarak beş farklı ek niyet mektubu verilmiştir. Bu mektupların her birinde tarıma ilişkin, gerçekleştirilen ve

gerçekleştirilmesi düşünülen yapısal değişiklikler ve politikalar sıralanmıştır.

22 Haziran 2000 tarihli ek niyet mektubunda bazı yapısal değişikliklerin gerçekleştirilmiş oluğu belirtilmektedir. Bunlardan en önemlisi, devlet bankalarından sağlanan kredi sübvansiyonlarının kaldırılmış olmasıdır. Bunun yanı sıra mektupta geleceğe ilişkin olarak, TEKEL'i reforma tabi tutmak ve tütün destekleme mekanizmasını kaldırmak için üç yeni yasanın çıkartılacağı, ayrıca TEKEL'in özelleştirilmesinin 2001 yılında başlayarak 2001 sonuna kadar tamamlanacağı belirtilmektedir (IMF, 2000a).

18 Aralık 2000 Tarihli ek niyet mektubunda ise DGD sisteminin yaygınlaştırılacağı ve ödemelerin iki taksitte yapılacağı ifade edilmekte ve 2001 yılı Temmuz ayında ise çiftçi kayıt sisteminin tamamlanacağı belirtilmektedir. Bununla beraber dolaylı destek politikalarının tamamen kaldırılacağı ve bu alanda faaliyet gösteren KİT'lerin hızla özelleştirilmesinin sağlanacağı, TŞFAŞ'e bağlı 6 şeker fabrikasının özelleştirilmesinin 2001 sonuna kadar tamamlanacağı belirtilmektedir. TEKEL'in yeniden yapılandırılması ve tütün sektörü reformu konusunda ise; TEKEL'in özelleştirilmesi işlemini hızlandıracak kararın 2001 Ocak ayına kadar çıkartılacağı, alkollü içki kanununu ve tütün için destekleme alım politikalarını ortadan kaldıracak olan Tütün kanununun 2001 Ocak ayına kadar çıkartılacağı belirtilmektedir (IMF, 2000b: m.44-45 ve 46).

Türkiye 2002 yılına kadar IMF'ye 30 Ocak, 3 Mayıs, 26 Haziran, 31 Temmuz ve 20 Kasım 2001 tarihlerinde 5 ayrı niyet mektubu vermiştir. Bu mektuplar da öncekiler gibi tarımsal yapılardaki değişime ilişkin çeşitli kanunların ve yasa tasarılarının çıkartılmasına yönelik çalışmalar dile getirilmekte ve taahhütler verilmektedir. Bunlardan bazıları şeker alımları kotasının düşürülmesi, hububat alım miktarlarının kısılması, stokların eritilmesi ve özelleştirme kapsamının genişletilmesine ilişkindir. Nitekim 15 Mayıs 2001'de GEGP ile destekleme alımlarıyla ilgili Tütün ve Şeker kanunları çıkartılmış, Temmuz 2001 yılında Dünya Bankasıyla ile uygulamaya konan ARIP ile DGD sistemi başta olmak üzere tarımdaki dönüşüme ilişkin diğer taahhütler gerçekleştirilmeye başlamıştır.

Dünya Bankası Tarım Reformu Uygulama Projesi (ARIP)

Dünya Bankası destekli tarımsal reform projesi; doğrudan gelir desteği, çiftçi geçiş programı (Alternatif ürün projesi), TSKB yeniden yapılandırılması ve proje destek hizmetleri olmak üzere 4 alt projeden meydana gelmektedir.

Doğrudan gelir destekleri, DTÖ'ye göre kamu kaynaklarından tarım üreticilerinin gelir düzeylerini etkilemek amacıyla yapılan ve transferler biçiminde uygulanan bir politika aracıdır. Üreticilere üretimden bağımsız doğrudan gelir ödemesi yapılan bu politika'nın DTÖ'ye göre en önemli özelliği; piyasa işleyişine müdahale edilmeden üretim, tüketim ve dış ticaret kararlarının piyasa koşullarına göre belirlenmesi, desteklerin toplumsal refah kaybı yaratmaması ve desteklerin takip edilebilir olmasıdır (Şahinöz, 2002).

Projenin diğer bir ayağını ise çiftçi geçiş programı (alternatif ürün sistemi) oluşturmaktadır. Buradaki temel amaç fındık tütün gibi yüksek sübvansiyonlu ve ekonomik açıdan sürdürülebilir olmayan ürünlerin üretiminden vazgeçilerek daha sürdürülebilir olan ürünlerin üretimine geçilmesi için çiftçilere mali destek sağlanmasıdır. Tütün, fındık gibi arz fazlası olan ürünlerden; ayçiçeği, yemlik bitki ve mısır gibi arz açığı olan ürünlere geçiş sağlanacağı, geçiş yapıldıktan bir süre sonra çiftçilere ödeme yapılacağı belirtilmektedir. TEKEL'in tütün alımına getirilen sınırlama nedeniyle tütün üreticilerinin projeye katılımı yüksek olmuş, diğer ürünlerde telafi ödemelerinin yetersiz kalması ve ürün politikası değişikliğinin kalıcılığına olan güvenin zayıf olması nedeniyle katılım sınırlı olmuştur (TÜSİAD, 2005: 69).

Projenin diğer bir ayağı ise TSKB'lerin yeniden yapılandırılmasına ilişkindir. Yeniden yapılandırmadan kasıt; TSK'lerin bağımsızlığını ve mali özerkliğini üyesi oldukları TSKB'ler üzerindeki mülkiyet haklarını kullanma yetkilerini ve üye çiftçiler adına ürünleri satma, işleme ve çiftçilere girdi sağlama yetkilerini artırmak amacıyla TSK'lerin yeniden yapılandırılması, personelinin azaltılması ve kapasite oluşturma yardımının sağlanmasıdır (Oral, 2006: 142).

Proje yönetimi ve teknik destek ayağı ise, ülke ölçeğinde bilgilendirme kampanyası uygulanması, tarımsal istatistik, laboratuvar, gıda testi, ürün sigortası

etkinliklerine ilişkin teknik destek sağlanması; proje uygulamasının izlenmesi ve değerlendirilmesinde proje koordinasyon birimine yardım sağlanması, projenin yönetiminde ve uygulanmasında proje koordinasyon ve bileşen uygulama birimlerine yardım sağlanmasına ilişkindir (Oral, 2006: 143).

Yeni bir tarımsal destek sisteminin oluşturulması amacını taşıyan proje 1999 yılından itibaren yürürlüğe konan istikrar reformuyla aynı içeriği taşımakta ve reformun 2005 yılına kadar tamamlanması hedeflenmektedir. Proje aynı zamanda yürütülen istikrar reformunun finansmanı için gerekli olan kredilendirmeyi sağlamıştır.

1999'da başlayan Tarım reformu Türkiye'nin tarımsal yapısı üzerinde oldukça önemli değişimler ortaya çıkarmıştır. Türkiye tarımı üzerindeki bu etkiler Dünya Bankası tarafından da düzenli olarak raporlanmıştır. Raporlar, reform sürecinin uzun vadede yarar sağlamasına karşın kısa vadede olumsuz sonuçlar yarattığını ifade etmektedir (World Bank, 2004: 5). Ancak raporların sonuçlarına bakıldığında, reform sürecinin sadece kısa vadede değil uzun vadede de Türkiye tarımına olumsuz etkiler yarattığı ortaya çıkmaktadır.

Tablo-4.14: ARIP Sürecinde 1999-2002 Tarımsal Sübvansiyonlarda Değişme (Milyar Dolar)

	1999	Tarımsal Destekte Değişim (Milyar Dolar)	2002
KİT'lere Transferler	3,063	-1,026	2,037
TSKB'lere Transferler	814.2	-325.7	488.5
Doğrudan Çıktı Desteği	-23.6	23.6	0
Girdi destekleri	290.2	290.2	0
Kredi Sübvansiyonlar	1,387.6	-1,110.1	277.5
Destek Toplam	5,531.5	-2,728.4	2,803.0

Kaynak: The World Bank (2004)

Tarım reformuyla beraber 1999-2002 yılları arasında tarımsal sübvansiyonlarda oldukça önemli bir düşüş gerçekleşmiştir. Ziraat Bankası ve Tarım Kredi Kooperatifleri tarafından kullanılan tarım kredi sübvansiyonları 1999'da 1,4 milyar dolar iken 2002'de 1.1 milyar dolara gerilemiştir. İkinci önemli düşüş ise TSKB'ye yapılan transferlerde gerçekleşmiş ve yaklaşık %80 oranında azaltılmıştır. Diğer önemli bir kısıntı ise KİT'lerden yapılan çıktı sübvansiyonlarıdır. Bu sübvansiyonlardaki yaklaşık %40'lık düşüş çiftçilerin kabaca 320 milyon dolar kayba uğramasına neden olmuştur. Sonuç olarak 1999-2002 yılları arasında DGD ile verilen

ödemeleri de katarsak çiftçiye verilen sübvansiyonlarda yaklaşık 2,4 milyar dolarlık bir azalma gerçekleştiği ortaya çıkmaktadır (Tablo-4.14).

1999'da tarıma aktarılan toplam sübvansiyon miktarı 5,5 milyar dolar iken reform programının başlamasıyla bu miktar 2000 yılında 3,2 milyar dolara, 2001 yılında ise 2 milyar dolara gerilemiştir. 2004 yılında ise tarıma verilen sübvansiyonlar toplamı yaklaşık 1.1 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. 1999-2004 yılları arasında tarımsal sübvansiyonların GSMH'ya oranı %3,2'den %0,5'e gerilemiştir. Aynı dönemde tarımsal büyüme hızında ise %20-28 arasında bir gerileme gerçekleşmiştir. Bu değişimin DB raporunda olumlu gelişme olarak ifade edilmesi de ilginçtir.

DB'nin üzerinde durduğu diğer bir konu ise tarımsal kredi faizleridir. Tarım kredisi faiz oranları 1999-2002 döneminde negatiften pozitifte dönmüştür (World Bank, 2004: 22). Faizlerdeki bu yükselişin DB raporunda olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmesine karşın, tarımsal kredilerin kısılması ve faiz oranlarının artırılması Türkiye koşullarında uygulanması önemli kayıplara neden olmuştur. Bunun nedeni tarımsal üretimin ticaretten ve sanayiden ayrılan en önemli kısmı tarımsal üretimin devir hızının çok düşük oluşudur. Sanayi ve ticarete üretimin yapılıp bunun nakde çevrilmesi çok hızlı bir biçimde ilerlerken, tarımsal ve hayvansal üretimde üretim belli bir zamanı kapsadığı için üretimin paraya çevrilmesi çoğu zaman yılda bir kez gerçekleşmektedir. Bu nedenle çiftçinin tarımsal üretimi yüksek kredi faizi ile gerçekleştirmesi mümkün değildir. DB raporunun olumlu bulduğu kredilerin kısılması ve faizlerin artması süreci Türkiye çiftçisini tarım dışına itmiştir. Çiftçiler kredi borçlarını üç nedenden dolayı ödeyememektedir. Tarımsal gelirdeki azalma, kredi faizlerinin artması ve borçların affedilmesine ilişkin bekleyişler.

Reform projesinin neden olduğu bir diğer sıkıntı ise girdi kullanımındaki değişimdir. Rapora göre 2000-2002 reform döneminde, hem tarımsal ilaç hem gübre kullanımı %25-30 azalmıştır. Bunun en önemli nedeni kısmen düşen tarımsal gelirler, girdi fiyatlarındaki artış ve girdi sübvansiyonlarındaki %50 düşüştür (World Bank, 2004). Girdi desteğinin kaldırılması, DGD kapsamında olmayan üreticilerin gelirlerinde ani düşüşlere neden olmuştur. Desteğin kaldırılması kullanım oranı zaten çok düşük seviyelerde olan gübre ve tarımsal ilaç kullanımını daha da düşürmüştür. Ayrıca

pazarlama olanakları zaten sınırlı olan çiftçilerin, desteklerin kaldırılmasıyla üretimlerini sürdürmeleri olanaksızlaşmıştır (Günaydın, 2010). Nitekim üretilen tarım ürünlerinin değeri bu dönemde reel olarak %16 gerilemiş ve sonunda üretici 450 bin hektarlık alanı ekmekten vazgeçmiştir. Reform dönemi boyunca toplam ekili alan, Akdeniz Bölgesi dışında bütün bölgelerde yaklaşık %2 azalmıştır. Bu azalmanın %30'luk bölümünü Orta Anadolu bölgesinde yer alan ve başlıca tahıl üretilen ekili ve nadasa bırakılan 300 bin hektarlık alandaki azalmadan kaynaklanmaktadır (World Bank, 2004: x).

Yaklaşık 1,5 milyar dolar olan DGD ödemeleri çiftçilerin maruz kaldığı gelir kaybının yaklaşık %40'ını karşılamıştır. Bu durum, tarım nüfusunun yaklaşık dörtte üçünü içeren ve DGD programından fiilen yararlanabilenleri etkilemektedir. Programdan yararlanma oranının en yüksek olduğu bölge ise Orta Anadolu Bölgesidir (World Bank, 2004: XI).

Tarım reformu projesi, tarım iç ticaret hadlerinin tarım aleyhine gerilemesine de neden olmuştur. Bunun en önemli nedeni ise 1999'da başlayan reform süreciyle beraber piyasaya müdahalenin azalması ve tarımsal desteklerin önemli ölçüde düşürülmesidir. Tablo-4.15 1999- 2001 yılları arasındaki TİTH'deki bu değişimi göstermektedir.

Tablo-4.15: Tarımsal Reform Süreci TİTH'deki Değişim

Yıllar	Girdi Maliyet Endeksi	Tarım Nominal Fiyat Endeksi	Hayvancılık Nominal Fiyat Endeksi	Tarım İTH	Hayvancılık İTH
1997	37.78	38.83	34.26	102.79	90.70
1998	57.05	70.28	68.61	123.19	120.26
1999	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00
2000	162.67	144.96	144.28	89.11	88.70
2001	276.21	212.23	184.63	76.84	66.84

Kaynak: The World Bank (2004) s. 7

Tarımsal girdi fiyatlarının ve tarımsal nominal fiyatların 1999'dan itibaren hızla yükseldiği görülmektedir. Bununla beraber hem tarımsal iç ticaret hadleri hem hayvancılıkla ilgili ürün ticaret hadleri 1999'dan itibaren önemli bir erozyona uğramıştır. 1998-2001 yılları arası TİTH'leri yaklaşık %40 civarında tarım aleyhine gerilerken hayvancılıktaki gerileme yaklaşık %45 civarında gerçekleşmiştir (Tablo-4.15). Ayrıca, Tablo-4.4'e bakıldığında, Tarımsal ürünler ticaret hadlerindeki bu

gerilemenin 2000’li yıllar boyunca devam ettiği görülmektedir.

Projenin hayata geçirilmesinden sonra 1997-2002 döneminde bütün ürün çeşitlerinde ihracat ve ithalatın artış göstermesine karşın tarım ve gıda ürünlerinin toplam ihracat ve ithalattaki payı düşmüştür. 2001’deki finansal krizle birlikte gerçekleşen devalüasyon, üretim artışı ile birlikte ihracatın artmasına ve işlenmemiş tarım ürünü ithalatındaki azalmaya yol açan en önemli faktör olmuştur. Bu dönemde ithalattaki en fazla azalış 500 milyon dolar ile hububat, 300 milyon dolar ile yağlı tohumlar ve 160 milyon dolar ile yem bitkilerinde gerçekleşmiştir. Ayrıca bitkisel yağ ithalatında 250 milyon dolar, tütün mamulleri ithalatında ise 100 milyon dolarlık bir azalma gerçekleşmiştir (World Bank, 2004: 31).

Tarım reformunun diğer önemli bir sonucu hektar başına üretim değeriindeki değişimde görülmektedir. 1999-2001 döneminde hektar başına tarımsal üretim değeri reel olarak %11 azalmıştır. Bu azalışın dolar eşdeğeri ise %28’dir (Tablo-4.16). 1997-2001 yılları için tarımsal üretim toplam değeriindeki değişimi göstermektedir.

Tablo-4.16: Toplam ve Hektar Başına Tarımsal Üretim Değeri (1997-2001)

Yıllar	Toplam Tarımsal Üretim Değeri (Reel, Trilyon TL)	Toplam Tarımsal Üretim Değeri (Milyon Dolar)	Hektar Başına Üretim Değeri (Reel, Milyon TL/Ha)	Hektar Başına Üretim Değeri (\$/Ha)
1997	22,746	23,496	847	875
1998	26,528	27,962	984	1,037
1999	22,620	23,158	844	864
2000	23,171	23,931	878	907
2001	20,017	16,377	759	621

Kaynak: The World Bank (2004) s. 34

1999’da 864 dolar hektar başına olan tarımsal ürün değeri, 2001 yılında 621 dolara gerilemiştir (Tablo-4.16). Bunun en önemli nedeni reform süreciyle beraber girdi, kredi, fiyat ve diğer desteklerin kaldırılarak yerine DGD’nin verilmeye başlanmasıdır. DGD ile herhangi bir ürün için ortalama olarak hektar başına yaklaşık 90 dolarlık bir ödeme sağlanmaktadır. Bu eski sübvansiyon sistemini kısmen telafi etmek için yapılmış olsa da üreticilerin sadece %50’si bundan faydalanabilmiştir. Dolayısıyla toplam tarımsal üretim değeriinde %10’luk bir reel düşüş ya da dolar eşdeğeri olarak %28’lik bir değer kaybı söz konusudur. Tablo-4.17’de ise ürün bazında hektar başına tarımsal üretim değeri görülmektedir (World Bank, 2004: 33).

Tablo-4.17: Ürün Bazında Hektar Başına Üretim Değeri (Milyon TL/Ha)

Ürünler	1997	1998	1999	2000	2001	Kayıp ve Kazanç 1999-2001
Hububat	395	408	326	344	315	-80
Baklagiller	422	504	476	528	518	44
Diğer Tarla Bitkileri	2,349	2,361	2,103	2,288	1,637	-466
Meyve ve Kuruyemiş	1,980	2,903	2,557	2,825	2,261	-296
Sebzeler	6,901	7,973	6,844	7,195	6,695	-189
Toplam	828,23	925,237	813,504	884,308	843,593	-993

Kaynak: The World Bank (2004) s. 34

Not: Tütün, şeker pancarı, yağlı tohumlar ve pamuk diğer tarla bitkileri altında toplanmıştır.

Tablo-4.17'ye göre baklagillerde hektar başına üretim değerinde %9'luk bir artış gerçekleşirken, hububat ürünlerinde %4, meyve ve yemişlerde %12, sebzelerde ise %2 oranında bir düşüş gerçekleşmiştir. En büyük düşüş ise %22 ile tütün, şeker pancarı, yağlı tohumlar ve pamukta gerçekleşmiştir. Bu dönemde hektar başına katma değerde dolar bazında yaklaşık %30 oranında bir azalma olmuştur.

Sonuç itibariyle 1999'da başlayıp 2005'de tamamlanması öngörülen Tarım Reformu Projesi, DB raporunun ifade ettiği gibi Türkiye tarımı için sadece kısa vadede olumsuz sonuçlar yaratmamış, 1999'da IMF ile yapılan Stand-by anlaşması, 2001'de ARIP projesinin uygulamaya konulması ve kalıcı yapısal reformların gerçekleştirilmesi için ilan edilen GEGP ile birlikte uzun vadede de olumsuz sonuçlara yol açmıştır.

Güçlü ekonomiye geçiş programında tarımsal düzenlemeler

Temel olarak 1999'dan itibaren uygulanmaya başlayan istikrar programından farklı olmayan GEGP 15 Mayıs 2001 tarihinde ilan edilmiştir. 75 maddeden oluşan program, bir çok sektörde olduğu gibi tarımda da yapısal reform uygulamaları ön görmektedir. Programda özellikle tarım sektörüne ilişkin olarak ekonomide etkinliği ve rekabeti artırıcı düzenlemeler başlığı altında tütün ve şeker yasalarının temellerine ilişkin çerçeve sunulmuştur. Program tarım politikalarında yapısal bir değişimin gerçekleştirilebilmesinin ön şartı olarak rekabet edilebilir sektörlerde üretim yapılmasını ve bunun teşvik edilmesini, tarımda istihdam edilen nüfusun azaltılmasını, DGD'nin geliştirilmesini ve sözleşmeli çiftçilik modelinin yaygınlaştırılmasını hedeflemektedir (GEGP, 2001, www.tcmb.gov.tr, 20 Şubat 2011'de erişildi).

Program tarımsal yapının değiştirilerek olumsuzlukların giderilmesi ve verimliliğin artırılarak rekabet edilebilirliğin ön plana çıkarılmasından bahsetmesine

karşın, bunun gerçekleşmesi için gerekli olan yatırım projeleri programda yer almamakta, tam tersine verimlilikte ve rekabette uluslararası arenada önemli bir unsur olan tüm tarımsal desteklerin ve bu yöndeki uygulamaların kamuya yük yarattığı gerekçesiyle kaldırılmasını öngörmektedir. Programın bu çerçevedeki ilk düzenlemesi ise 2001 tarihinde yürürlüğe giren 4634 sayılı şeker kanunudur.

Şeker Kanununa İlişkin Düzenleme

GEGP'daki düzenlemelerden ilki şeker kanunudur. GEGP'nın 50.maddesinde yer alana bu kanunla; şeker üretiminde, fiyatlandırmasında ve pazarlamasında usul ve esaslar getirilerek piyasadaki istikrarın sağlanması amaçlanmaktadır. Buna göre 2002-03 üretim döneminden itibaren devlet tarafından fiyat açıklanmayacaktır. Şeker piyasası, Şeker Kurulu tarafından düzenlenecektir. Kanunda ihtiyaç fazlası şeker üretimine son verilerek devletin zarara uğramasının engelleneceği ve üreticinin ekim öncesinde fiyatı bilerek ekim kararı vereceği belirtilmektedir. Uygulama ile Türk insanın daha ucuza şeker tüketeceği ifade edilerek, tüm çiftçilere doğrudan gelir desteği verilerek gelir kaybının önleneyeceği vurgulanmaktadır. Kanuna göre şeker fabrikalarının özelleştirilmesinin önü açılacaktır (GEGP, 2001, www.tcmb.gov.tr, 20 Şubat 2011'de erişildi).

Türkiye'de şeker sektörü tarıma dayalı sanayinin en önemli örneklerinden birini oluşturmaktadır. Sektör kalkınma için seçilen sektörlerde olması gereken en önemli özelliklerden biri olan ileri ve geri bağlantıya sahiptir. Sektör sadece şeker üretmek için gerekli olan pancarı girdi olarak kullanmaz, aynı zamanda pancar posası gibi ürettiği yan çıktılar da hayvancılık sektörü için önemli bir yem girdisidir. Diğer yandan taşımacılık sektörüne yılda 15 milyon tonluk bir katkı sağlamaktadır. Yasanın çıktığı dönemde Türkiye dünya şeker üretiminde de önemli bir paya sahiptir. Fransa, Almanya ve ABD'den sonra %8'lik payla dünyada dördüncü sırada, %10'luk pay ile de Avrupa piyasasında üçüncü sırada yer almaktadır. Bunun yanı sıra Orta Doğu pancar şekeri üretiminde %65 paya sahip olan Türkiye, Avrupa Birliği ülkelerinin %15'i kadar şeker üretmektedir (Günaydın, 2001: 13).

Şeker sektörü Türkiye tarımında bu kadar önemli bir yere sahip olmasına karşın 2001'de yürürlüğe giren şeker kanunu, şeker piyasasına ilişkin önemli

düzenlemeler getirmektedir. Düzenlemelerden en önemlisi, yurt içi şeker gereksinimini, yine yurt içi üretimle sağlamaktır. Bu hedef, yalnızca ithalatı değil ihracatı da önlemek şeklinde ifade edilebilir. 4634 sayılı Şeker Kanununda bu konu şu biçimde düzenlenmiştir: “Kanunun amacı yurt içi talebin yurt içi üretimle karşılanmasına ve gerektiğinde ihracata yönelik olarak Türkiye’de şeker rejimini, şeker üretimindeki usul ve esaslar ile fiyatlandırma, pazarlama şart ve yöntemlerini düzenlemektir.” Madde yurt içi talebin yine yurt içi üretimle karşılanmasını ihracatın ise ancak “gerektiğinde” söz konusu olabileceğini vurgulamaktadır. Kanunun diğer bir amacı ise yurt içinde gıda sanayii açısından önemli bir yeri olan şekerde, fiyat istikrarının sağlanması için depolama kesintisi ve prim sisteminin uygulanmasıdır (İslamoğlu vd, 2008: 291). Kanun daha önce gerek IMF’ye verilen niyet mektupları gerek ARIP projesi ve ilan edilen GEGP’inde yer alan aşırı üretimin engellenerek kamuya yük oluşturan stok fazlıklarının eritilmesi ve verimliliğin artırılması ilkesi doğrultusunda, şeker üretiminin denetim altına alınarak sınırlandırılmasını öngörmektedir.

Ancak oluşan stok fazlasının nedeni uygulanan yanlış politikalar olmuştur. 1990’dan itibaren şeker pancarına verilen destekleme fiyatlarının yetersiz kalması örneğin 1993’de maliyeti 1.450 TL olan şeker pancarına 1.000 TL fiyat verilmesi bir çok şeker üreticisinin şeker üretmekten vazgeçmesine ve şeker açığının oluşmasına neden olmuştur. Ortaya çıkan şeker açığı ise 1995-96 yıllarında yapılan ithalatla karşılanmıştır. Ancak bu dönemde yapılan 1 milyon ton civarında ve ülke gereksiniminin çok üzerindeki şeker ithalatı şeker sektörünün dengelerini bozmuştur ve 2000’lerdeki aşırı şeker stokunun ana nedenlerinden biri olmuştur. Türkiye’deki aşırı şeker stokunun diğer nedenleri ise yılda 300 bin ton kayıt dışı şeker ticaretinden kaynaklanmaktadır, bunlar başlıca kontrol yetersizliğinden dolayı gümrüklerden kaçak olarak giren şekerle, “dahilde işleme rejimi” kapsamında dışsatım yapma koşulu ile ucuza satın alınan hammaddenin şekere dönüştürüldükten sonra, dışsatıma konu edilmeyip yüksek rantlarla ve yasal olmayan şekilde iç piyasaya yönlendirilmesidir. Dolayısıyla fazlanın engellenmesi için şeker üretimine kota konulması şeker kanunun ekonomik verimlilik gerekçesini rasyonalite dışına çıkarmaktadır (Günaydın, 2001: 14).

Şeker Kanunu’nun yürürlüğe girmesine kadar Türkiye şeker sektöründeki temel belirleyiciler, şeker pancarı üretiminin girdi sübvansiyonları ve destekleme alım

fiyatı aracılığıyla desteklenmesi şeklindedir. Bunun yanı sıra ithalat kısıtlamaları konularak ve gümrük tarifeleri yüksek tutularak iç pazar korunmuş, şeker fiyatı devlet denetiminde tutulmuştur. Uygulamada kamunun elindeki temel enstrüman ise TŞFAŞ'dır. Ancak DTÖ'ye verilen taahhütlerle tarımsal desteklerin azaltılması ve 1999'da IMF ile yapılan Stand By anlaşması çerçevesinde kamunun şeker piyasasına müdahale ettiği temel enstrüman olan TŞFAŞ'nin özelleştirme kapsamına alınması, kamunun şeker piyasasındaki belirleyici rolünü sona erdirmiştir. Amaç, şeker fiyatlarının serbest piyasa koşulları çerçevesinde oluşmasını sağlamaktır. Diğer yandan Türkiye, yasa gereği getirdiği kota uygulamasıyla şeker ihraç etmemeyi de taahhüt etmiştir. Uygulanan kota sistemi AB'de uygulanan A, B ve C kota rejiminin aynıdır. Bu sistemde A kotası öngörülen talebe eşdeğer üretimi, B emniyet stoklarını, C ise talep fazlasını göstermekte ve olduğu anda ihraç edilmesi gereken miktara karşılık gelmektedir (İslamoğlu vd, 2008: 292).

Şeker Kanununda yer alan diğer önemli bir madde de şeker pancarı üretimine, şeker üretimine ve iç pazara verilebilecek şeker miktarına, oluşturulan Şeker Kurulu tarafından belirlenecek kotaların getirilmesidir. Nişasta Bazlı Şekerler (NBŞ) için toplamın en fazla %10'u oranında bir kota tahsis edilecektir. Toplam kotanın şirketlere dağıtım yetkisi de gene bu Kurul'a ait olacaktır. Bu kanunla stok fazlalığı gerekçe gösterilerek şeker pancarına kota getirilirken diğer yandan nişasta bazlı şeker üretimine önemli olanaklar sağlanmıştır. NBŞ üretiminde Türkiye'de en büyüğü ABD'li genetik tarım devi Cargill firması olmak üzere yabancı ve yerli sermaye ortaklı 5 firma üretim yapmaktadır. NBŞ büyük ölçüde mısırdan elde edilmektedir ve Türkiye, mısır ürünü açısından kendine yetemeyen bir ülkedir. 2000-2007 yılları arasında değişim göstermekle beraber toplam mısır arzının %25 ile %50'sini ithal edilen mısır oluşturmaktadır. Şeker kanunuyla üretiminin fazla olduğu belirtilen, şeker pancarı kullanımı sınırlandırılırken, nişasta ve nişasta bazlı şeker sektörü ithal edilen mısırı hammadde olarak kullanmaktadır. Bu durum tatlandırıcı sektöründe uluslararası şirketler lehine hızlı bir büyümeyi getirirken, şeker fabrikalarının mevcut üretimlerinden 600 bin ton daha az şeker üretmelerine mevcut kapasitelerini %25 daha az kullanmalarına neden olmuştur. Böylece yerli pancar üreticisine verilmeyen kaynaklar ABD ve AB menşeli yabancı şirketlere aktarılmaktadır. Sürecin olumsuz diğer bir etkisi ise sektördeki istihdamda gözlemlenmektedir. Çiftçiler karlılığı kalmayan pancar

üretiminden hızla uzaklaşmışlardır (Günaydın, 2001: 14). Bu haliyle şeker sektörü tütün ve hayvancılık ürünlerinde olduğu gibi Türkiye tarımının uluslararası şirketlerin denetimine girmesindeki önemli örneklerden birini oluşturmaktadır.

Tütün Kanununa İlişkin Düzenleme

GEGP ile tarımda etkinliğin ve verimliliğin sağlanması adına dönüşüm sürecine giren diğer bir alan da tütün üretimidir. Programda tütün piyasasına ilişkin değişiklik 51. maddede şu biçimde ifade edilmiştir. “Tütün mamulleri ve alkollü içkilerin fiyatlandırılması, dağıtımı, satışı ve kontrolü ile ilgili usul ve esaslar Tütün Mamulleri ve Alkollü İçkiler Piyasası Düzenleme Kurulu tarafından düzenlenecektir. 2002 üretim döneminden itibaren devlet hesabına alım yapılmayacaktır. Tekel’in üretim ve pazarlama birimlerinin özelleştirmesinin altyapısı hazırlanmış olacaktır. Fazla üretilen tütünün çürümesi ve yakılması uygulamasına son verilecektir. Sözleşme ve açık artırma sistemiyle üreticinin önündeki belirsizlikler kalkacaktır. Tütün üreticisinin de alternatif ürün projesi ve doğrudan gelir desteği ile desteklenmesi gerçekleştirilecektir” (GEGP, 2001, www.tcmb.gov.tr, 20 Şubat 2011’de erişildi).

Tütün üretimi, hem imalat hem de tarım sektöründe 1980’li yılların ortalarından itibaren küresel piyasalarla bütünleşme sürecinde önde gelen alanlardan biridir. Bu açıdan bakıldığında, tütün ve tütün mamulleri üretimine ilişkin politikaların, küreselleşme sürecinde ön plana çıkan ve özellikle tütün imalat sanayisine egemen olan uluslararası şirketlerin talepleri doğrultusunda biçimlendiği görülmektedir. Bu politikaların ilk aşaması, piyasalaşma sürecinin başladığı 1986’da çıkarılan 391 sayılı kanunla gerçekleştirilmiştir. Kanun, TEKEL’in tütün mamulleri üretimindeki egemenliğinin kırılıp bu üretimin serbestleştirilmesini önermektedir. Tütün piyasasındaki serbestleşme süreci, 1986 yılında TEKEL’e ortaklık izni verilmesiyle başlamış, 1991’de 91/1755 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı’yla yerli ve yabancılara tütün mamulü üretme hakkının verilmesi ve yabancı firmaların üretime başlamalarını, buna koşut olarak TEKEL sigara fabrikalarının bir bir kapatılmasını (1994 Cibali; 2002 İzmir) ve 2001 TEKEL’in özelleşme kapsamına alınmasıyla devam etmiştir. Tütün ve tütün mamulleri üretiminde küresel piyasalarla bütünleşme aynı zamanda tütün mamulleri ve özellikle de sigarada tüketici tercihlerinin dönüşmesi, yani Türkiye’de üretilen şark tütününden yapılan sigaralar yerine Virginia ve Burley Brand tütünden

üretileen sigaraların tüketilmesinin özendirilmesi anlamına gelmektedir. Tabii ki tercihlerde bu dönüşüm kendiliğinden olmamış, dönüşüm, daha ileri teknolojiler ile üretilen ve çeşitli kanallarla tüketimi özendirilen Amerikan Brand sigaralarının önce kaçak sonra da bizzat firmalar tarafından üretilerek yerli piyasaya sokulmaları ile gerçekleşmiştir (İslamoğlu vd, 2008: 422).

1986'dan itibaren gerçekleşen bu süreç Türkiye'de tütün üretimi ve üreticileri için önemli sorunlar yaratmıştır. Ancak tütün sektörüne ilişkin esas dönüm noktası 1994'de DTÖ ile imzalanan Tarım Anlaşması ile tütün üretiminin kotaya tabi tutulması ve 2002'de yürürlüğe giren 4733 sayılı Tütün Kanunudur. 2002'den itibaren tütün sektörünün ana hatları bu kanunla belirlenmiştir.

Tütün kanunu tütün sektöründe üretime ve dolaylı olarak istihdama ve dış ticarete ilişkin çok önemli düzenlemeler getirmektedir. Bunlardan ilki, kanunun 6. maddesinde yer alan “Üretici tütünleri yazılı sözleşme esaslı veya açık artırma yöntemiyle alınır ve satılır. Sözleşmeli üretim esasına göre üretilen tütünlerin fiyatları, tütün mamulleri üreticileri ve/veya tüccarlar ile üreticiler ve/veya temsilcileri arasında varılan mutabakata göre belirlenir.” ifadesidir (Tütün Yasası, 2002: m.6, www.belgenet.com, 25 Ocak 2011'de erişildi). Ancak kanunun diğer maddeleri açık artırma başlangıç fiyatının, oluşturulan Tütün Kurulu (TADK) tarafından belirlenmesini de örtük bir biçimde ifade etmektedir (Tütün Yasası, 2002: m.6, www.belgenet.com, 25 Ocak 2011'de erişildi).

Diğer çok önemli bir düzenleme ise yasanın Geçici madde 1-B'de yer alan 2002 yılı ve sonrasında destekleme alımlarının yapılmayacağına ilişkindir. Daha önceki dönemde tütün, TEKEL tarafından devlet hesabına Bakanlar Kurulu'nca belirlenen fiyatlarda satın alınmaktaydı. Bu düzenleme, tütün üreticisi açısından çok önemli olan fiyat desteklerinin kalkması anlamına gelmektedir. Ayrıca aynı geçici madde, 1995 tarihli 1177 sayılı kanunun belirlediği yerler dışında tütün üretiminin yapılması durumunda hapis cezasının uygulanacağını ifade etmektedir. Bu uygulama izleyen yıllarda tütün üretiminde önemli düşüşleri de beraberinde getirmiştir.

Diğer yandan yasa, tütün mamullerinin ithalatını ve ihracatını serbestleştirmektedir. Ancak serbestleştirmeye ilgili düzenleme daha öncekilerden

farklı olarak tütün mamulleri üretimi, tütün ve tütün mamulleri ihracatı ve ithalatı yapacak olan kişi ve kuruluşlar için belirli bir üretim kapasitesi koşulu da öngörmektedir. Yasanın 6.maddesinde kapasite koşulu “yıllık üretim kapasitesi tek vardiyada, sigara için iki milyar adet, diğer tütün mamulleri için ise onbeş tondan az olmayan, tütün hazırlama bölümleri dahil tam ve yeni teknoloji ile tesisler kurmaları şarttır.” olarak tanımlanmaktadır. Bu kapasite kısıtlaması, tütün mamullerinin üretiminin, ihracat ve ithalatının çoğu uluslararası nitelikte büyük şirketlerin elinde toplanmasına neden olmaktadır. Nitekim Tablo-4.20’de de görüleceği üzere Türkiye’de 1999’da tütün mamulleri üretiminde ithal tütünün payı %40’a çıkarken, yabancı şirketlerce üretilen mamullerin tüketimi %100’ün üzerinde artmıştır. Şeker sektöründe olduğu gibi tütün sektörü de tarımda uluslararası şirketlerin kontrol kurma mekanizmalarının önemli örneklerinden birini oluşturmaktadır.

Tütün Türkiye için sosyo-ekonomik bakımdan son derece önemli bir ürün olmuştur. Yapılan düzenlemeler sonucunda 1992’de 330 bin hektar alanda ekimi yapılan ve 334 bin ton ürün elde edilirken 2000’de ekim alanı 220 bin hektara, üretim 200 bin tona; 2009’da ise 139 bin hektara, üretim ise 85 bin tona düşmüştür (FAOSTAT, 2010). Karadeniz, Marmara, Ege ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde yaygın olarak yapılan tütün üretiminin azalması 550.000 üretici ailenin yanında, taşıma, pazarlama, işleme alanlarında çalışanlarla birlikte 3.000.000 kişiyi doğrudan ya da dolaylı olarak etkilemiştir (Suiçmez, 2002).

Diğer yandan amacı tütün üreticilerini korumak olarak belirtilen yeni uygulamalar devreye sokulmuştur. Bu amaçla, üretim fazlalığı ve destekleme alımları nedeniyle bütçeye yük getirdiği ifade edilen tütün üretiminin azaltılması için ekim alanlarının sınırlandırılması ve yerine farklı ürünlerin ikame edilmesini öngören Alternatif Ürün Projesi uygulamaya konmuştur. Ancak coğrafi şartların tütün ekimi yapılan yerlerde başka bir ürünün yetiştirilmesine imkan vermediği gerçeği göz ardı edilerek hazırlanan projenin, uygulamada başarılı sonuçlar verdiğini söylemek mümkün değildir. 2001 yılından itibaren uygulanmaya başlanan ve 2006 yılı sonuna kadar devam edecek olan Alternatif Ürün Projesiyle, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde 36.000 hektar olan tütün üretim alanının, 23.000 hektar azaltılması planlanmıştır. Bu amaçla proje 11 ilde uygulanmış ve Alternatif Ürün Projesinden yararlanan üreticilerin gelir

kayıplarını önlemek amacıyla bir defaya mahsus olmak üzere dekara 80 dolar ödeme yapılmıştır. 2002 yılında 4.762 üretici 22.687 dekar alanda alternatif ürüne yönelmiş, bu üreticilere 1.8 milyon dolar ödeme yapılmıştır. 2003 yılında projeye sadece 433 kişi başvuruda bulunmuş, 2.172 dekar alanda alternatif ürün yetiştirilmiş ve üreticilere 174.000 dolar ödeme yapılmıştır. 4733 sayılı yasa ile tütünde destekleme alımlarının kaldırılması ile tütün ekim alanları 26.000 hektara gerilemiş, fakat tütün üretiminden vazgeçenlerin alternatif ürün projesine katılımında başarı sağlanamamıştır (DPT 2004: 30).

Doğrudan gelir desteği sistemi: küçük çiftçiliğin tasfiyesi için yeni mekanizma

1999'da IMF'ye verilen taahhütlerden biri olan DGD sistemi 2000 Yılı GEGP'da da yer almaktadır. 14 Mart 2000 tarihinde yürürlüğe giren DGD sistemi daha önce belirtildiği gibi, var olan tüm tarımsal desteklerin ikamesi olarak ifade edilmektedir. Bu amaç doğrultusunda, tarımsal sübvansiyonlar aşamalı olarak kaldırılacak ve yerine çiftçilere DGD sağlanacaktır. Temel olarak üretimden bağımsız ve üretimle belli dereceye kadar bağlı olmak üzere iki biçimde uygulanan DGD'de, amaç çiftçilerin üretim fazlası olan ürünlerin üretiminden vazgeçirerek, alternatif ürün yetiştiriciliğine teşvik etmek ve tarım üreticilerinin refah düzeylerini etkilemektir. Başlangıçta pilot bölgelerde uygulamaya başlanan sistemin 2002 yılı sonuna kadar tüm ülkede yaygınlaştırılması hedeflenmiştir.

ABD ve AB'de uygulanan DGD'nin benzerinin Türkiye'deki uygulaması aşağıda belirtilen nedenlerden dolayı, mevcut tarımsal sorunların daha da büyümesine neden olmuştur.

Bunlardan İlki, Türkiye'de uygulanan DGD sisteminin, girdi ve çıktıya dayalı destekler başta olmak üzere tüm tarımsal destekleme biçimlerinin kaldırılması ve bunun yerine, üretimden bağımsız doğrudan ödeme sisteminin devreye sokulması ile ilgili olmasıdır. ABD ve AB'deki uygulamalara bakıldığında DGD'nin diğer sübvansiyonlardan bağımsız kullanılmadığı görülmektedir. Örneğin AB'nin, OTP bünyesinde uyguladığı doğrudan destek sisteminde, mevcut desteklemeler ve sübvansiyonlarda bir erime olmamıştır. AB'de toplam destekler içindeki DGD'nin payı %30, pazar fiyat desteğinin payı %55, girdi desteklerinin payı ise %8 civarındadır.

Benzer biçimde ABD’de de DGD sistemi “esnek üretim sözleşme ödemeleri” adıyla uygulanmıştır. ABD’de DGD’nin toplam destekler içindeki payı ise %10 civarındandır. ABD’de 1996’ya kadar üretimle bağlantılı olarak uygulanan bu sistem 1996’dan sonra üretimden bağımsız olarak uygulanmaya başlamıştır (Oral, 2006: 146). Sistem, her iki örnekte de görüldüğü gibi belli bir program dahilinde yurtiçi tarımsal ürün fiyatlarının Dünya fiyatları düzeyine çıkması nedeniyle oluşan üretici kayıplarının "Telafi Edici Ödemeler" ile karşılanması biçiminde uygulanmaktadır. Dolayısıyla sektörel anlamda tarımsal sorunlarını çözmüş ve gerekli altyapıyı sağlamış gelişmiş ülkelerde tarımın geliştirilmesi bir amaç olmaktan çıkmış, tersine gereksiniminin çok üzerindeki üretimin kısılması hedeflenen bu gibi ülkelerde, tarım kesiminin gelirinin korunması temel bir yaklaşım olarak öne çıkmıştır. (Günaydın, 2004). Dolayısıyla DGD sistemi bu amaca uygun bir politika aracıdır. Buna karşılık Türkiye tarımının içinde bulunduğu yapısal sorunlar nedeniyle, mevcut desteklerin doğrudan ödemeler şekline dönüştürülmesi üretim açısından olumsuz sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Bu haliyle, DGD politikası Türkiye’deki tarımsal üretimi etkileme gücünden yoksun ve daha çok sosyal yardım niteliğinde olmuştur.

Önceki paragrafla bağlantılı olarak mevcut tarımsal desteklerden vazgeçilerek ikame olarak DGD sisteminin getirilmesinin nedeni ise; 1999 IMF’ye verilen niyet mektubunda da belirtildiği gibi, tarımsal desteklerin bütçe ve vergi mükellefleri üzerine ağır bir borç yükü getirdiği iddiasıdır. Oysa DGD sistemi, hazine üzerindeki yükü daha da artırmıştır. Mevcut destekleme sisteminde desteklemelerin yükünün %70’i ithalat koruması ve iç fiyat politikaları nedeniyle tüketici üzerinde, %30’u ise vergi mükellefleri yani hazine üzerindedir. DGD sisteminde ise bu yükün daha büyük bir kısmı hazine üzerindedir (Oyan, Özkaya, Işın, Uzmay, 2001). 1980-2002 dönemi için tarımsal destekleme ödemelerine bakıldığında tarımsal desteklerin GSMH içinde küçük bir pay aldığı görülmektedir (Tablo.Ek-4). Dolayısıyla tarımsal desteklerin kamu üzerinde çok büyük bir yük yarattığı doğru bir tespit değildir. Dahası desteklerin tamamen elimine edilerek DGD’ne geçilmesi, Türkiye’nin mevcut tarımsal üretiminin, dış ticaretini baltalayan ve küçük üreticinin üretimden vazgeçmesine, tarım dışına itilmesine neden olan bir süreçtir.

DGD sisteminin uygulanmasının mevcut tarımsal sorunları daha da

büyütmesindeki ikinci neden ise Türkiye’de toprak mülkiyetindeki dağılım ve arazilerin çok parçalı olması ile ilgilidir. Tarımsal yapıyı belirleyen en önemli göstergelerden biri toprak mülkiyetindeki dağılım ve işletme büyüklükleridir.

Tablo-4.18: İşletme Büyüklüğüne Göre Tarım Arazilerinin Dağılımı

İşletme Büyüklükleri	İşletme Sayısı (%)	İşlenen Arazi (%)
5 dekardan küçük	5,9	0,3
5-9 da	9,6	1,1
10-19 da.	17,8	3,9
20-49 da.	31,5	16,0
50-99 da.	18,5	20,7
100-499 da.	15,9	46,6
500-999 da.	0,6	6,1
1000 + da.	0,1	5,3
Toplam İşletme Sayısı	3.021.190	
Toplam Arazi Miktarı (dekar)		184.329.487

Kaynak: TÜİK (2010). 2001 Yılı Genel Tarım Sayımı Sonuçları.

2001 tarım sayımına göre 50 dekardan küçük tarım işletmelerinin Türkiye genelindeki payı %64,8 iken, bunların işlediği arazi miktarı %21,3’dür. Geriye kalan %35 işletmenin işlediği alan ise toplam tarım arazilerinin %78’7’sidir. Buna karşılık, 500 dekardan daha büyük araziye sahip olan tarım işletmelerinin oranı %0,7 iken, bunların işlediği arazi miktarı toplam arazinin %11,4’ünü oluşturmaktadır (Tablo-4.18).

Tarım arazilerinin dağılımındaki bu adaletsizlik DGD sistemine de yansımaktadır. Devlet 14 Mart 2000 tarihinde yürürlüğe giren DGD sistemiyle, ilk etapta seçilen pilot bölgelerde 1-199 dekar kadar olan arazi miktarlarında dekar başına 5 dolar ödeme yapmıştır. 2001 yılında uygulama ülke genelinde yaygınlaştırılarak her çiftçinin yıl içerisinde işlediği tarım arazisi dikkate alınarak 1-200 dekar arasındaki arazilere dekar başına 10TL ödenmesi kararlaştırılmıştır. Bu kapsamda 2011 yılında 2,18 milyon çiftçi kayıt altına alınmış ve toplam 11,8 milyon hektar tarım arazisi için 1,18 katrilyon DGD ödemesi yapılmıştır. 2002 yılında ise DGD’ye konu olan arazi büyüklüğü 500 dekara çıkartılmış ödeme miktarı ise dekar başına 13,5 TL olarak belirlenmiştir. 2002 yılında toplam 2,6 milyon çiftçi kayıt altına alınmış ve 16 milyon hektar alana yapılan ödeme 2,19 katrilyon olarak gerçekleşmiştir. 2003 yılında ise hektar başına ödeme 16 TL olarak belirlenmiş ve 2,6 katrilyon DGD ödemesi yapılmıştır. 2003 yılında toplam 4,1 milyon çiftçinin 2,7 milyonu çiftçi kayıt sistemine dahil olmuştur (Tablo-4.19). Bu tarihte toplam 24 milyon hektarlık alanın 16 milyon hektarı DGD sisteminden yararlanabilmiştir (Oral, 2006: 151). Uygulama 2008’e kadar

devam etmiş ve 2004'den 2008'e kadar DGD kapsamında yapılan toplam ödeme yıllık ortalama 2,4 katrilyon civarında gerçekleşmiştir (DPT, 2008: 30).

Tablo-4.19: DGD Kapsamında Yapılan Toplam Destek Miktarı (Trilyon TL)

	2001	2002	2003
Kayıtlı Çiftçi Sayısı (Bin Kişi)	2,182	2,583	2,763
Kayıtlı Alan (Milyon ha)	11,6	16,2	16,7
Destekleme Miktarı (TL/Da)	10,0	13,5	16,0
Desteklenen Üst Arazi Sınırı (Da)	200	500	500
Toplam Destekleme Tutarı (Trilyon TL)	1,175	2,186	2,662

Kaynak: TKB., Çiftçi Kayıt Sistemi (ÇKS) Verileri, 2004.

Yapılan DGD ödemeleri, işletme büyüklükleri ve toprak mülkiyeti dikkate alındığında, sistemin yarattığı olumsuz tablo daha netleşecektir. Türkiye'de 50 dekarın altındaki işletmelerin oranı %64,8'dir. Ortalama arazi büyüklüğü ise 1-19 dekar olan işletmelerde 9 dekar, 1-49 olan işletmelerde ise 19 dekar civarındadır. 199 dekar altındaki işletmeler baz alındığında ise ortalama arazi büyüklüğü 39 olmaktadır. Arz fazlası olduğu belirtilen ve bunların sınırlandırılması için DGD verilen ürünlerden fındıkta ortalama işletme büyüklüğü 14, şekerpancarında 10, tütünde 4.5, çayda 3.8 dekar civarındadır (Oral, 2006: 152). Dolayısıyla Türkiye'de tarımsal üreticilik yaygın olarak küçük mülkiyete dayalıdır. DGD'nin dekar başına verildiği düşünüldüğünde, yapılan destekleme ödemelerinin küçük çiftçilerin tarımsal üretimini sürdüremeyecek kadar düşük olduğu görülmektedir. Bu durum diğer tarımsal sorunlarla birleşerek toplam işletmelerin üçte ikisini oluşturan küçük çiftçileri üretime yabancılaştırmış ve tasfiyesini hızlandırmıştır.

Türkiye tarımında uluslararası şirketlerin etkisi

Uluslararası şirketlerin tarımsal üretimin her aşamasında hakimiyet kurması kapitalizmin tarımda gelişimi ile beraber ilerleyen bir süreçtir. Tezin birinci bölümünde bu süreç teorik ve tarihsel açıdan ele alınmıştır. İkinci bölümde ise tarımda şirketleşme sürecinin yerel üreticilerin tasfiyesiyle beraber ilerlediği ülke örnekleriyle gösterilmişti. Bu gelişimin hemen hemen tüm azgelişmiş ülkelerde benzer bir biçimde gerçekleşmiş olduğu görülmektedir. Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de 1980'lerden sonra neo-liberal politikaların yaygınlaşmasıyla birlikte, uluslararası sermayenin önündeki tüm engeller kalkmış ve yapısal değişim süreci hızlanmıştır. Bu süreçte sermayenin hareketliliğindeki artış ve üretimin küreselleşmesi, uluslararası şirketlerin Türkiye

ekonomisindeki etkinliğinin de artmasına neden olmuştur.

Türkiye tarımında uluslararası şirketlerin egemenlik kurması tarihsel bir süreci ifade etmekte ve kendine özgü bazı dinamikleri barındırmaktadır. Bu dinamiklerden en önemlisi birinci bölümde de ele alındığı gibi Türkiye’de kapitalist gelişimin, feodal unsurlardan beslenmemiş olması, tam tersine Türkiye’nin dünya piyasalarına açılması ya da kapitalizme eklemlenmesidir. Bu bağlamda kapitalist üretim ilişkileri dayatılan bir süreçtir.

Türkiye’de tarımda kapitalist ilişkilerin yaygınlaşması 1980’lerden itibaren hızlanmışsa da, bu sürecin başlangıcı 1950’lerdeki Marshall yardımlarına dayanmaktadır. Marshall yardımı ile Türkiye’de tarım mekanize edilmeye başlamış ve küçük üreticilerin pazara yönelmeleri, kapitalist üretimle tanışmaları sağlanmıştır. Bu yardımlar aynı zamanda bir çok azgelişmiş ülkede olduğu gibi Türkiye’deki tarımsal üreticinin de, yabancı firmaların ürettiği gübre, tohum, ilaç ve traktör gibi tarımsal girdi ve araçlarla tanışmasına neden olmuştur. Diğer yandan 1950’ler etkinlik alanları sınırlı olsa da Unilever, Coca-cola gibi firmaların Türkiye tarım piyasasına girmeye başladığı bir dönem olması açısından önemlidir. Elbette tarımın modernizasyonu ve tarımda teknoloji kullanımının desteklenmesi önemli ve gerekli bir süreçtir, ancak yanlış politikalar nedeniyle Türkiye’de bu süreç ülke tarımının dışa bağımlılaşmasına neden olmuştur.

İkinci dünya savaşından sonra Türkiye’de devlet tarım ve gıda sektöründe büyük ölçekli işletmeler kurmuş ve bunlara yoğun yatırımlar yapmıştır. Bu devlet işletmeleri genellikle çay, şeker, tütün, et ve süt gibi ürünlerin üretiminde etkinlik göstermişlerdir. Bununla beraber, devlet işletmelerinin varlığına rağmen gıda ve tarım sektöründe küçük işletmelerin egemenliği devam etmiştir (Yenal, 2001). Ancak 1980’lerden sonra Türkiye’deki neo-liberal dönüşümle beraber mevcut yapı da hızla değişmiştir. 1980’lerden önce dünya kapitalizmine ithal ikameci birikim tarzıyla eklemlenmiş olan Türkiye, 1980’lerden sonra dışa açık, ihracata dönük bir birikim tarzına doğru evrilmiştir (Sönmez, 1992). Bu dönemde dış ticaret rejiminde gıda ve tarım ürünlerini de kapsayan önemli değişimler olmuştur. Özellikle Türkiye’nin de taraf olduğu Uruguay Tarım Anlaşmasıyla tarım ve gıda ürünlerinin dış ticaretinin

serbestleştirilmesi ve bu çerçevede tüm tarımsal ürünlere uygulanan ithalat vergileri ve desteklerin kaldırılması, bu değişimin önemli dinamiklerinden biridir. 1990'lerden sonra ise IMF'ye verilen taahhütler, DB ile yapılan anlaşmalar ve bu süreçte yapısal uyum programları çerçevesinde gerçekleşen mevcut devlet işletmelerinin özelleştirilmesi, kısacası tarım politikalarındaki değişim tarım ve gıda sektöründe uluslararası şirketlerin etkinliğini artırmıştır (Aydın, 2010).

Türkiye'de 1987'den 1998'e kadar yabancı ve yabancı ortaklı yerli şirketlerin sayısında önemli bir yükselme olduğu görülmektedir. Bu dönemde yabancı sermayeli kuruluş sayısı tarımda 38'den 65'e, gıda işleme alanında 38'den 139'a, yemek müteahhitliği sektöründe ise 8'den 198'e yükselmiştir. Bununla beraber önemli yerli sermaye kuruluşları da giderek artan ölçüde tarımda ileri teknoloji kullanan uluslararası şirketlerle ortaklığa girerek, et, süt ve süt ürünleri, gıda paketlenmesi, meyve ve sebze işlenmesi ve dondurulmuş gıda, çay, tütün, şeker ve tatlandırıcı, hazır gıda ve gıda perakendeciliği gibi alanlarda etkinlik göstermeye başlamıştır. Ayrıca bu alanlarda faaliyet gösteren EBK, SEK, YEMSAN gibi devlet işletmelerinin yabancı sermaye ortaklı yerli firmalara satılması, gıda üretim alanında tekelleşmenin de önü açmıştır. Diğer yandan tarımsal üretim yapan küçük üreticiler için pazar güvencesi sağlayan devletin, bu alanlardan çekilmesi sonucu piyasada görülen fiyat istikrarsızlığı özellikle et ve süt ürünlerinin üretiminde dalgalanmalara neden olmuştur.

Türkiye'nin tarım sektörü üzerindeki egemenliğini yitirmesinin ilk sinyali, uluslar arası sermayenin çıkarlarıyla örtüşen serbest dış ticarete dayalı sanayileşme modelini benimsemesi olmuştur. Özellikle batılı kapitalist ülkeler, Türkiye'yi IMF ve DB gibi küresel aktörler vasıtasıyla, kendi tarımsal üretimleri için tehdit oluşturan ihracat kapasitesi yüksek ürünlerin üretiminin sınırlandırılmasını hatta vazgeçilmesini, yerine daha rahat rekabet edilebilir ileri teknoloji içeren ve nakit değeri olan sanayi nitelikli tarımsal ürünlerin üretilmesi lehine yeniden yapılanmaya zorlamıştır. Bu bir anlamda Türkiye'nin uzmanlaşmış olduğu ve küçük üretici için hayati önem taşıyan yerel ürünlerin üretimi ve ticaretinin yerini daha teknolojik bir süreç içeren tarım-gıda sanayi ürünlerinin alması anlamına gelmektedir.

Küçük tarım üreticisinin yabancı olduğu bu yeni ve alternatif ürünlerin, yerel

ürünlerin yerini alması hızı ve biçimi, Türkiye'nin sisteme entegrasyonundaki yapısal uyum programlarıyla belirlenmiştir.⁵⁴ Bu amaçla kurumsal değişim (tarım politikaları, özelleştirmeler vs.) hızlı bir biçimde uygulanmış ve uluslararası tarım şirketlerinin önündeki engelleri ortadan kaldırmıştır. Bu arada mevcut olan ucuz işgücü ile tarımdan koparak bu işgücüne eklenen yeni işgücü, geçiş yapmak zorunda olunan alternatif ürünlerin üretilmesinde hayati bir önem taşımaktadır. Bu bağlamda ticari değeri olan ve endüstriyel girdi olarak kullanılan tarımsal ürünlerin üretimi Türkiye gibi azgelişmiş ülkelerde sözleşmeli çiftçilik ile düzenlenmiştir.

Türkiye'de bu süreç yavaş yavaş tahıl, tütün, süt ve hayvancılık ürünleri ve şeker pancarı gibi geleneksel ürünlerde uzmanlaşmış küçük aile üretimini tasfiye etmiş, erozyona uğratmıştır. 1980'lerden itibaren hızla marjinalize olan çiftçiler, geleneksel gıda ürünlerinin üretilmesi yerine ticari değeri olan tarımsal ürünlerin üretilmesine ya da sanayi girdisi üretimine zorlanmışlardır. Tarımdaki deregülasyon ve yapısal uyum programları ile ticari değeri olan ya da sanayi girdisi ürünlerinin üretilmesine zorlanan küçük çiftçiler açlık sınırına doğru itilmiştir. Yürürlüğe konulan 2001 Tütün Kanunu, 2001 Şeker Kanunu, 2006 Tarım Kanunu ve 2006 Tohum Kanunu, uluslararası şirketleri tekel konumuna getirmiş, yoksul küçük çiftçileri ise uzman oldukları ürünleri üretmesi yerine uluslararası şirketlerle sözleşmeli tarım ilişkisine girmeye zorlamıştır (Aydın, 2009).

Türkiye tarımında uluslararası şirketlerin hakimiyetine ilişkin şeker, tütün, süt ve hayvancılık sektörleri örnek olarak sıralanabilir.

Bu örneklerden ilki şeker sektörüne ilişkindir. 2001'de yürürlüğe giren 4634 sayılı şeker kanunu şeker piyasasına, verilen desteklerden üretim kotalarına, üretim paylarından ve devlete ait şeker fabrikalarının özelleştirilmesine kadar bir çok alanda düzenlemeler getirmiştir. Bu düzenlemelerin yapılmasının nedenlerinden bazıları, şeker üretim sürecinde TŞFAŞ'nin karlılık durumu ve artan şeker stoklarıdır. Bunlardan ilki olan TŞFAŞ'nin kar-zarar durumuna ilişkin saptama aslında rasyonel bir tespit değildir.

⁵⁴ Türkiye gibi bazı ülkelerde sanayi girdisi nitelikli, nakit değeri olan tarımsal ürünlerin üretilmesi, hızla geleneksel ürünlerin yerini alırken, bazı ülkelerde ise geleneksel tarım ürünleri, tarım sanayii için tamamlayıcı niteliktedir.

Dünya şeker üretimi yaklaşık %73 şeker kamışından üretilmektedir. Şeker kamışından şeker üretimi daha maliyetli olmasına karşın gıda güvenliği açısından söz konusu dönemde ülkeler şeker pancarından şeker üretimine devam etmiş, ortaya çıkan arz fazlası ise fiyatların düşmesine neden olmuştur. Türkiye'deki şeker sektörünün karlılığı da dünya konjonktüründeki bu değişimle yakından ilgilidir. 1995-2000 yılları arasında üretim fazlalığı ile tüketimdeki düşüş bir araya gelince stoklar hızla artmış ve dünya beyaz şeker fiyatları ortalamalarının en düşük değerine inmiştir. Londra Beyaz Şeker Borsası'ndaki ortalama fiyatlar (\$/ton) 1995 yılında 396.64 iken bu tarihten itibaren 1999 yılına kadar sürekli bir düşme eğilimi göstermiştir: 1996 yılı 366.77 \$/ton, 1997 yılı 315.83\$/ton, 1998 yılı 255.33 \$/ton, 1999 yılı 200.53 \$/ton, Ancak fiyatlar 2000 yılında yükselerek 221.73 \$/ton olmuş (Günaydın, 2004a). Her ne kadar Türkiye'de şeker piyasası pazar açısından 2 milyon tonluk üretimle iyi bir konumda olsa da, kar ve zarara ilişkin yanlış tespitler TŞFAŞ'nin özelleştirilmesine neden olmuştur.

Diğer önemli bir nokta ise Şeker Kanunun'da Nişasta Bazlı Şeker (NBŞ) üretimine tanınan ayrıcalıktır. Bir yandan devlete ait şeker fabrikaları özelleştirilip yabancı sermayeli uluslar arası şirketlere satılırken diğer yandan, yerli şeker üretimi sınırlandırılmakta ve gene yabancı sermayeli şirketlerin hakimiyetinde olan NBŞ üretimine önemli ayrıcalıklar tanınmaktadır. NBŞ üretiminde kullanılan temel girdi düşük maliyeti nedeniyle tatlandırıcı sektöründe tercih edilen mısırdan üretilen glikoz ve früktoz yani mısır şurubudur ve büyük ölçüde ithal edilmektedir.

Türkiye Doha kararları gereği mısırdan %182 oranında gümrük vergisi uygulama hakkına sahipken özellikle hasat dönemlerinde %25-40 oranında bir gümrük vergisi uygulamış bunun sonucunda önemli miktarda mısır ithalatı gerçekleşmiştir. Bundan kazançlı çıkanlar ithal ve ucuz trans-genetik mısırdan hammadde olarak kullanan ve ürettikleri NBŞ'i dünya fiyatlarına göre daha yüksek bir fiyattan iç piyasada satan yabancı sermayeli şirketler olmuştur. NBŞ sektöründe Türkiye'de 5 önemli üretici söz sahibidir. Bunlardan birincisi 1994'ten itibaren faaliyette olan Adana'daki Belçika kökenli Amylum'a ait firma, ikincisi 1996 yılında faaliyete geçen ve şu anda Cargill-Ülker ortaklığına ait olan Pendik-Kurtköy'deki fabrika, üçüncüsü 1999 yılından bu yana faaliyette olan Orhangazi'deki Cargill'e ait fabrika ve diğer ikisi ise Adana'da kurulu olan yerli firmalar Sunar ve Tat'dır. Bu şirketlerin pazar paylarına bakıldığında

(Cargill'in %60, Amylum'un %15 paya sahip) şeker sektöründe piyasanın %75'inin yabancı şirketlere ait olduğu görülmektedir (Günaydın, 2004a). Bunlardan en büyüğü olan Cargill firması sadece trans-genetik mısır üretiminde değil aynı zamanda hayvan yemi ve tohum üretiminde de söz sahibidir. Ancak ilginç olan, Türkiye'de mısır üretimi şeker üretimi için değil sadece yağ üretiminde kullanılıyor olmasıdır. Türkiye'de genetiği değiştirilmiş mısır üretimi de olmadığından NBSŞ üretimi için kullanılan mısırın neredeyse tamamı Cargill firması tarafından ABD'den ithal edilmektedir. Böyle bir durumda devlet mısır ithalatında uygulanan %130'luk ithalat vergisini 2007'de %35'e, 2008'de ise %20'ye düşürmüştü, TMO ise 2008 Aralık ayı için 300 bin ton mısır ithalatı için sıfır gümrük uygulamıştır. Bunun sonucunda 2008 döneminde 500 bin tondan fazla trans-genetik mısır ithal edilmiştir. Bunun halk sağlığı ve çevre üzerindeki olumsuz etkileri de ayrı bir tartışma konusudur (Aydın, 2009).

Uluslararası şirketlerin denetim kurmasının ikinci ilginç örneğini ise süt ve et ürünleri sektörü oluşturmaktadır. 1980 öncesinde devlet tarım sektörüne üretim, pazarlama ve kredi sağlama biçiminde aktif olarak dahil olmuştur. Bu çerçevede TİGEM, TÜGSAS, IGSAS, TZDK, YEMSAN gibi devlet kuruluşları girdi üretiminde, TZDK, TKKMB ve TŞFAŞ girdi dağıtımında, TMO, ÇAYKUR, TEKEL, TŞFAŞ, TSKB, SEK, EBK gibi kuruluşlar ise tedarik, depolama ve pazarlama alanında faaliyette bulunmuşlardır. Bu kuruluşlar 1985'den itibaren Dünya Bankası ve ABD Morgan Guaranty Bank'ın finansal desteğiyle Özelleştirme Master Planı ile özelleştirme sürecine sokulmuştur (Morgan Bank, 1986; Öniş, 1991; Karataş, 2006).

EBK, SEK ve YEMSAN'nın da aralarında bulunduğu devlete ait 32 kuruluşun özelleştirilmesi, süt ve süt ürünlerinde uluslararası şirketlerin tekel haline gelmesinde önemli bir örnek teşkil etmektedir. 1963'de 227 numaralı kanun maddesi ile kurulan SEK çok sayıdaki örgütsüz süt ve süt ürünleri üreticisi için satın alma ve işleme faaliyetinde bulunmaktadır. 1992-1998 tarihleri arasında ise SEK'e ait 33 işletme özelleştirilmiştir. Özelleştirmeden önce süt ve süt ürünlerinde faaliyet gösteren 48'i kamuya ait olmak üzere 1308 işletme süt ürünlerine sağlanan sübvansiyon ve teşviklerden önemli faydalar sağlarken, SEK'in aşamalı olarak bu alanda faaliyet gösteren yabancı ortaklı 6 büyük firmaya satılmasıyla piyasada bu firmalar baskın hale gelmiştir. Kamunun mülkiyetindeki fabrikalar Pınar Süt (Yaşar Holding), Mis Süt

(Nestle), Sek (Koç Holding), Danonesa-Tikveşli-Birtat (Sabancı Holding), Ülker ve Sütaş gibi holdinglere satılmıştır (Tablo-4.20). Bu holdinglerin Nestle ve Danone gibi uluslararası şirketlerle beraber önemli iştirakleri bulunmaktadır. Danone firması piyasanın %28'inden fazlasını kontrol altında tutmaktadır. Uluslararası holdingler Birtat, Tikveşli ve Sabancı gibi firmaların hisselerinin ise %50'sini sahiptir (Suiçmez, 2003: 30).

Tablo-4.20: Süt ve Süt Ürünleri Piyasasına Hakim Büyük Sermaye Kuruluşları

ANA KURULUŞ	ALT KURULUŞ	ORTAK KURULUŞ
Sabancı Holding	Marsa, Danonesa, Carrefoursa	Kraft-Jacobs Suchard (Philip Morris bünyesinde); Carrefour; Danone
Koç Holding	Tat, Pastavilla, Maret, Fidan Tohum, Migros	Sodial, Kagomeco, Sumitomo
Tekfen Holding	Missüt, Toros Gübre, Makro Marketler Zinciri	Nestle
Yaşar Holding	Pınar, Çamlı Yem Besici. AŞ	Yadex
Yimpaş Holding	Yimpaş Marketleri, Aytaç	APV Pasilac, IFU, I.F.C
Ülker Holding	Ülker, Besler, Akgıda, Pakyağ	D.C.I., Cerestar, Al Tawfeek Com.For Inv.Fund, U.E.B.United Eur.Bank

Kaynak: Suiçmez, B., (2003), s.38

Süt ve süt ürünleri sektöründe tekelleşme yönündeki eğilim, sektörde faaliyet gösteren bir çok küçük ölçekli işletmenin tasfiye olmasına neden olmuştur. SEK'in özelleştirilmesini takip eden yıllarda 1998'de 4088 olan işletme sayısı 2000'de 2839'a, 2005'de ise 2160'a düşmüştür. Bu şirketlerin 2006'da piyasaya sürdüğü 12 milyon ton süt, 1,7 milyon çiftçi tarafında üretilmiştir. Türkiye'de süt üreticisinin yaklaşık %16'sı mevcut kapasitesinin 1000 ton altında üretim yapan küçük üreticidir. Piyasadaki süt üretimi kapasitesinin tamamında ise 10 büyük firma söz sahibi durumdadır. Bunlardan en büyük 6 şirket ise süt üretiminin yanı sıra süper market zincirlerini de kontrol eden uluslararası şirketlerle birleşmiştir. Aynı zamanda bu uluslararası ortaklı büyük şirketler küçük üreticiye karşı uyguladıkları agresif politikalarla kendi pazar paylarını daha da büyütmektedirler.⁵⁵ Sonuç olarak, Nestle, Koç, Yaşar Holding, Sütaş ve Ülker gibi beş büyük firma, piyasanın %80'ini kontrol altında tutmaktadır (Aydın, 2009).

⁵⁵ Örneğin büyük süper market zincirlerinin sahibi olan şirketler küçük süt üreticilerine ürünlerinin bu süper marketlerde pazarlanması için 20000 dolar raf ücreti istenmekte raf bedelini ödeyerek markette ürün satmak isteyen süt firmasının karşısına ise bu sefer fiyat kotaları konmaktadır. Marketin ait olduğu grup, kendi sütünü satabilmek için, önce sattığı diğer markaların maliyetini arttırmakta, sonra da fiyat kotası koyarak kendi market zincirinde "en çok satılan" marka olmaktadır. Büyük süt şirketleri, fiyatları belirlemede ve istemedikleri markaları devre dışı bırakmada avantajlı konumdadırlar.

Uluslararası şirketlerin Türkiye tarımı üzerinde denetim kurmasının üçüncü örneğini tütün sektörü oluşturmaktadır. 1980'lerden sonra tütün ve tütün mamulleri üretimine ilişkin politikaların, küreselleşme sürecinde ön plana çıkan ve öncelikle tütün imalat sanayisine egemen olan uluslararası şirketlerin talepleri doğrultusunda biçimlendiği görülmektedir. Bu politikaların başında 1986 yılında çıkarılan 391 sayılı kanun ile başlayan uygulamalar gelmektedir. Bu kanun maddesi, TEKEL'in tütün mamulleri üretimindeki hakimiyetini kırıp üretimin serbestleştirilmesini yani yerli ve yabancı üreticilere açılmasını önermektedir. Bu süreç 1986 yılında TEKEL'le ortaklık kurulması için verilen izinle başlayarak, 1991'de Bakanlar Kurulu Kararı'yla özel yerli ve yabancılara tütün mamulü üretme hakkının verilmesini ve yabancı firmaların üretime başlamalarını, buna koşut olarak 1994'de Cibali, 2002 'de İzmir'deki TEKEL sigara fabrikalarının bir bir kapatılmalarını ve 2001'de TEKEL'in özelleşme kapsamına alınmasını içermektedir (İslamoğlu, vd., 2008: 419).

Bu uygulamaların Türkiye'deki tütün ve tütün mamulleri üreticileri açısından önemli sonuçları olmuştur. Öncelikle 1994'de DTÖ Tarım Anlaşması ile tarımsal ürünler arasında önemli bir yeri olan tütün üretimi kotaya tabi tutulmuş, GEGP'in ilanından sonra 2002'de çıkarılan 4733 sayılı tütün kanunu ile tütün için verilen tüm destekler kaldırılmıştır. Bu tarihten sonra ise özel sektörde yabancı yerli ortaklı şirketlerin hakimiyetinin giderek arttığı görülmektedir.

1984'de tütün mamullerine ilişkin ithalat yasağının kaldırılmasıyla piyasadaki ithal sigaranın payı hızla yükselmiştir. 1984'de 24 milyon dolar ile başlayan ithalat 1990'da 300 milyon dolara 1995'de ise 350 milyon dolara ulaşmıştır. FAO verilerine göre 1996'da ise işlenmemiş tütün ihracatı 170 bin ton iken ithalatı 42 bin ton civarındadır. Buna karşın tütünden elde edilen ihracat gelirleri (550 milyon dolar) ithalatın (250 milyon dolar) sadece 2 katıdır. Bunun nedeni ithal tütünün yerli tütünden yaklaşık 3 kat daha pahalı olmasıdır. Bu oransal ilişkinin 2008'de de değişmediği görülmektedir (FAOSTAT, 2010). 1991'de ithal tütünle ilgili son kısıtlamaların da kaldırılmasıyla, yerli ve yabancı özel şirketlere de sigara üretimi izni verilmiştir. Böylece 1992 yılında Philip Morris- Sabancı ortaklığı (Philsa) ve 1993'te ise R. J. Reynolds Torbalı'da sigara fabrikalarını kurarak üretime başlamışlardır. Yabancı markalı sigaraların payı 1995'te %18'e, 1999'da %30'a yükselmiştir. 1999'da 3.8

milyar dolarlık sigara pazarının %30'unu iki çokuluslu sigara tekeli (Philip Morris ve R. J. Reynolds) kontrol etmektedir. 2005 yılında ise uluslararası şirketlerin tütün piyasasındaki payı %60'a çıkmıştır (Tablo-4.21).

Tablo-4.21: TEKEL ve Özel Sektörün Sigara Piyasasındaki Payı (%)

Yıl	TEKEL Oriental	TEKEL Blend	TEKEL Toplam	Özel Şirketler	Blend Toplam
1989	82,0	2,1	84,1	15,9	18,0
1990	74,0	5,7	79,7	20,2	25,9
1995	58,6	23,8	82,5	17,5	41,3
1996	51,0	25,3	76,3	23,7	49,0
1997	48,4	22,1	70,5	29,5	51,6
1998	40,0	29,0	69,0	31,0	60,0
1999	37,3	32,9	70,2	29,8	62,6
2000	38,0	31,9	69,8	30,2	62,0
2001	38,2	30,6	68,8	31,2	61,8
2002	33,2	26,6	59,8	40,2	66,8
2003	29,4	26,4	55,8	44,2	70,6
2004	23,1	24,1	47,1	52,9	77,0
2005	16,6	22,0	38,6	61,4	83,4

Kaynak: Oral, N. (2006), s.188

Tablo-4.22: Türkiye’de Tütün Üretimi ve Fiyatı (2000-2006)

Yıllar	Ekilen Alan (1000 Ha)	Üretim (1000 ton)	Tütün üreticisi Sayısı	Tütün fiyatı YTL/kg
2000	237.7	208.0	583.4	2.20
2001	198.8	152.5	478.0	3.00
2002	199.4	161.3	401.2	4.29
2003	183.7	150.1	334.2	4.80
2004	192.7	156.7	285.4	5.41
2005	185.4	147.6	255.7	5.76
2006	146.1	117.6	222.4	5.76

Kaynak: Aydın,Z. (2010), s.172

Küçük ölçekli yerli üreticiler ise bu politikaların sonucu büyük ölçüde tasfiye edilmiş ve sözleşmeli üreticiliğe itilmiştir (Oral, 2006: 186-187). Üretimdeki bu el değiştirme Tablo-4.22’de yer alan 2000-2006 yılları arasındaki verilerde de görülmektedir.

1992 Philsa, 1993’de R. J. Reynolds firmalarından sonra British American Tobacco Company (BAT)-Koç ortaklığı ile 2002’de piyasaya girmiş, 2005’de ise Imperial Tobacco herhangi bir yerli ortak olmadan Türkiye’de üretime başlamıştır. 2008’de ise TEKEL 1,72 milyar dolara BAT firmasına satılarak tamamen özelleştirilmiştir. Böylece artık tütün ve tütün ürünleri üretimi tamamen uluslararası şirketlerin kontrolüne girmiştir.

5488 Tarım Kanunu, 5553 Tohum Kanunu ve Türkiye’de gıda güvenliği

2006 yılında sırasıyla Nisan ve Ekim aylarında meclisten geçen Tarım ve Tohum Kanunları, Türkiye tarımına uluslararası sermayenin özgür bir biçimde girmesine zemin hazırlayan iki önemli yasal değişimdir. 5488 sayılı Tarım Kanununda tarım politikalarının ilkeleri “tarımsal üretim ve kalkınmada bütüncül yaklaşım, uluslararası taahhütlere uyum, piyasa mekanizmalarını bozmayacak destekleme araçlarının kullanımı, örgütlülük ve kurumsallaşma, özel sektörün rolünün artırılması, sürdürülebilirlik, insan sağlığı ve çevreye duyarlılık, yerinden yönetim, katılımcılık, şeffaflık ve bilgilendirmek” olarak ifade edilmektedir. Bu ifadeler, 1990’lardan itibaren uygulanan politikalardan çok da farklı olmayan bir biçimde AB’nin politika yönelimlerine uygun, piyasa yönelimli ve yönetim felsefesine uyumlu bir tarımsal politika tercihiyle işaret etmektedir. Yasa’nın getirdiği düzenlemeler, Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası’nın reform yönelimleri ile ortak bir çerçeve getirmektedir (Günaydın, 2010).

Tarım kanunu, temel amaç ve ilkeler açısından çelişkilerle doludur. Kanunun 4. maddesi; “Tarım politikalarının amaçları; tarımsal üretimin iç ve dış talebe uygun bir şekilde geliştirilmesi, doğal ve biyolojik kaynakların korunması ve geliştirilmesi, verimliliğin artırılması, gıda güvencesi ve güvenliğinin güçlendirilmesi, üretici örgütlerinin geliştirilmesi, tarımsal piyasaların güçlendirilmesi, kırsal kalkınmanın sağlanması suretiyle tarım sektöründeki refah düzeyini yükseltmektir” olarak düzenlenmiştir (Resmi Gazete, 2006, 12 Eylül 2010’da erişildi). Madde 10 ile getirilen düzenleme,⁵⁶ yeni tohum türlerinin geliştirilmesinin, fikri mülkiyet hakları kapsamında korunmasını ifade etmektedir. Kanunun bu maddesi varolan ve yeni geliştirilen tohumların kullanılmasında uluslararası şirketlerin çıkarlarının korunmasını sağlamaktadır. Tarımsal üretimde fikri mülkiyet hakları, tarım şirketleri tarafından tohum piyasasının tekelleşmesine ve yüzyıllardır geleneksel tohumları kullanan milyonlarca çiftçinin dışa bağımlılığına yol açacaktır. Yaratılan bağımlılık ilişkisi

⁵⁶ 5488 sayılı Tarım Kanunu Madde-10’daki düzenlemeye göre; Bakanlık, biyolojik çeşitliliğin, genetik kaynakların ve ekosistemlerin korunması ve geliştirilmesine ilişkin araştırmalar yapar veya yaptırır. Biyoteknolojik yollarla ve/veya çeşitli ıslah metotları kullanılarak elde edilen ürünlerin fikri mülkiyet hakları kapsamında korunması, kaydı, tescili, üretimi, tüketimi, gıda olarak kullanımı, ihracatı ve ithalatı hakkında ilgili kurum ve kuruluşların görüşü alınmak suretiyle gerekli düzenlemeleri yapar.

Madde 13’de yer alan sözleşmeli üreticiliğin desteklenmesi ve belirtilen ürünler için özel üretim bölgeleri ön gören Madde-14 ile beraber ele alındığında⁵⁷, daha açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır (Aydın, 2010: 173).

Tohum Kanunun kapsamı oldukça geniş ve Tarım Kanununu tamamlayıcı niteliktedir. Öncelikle belirtmek gerekir ki, Tohum Kanunu güçlü bir tarım sektörü oluşturma ve dış ticarete üstünlük sağlama amacını taşıyan bir ülkenin uygulaması gereken politikalarla taban tabana çalışmaktadır. Diğer taraftan kanunun yaratacağı tohumda dışa bağımlılık, tarifeler ve gümrük indirimlerinden daha tehlikelidir. Aslında çiftçilerin tohum şirketlerine bağımlılığının artması çalışmanın birinci bölümünde değinildiği gibi 1960’larda yeşil devrimle başlamıştır. Bu süreçte özellikle de az gelişmiş ülkelerdeki çiftçiler tohum üzerindeki hakimiyetlerini kaybederken, uluslararası şirketlerin tohum üzerindeki hegemonyası artırmıştır. Modernleşme olarak algılanan bu sürecin ekolojik, ekonomik ve sosyal maliyeti oldukça ağır olmuştur. Dünyadaki bu gelişmeye koşut olarak Türkiye’de de devletin tohum sektöründeki kontrolü bu alandaki iki önemli kuruluş olan TİGEM ve TZDK’nın özelleştirilmesiyle azaltılmış, tohum üretme ve dağıtma işi kademe kademe özel sektöre bırakılmıştır. 2006 yılında çıkartılan 5553 sayılı Tohum Kanunu ile tohum sektörü tamamen yerel ya da uluslararası sermaye ortaklı şirketlere bırakılmıştır.

2006’da yürürlüğe giren Kanun, tüm tarla bitkileri, bağ ve bahçe bitkilerinin tohumlarının yanı sıra tüm orman bitki türlerinin üretim materyallerini düzenlemektedir. Kanunun 5. maddesi; kanunda yer alan yerel çeşitler olarak tanımlanan genetik materyalin ticaretini yasaklamakta ayrıca Bakanlık tarafından bitkisel ve tarımsal özellikleri belirlenerek sadece kayıt altına alınmış çeşitlere ait tohumlukların üretimine izin vermektedir. 7. madde ise kayıt altına alınmış bu çeşitlerin ticaretine izin vermektedir (Resmi Gazete, 2006, <http://www.alomaliye.com/>, 12 Eylül 2010’da erişildi). Kanun bu şekliyle uluslararası şirketlerin tohum üzerinde fikri mülkiyet hakları ve ticari imtiyazlarla hegemonya kurmasının önünü açmaktadır.

⁵⁷ 5488 sayılı Tarım Kanunu Madde-10’daki düzenlemeye göre; Tarımsal üretimin kendi ekolojisine uygun alanlarda yoğunlaşması, desteklenmesi, örgütlenmesi, ihtisaslaşması ve entegre bir şekilde yürütülmesi için tarım havzaları, Bakanlığın teklifi üzerine Bakanlar Kurulunca belirlenir. Bu havzaların faaliyet ve işleyişi ile ilgili esas ve usullerin düzenlenmesine ilişkin yönetmelik, Bakanlık tarafından yürürlüğe konulur.

Uluslararası şirketlerin tohum piyasasına hakim olmalarını pekiştiren diğer bir unsur, Uluslararası Yeni Bitki Çeşitlerini Koruma Birliği'dir (UPOV). UPOV 1960'dan sonra devleşecek olan tohum şirketlerinin güdümündeki altı Avrupa ülkesi tarafından kurulmuştur. Ancak küreselleşme ile birlikte hiçbir zorunluluk olmamasına rağmen IMF, Dünya Bankası, Dünya Ticaret Örgütü gibi kuruluşlar ve büyük devletler gelişmekte olan ülkeleri bitki çeşitleri üzerindeki fikri mülkiyet haklarını koruma iddialı 1990'lara kadar sadece 20 üyesi olan UPOV'a girmeye zorlamışlardır. Türkiye 2007'de 65'inci üye ülke olarak birliğe katılmıştır. 1961 UPOV anlaşması 1970'lere kadar pratikte uygulanmamıştır. Sözleşmenin uygulandığı yaklaşık 30 yılda gelişmiş ülkelerde bitki çeşitlerinin çoğu kaybolmuş ve FAO dünya bio-çeşitliliğindeki kaybı %75 olarak açıklamıştır. Gelişmiş ülkeler de çiftçi tohum firmalarının hegemonyasına girerken tüketiciler besin değeri düşük, ancak tarım ilaçları ve kimyasal gübrelerle yetiştirilebilen tatsız ürünleri yemek zorunda bırakılmışlardır. Bu girdilerle verimlilik bazen artabilmiş ancak bunun çiftçilere, tüketicilere ve doğaya zararı diğer bir sorun kaynağıdır. ABD'de kanser, kalp, seker ve obezite gibi hastalıkların çok fazla olması bu bağlamda tesadüf değildir. Bunda genetik olarak farklılaşmış yerel çeşitlerin yerine geçen genetik olarak tek tip modern tohumların da payı çok büyüktür (Özkaya, 2009: 259).

Tablo-4.23: 2006 Yılı Dünyanın En Büyük On Tohum Firmasının Tohum Satış Değerleri (Milyon \$ Doları)

Firmalar	Satış Değeri	%
Monsanto + Delta & Pine Land (ABD)	4,964	23
Dupont (ABD)	3,300	15
Syngenta (İsviçre)	2,018	9
Groupe Limagrain (Fransa)	1,226	6
Land O' Lakes (ABD)	917	4
KWS AG (Almanya)	702	3
Bayer Crop Science (Almanya)	524	2
Takii (Japonya)	396	<2
Sakata (Japonya)	391	<2
DLF-Trifolium (Danimarka)	347	<2
Toplam	14,785	67,0
Dünya Pazarı	22,067	100

ETC (2008), Who Owns Nature? Corporate Power and the Final Frontier in the Commodification of Life <http://www.etcgroup.org/en/node/707>

Küresel tohum şirketleri yerli şirket ortaklıklarıyla çiftçilerin tohum ihtiyacının karşılanmasında ve piyasada tohum dağıtımında önemli bir paya sahiptir. Tohumculukta dünya genelinde tekelleşme oldukça yoğun bir biçimde gerçekleşmektedir (Tablo-4.23). Dünyada 2006 yılında tek bir şirket (Monsanto) ticari tohum pazarının %23'üne

sahiptir. Dört şirketin payı %53, on şirketin payı ise %67'dir. Amaç halen az çok köylünün denetiminde olan alanlarda da tam bir hâkimiyet sağlayarak tohum pazarını bütünüyle ele geçirmektir (Özkaya, 2009: 260).

Uluslararası düzeydeki bu tekelleşmenin benzer bir yansımasını Türkiye’de görmek mümkündür. Özellikle tohum, fide, fidan vb. ürünleri yetiştirerek üreticilere intikal ettirmekle görevli kamuya ait TİGEM gibi tarım işletmelerinin işlevleri aşındırılmış ve çokuluslu tekeller temelinde özel sektöre devredilmiştir. 1985'te çıkarılan tohumluk teşvik kararnamesi ile yerli ve yabancı ortaklı özel tohumculuk kuruluşlarına getirilen teşviklerle dünyanın en büyük tohumculuk şirketlerinin Türkiye’de Ar-Ge çalışmaları yapmaları sağlanmıştır.

Tablo-4.24: Tarla Bitkilerinde Tohumluk Üretim Miktarı (1000 Ton)

	1994	1995	1996	1997	1998	2000	2005	2006	2007	2008
Buğday	99,5	111,7	110	172,2	163,5	116	176	211	297	255
Arpa	18,3	15,2	18	20,8	21	19	22	28	40	24
Çeltik	0,558	0,101	0,181	0,600	1	1	3,5	3,2	5,3	3,4
Nohut	0,100	0,500	0,400	0,222	0,200	0,7	0,1	0,1	0,2	0,1
Hb.Mısır	7,5	5,3	7	8,3	11,2	11,9	33,6	16,1	13,6	18,1
Hb.Ayçiçeği	2,9	3	3,8	3,9	4	2,6	6,5	7,6	6,1	7,7
Soya	1,5	1,3	1,8	1,3	1	1	0,2	1	1,1	0,3
Patates	9	15	26	24,5	32,8	23,2	64	75	52,6	45,6
Pamuk	32	27	23,2	21,7	20	9,1	19,5	18,7	14,6	14,1
Ş. Pancarı						3,4	2,7		1,4	1
Yonca	0,3	0,3	0,3	0,3	0,6	0,3	0,4	0,5	1,3	0,8
Korunga	0,071	0,5	0,4	0,020	0,4	0,6	1,2	1	1,4	0,06
Fiğ	0,4	0,4	1	0,5	1,6	1,8	2	2	5,3	1,8

Kaynak: Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, TTSM, TÜGEM

Tablo-4.25: Tarla Bitkileri Tohumluk Dağıtım Değerleri (1000 Ton)

	1995	2000	2005	2006	2007	2008
Buğday	91,6	101,8	173	204	173	155,5
Arpa	13,1	19,6	21,6	25,1	22,4	19,2
Çeltik	0,3	0,6	1,2	1,7	2,4	2,1
Nohut	0,074	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1
Hb.Mısır	3	9,5	27,7	15,1	13,8	21
Hb.Ayçiçeği	1,7	2	5	2,5	2,5	2,5
Soya	1,1	0,3	0,4	0,5	0,5	0,6
Patates	14,6	40	47,5	70	62,2	41,2
Pamuk	28,9	8,8	12,3	9,1	9,3	11,3
Ş. Pancarı			2,2	1,4	1,4	1,8
Yonca	0,3	0,5	1	2,2	3,1	1,1
Korunga	0,09	0,7	1,5	2,1	1,7	0,8
Fiğ	0,4	1,6	2,3	2,5	1,8	1,3

Kaynak: Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, TTSM, TÜGEM

2006 Tohum ve Tarım kanunlarıyla da gıda güvenliği ve güvencesi açısından oldukça önemli olan tohumculuk sektörü yabancı sermayeli dev şirketlerin

egemenliğine girmiştir. Tablo-4.24’de yer alan yıllar itibariyle tohumluk üretim değerleri, Tablo-4.25’de yer alan tohumluk dağıtım değerleri ve Tablo-4.26’de yer alan tohum dağıtımında şirketlerin pazar paylarının yer aldığı veriler birlikte ele alındığında bu argümanı destekler niteliktedir.

Tablo-4.26: Tohum Sağlamada Şirketlerin Payı (%)

	1986	2004	2005	2006	2007
Buğday	0,2	5	11	20	34
Arpa	0	10	22	22	49
Soya	41,2	99,2	100	100	98
Hb. Mısır	91,2	99	96	99	99
Hb. Ayçiçeği	100	99	100	100	100
Patates	49	99,9	100	100	100
Yem Bitkileri	10,9	26	31,6	52	62
Pamuk	0	52	78,8	86	94

Kaynak: Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, TTSM, TÜGEM

Önemli tarımsal ürünlerin tohumlarının sağlanmasında şirketlerin payının giderek arttığı görülmektedir (Tablo-4.26). Geleneksel olarak döllenene buğday, arpa gibi bitkilerde şirketlerin payı 1980’lerin başında sıfıra yakinken 2007’de buğdayda %34’e arpada ise %49’a çıkmıştır. Hibrit olarak nitelenen yabancı genetik tohumların yoğun olarak uygulandığı mısır ve ayçiçeği gibi ürünlerde, şirketler piyasanın tamamına hakimdir. Yem bitkileri, patates ve pamukta ise 1980’li yıllardaki kamu ağırlıklı tohumluk üretiminin yerini son yıllarda özel sektör almıştır. Özellikle pamuk ve patates bitkilerinde 2007 yılında, bu oran sırasıyla %94 ve %100 olarak gerçekleşmiştir.

Bu durum Türkiye’nin tarımsal üretim materyali temininde tümüyle dışa bağımlı hale gelmesine neden olmuştur. Özellikle yabancı döllenene hibrit tohumların ithalatı yapılmaksızın üretimi gerçekleştirilememektedir. Bu durum çiftçiyi ticaret açısından önemli katma değeri yüksek olan ürünlerde uluslararası şirketlerin üretim dağıtım tekeline bağımlı hale getirmektedir. Hububat üretiminde, üretim-dağıtım yetersizliği nedeniyle, sertifikalı tohum kullanım oranı yüzde 10’ların altına düşmüştür (Oral, 2006a: 30). Burada ortaya çıkan diğer önemli bir sorun ise gıda güvenliği ve güvencesidir. Tohum Kanunun 15. maddesi “Bakanlık, gerekli gördüğü hallerde, 5 inci, 6 ncı, 7 nci ve 8 inci maddelerde belirtilen yetkilerini, kısmen veya tamamen Birliğe, kamu kurum ve kuruluşlarına, özel hukuk tüzel kişilerine veya üniversitelere; şartları belirlenmek kaydıyla, süreli veya süresiz olarak devredebilir” demektedir (Resmi Gazete, 2006, <http://www.alomaliye.com/>, 12 Eylül 2010’da erişildi). Buna göre,

Köyişleri Bakanlığı'nın tohumluk üretimi, sertifikasyonu, ticareti ve piyasa denetimi alanlarındaki yetkisini, tohumculuk faaliyeti ile uğraşan alt birlikler tarafından kurulacak Türkiye Tohumcular Birliği'ne süresiz olarak devretme hazırlığı yaptığı görülmektedir. Böylelikle kamunun bu alandaki yetkileri de çokuluslu tarım şirketlerine bırakılacak; "gıda güvenliği" ve "gıda güvencesi" şirketlerin inisiyatifine bırakılacaktır. Ayrıca kanun üreticinin kendini denetlemesi gibi kamu yararına aykırı bir hükmü içermektedir. Yetkilerin devredildiği birlik, tohumların kalite güvencesini sağlamak, tohumluk üretim sözleşmesi düzenlemek gibi yetkilerle donatılmaktadır. Bu bağlamda kamu, hukuksal açıdan da tamamen aradan çıkartılarak sermayenin üretici üzerinde hakimiyet kuracağı bir yapı oluşturulmaktadır (Oral, 2006a: 31).

Tarımda yeni üretim modeli: Sözleşmeli çiftçilik

Türkiye'de sözleşmeli üreticilik modelinin temelleri oldukça eskiye dayanmaktadır. Bu anlamda gıda sanayiinde üretici ile sanayici arasındaki ilişkinin başlangıcı kabul edilen ilk şeker fabrikası TŞFAŞ kuruluş yılı olan 1926 aynı zamanda sözleşmeli üreticiliğin başlangıcı olarak kabul edilebilir. 1960'lı yıllardan itibaren TŞFAŞ tarafından uygulanan şeker pancarı ekimi ve alımı için zorunlu tutulan mavi kağıt olarak da bilinen sözleşmeler ile TİGEM'in yaptığı sözleşmeli tohum üreticiliği ise yakın geçmişteki önemli örnekleri oluşturmaktadır. 1980'lerden sonra sözleşmeli üretimde aktif olarak bulunan, kamuya ait bu kurumların özelleştirilmesi süreci ve özel sektörün şeker ve tohum üretimindeki pazar payını artırmasıyla, bu boşluk büyük ölçüde uluslararası şirketler tarafından doldurulmuştur (Ulukan, 2009: 127).

Bilindiği üzere 1980'lerden sonra tarımda yaşanan dönüşüm süreci ve bunun temel nedeni olan tarım politikalarındaki değişim, tarımsal üretimde artan bir biçimde, sanayi ile köylü arasındaki ilişkinin doğrudan kurulması sürecinin altyapısını oluşturmuştur. Bu ilişkilerden biri de sözleşmeli üretim modelidir.

Tarımdaki bu üretim modelinin, 1990'lardan sonra artan ölçüde teşvik edildiği görülmektedir. Nitekim uygulanan ya da uygulanacak olan tarım politikalarının temel ipuçlarını veren beş yıllık kalkınma planlarında da öngörülen modelin, tarımsal dönüşüm ve yapısal uyum süreci içindeki önemi vurgulanmaktadır. Örneğin 2006-2010 yıllarını içeren 9. beş yıllık kalkınma planında, kırsal kalkınma stratejisi çerçevesinde,

tarım ve gıda sanayilerinin rekabet gücünün artırılması başlığı altında tarımsal ürünlerin işlenmesi ve pazarlanmasına yönelik desteklerde sözleşmeli üretim modeli gibi tarım-sanayi işbirliğini güçlendirecek, sektörler arasındaki bilgi ve teknoloji transferini geliştirecek girişimlerin destekleneceği vurgulanmaktadır (DPT, 2007).

Sözleşmeli üretim modelini; tarımda bir çıkış yolu olarak gören yaklaşımların yanı sıra, modelin tarımda yıkım yaratacağını savunan görüşler de mevcuttur. Bu görüşlerden ilki, modelin tarımsal pazarlama altyapısının güçlendirilmesi ve tarım-sanayi entegrasyonunu sağlayacağını savunurken (DPT,2007), diğer görüşe göre model; tarımda kapitalist gelişme sürecinin kendine özgü mekanizmalarıyla köylülüğü tasfiyesini sağlayan ve küresel sömürü mekanizmalarını kurumsallaştıran araçlardan biridir ve uluslararası şirketlerin tarımı dolaylı olarak kontrol etme imkanı sunmaktadır (Aydın, 2007). Gerçekte bu üretim modeli kolonyalizmden çok da farklı olamamasına karşın, koloniyal sömürü biçiminin taşıdığı belirsizlik, yönetim sorunları, maliyet ve ulusal bağımsızlık hareketleri gibi riskleri dışarıda bırakmaktadır. Modelde bağımsız görünen çok sayıdaki küçük üretici, sözleşme ile bağlı olduğu çok sayıdaki uluslararası şirket için tarımsal üretimde bulunmaktadır. Dolayısıyla gerçek üretici kendi toprağında taşeron konumunda üretim yapmakta, üretim için gübre tohum makine gibi temel girdilerin sağlanması karşılığında uluslararası tarım tekellerinin istediği ürünü üretmektedir. Böylelikle şirketler tarımsal ürünün kalitesinden miktarına ve ticaretine kadar üretimin her aşamasında belirleyici bir konuma gelmektedir.

1990'lerden sonra tarıma yönelik desteklemelerin tamamen kaldırılması ve alanda faaliyet gösteren devlet kurumlarının tasfiye edilmesi ve devlet işletmelerinin özelleştirilmesiyle, tarım üreticileri girdi temininde ve üretim konusunda bağımsız karar verme olanağından mahrum bırakılmıştır. Tarımsal üretimde devlet desteğinin minimuma indirilmesi, üreticilerin üretim sürecindeki risklerle doğrudan karşı karşıya kalmasına neden olmaktadır. Tarımsal ürün fiyatlarının yıllar itibariyle dalgalanma göstermesi ve pazarlamadaki risklerle karşı karşıya kalmak istemeyen üretici, sözleşme yaparak en azından ürününü satma garantisi elde etmek istemekte ve böylece bir anlamda sözleşmeli üreticiliğe zorlanmaktadır.

1980'lerden sonra Türkiye'de domates, sebze ve meyve gibi bir çok üründe

yaygınlaşmaya başlayan sözleşmeli üreticilikde yerli özel şirketlerin de artan ölçüde yer aldığı görülmektedir. Diğer taraftan bu şirketler, tohum, gıda işleme ve tütün üretiminde bulunan uluslararası tarım şirketleriyle de ortaklık içindedir. Dolayısıyla sözleşmeli üretim modelinde uluslararası şirketlerin ağırlığı artmaktadır.

Bunun en önemli örneklerinden birini tütün üretimi oluşturmaktadır. 1980'lerde özel şirketlerce Amerikan tipi tütün üretimi denemeleri yapılmaya başlanmış, 1991-1992 yıllarında ise bu denemeler TEKEL ve TÜBİTAK işbirliğiyle uluslararası bir proje haline getirilmiştir. 1999 itibariyle Bolu, Adapazarı ve Balıkesir'de yaklaşık 4000 çiftçi, Burley ve Virginia tipi Amerikan tütününü Rothmans firması adına sözleşme ile üretmeye başlamıştır (Özçelik, Turan ve Tanrıvermiş, 1999).

Dünyanın en büyük tarım şirketi olan Cargill ise, 2000 yılından itibaren Mustafakemalpaşa, Orhangazi, Konya- Karacabey ve Ege bölgesinde genetiği değiştirilmiş mısır ve ayçiçeğinde sözleşmeli üretim yapmaktadır.

Rothmans ve Cargill gibi sözleşmeli üretim yapan uluslararası şirketlerin yanı sıra yerli tekeller de sözleşmeli üretim yapmaktadır. Örneğin Koç ve Ata grubu Harran bölgesinde, besicilik ve hayvan yeminde kullanılmak üzere soya ve mısır üretimi yapmaktadır. Ayrıca Niğde, Nevşehir ve diğer birkaç ilde patates, Ege'de bir kürk hayvanı olan şinşilla, Antalya ve Muğla yörelerinde kesme çiçek, Bilecik'te şerbetçiotu ve çeşitli illerde entegre üretimin yapıldığı tavukçuluk ve besicilikte sözleşmeli üretim modeli uygulanmaktadır. Bunların yanı sıra Ege ve Akdeniz Bölgelerinde dondurulmuş meyve, sebze ve konserve sanayiinde şirketler çok çeşitli meyve ve sebzelerin sağlanması için sözleşmeli üretim yaptırmaktadır (Oral, 2006).

Türkiye'de sözleşmeli üretim modelinin bu derece yaygınlaşmasında tarıma sağlanan devlet desteklerinin kaldırılmasının yanı sıra yasalar, tüzükler özel kararnamelerle tarımın dışında hayvancılık, arıcılık, süt ürünleri, kümes hayvanları ve bahçecilik gibi alanlarda sözleşmeli üretimin gelişmesi kolaylaştırılmıştır. Türkiye'de sözleşmeli üretimle ilgili ilk düzenleme, 30 Haziran 1996 tarih ve 22682 sayılı Resmi Gazetede yayınlanarak yürürlüğe giren "Sözleşmeli Tarımsal Ürün Yetiştiriciliği ile İlgili Usul ve Esaslar Hakkında Tebliğ"le yapılmıştır (Aydın, 2007). 2006 yılında ise sözleşmeli üretimin desteklenmesini ve yaygınlaştırılmasını öngören ve teşvik eden

5488 sayılı Tarım Kanunu yürürlüğe konmuştur. Bunun yanı sıra çeşitli kurum ve kuruluşların da bu anlamda destek sağladığı bilinmektedir. Örneğin devlet kontrolünde faaliyet gösteren Ziraat Bankası tarımın sanayiye entegrasyonunu sağlamak amacıyla, sözleşmeli üretimin özendirilmesine yönelik kredi sağlamaktadır. Ayrıca hayvancılığın geliştirilmesinde sözleşmeli üreticilik modelini bir çıkış yolu olarak gören Türkiye Kalkınma Vakfı (TKV) uluslararası sermaye ortaklıklarıyla kurduğu Köy-Tür ile 17 ilde sözleşmeli üreticilik yoluyla etlik piliç üretimi yapılmasında öncülük etmiştir.

Sözleşmeli üretim modelinin, uygulamada kırsal ve toplumsal yapıya önemli etkileri olmuştur ki bu etkilerden en önemlisi, tarım şirketlerinin toprak sahibi olmadan üretimde söz sahibi olmalarıdır. Bu ise sözleşme ilişkisi çerçevesinde gerçekleştirilmektedir. Sözleşme ilişkisi ile gerçek üreticiye sömürü şekline dönüşmüş bir üretim yaptırılmakta, yararların sanayiciye, olası zararların tümünün de üreticiye yansıtacağı formülasyonlar oluşturulmaktadır (Günaydın, 2000: 40). Böylece sözleşmeli üretim uygulaması ile çiftçiler taşeronlaştırılmakta ve uluslararası tarım-gıda tekellerinin uzantısı haline getirilerek bağımlılaştırılmaktadır. Bu üretim modeli, uzun dönemde tarımsal üretimin tamamen piyasa koşullarına terk edilmesine zemin hazırlamaktadır. Sözleşmeli üretim, Amerikan tipi tütün, sanayi tipi domates gibi sadece piyasa değeri olan ve kısa dönemli getiri oranı yüksek ürünleri ön plana çıkartarak tarımsal üretimde mono-kültürel bir yapı doğurmaktadır. Tarımsal desteklemelerin azaltıldığı ve var olan desteklerin sadece doğrudan gelir desteğine endekslendiği bir ortamda, üreticinin de yüksek gelir arayışı içinde olması doğal karşılanmalıdır. Firmalar açısından da durum bunu doğrular niteliktedir. Firmaların büyük miktarda ürün elde edebilmeleri için sözleşme yapılan bölgelerde tek ürün üzerine yoğunlaşmaları kaçınılmazdır. Dolayısıyla ülkede ihtiyaç duyulan ürünlerin üretimi konusunda sıkıntıların yaşanması, tarımsal üretimin ülke gereksinimlerine göre değil, uluslar arası şirketlerin ihtiyaçlarına göre şekillenmesine yol açması ve böylece çeşitliliğin giderek azalması kaçınılmazdır (Aydın, 2007; 99).

Tarımsal üretimde, toprakların parçalılığı ve işletme ölçeğinin küçüklüğünün, üretici açısından yarattığı ek maliyetler ve verimlilik kayıpları devam edecek olmasına rağmen, sözleşmeli üretimle birlikte kitlesel üretimin, küçük ölçekli fazla sayıda alandan elde edilebilmesi sonucunda, parçalılık ve ölçek konusu tartışma zemininden

çıkartılmaktadır. Böylece Tarımda ölçek ve parçalılık sorununun çözümünün, örgütlülük düzeyinin artırılması ile sağlanabileceği yönündeki tartışmalar da sözleşmeli üretim modelinin yaygınlaşması ile devre dışı bırakılmış olmaktadır. Firmalar açısından amaç, hedeflenen ürün miktarını en düşük maliyetle elde etmektir. Ürünün ekiminin yapıldığı arazilerin etkin kullanımı ya da arazi ölçeğinin firma açısından önemi yoktur. Alıcı firmaların tek tek çiftçilerle yaptıkları sözleşmelerle, çiftçilerin örgütlenme imkanını ortadan kaldırmaktadır. Diğer yandan bu durum, sözleşmede taraf olan çiftçiyi, monopol gücüne sahip olan firmalar karşısında zayıflatmakta ve sözleşme koşulunda tek belirleyicinin firma olmasına yol açmaktadır (Aydın, 2007).

Diğer önemli bir etki ise şirketlerce sağlanan ve aşırı kullanımı teşvik edilen gübre ve ilaç gibi çeşitli kimyasallar ile sürekli aynı ürünün ekiminin yapılmasının neden olduğu verim düşüklüğü ve çevre etkisidir. Çevresel etkinin neden olduğu sonuçlar gelecekte tarımın sürdürülemez bir noktaya gelmesine neden olacaktır (Morvaridi, 1998; Aydın, 2007: 101).

Son yıllarda bir çok alanda tartışıldığı üzere sözleşmeli üretim modeli sadece kısa dönemli gelir yaratıcı ve piyasa değeri yüksek ürünlerin üretimini ön plana çıkarmaktadır. Ancak modelin uygulanmasının uzun vadede üretim deseni üzerinde yarattığı olumsuz etki dış ticaret verilerine de yansımıştır. Süreci bu noktaya getiren temel dinamik ise 1980'lerden itibaren yaşanan neo-liberal dönüşümün neden olduğu tarımsızlaştırmadır. En basit haliyle Tablo-4.1'deki veriler bunu göstermektedir. 1980-89 arasında ortalama olarak tarımsal istihdamın payı %51 iken 2000'li yıllarda bu oran %23-24 civarındadır. 2001'de tarımda istihdam edilenlerin sayısı 8,08 milyon iken 2004'de bu rakam 7,4 milyona 2005'de 6,5 milyona, 2006'da ise 6 milyona gerilemiştir (Tablo-4.1). 2004-2006 yılları arasında yaklaşık 1,3 milyon kişi tarımdan ayrılmak zorunda kalmış kalan çiftçilerin bir çoğu da sözleşmeli tarım ilişkisine girmek zorunda kalmıştır. Bunun temel nedeni ise çiftçilerin daha fazla kazanç elde etmek ya da fiyat garantisi sağlamak amacıyla değil daha önceki bölümlerde üzerinde durulduğu üzere, liberal politikalar nedeniyle tarımdaki dönüşümün neden olduğu zorunluluktur.

Yukarıda değinildiği üzere, 1980 ile başlayan değişim ve yapısal uyum politikaları adı altında gerçekleştirilen uygulamalar, tarımın da tamamen piyasa

koşullarına terk edilmesine yol açmış ve diğer ülke üreticilerine karşı rekabet etmesi beklenen üreticiyi her tür koruma ve destekten yoksun bırakılma sürecine sokmuştur. Bunun sonucu, yetersiz sermaye, yetersiz teknik donanım, küçük ölçekli ve parçalı arazi ile artan girdi maliyetleri gibi olumsuz koşullarda sözleşmeli üretim, üretici için bir çıkış noktası haline gelmektedir. Kısa dönemde üretici için gelir sağlayabilme olanağı yaratan mevcut modelin, uzun dönemde hem üretici için hem ülkenin tarımsal üretim planlaması için yukarıda belirtilen nedenlerden dolayı olumsuzluklar yaratacağı ve daha da önemlisi dış ticarete önemli gerilemelere neden olacağı görülmektedir (Aydın, 2007).

4.5. Tarımda Değişen Dış Ticaret Yapısı

Önceki bölümde belirtildiği gibi 1980 sonrası dönemde Türkiye birbirinden çok da bağımsız olmayan içsel ve dışsal dinamiklerin etkisi altında şekillenmiştir. Bununla beraber dünya kapitalizmine eklemlenme, 1990'lardan sonra hız kazanmıştır. Türkiye tarımını derinden etkileyen DB, IMF, DTÖ ve AB gibi oluşumlar dışsal dinamiklerin temel aktörleridir. Yeni dünya düzeninin temel belirleyicileri olan bu küresel aktörlerin yönlendirmeleri ve kısıtlayıcı mekanizmaları, tarım politikaları ve tarımsal üretim yanında tarımsal dış ticareti de doğrudan ya da dolaylı olarak bir biçimde etkilemiştir. Diğer ifade ile anılan dönemde tarımsal dış ticaretin hacmi ve niteliğinde önemli değişimler yaşanmış ve yaşanmaya devam etmektedir.

Bu değişimin ortaya konulması ve yorumlanmasında ise mevcut istatistiksel yöntemlerin, dış ticaretteki değişim eğilimlerinin alt sektörler itibariyle ortaya konmasının yarattığı güçlükler, başta çevre olmak üzere ulusal ve uluslararası bir çok değişkenin hesaba katılması ve çok sayıda siyasi ve iktisadi aktörün de modele dahil olmasıdır. Bu değişkenlerden dolayı rasyonel bir sonucun elde edilmesinde önemli güçlükler ortaya çıkarmaktadır. Bu güçlükleri ortadan kaldırmak ve sağlıklı analiz yapmak üzere, TÜİK tarafından yayınlanan iki farklı veri seti ISIC Rev.3 (Endüstri Sınıflaması Uluslararası Standardı) ve STIC Rev.3 (Standart Uluslararası Ticaret Sınıflandırması)'dan yararlanarak hem yıllar içinde tarımsal ihracat ve ithalat verilerinin değişimi izlenecek hem de bu değişimin alt sektörler itibariyle genel görünümü

değerlendirilicektir.

4.5.1. Tarımsal dış ticarete değişim

1980'den sonra Türkiye'de liberal politikaların uygulanması ve dünya piyasalarıyla bütünleşmesi sonucu dünya ticaretindeki payı da giderek artmıştır. Türkiye'nin ihracatı 1980'de 2,9 milyar dolar iken 2008'de bu rakam 132 milyar dolara çıkmıştır. Benzer bir artış oransal olarak olmasa da tarımda da gözlenmektedir. Bununla beraber dikkat çeken diğer bir gösterge ise ithalattaki artıştır. Bu artış özellikle tarımsal ürünlerde dikkat çekicidir. 1980'den 2009'a tarımsal ürün ihracatı 2,5 katına çıkarken ithalat yaklaşık 400 kat artmıştır (Tablo-4.27).

Tablo-4.27: Toplam Dış Ticaret ve Tarım (ISIC Rev.3) (Milyon Dolar)

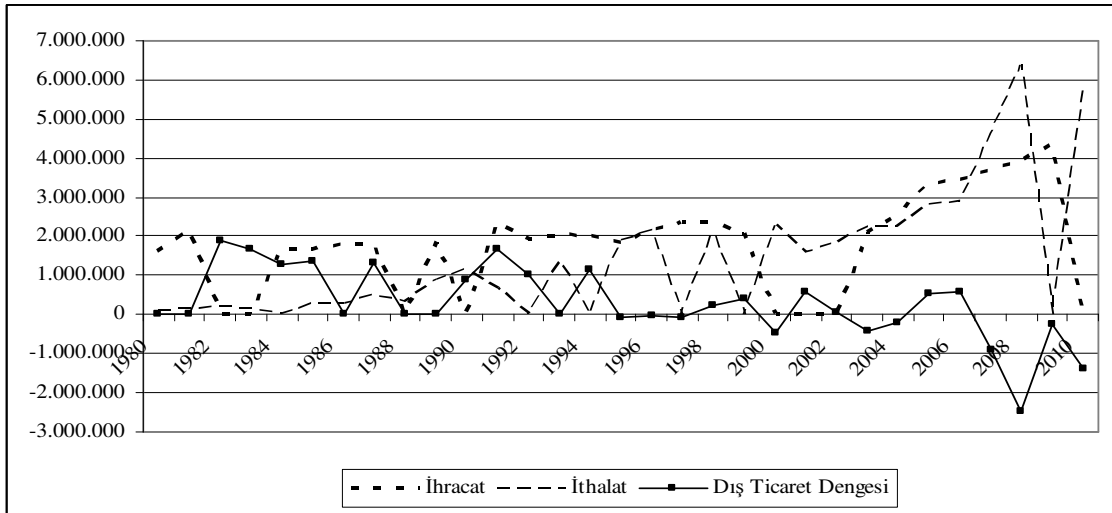
	Toplam İhracat	Toplam İthalat	Toplam Dış Tic. Dengesi	Tarımsal İhracat	Tarımsal İthalat	Tarımda Dış Tic. Dengesi
1980	2.910,1	7.909,4	-4.999,2	1.622,6	71,2	1.551,4
1981	4.702,9	8.933,4	-4.230,4	2.163,3	138,9	2.024,4
1982	5.746,0	8.842,7	-3.096,7	2.072,5	185,3	1.887,2
1983	5.727,8	9.235,0	-3.507,2	1.820,7	154,5	1.666,2
1984	7.133,6	10.757,0	-3.623,4	1.683,8	396,4	1.287,5
1985	7.958,0	11.343,4	-3.385,4	1.644,4	269,8	1.374,6
1986	7.456,7	11.104,8	-3.648,0	1.772,5	283,3	1.489,2
1987	10.190,0	14.157,8	-3.967,8	1.777,0	466,5	1.310,6
1988	11.662,0	14.335,4	-2.673,4	2.272,9	286,4	1.986,5
1989	11.624,7	15.792,1	-4.167,5	1.820,4	839,5	980,8
1990	12.959,3	22.302,1	-9.342,8	2.013,9	1.020,3	993,6
1991	13.593,5	21.047,0	-7.453,6	2.362,0	554,7	1.807,3
1992	14.714,6	22.871,1	-8.156,4	1.918,2	794,6	1.123,6
1993	15.345,1	29.428,4	-14.083,3	2.067,8	1.077,4	990,4
1994	18.105,9	23.270,0	-5.164,1	2.026,9	739,3	1.287,6
1995	21.637,0	35.709,0	-14.072,0	1.835,0	1.797,2	37,8
1996	23.224,5	43.626,6	-20.402,2	2.147,4	2.017,9	129,5
1997	26.261,1	48.558,7	-22.297,6	2.348,6	2.295,1	53,5
1998	26.974,0	45.921,4	-18.947,4	2.350,9	1.980,4	370,5
1999	26.587,2	40.671,3	-14.084,0	2.049,3	1.524,1	525,2
2000	27.774,9	54.502,8	-26.727,9	1.651,9	1.973,8	-321,9
2001	31.334,2	41.399,1	-10.064,9	1.967,6	1.321,3	646,3
2002	36.059,1	51.553,8	-15.494,7	1.743,9	1.590,8	153,1
2003	47.252,8	69.339,7	-22.086,9	2.104,7	2.383,7	-279,1
2004	63.167,2	97.539,8	-34.372,6	2.525,8	2.527,7	-1,9
2005	73.476,4	116.774,2	-43.297,7	3.314,0	2.541,8	772,2
2006	85.534,7	139.576,2	-54.041,5	3.466,6	2.634,3	832,3
2007	107.271,7	170.062,7	-62.791,0	3.709,4	4.352,8	-643,3
2008	132.027,2	201.963,6	-69.936,4	3.923,4	6.151,3	-2.228,0
2009	102.143,0	140.928,0	-38.785,0	4.347,0	4.594,0	-249,0
2010	113.930,0	185.493,0	-71.563,0	4.941,0	6.457,0	-1.516,0

Kaynak: TÜİK, 2010

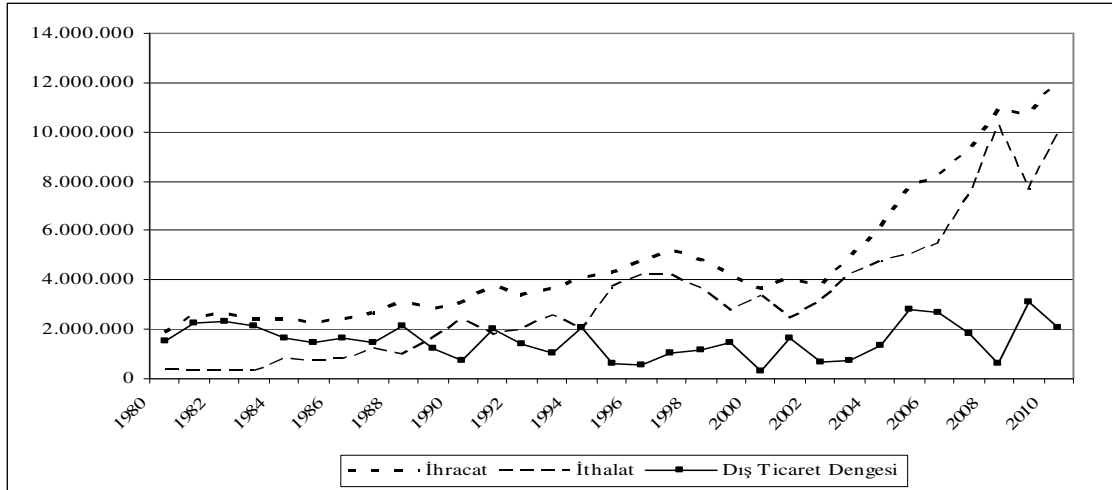
Not: tarım dış ticaretinde tarım ve hayvancılık dahil tomrukçuluk balıkçılık hariçtir.

İhracat-ithalat miktarlarındaki bu değişimin sonucu tarımsal ürünlerde dış ticaret bilançosu, 2000'lerden sonra açık vermeye başlamış ve açıklar halen devam etmektedir. 2005 ve 2006 yıllarında gerçekleşen dış ticaret fazlası ise Fiskobirlik'in açıkladığı yüksek fiyat temelinde yapılan fındık dışsatımının ülkeye getirisinden kaynaklanmaktadır. Ortalama 600 milyon dolar olan fındık dış satımı bu iki yılda sırasıyla 1,6 ve 1,9 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir (Günaydın, 2010).

Grafik-4.1: ISIC Rev.3'e Göre Tarımsal Dış Ticaret (Sadece tarım ve hayvancılık)

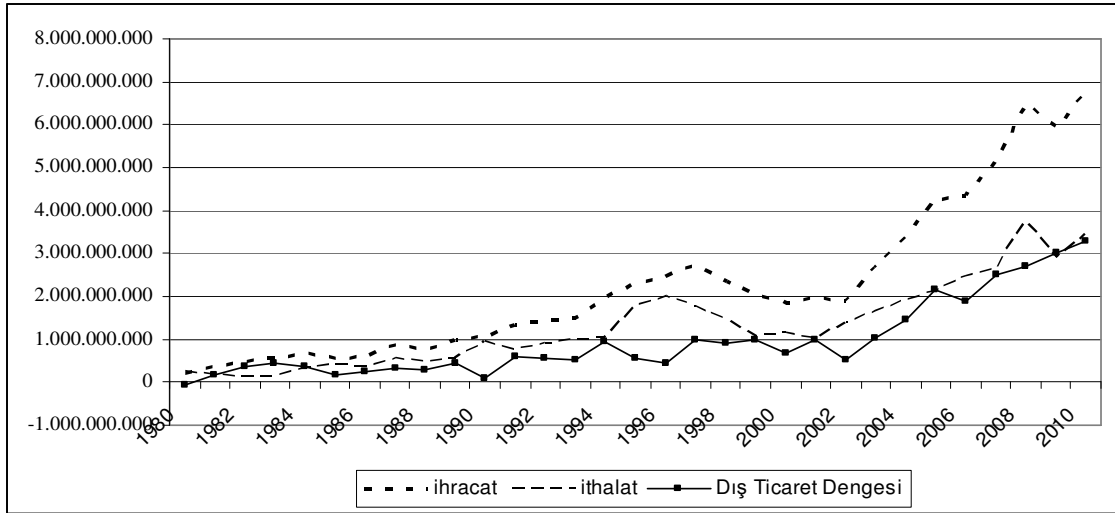
Grafik-4.2: ISIC Rev.3'e Göre Tarımsal Dış Ticaret (5 alt başlığın toplamı)

Dış ticaret dengesindeki bu negatif trend Grafik-4.1 ve Grafik-4.2'de de görülmektedir. Tarım ve hayvancılıkta özellikle 1980'li yılların sonundan itibaren ithalatta hızlı bir artış dönemi başlamıştır (Grafik-4.1). Bu gelişim, tarımın GSMH içindeki payının %20'lerin altına düştüğü döneme denk düşmekte ve anlam

kazanmaktadır. Tarımın payının %10'un altına düştüğü 2008'de ise tarımsal dış ticaret açığı 2 milyar dolar düzeyinin üzerine çıkmıştır. Grafikte dış ticaret dengesinin seyrine bakıldığında 1980'den sonra tarım ve hayvancılıkta bir dönüşümün gerçekleştiği görülmektedir (Aydın 2009). Nitekim Ek-6'deki ISIC Rev.3 veri setinde yer alan diğer dört alt başlığın da dahil olduğu (Gıda ürünleri ve içecekler, Balıkçılık, Tütün ürünleri ve Ormancılık) Grafik-4.2'ye bakıldığında da dış ticaret dengesindeki negatif eğilimin tek bir farkla değişmediği görülmektedir. İki grafik arasındaki temel fark ise Grafik-4.2'de ihracatın ithalattan daha fazla olduğudur. Bunun nedeni ise Türkiye'nin özellikle 1980'lerden sonra işlenmiş tarım ürünlerine yani gıda maddeleri ve içecekler ihracatına yönelmesidir (Grafik-4.3). Dolayısıyla dış ticaret değerlerini etkileyen ve belirleyen temel grup gıda ürünleri ve içecekler olarak göze çarpmaktadır.

Grafik-4.3: ISIC Rev.3'e Göre Gıda Ürünleri Dış Ticareti

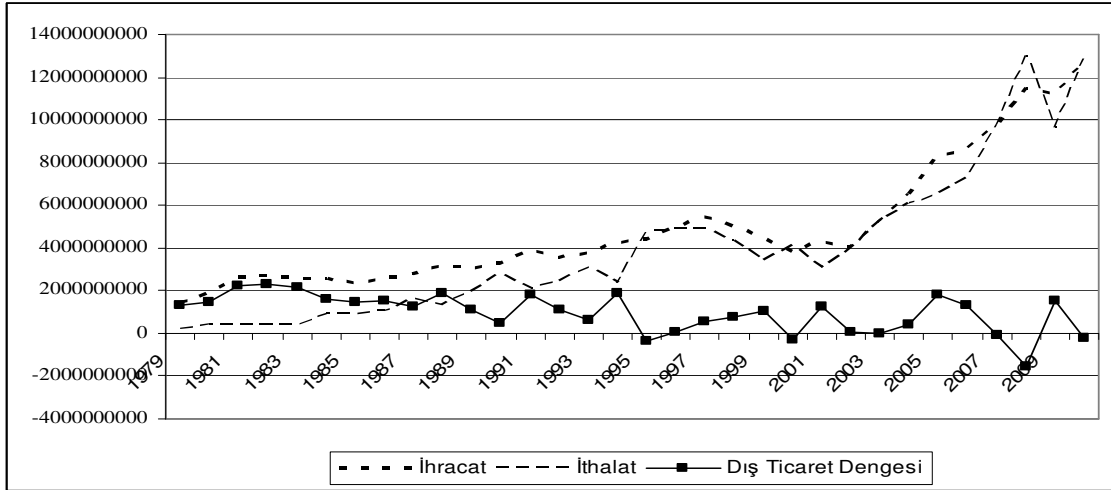

Tarımsal dış ticaret dengesindeki negatif eğilim ISIC Rev.3'den daha detaylı bir veri seti olan SITC Rev.3'de mevcuttur. Ayrıca bu veri seti Gıda Maddeleri ve Tarımsal Hammaddeler olmak üzere iki alt başlıkta ele alındığı için gıda maddeleri dış ticaretinin toplam tarımsal ürün ticaretindeki ağırlığı da daha açık bir biçimde görülmektedir.

Ek-5'de yer alan SITC Rev.3 veri setinde, tarımsal ürünler dış ticaret değerlerinin alt ürün grupları itibarıyla payları görülmektedir. Buna göre SITC Rev.3'de toplam tarımsal dış ticaret, tarımsal hammadde ve işlenmiş gıda maddeleri olmak üzere iki ana alt grupta toplanmakta ve 22 alt başlıktan oluşmaktadır. Bu tasnif, tarımsal dış

ticarete ağırlıklı yapının ve dönüşümün belirlenmesini kolaylaştırmaktadır (Tablo-4.28) (Aydın 2009).

Grafik-4.4: SITC Rev.3'e Göre Tarımsal Dış Ticaret

Tablo-4.28: SITC Rev.3'e Göre Tarımsal Dış Ticarete Yer Alan Başlık ve Gruplar

I	Gıda Maddeleri
0	Canlı hayvanlar
1	Et ve et ürünleri
2	Süt, süt ürünleri ve yumurtalar
3	Balıklar ve diğer deniz ürünleri
4	Hububat, hububat ürünleri
5	Meyve ve sebzeler
6	Şeker, şeker ürünleri ve bal
7	Kahve, çay, kakao, baharat ve ürünleri
8	Hayvanlar için gıda maddeleri
9	Çeşitli yenilebilir ürünler (yağ, homojenize ürünler, sos, maya vb.)
11	İçkiler
12	Tütün ve tütün mamülleri
41	Hayvansal sıvı ve katı yağlar
42	Bitkisel sıvı yağlar ve fraksiyonları (rafine edilmiş olsun olmasın, kimyasal işlem görmemiş)
43	Kimyasal işlem görmüş bitkisel ve hayvansal katı/sıvı yağlar, mumlar
22	Yağlı tohumlar, yağ veren meyveler
II	Tarımsal Hammaddeler
21	İşlenmemiş kösele, deri ve kürk
23	Ham kauçuk (tabii ve sentetik)
24	Mantar, odun ve kereste
25	Kağıt hamuru ve kullanılmış kağıt
26	Dokuma elyafı ve bunların artıkları
29	Başka yerde belirtilmeyen hayvansal ve bitkisel menşeli hammaddeler

Kaynak: Aydın (2009; 14)

1980'den itibaren tarımsal hammadde ithalatının ihracattan daha hızlı bir biçimde artışı buna paralel olarak tarımsal hammaddelerde açık pozisyonun da hızlı bir artış trendinde olduğu görülmektedir (Tablo-4.29). Buna karşın gıda maddelerinde

durum tam tersidir. Özellikle de 1990'dan sonra gıda maddeleri ithalatı artmakta ancak ihracat daha fazla artmaktadır. Bu da yıllar itibariyle gıda maddeleri ticaretinde fazlayı ifade etmektedir.

Tablo-4.29: SITC Rev.3'e Göre Tarımsal Dış Ticaret (1.000 Dolar)

Yıl		İhracat	İthalat	Dış Tic.Den.
1979	Gıda Maddeleri	1.192.290.986	89.930.577	1.102.360.409
	Tarımsal Hammaddeler	302.615.333	101.020.439	201.594.894
1980	Gıda Maddeleri	1.486.016.989	270.866.896	1.215.150.093
	Tarımsal Hammaddeler	395.539.459	132.703.252	262.836.207
1981	Gıda Maddeleri	2.162.769.034	245.281.998	1.917.487.036
	Tarımsal Hammaddeler	469.619.234	163.626.790	305.992.444
1982	Gıda Maddeleri	2.255.989.462	231.058.613	2.024.930.849
	Tarımsal Hammaddeler	461.280.730	173.712.044	287.568.687
1983	Gıda Maddeleri	2.169.760.129	159.829.254	2.009.930.876
	Tarımsal Hammaddeler	380.667.629	251.276.252	129.391.378
1984	Gıda Maddeleri	2.195.157.031	613.349.460	1.581.807.572
	Tarımsal Hammaddeler	366.245.956	313.783.748	52.462.209
1985	Gıda Maddeleri	2.005.966.777	595.551.455	1.410.415.320
	Tarımsal Hammaddeler	367.449.653	339.245.137	28.204.516
1986	Gıda Maddeleri	2.227.170.274	550.103.030	1.677.067.246
	Tarımsal Hammaddeler	350.832.450	464.883.867	-114.051.415
1987	Gıda Maddeleri	2.577.170.779	732.757.994	1.844.412.785
	Tarımsal Hammaddeler	235.854.545	860.111.116	-624.256.573
1988	Gıda Maddeleri	2.858.971.435	612.934.427	2.246.037.011
	Tarımsal Hammaddeler	372.484.987	743.444.965	-370.959.979
1989	Gıda Maddeleri	2.668.069.080	1.259.170.334	1.408.898.745
	Tarımsal Hammaddeler	385.237.121	714.388.799	-329.151.680
1990	Gıda Maddeleri	2.905.839.811	1.860.940.921	1.044.898.889
	Tarımsal Hammaddeler	394.281.823	951.707.755	-557.425.930
1991	Gıda Maddeleri	3.530.312.056	1.277.728.206	2.252.583.853
	Tarımsal Hammaddeler	373.916.543	808.795.247	-434.878.706
1992	Gıda Maddeleri	3.347.210.629	1.362.187.560	1.985.023.073
	Tarımsal Hammaddeler	206.561.580	1.088.307.864	-881.746.284
1993	Gıda Maddeleri	3.462.337.829	1.656.007.804	1.806.330.025
	Tarımsal Hammaddeler	286.191.085	1.443.998.398	-1.157.807.312
1994	Gıda Maddeleri	3.973.013.814	1.148.066.734	2.824.947.080
	Tarımsal Hammaddeler	277.758.540	1.218.902.006	-941.143.465
1995	Gıda Maddeleri	4.123.115.683	2.791.088.118	1.332.027.565
	Tarımsal Hammaddeler	315.779.000	1.995.044.422	-1.679.265.422
1996	Gıda Maddeleri	4.556.595.891	2.830.931.865	1.725.664.026
	Tarımsal Hammaddeler	392.031.906	2.035.304.274	-1.643.272.368
1997	Gıda Maddeleri	5.133.388.982	2.648.910.630	2.484.478.352
	Tarımsal Hammaddeler	337.097.286	2.277.570.162	-1.940.472.876
1998	Gıda Maddeleri	4.687.825.060	2.311.271.723	2.376.553.337
	Tarımsal Hammaddeler	364.765.223	2.010.682.719	-1.645.917.496
1999	Gıda Maddeleri	4.084.736.061	2.038.217.464	2.046.518.597
	Tarımsal Hammaddeler	356.804.267	1.360.152.774	-1.003.348.507
2000	Gıda Maddeleri	3.542.713.596	2.133.290.039	1.409.423.557

	Tarımsal Hammaddeler	312.568.898	2.022.714.240	-1.710.145.342
2001	Gıda Maddeleri	3.997.215.350	1.486.767.737	2.510.447.613
	Tarımsal Hammaddeler	351.567.825	1.592.378.668	-1.240.810.843
2002	Gıda Maddeleri	3.668.207.134	1.911.831.592	1.756.375.542
	Tarımsal Hammaddeler	383.970.923	2.083.086.617	-1.699.115.694
2003	Gıda Maddeleri	4.735.145.737	2.791.392.467	1.943.753.270
	Tarımsal Hammaddeler	521.926.297	2.473.332.766	-1.951.406.469
2004	Gıda Maddeleri	5.891.601.656	3.089.695.877	2.801.905.779
	Tarımsal Hammaddeler	609.608.558	2.968.914.420	-2.359.305.862
2005	Gıda Maddeleri	7.713.678.523	3.284.264.607	4.429.413.916
	Tarımsal Hammaddeler	594.858.691	3.196.024.241	-2.601.165.550
2006	Gıda Maddeleri	7.931.558.706	3.486.190.614	4.445.368.092
	Tarımsal Hammaddeler	701.694.265	3.799.968.781	-3.098.274.516
2007	Gıda Maddeleri	9.007.165.485	5.167.474.372	3.839.691.113
	Tarımsal Hammaddeler	761.859.061	4.645.278.930	-3.883.419.869
2008	Gıda Maddeleri	10.705.180.620	8.502.703.719	2.202.476.901
	Tarımsal Hammaddeler	768.486.099	4.534.789.739	-3.766.303.640
2009	Gıda Maddeleri	10.582.837.024	6.107.515.793	4.474.321.231
	Tarımsal Hammaddeler	607.672.769	3.523.071.722	-2.915.398.953
2010	Gıda Maddeleri	11.881.061.678	7.412.860.913	4.468.200.765
	Tarımsal Hammaddeler	795.671.315	5.466.937.267	-4.671.265.952

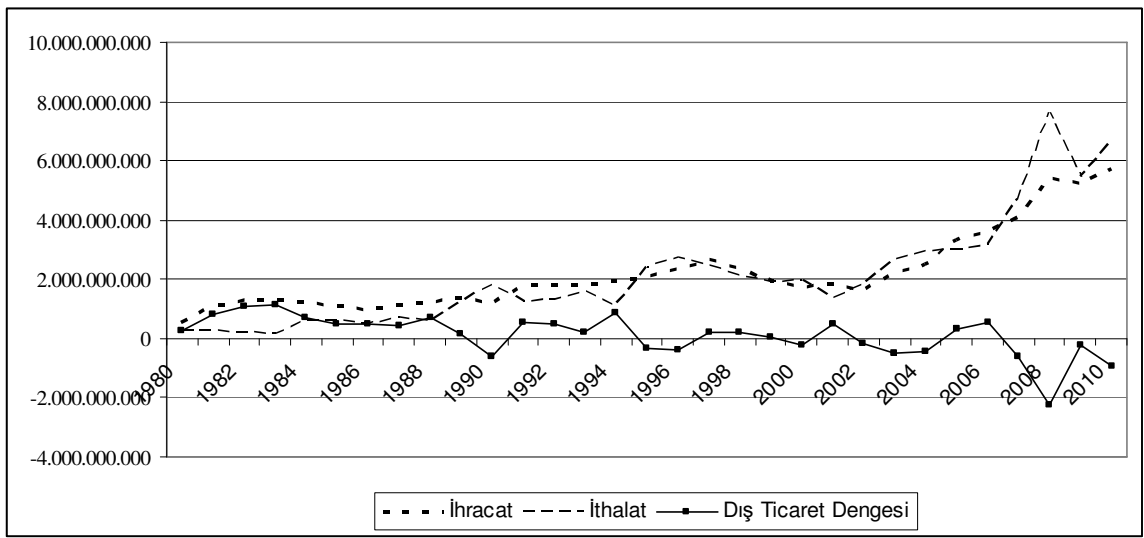
Kaynak: TÜİK, 2010

Diğer taraftan, tarımsal hammadde ithalatının alt kalemlerde çeşitlendiği hemen hemen tüm kalemlerde dış ticaret açığı söz konusu iken, gıda maddeleri ihracatında fazla verildiği ancak ihracatta çeşitlenme olmadığı görülmektedir. Dış ticaretteki bu durum 1990'lardan itibaren daha da ön plana çıkmaktadır. Gıda maddelerindeki dış ticaret fazlası, bu alanda Türkiye'nin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu izlenimi vermektedir. Oysa, tüm gıda maddeleri içindeki paylar, üstünlüğün sadece taze meyve ve sebze'de olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla gıda maddeleri başlığında ihracatta bir çeşitlenme değil tam tersine sadece taze meyve ve sebze ürünlerinde bir yoğunlaşma söz konusudur (Tablo.Ek-5).

1980'lerin başında gıda maddeleri ihracatında taze meyve ve sebze ürünlerinin yanısıra canlı hayvan, et ve et ürünleri, hububat ürünleri, tütün mamulleri, şeker ve şeker ürünleri ve hatta dönem dönem bitkisel ve sıvı yağların da gıda maddeleri ihracatı içinde önemli bir paya sahip olduğu görülmektedir (Tablo.Ek-5). Ancak 1980 sonrasında uygulanan neo-liberal politikalar ve bu kapsamda tarımsal ürünlere verilen desteklerin azaltılması ve 1990'lardan sonra uygulamaya konulan yapısal uyum programları, nedeniyle bu ürünlerin dış ticaret içindeki payının düşmesine ve hatta bazı ürünlerin üretiminin dahi azalmasına neden olmuştur. Uygun iklim koşullarına sahip

olan Türkiye’de farklı tarım ürünlerinin üretilmesi ve ticaretinin gerçekleştirilebilir olmasına karşın, politik düzenlemeler sonucu tarımsal üretimde ve ürün ticaretinde sadece taze meyve ve sebze ürünleri tarım ihracatının lokomotifi konumundadır. Bu bağlamda SITC Rev.3 veri seti içinde yer alan taze meyve sebze ürünleri kalemini, dışarıda bırakırsak, gıda maddeleri dış ticaretinde de bir dış ticaret açığı söz konusu olacaktır (Grafik-4.5).

Grafik-4.5: STIC Rev.3’e Göre Gıda Ürünleri Dış Ticareti
(Taze Meyve Sebze Ürünleri Hariç)

Tarımsal hammadde dış ticareti

Tarımsal hammaddeler dış ticaretinde 1990’dan itibaren açık vermeye başlanmış ve açık 2009’da yaklaşık 3 milyar dolar iken, 2010’da 4,5 milyar dolara ulaşmıştır (Tablo-4.29). Bazı araştırmalara göre tarımsal hammadde ithalatındaki bu artışın gerekçesi, 1980’den sonra hızlı nüfus artışı, artan derecede işlenmiş tarım ürünü ihracatı için gerekli hammadde ihtiyacı ve döviz kurundaki değişim olarak saptanmaktadır (TÜSİAD, 2008). Ancak daha önce de değinildiği gibi 1980’lerden itibaren uygulanan neo-liberal politikalar, tarımda önemli bir tasfiye sürecinin yaşanmasına ve çiftçilerin üretici konumundan tüketici konumuna geçmesine neden olmuştur. Bu sürecin doğal bir sonucu olarak da tarımsal üretimde önemli daralmalar meydana gelmiştir. Örneğin son 10 yılda hububatta ekim alanı 2 milyon hektar azalırken, son 20 yılda yağlı tohumlarda ekim alanı 400 bin hektar, pamukta ise 150 bin hektar azalma göstermiştir (Oral, 2006). Türkiye biyolojik çeşitlilik ve ekolojik açıdan

oldukça verimli ve potansiyeli yüksek bir ülkedir. Toplam yüz ölçümünün üçte birini tarım arazileri oluşturmaya ve olumlu iklim koşullarına rağmen tarımsal üretimde yıllar itibariyle önemli bir artış gerçekleştirilemediği görülmektedir. Bitkisel üretim değerlerini bakıldığında, 1991-2009 yılları arasında başta tahıl ürünlerinden mısır haricinde buğday ve arpada bir artış yok iken, baklagillerde son 20 yılda önemli bir azalmanın gerçekleştiği görülmektedir. Diğer yandan katma değeri yüksek sanayi bitkilerinden tütünde de önemli bir azalmanın gerçekleştiği, pamuk ve şeker pancarında ise bir artış olmadığı görülmektedir. Bitkisel üretimde son 20 yılda yaşanan tek önemli artış sadece bazı meyve ve sebze ürünlerinde gerçekleşmiştir (Tablo.Ek-1).

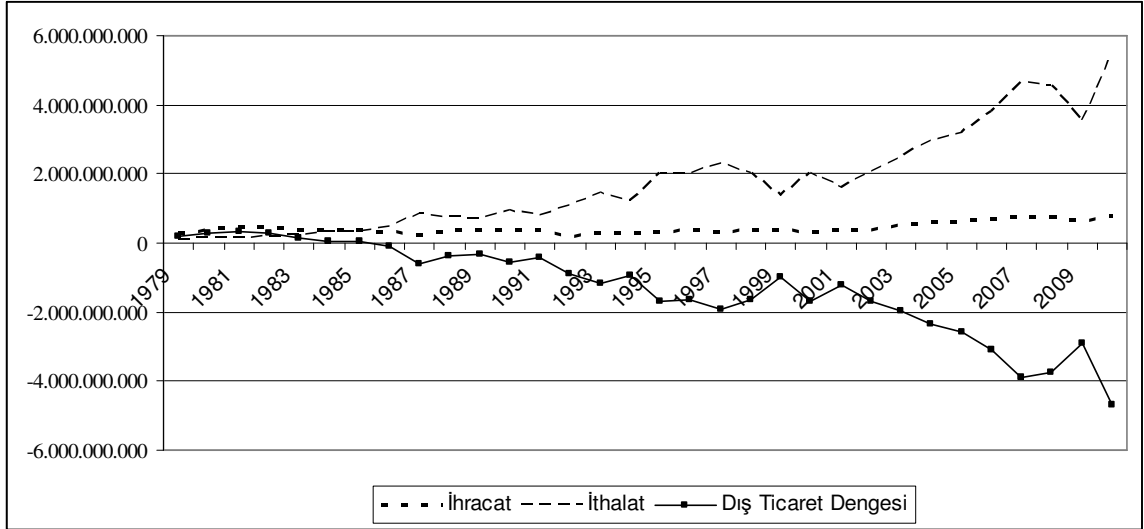
Üretimdeki bu azalmanın da ithalata artış olarak yansımaları doğaldır. Tarımsal hammadde ithalatında en büyük payı tüm yıllarda “Dokuma elyafı ve bunların artıkları” kalemi almaktadır (Tablo.Ek-5). Tarımsal hammadde ithalatı içinde bu grubun payı, 2008 ve 2009’da tüm tarımsal hammadde ithalatı içinde yaklaşık %50 iken, 2010’da %60 civarına çıkmıştır. Grup içinde alt kalem olarak en büyük payı yaklaşık %70 ile pamuk, pamuk ürünleri ve onların artıklarından oluşturmaktadır.⁵⁸ Bu verilerden hareketle, 1980’lerden itibaren tarımsal ürün ithalatındaki artışın kaynağını nüfus artışı ya da diğer nedenlere dayandırmak yerine neo-liberal politikalar sonucu tarımsal üretimdeki dönüşüme dayandırmak daha gerçekçi gözükmektedir.

Tarımsal hammadde başlığı altında yer alan altı kalemden toplam tarımsal hammadde ihracatı içinde en büyük payı dokuma elyafı ve bunların artıkları ile başka yerde belirtilmeyen hayvansal ve bitkisel menşeli hammaddeler oluşturmaktadır. 1980’de bu iki alt kalem, toplam hammadde ihracatının %90’ını oluşturmaktadır. Yıllar itibariyle konjonktürel dalgalanmalar olsa da 2010 yılında da bu oran yaklaşık %90 civarındadır. Bu nedenle tarımsal hammadde dış ticaretinde belirleyici büyüklükleri bu iki kalem oluşturmaktadır. Ham kauçuk, kağıt hamuru ve kullanılmış kağıt ithalatı ise hammadde ithalatının yaklaşık %30’unu oluşturmaktadır. İhracat kaleminde olduğu gibi ithalatta da belirleyici büyüklük dokuma elyafı ve bunların artıkları olarak gözükmekte

⁵⁸ SITC Rev.3 verileri düzey-1 düzey-2, dışında düzey-3 düzey-4 ve düzey-5 gibi farklı biçimlerde de alt başlıklara ayrılmaktadır. Bunlardan düzey-3 düzey -2’den ürün bazında daha detaylı alt başlıkları içermektedir. Örneğin; Dokuma elyafı ve bunların artıkları alt başlığı içinde de pamuk, ham ipek, kendir, hayvansal yünler vb gibi farklı ürün grupları bulunmaktadır. Daha detaylı bir inceleme için Bkz. United Nations Statistics Division (<http://unstats.un.org/unsd/cr/registry/regcst.asp?Cl=14>)

ve tarımsal hammadde de dış ticaret açığının önemli bir sebebi olmaktadır (Aydın, 2009). Bu durum Grafik-4.6’da da görülmektedir.

Grafik-4.6: SITC Rev.3'e Göre Tarımsal Hammadde Dış Ticareti

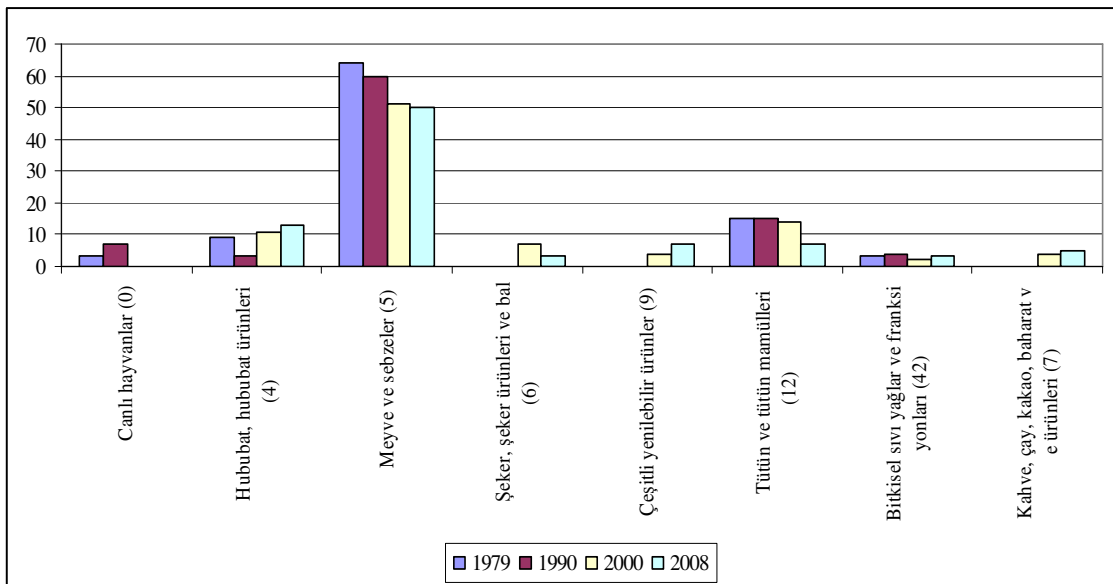
Gıda maddeleri dış ticareti

Gıda sanayii, tarımdan aldığı hammaddeyi, çeşitli hazırlama, işleme, muhafaza ve ambalajlama teknikleri ile daha dayanıklı ve tüketime hazır duruma getiren bir sanayi kolu ya da tarımdan sağladığı bitkisel ve hayvansal hammaddeyi, uyguladığı bir veya daha fazla işlemle raf ömrü uzun ve tüketime hazır ürünlere dönüştüren bir imalat sanayi kolu olarak tanımlanmaktadır. ISIC Rev.3 sistemine göre gıda sanayii; et ve et ürünleri, süt ve süt ürünleri, su ürünleri mamulleri, meyve ve sebze işleme, bitkisel yağ ve mamulleri, şeker ve şekerli mamuller, yem sanayii olmak üzere sekiz alt sektörden oluşmaktadır. SITC Rev.3 sisteminde ise 16 alt başlıktan oluşmaktadır (Tablo-4.28). Diğer taraftan tarımsal üretimin gıdaya işlenen oranı üründen ürüne farklılık göstermektedir. Bu oran buğdayda, yağlı tohumda, şeker pancarında daha yüksek; et, süt, sebze ve meyvede daha düşüktür. Diğer bir ifade ile oranın yüksekliği, yaratılabilecek katma değer de yüksek olmasını sağlayıcı bir özelliktir. Bu yapının dış ticarete nasıl yansıdığı da son derece önemlidir. Dolayısıyla gıda maddeleri dış ticaretinde açık ya da fazlanın hangi alt gruplardan kaynaklandığı, yani yaratılan katma değer de düşük ya da yüksek ürünlerden mi kaynaklandığı önem kazanmaktadır (Aydın, 2009).

1980’den itibaren son 30 yılda tarımsal gıda maddeleri ihracatında hakim

kalemin taze meyve ve sebze ürünlerinin olduğu görülmektedir (Tablo.Ek-5). 1980’de taze sebze ve meyve ihracatının toplam gıda maddeleri ihracatı içindeki payı %64’dür (Grafik-4.7). Bunun arkasından %15 ile tütün ve tütün mamulleri, %9 ile hububat ve %3 ile canlı hayvanlar gelmektedir. 1990 ve 2000’de ise oransal olarak değişim görülse de ağırlıklı ürünlerin sırasının değişmediği görülmektedir. 2008 yılında meyve ve sebzelerin payında bir değişim görünmezken (%50), 2001’de çıkan tütün yasasının etkisiyle tütün ve tütün mamullerinin payının %7’lere kadar düştüğü, hububat ve hububat ürünlerinin payının %13’e çıktığı; çeşitli yenilebilir ürünlerin payının %7; kahve, çay, kakao, baharat ve ürünlerinin %5 ve şeker, şeker ürünleri ve bal; bitkisel sıvı yağlar ve fraksiyonları ile kimyasal işlem görmüş bitkisel ve hayvansal katı/sıvı yağlar, mumların %3’lük paylarının bulunduğu görülmektedir (Aydın, 2010). Bu veriler ihracatta taze meyve ve sebze gibi katma değeri düşük ürünlerde yoğunlaşmayı göstermektedir. Türkiye’deki dönüşümü algılamak için Brezilya önemli bir örnektir. Dünya’nın en önemli portakal üreticilerinden biri olan Brezilya, taze meyve ihraç eden önemli ihracatçı ülkeler listesinde yer almamaktadır. Bunun temel nedeni Brezilya’nın katma değeri görece düşük olan taze portakal yerine, daha yüksek katma değerli portakal suyu ihracatı yapmayı tercih etmesidir.

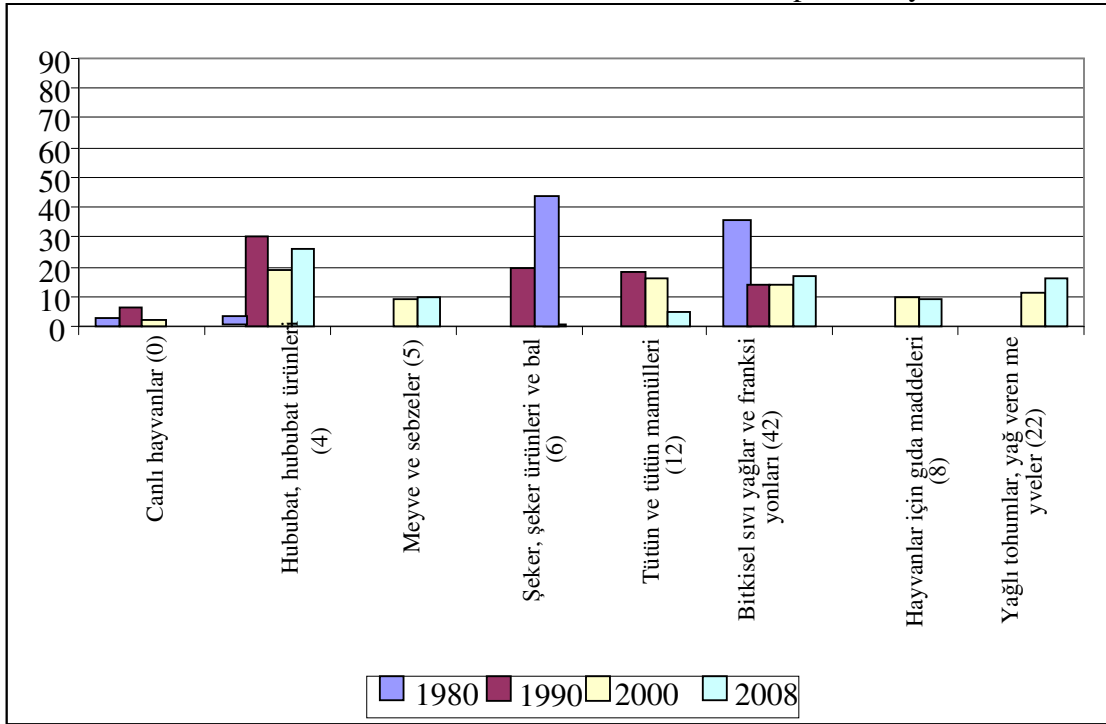
Grafik-4.7: Gıda Maddeleri İhracatında Alt Grupların Payları

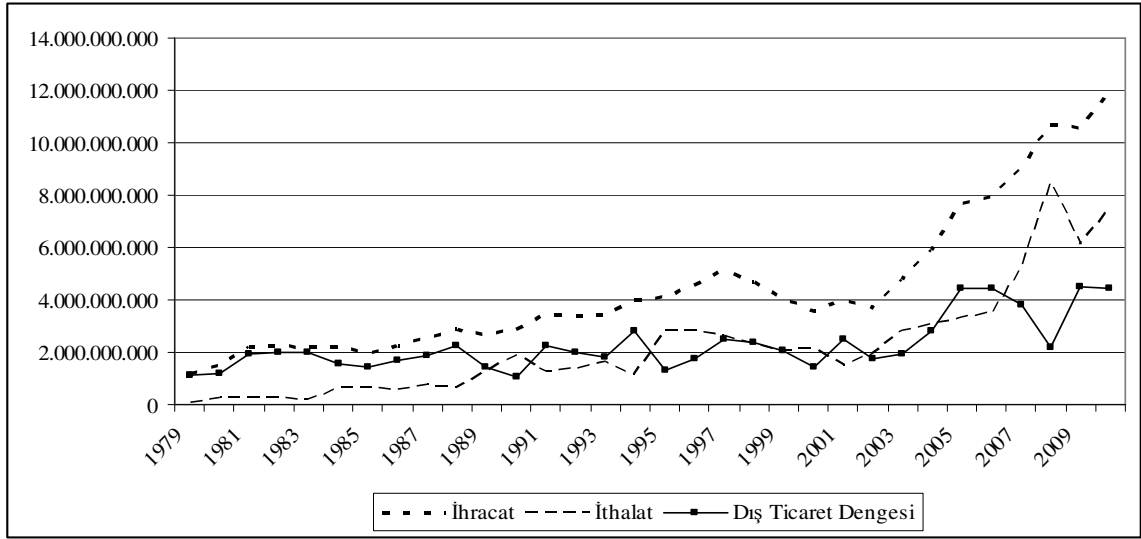
1980’de gıda maddeleri ithalatı içinde en büyük payı %48’lik bir oranla şeker ve şeker ürünlerinin aldığı görülmektedir. Hemen arkasından %38 ile bitkisel, sıvı yağlar ve bunların fraksiyonları gelmektedir. Hububatın payı yaklaşık %1 civarındadır.

1990 yılına gelindiğinde ithalatın kompozisyonunda önemli bir değişim söz konusudur. Hububat ve hububat ürünleri %30'la ithalatta en büyük payı oluştururken, ithalatta payı 1980'de %1'i bile bulmayan tütün ve tütün mamullerinin payı %18'e, şeker-şeker ürünleri ve balın %16'ya, bitkisel sıvı yağlar ve fraksiyonlarının payı ise %14'e ulaşmıştır. Canlı hayvan ithalatı ise %6'ya çıkmıştır. 2000 ve 2008 yıllarında %19 ve %26 ile hububat ilk sırayı alırken, bitkisel sıvı yağlar ve fraksiyonları %14 ve %17, yağlı tohumlar ve yağ veren meyveler %11 ve %16 ile diğer önemli alt kalemleri oluşturmaktadır (Aydın, 2010).

Grafik-4.8: Gıda Maddeleri İthalatında Alt Grupların Payları

1980'den itibaren gıda maddeleri ihracatının hızlı bir biçimde artışı görülmektedir (Grafik-4.9). İhracattaki bu artış 1990'lardan ve 2000'lerden sonra önemli bir ivme kazanmış olmasına karşın, benzer artış trendi 2000'den sonra ithalatta da görülmektedir. Özellikle gıda ürünleri ithalatındaki artış oranının 2004'den sonra ihracattaki artış oranından daha yüksek olması, gıda maddeleri dış ticaretinde olumsuz etki yapmıştır.

Grafik-4.9: SITC Rev3'e Göre Gıda Maddeleri Dış Ticareti

Gıda maddeleri ithalatındaki artışta önemli bir paya sahip olan hububat ürünleri ilginç bir örnek olmaktadır. 1980'lerde büyük ölçüde ticaret fazlası verilen hububat ürünlerindeki bu trend konjonktürel dalgalanmalar dışında 1990'larda da devam etmiş, 2000'li yıllarda ise trend tersine dönmüştür. Son 5 yıldır gıda maddeleri ithalatındaki en önemli kalemlerden birini oluşturan bu ürünlerde, son birkaç yılda önemli dış ticaret açığı verilmektedir (Grafik-4.9). 2007-2008 döneminde hububat ve hububat ürünleri ithalatı %100'den fazla artarak 1 milyar dolardan 2,2 milyar dolara yükselmiştir. 2009 ve 2010'da da 1'er milyar dolarlık hububat ithalatı söz konusudur (Tablo.Ek-5).

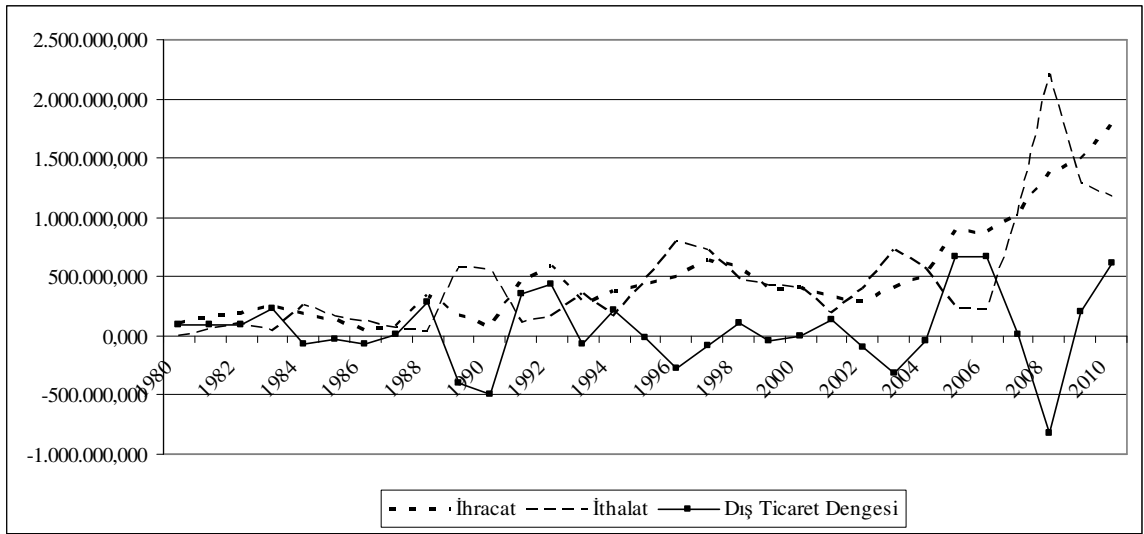
Hububat ve hububat ürünleri ithalatındaki bu artışın nedeni olarak birkaç etken sıralanabilir. Bunlardan en önemlisi hububata verilen desteklerin 1990'lardan itibaren azaltılmasıyla beraber çiftçilerin hububat yerine alternatif ürünlere yönlendirilmesidir. Ayrıca 1999'da IMF'ye verilen niyet mektubunda hükümet hububata verilen fiyat desteğinin 2000'den itibaren düşürülmesini öngörmektedir. Bununla beraber 2001'den itibaren uygulanmaya başlayan DGD uygulamasındaki adaletsizlik, Tablo-4.17'de görüldüğü üzere tüm tarımsal ürünlerde olduğu gibi hububatta da hektar başına üretimin düşmesine neden olmuş ve doğal olarak bu da hububat ekim alanların daralmasıyla sonuçlanmıştır.

TUİK ve FAO verilerine göre tarla ürünlerinde ekilen alan 1990'da 19 milyon hektar iken 2007'de bu rakam 17 milyon hektara, 2009'da ise yaklaşık 16,5 milyon hektara düşmüştür. İri taneli hububatlar dahil olmak üzere toplam hububat ekim alanı

ise 1990'da 13,6 milyon hektar iken, 2007'de 12,2 milyon hektara 2009'da ise 11,9 milyon hektara düşmüştür (TÜİK, 2010; FAOSTAT, 2010). Hububat ekim alanlarındaki bu düşüşte, yanlış destekleme politikalarının yanı sıra iklim değişikliği, ekim alanlarının farklı amaçlarla kullanıma ayrılması ve nüfus artışının etkisi de eklendiğinde, hububat ithalatındaki artışın temel nedeni ortaya çıkmaktadır.

Diğer taraftan, Türkiye'nin ithal ettiği hububat miktarı ile bunun için ödediği ithalat değeri arasında da bir asimetri söz konusudur. 1990'da ithal edilen hububat miktarı 3 milyon ton iken 2007'de bu miktar 3,5 milyon tona çıkmıştır. Buna karşın dolar bazında ithalat miktarları yıllar itibariyle ve bazı yıllar %100'den fazla olmak üzere daha fazla artmaktadır (FAOSTAT, 2010). Diğer taraftan hububatta ihracat gelirlerinin artırılması ihracat miktarındaki artışa bağlıdır. 2006'dan itibaren hububat ithalatının hızlı bir biçimde yükseldiği ve hububatta dış ticaret açığının büyüdüğü görülmektedir (Grafik-4.10).

Grafik-4.10: SITC Rev.3'e Göre Hububat ve Hububat Ürünleri Dış Ticareti

Hububat ihracat ve ithalatındaki en büyük payı ise buğday, buğday unu ve buğdayın kullanıldığı diğer mamuller (ekmekçilik ve pastacılık ürünleri, makarna) oluşturmaktadır. Buğday üretimi ve ticareti hububat dış ticaretinde önemli bir faktördür. Bu durum Tablo-4.30'de yer alan son 10 yıllık hububat ve hububat ürünleri dış ticareti içindeki buğdayın payında da görülmektedir. Dolayısıyla hububat ve hububat ürünleri dış ticaretinde de bir yoğunlaşma söz konusudur.

Tablo-4.30: SITC Rev.3-Düzey-3'e göre Hububat ve Hububat Ürünleri İhracatı İçinde Buğday ve Türevelerinin Payı (1000 Dolar, %)

	Toplam Hububat ve Hububat Ürünleri İhracatı SITC No:04	Toplam Hububat ve Hububat Ürünleri İthalatı	Buğday, buğday unu ve diğer buğday ürünleri ihracatı SITC Kodu: (041+046+048)		Buğday, buğday unu ve diğer buğday ürünleri ithalatı (041+046+048)	
	Dolar	Dolar	Dolar	%	Dolar	%
2000	406,080	408,266	378,936	93,1	141,036	34,5
2001	327,368	192,503	301,232	92,0	62,523	32,4
2002	298,667	392,020	227,800	76,2	166,878	42,5
2003	408,981	721,547	352,831	86,2	302,323	44,8
2004	520,191	557,634	500,861	96,1	258,287	47,0
2005	891,872	226,296	825,238	92,5	61,513	27,0
2006	876,054	211,783	770,087	87,8	96,881	45,7
2007	1,036,753	1,023,694	967,384	96,7	620,814	62,0
2008	1,385,465	2,207,585	711,545	51,3	1,553,934	70,4
2009	1,481,627	1,284,853	741,442	50,0	984,191	76,7
2010	1,787,662	1,169,797	1,016,617	59,5	768,890	66,1

Kaynak: TÜİK, 2010

Buğday ürünleri ihracatının 2000 yılından itibaren kademeli olarak aşındığı görülmektedir. Buna karşın buğday ve buğday ürünleri ithalatı ise bir artış trendi içindedir (Tablo-4.30). Benzer bir görüntüyü daha detaylı bir biçimde TÜİK'in bitkisel üretim denge tablolarında da görmek mümkündür (Tablo-4.31).

Tablo-4.31: Buğday Üretimi Denge Tablosu (Ha, Ton)

	Ekilen Alan (Ha)	Toplam Kullanım Arz (Ton) (1+2)	Kullanılabilir Üretim (Ton) (1)	İthalat (Ton) (2)	İhracat (Ton)
2000	9,400,000	21,043,299	20,622,000	421,299	1,632,594
2001	9,350,000	19,622,379	18,658,000	964,379	599,252
2002	9,300,000	20,616,336	19,149,000	1,467,336	876,412
2003	9,100,000	20,129,271	18,658,000	1,471,271	886,379
2004	9,300,000	21,069,764	20,622,000	447,764	2,262,710
2005	9,250,000	20,381,100	20,317,500	63,600	3,259,400
2006	8,490,000	20,505,400	18,909,400	1,596,000	2,396,700
2007	8,097,700	18,797,782	16,286,130	2,511,652	1,818,712
2008	8,090,000	20,432,092	16,803,990	3,628,102	2,342,827

Kaynak: TÜİK, 2010

2000'i izleyen sekiz yılda buğday ekim alanlarının daraldığı ve buna bağlı olarak da 2000'den 2008'e kadar üretimin yaklaşık 4 milyon ton civarında azaldığı ve üretimdeki bu boşluğunda büyük ölçüde ithalatla karşılandığı görülmektedir (Tablo-4.31). 1995'ten beri uygulanan DTÖ Tarım Antlaşması kuralları gereği buğday ithalat ve ihracatı belirli kurallara bağlıdır. Buna göre ithalat 2006'dan bu yana uygulanan gümrük tarife oranları ekmeklik buğday için yüzde 130 ve makarnalık buğday için de yüzde 100'dür. Ancak TMO özel statüsü gereği gümrüksüz buğday ithal edebilmektedir. Benzer biçimde ihracatta da DTÖ kurallarına uygun biçimde

sübvansiyon ve indirim taahhütleri bulunmaktadır. Bu bağlamda buğday ihracatı, ithalatı ve üretimi, Tablo-4.30 ve Tablo-4.31’de görüldüğü gibi gerçekleşmiştir. Bu rakamlar şu biçimde yorumlanabilir. İlk olarak Türkiye’nin buğday üretimi önemli derecede düşmüştür. Bununla ilintili olarak buğday ihracatı 2000’li yıllardan itibaren düşme eğilimindedir. Buna karşın ithalat rakamlarında ise önemli bir oranda yükselme gözlemlenmektedir. Ancak Türkiye’nin son yıllarda buğday mamulleri (makarna, bisküvi gibi) ihracatına ağırlık verdiği akılda tutulmalıdır. Tablolardan çıkartılabilecek diğer bir sonuç ise, 2001-2008 yılları arasında Türkiye net ihracatçı olma özelliğini yitirmiş olmasıdır (İslamoğlu vd., 2008:187).

Hububat ve hububat ürünleri kalemi altında yer alan diğer önemli bir ürün ise mısırdır. Mısır, gerek gıda sanayinde, gerek hayvancılıkta ve gerekse bio-etenol üretimi gibi alternatif enerji kaynağı olarak kullanılan, bu nedenle de 2000’li yıllarda stratejik önemi giderek artmakta olan bir üründür. Nitekim TMO’nun 2006 ve 2007 Hububat Raporunda da mısırın Dünya ve Türkiye için öneminin giderek arttığı ve 2015’e kadar mısır üretiminin giderek artacağı vurgulanmaktadır. Ancak son 10 yıldır mısır ticaretinde açık pozisyonda olan Türkiye için gelecek yıllarda bu artışın gerçekleştirilebilirliği zayıf görünmektedir (Tablo-4.32 ve Tablo-4.33).

Tablo-4.32: SITC Rev.3’e Düzey-3’e göre Hububat ve Hububat Ürünleri İhracatı İçinde Mısırın Payı (1000 Dolar, %)

	Toplam Hububat ve Hub. Ür. İhracatı	Toplam Hububat ve Hub. Ür. İthalatı	Mısır İhracatı		Mısır İthalatı		Dış Ticaret Dengesi
	Dolar	Dolar	Dolar	%	Dolar	%	
2000	406,080	408,266	4,095	1	146,887	36	-142,792
2001	327,368	192,503	8,332	2,5	65,634	34	-57,302
2002	298,667	392,020	10,953	3,6	133,754	34	-122,801
2003	408,981	721,547	13,104	3,2	276,182	38	-263,078
2004	520,191	557,634	15,805	3	190,477	34	-174,672
2005	891,872	226,296	22,327	2,5	47,335	21	-25,008
2006	876,054	211,783	35,950	4,1	12,701	6	23,249
2007	1,036,753	1,023,694	12,478	1,2	269,337	26	-256,859
2008	1,385,465	2,207,585	24,948	1	381,937	17	-356,989
2009	1,481,627	1,284,853	81,323	5	135,136	11	-53,813
2010	1,787,662	1,169,797	26,006	1	124,156	11	-98,150

Kaynak: TÜİK, 2010

Tablo-4.33: Mısır Üretimi Denge Tablosu (Ha, Ton)

	Ekilen Alan (Ha)	Toplam Kullanım/ Arz (Ton) (1+2)	Kullanılabilir Üretim (Ton) (1)	İthalat (Ton) (2)	İhracat (Ton)
2000	555,000	3,048,400	2,277,000	771,400	30,956
2001	500,000	3,374,987	2,178,000	1,196,987	16,220
2002	500,000	3,192,372	2,079,000	1,113,372	30,982
2003	560,000	4,189,712	2,772,000	1,417,712	28,333
2004	570,000	3,893,617	2,970,000	923,617	31,871
2005	600,000	4,165,500	4,074,000	91,500	352,200
2006	536,000	4,836,700	3,696,700	1,140,000	73,800
2007	517,000	4,571,817	3,428,950	1,142,867	93,364
2008	595,000	4,605,286	4,145,780	459,506	123,747

Kaynak: TÜİK, 2010

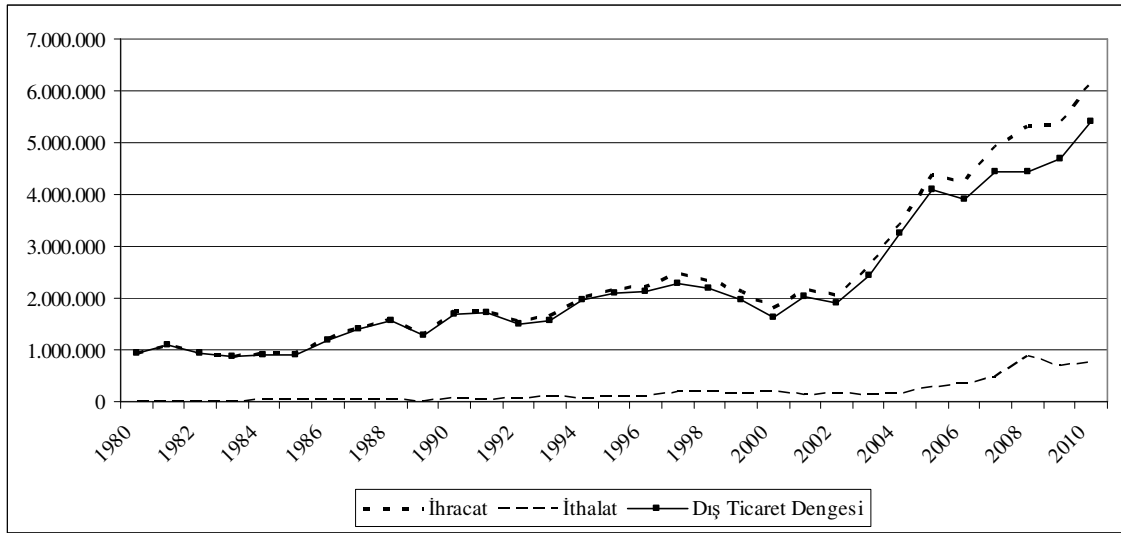
Tablo-4.32 ve Tablo-4.33’de görüldüğü üzere mısırdaki ihracatın değer olarak düştüğü görülmektedir. Bu arada mısırdaki Türkiye 2000’den itibaren ithalatçı konumunu da sürdürmektedir. Diğer taraftan mısırın öneminin artıyor olduğu vurgusuna rağmen mısır ekim alanlarında kayda değer bir artışın yaşanmadığı da görülmektedir. Bununla beraber dikkat çeken diğer bir nokta da, Türkiye’nin mısır üretiminin, gereksinimini karşılayacak düzeyde olmadığı, mısırdaki toplam arzın önemli bir kısmının ithalatla sağlandığıdır.

Meyve ve sebze ürünleri ise hububat ürünlerinin tam tersine, ihracat gelirleri açısından Türkiye için oldukça önemli bir yere sahiptir. 1995 yılı itibarıyla 26,8 milyon hektar olan toplam tarım ekim alanının 785 bin hektarı sebze üretimi, 2,4 milyon hektarı ise meyve üretiminden oluşmaktadır. 2000 yılında ise 26,3 milyon hektarlık alanın 793 bin hektarı sebze 2,5 milyon hektarı ise meyve üretimine ayrılırken, 2009 itibarıyla 24 milyon hektara düşen toplam tarım alanının 740 bin hektarı sebze ve 2,8 milyon hektarı ise meyve üretimine ayrılmıştır. İhracat değeri olarak bakacak olursak, taze meyve ve sebze ihracatının, 1990’da toplam tarım ürünleri ihracatı içindeki payı 1,7 milyar dolar ile %58 iken, 2000 yılında 1,8 milyar dolar ile %50, 2009 ise 5,5 milyar dolar ile %50’sini oluşturmaktadır. Bununla beraber, ticari amaçla üretilen çok sayıda meyve ve sebze ürününden çok az sayıda ürünün ticari olarak değeri vardır. Bunlar başlıca sebzelerde domates, karpuz, kavun, hıyar, biber gibi ürünler olarak sıralanırken meyvelerde ise, üzüm ve elma ilk iki sırayı paylaşmakta, portakal, mandalina ve benzeri diğer ürünler arkasından gelmektedir.

Türkiye’nin meyve sebze üretiminde ve dış ticaretinde bir artış yaşanmaktadır. Bu artışın, kamu desteklerinin hiç olmadığı ve yalnızca dış satıma yönelik olarak ve

sınırlı düzeyde gerçekleştiği meyve ve sebze olması oldukça dikkat çekicidir. Bunun temel nedeni, tarla ürünlerinde maliyet fiyatına ürün satamayan üreticinin, pazarlaması görece daha kolay olan meyve ve sebze alanına yönelmesidir. Dış satım olanaklarının yükseldiği dönemleri ise, üretici açısından, uzunca bir süredir iç piyasada görülemeyen gelir olanağı sürprizleri yaratabilmektedir. Ancak, istisnai olan bu durumun bir gelişme olarak yorumlanması konusunda, uygun olmayan ekoloji ve topraklarda özellikle meyveciliğin yaygınlaşması açısından ihtiyatlı davranılması gerekmektedir (Günaydın, 2009: 200).

Grafik-4.11: SITC Rev.3'e Göre Meyve ve Sebze Dış Ticareti

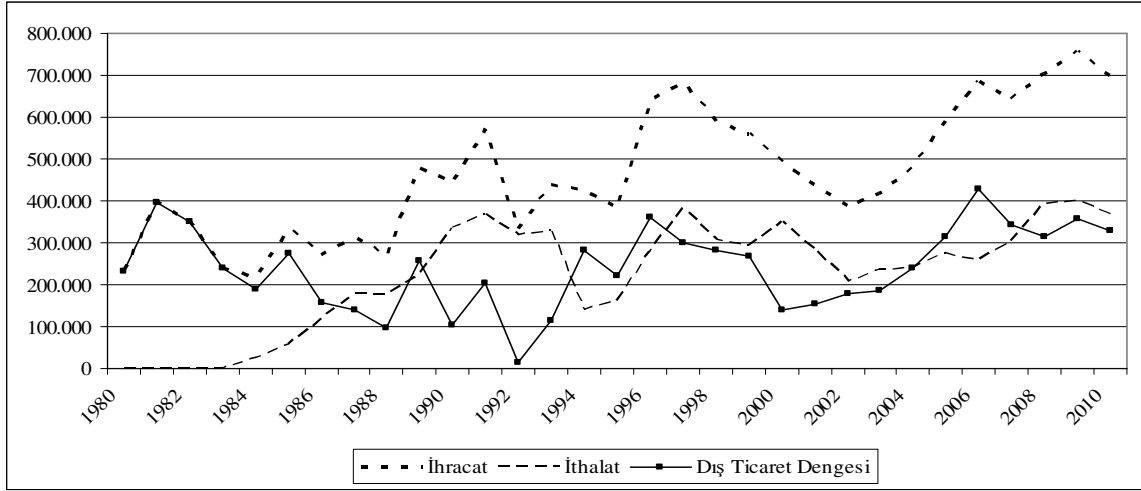

Hem ihracatta hem de ithalatta önemli olan diğer bir kalem de tütün ve tütün mamulleridir. Daha önce değinildiği gibi, tütün piyasasına ilişkin ilk düzenlemeler 1984-1986'da başlamıştır. 1984'de sigara ithalatına izin verilmiş, 1996'da ise tütün mamulleri üretiminde söz sahibi olan TEKEL'le ortaklık kurulması için uluslararası firmalara izin verilmiştir.

Bu tarihten itibaren tütün mamulleri ithalatının son dönemde bir artış trendine girdiği, büyük kısmının yabancı tütünden oluşan tütün mamulleri ihracatının ise artış hızının yavaşladığı görülmektedir (Grafik-4.12). Buna paralel olarak dış ticaret dengesinin son dönemde pozitiften negatife doğru bir azalma eğilimine girdiği görülmektedir. Dolayısıyla gelecekte yerli piyasada tamamen Amerikan tipi tütünlerin hakim olacağını söylemek zor olmayacaktır. Bunun dış ticarete yansımaları da kaçınılmaz

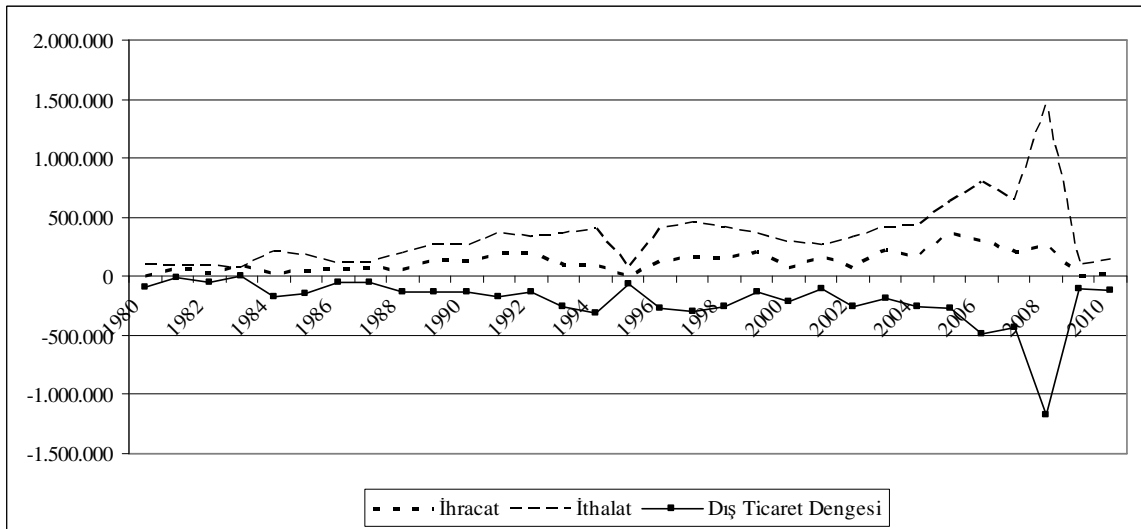
olarak tütün ithalatının artışı ile gerçekleşecektir (Aydın, 2009).

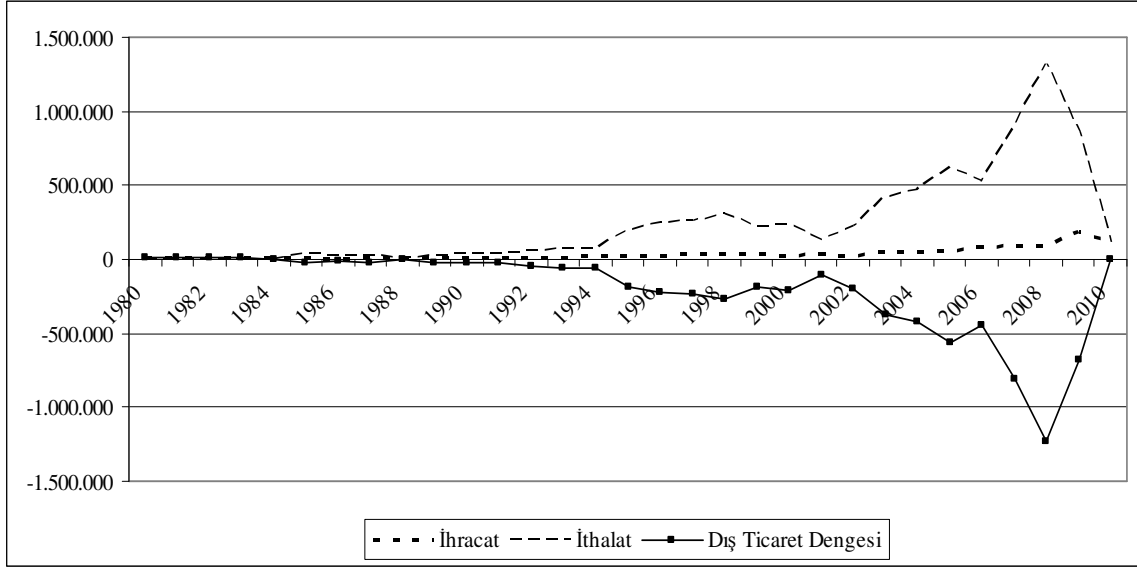
Grafik-4.12: SITC Rev.3'e Göre Tütün ve Tütün Mamulleri Dış Ticareti

Bitkisel sıvı yağlar ve fraksiyonlarında ise TÜİK'in SITC verilerine ve Grafik-4.13'ye bakıldığında, Türkiye'nin son 20 yılda net ithalatçı konumunda olduğu görülmektedir. Benzer bir durum Grafik-4.14'de Yağlı tohumlar ve yağ veren meyveler kaleminde de söz konusudur. Aslında her iki kalem için SITC Rev.3 verilerine Düzey-4'de bakıldığında (her kalemin altında yer alan detaylı ürün kalemlerine bakıldığında) aynı menşeli ürünlerin yer aldığı görülmektedir. Bunlar; Tablo-4.34'de verilmiştir. Her iki kalem arasındaki temel farklılık ise işlenme sürecinden sonra ortaya çıkan mamul maldan kaynaklanmaktadır.

Grafik-4.13: SITC Rev.3'e Göre Bitkisel Sıvı Yağlar ve Fraksiyonları Dış Ticareti

Grafik-4.14: SITC Rev.3'e Göre Yağlı Tohumlar, Yağ Veren Meyveler Dış Ticareti**Tablo-4.34: SITC Rev.3 Düzey-4'e Göre Bitkisel Sıvı Yağlar ve Fraksiyonların ile Yağlı Tohumlar ve Yağ Veren Meyveler Alt Kalemleri**

42	Bitkisel Sıvı Yağlar ve Fraksiyonlarında
4211	Soya yağı ve fraksiyonları
4212	Pamuk tohumu yağları ve fraksiyonları
4213	Yerfıstığı yağları ve fraksiyonları
4214	Zeytin yağı ve fraksiyonları
4215	Ayçiçeği ve yalancı safran yağları, fraksiyonları
4216	Mısır yağları, fraksiyonları
4217	Kolza ve hardal yağı ve fraksiyonları
4218	Susam yağı ve fraksiyonları
4219	Keten tohumu yağı ve fraksiyonları
4220	Palm yağı ve fraksiyonları
4221	Hindistan cevizi (kopra) yağları ve fraksiyonları
4222	Palm çekirdeği-babassu yağları ve fraksiyonları
4223	Hint yağı ve fraksiyonları
4224	Diğer bitkisel sabit katı-sıvı yağlar ve fraksiyonları
4225	Hint yağı ve fraksiyonları
4229	Diğer bitkisel sabit katı-sıvı yağlar ve fraksiyonları
22	Yağlı Tohumlar ve Yağ Veren Meyveler
2221	Yer fıstığı
2222	Soya fasulyesi
2223	Pamuk tohumu
2224	Ayçiçeği tohumu
2225	Susam tohumu
2226	Rep, kolza ve hardal tohumu
2227	Aspir tohumu
2232	Palm meyvası ve çekirdeği
2234	Keten tohumu
2237	Diğer yağlı tohum ve meyvalar
2239	Yağlı tohum ve meyvaların unları ve küsbeleri

Kaynak:TÜİK, 2010

SITC verilerine bakıldığında 2000'li yılların başlarında bu ürünlerin hemen hemen hepsi ülkemizde üretilmesine karşın, bunların arasında esas önemli olanları

ayçiçeği, zeytin yağı, soya, mısır ve pamuk olarak sıralanabilir. Dış ticaret değerleri açısından bakılacak olursa, ithalatta her iki alt kalemde ön plana çıkan ürün ise Ayçiçeği ve Ayçiçeği yağıdır. Hemen arkasından soya ve soya yağı ve ülkemizde üretilmeyen Palm yağı ve fraksiyonları gelmektedir. İhracatta ise ön plana çıkan ve gelirlerinin yaklaşık %50'sini oluşturan ürün zeytin yağıdır. Ayçiçeği ve ayçiçeği yağı ise bitkisel sıvı yağlar ve bunların fraksiyonları kalemi içinde önemli bir kısmı kapsamaktadır (Tablo-4.35).

Tablo-4.35: SITC Rev.3'e Düzey-4'e Göre Bit. Sıvı Yağ ve Frak. İhracat İçinde Ayçiçeği Yağı'nın Payı (1000 Dolar, %)

	Bit. Sıvı Yağ ve Frak. İhracat	Bit. Sıvı Yağ ve Frak. İthalat	Ayçiçeği Yağı İhracat (1)		Ayçiçeği Yağı İthalat (1)		Dış Ticaret Dengesi
	Dolar	Dolar	Dolar	%	Dolar	%	Dolar
2000	72,429	291,588	21,726	30	39,541	14	-219,159
2001	165,394	268,891	14,048	8	62,780	23	-103,497
2002	75,756	336,929	8,697	11	52,102	15	-261,173
2003	225,552	409,202	22,765	10	54,047	13	-183,650
2004	174,586	424,918	16,457	9	50,576	12	-250,332
2005	358,876	626,164	21,569	6	134,929	22	-267,288
2006	307,547	792,041	85,495	28	236,605	30	-484,494
2007	205,604	641,286	36,738	18	138,038	22	-435,682
2008	269,283	1446,455	164,751	61	647,095	45	-1177,172
2009	240,196	929,568	110,829	46	468,304	50	-689,372
2010	215,708	794,242	100,473	47	271,676	34	-578,534

Kaynak:TÜİK, 2010

(1) Kalemın esas adı ve SITC kodu 4215-Ayçiçeği ve yalancı safran yağları, fraksiyonları'dır ancak SITC Düzey-5'göre daha detaylı incelendiğinde 42141-Ayçiçeği Tohumu Yağları (ham) ve 42159- Ayçiçeği Tohumu yağları (diğer) olarak tasnif edilmektedir. Tabloda ise her iki Düzey-5 kalemi toplam Ayçiçeği yağı olarak alınmıştır.

Türkiye'nin hem Bitkisel Sıvı Yağlar ve Fraksiyonlarında hem de Yağlı Tohumlar ve Yağ Veren Meyvelerde net ithalatçı konumda olduğu görülmektedir (Grafik-4.13 ve Grafik-4.14). Bu açığın temel nedenlerinden biri ise ayçiçeğidir. Türkiye'nin Ayçiçeği yağında ve dolayısıyla da ayçiçeğinde net ithalatçı konumda olduğu ve son 10 yıldır dış ticarete açık pozisyonda olduğu görülmektedir (Tablo-4.35).

1994'den itibaren ithal edilen işlenmemiş ayçiçeği, Türkiye'de üretilen ayçiçeğin yaklaşık yarısı düzeyinde olmuştur. Türkiye'de piyasaya sunulan ayçiçeğinin yaklaşık %70'i Türkiye'den, %30'u ithalat yoluyla sağlanmaktadır. İhracat miktarları ise çok düşüktür. Bunun yanısıra Devlet yağ fiyatlarına gümrük vergileri yoluyla müdahale etmektedir. Türkiye'de ayçiçeği sezonunun sonunda (ayçiçeği alım satımı önemli ölçüde bittiğinde) Dış Ticaret Müsteşarlığı yayınladığı bir genelge ile gümrük vergisini düşürmektedir. Gümrük vergisinin düşmesiyle ithalat miktarı artmakta ve

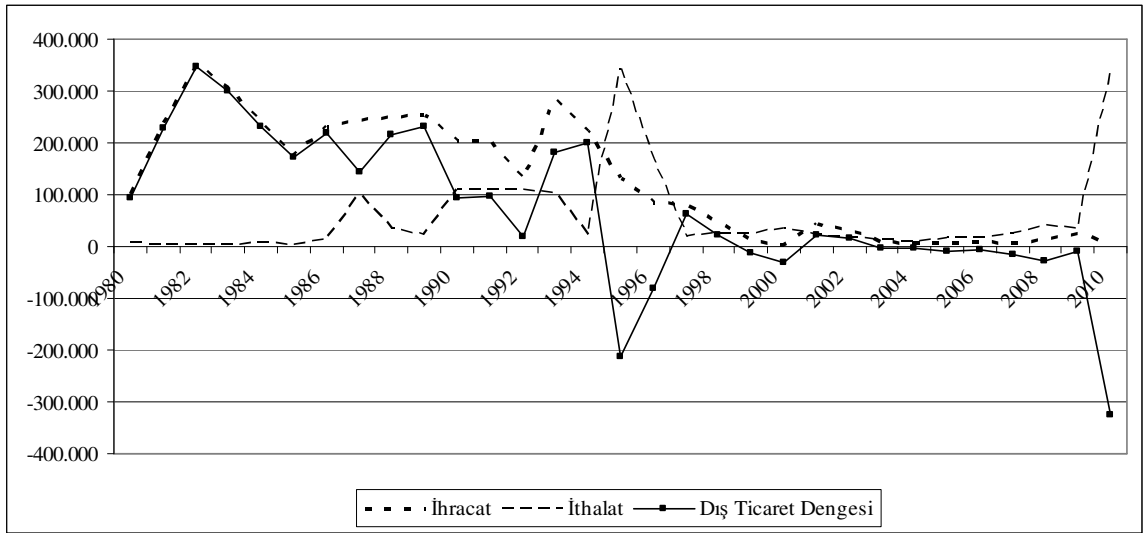
ayçiçeği fiyatları gerilemektedir. DTÖ anlaşmalarına göre her malda olduğu gibi ayçiçeğinde de gümrük vergisinin azami bir haddi vardır. Bu haddin ithal ürün fiyatlarında yarattığı artış, Türkiye'deki üreticinin maliyetlerinin yarattığı fiyatı karşılamamaktadır. Bu fark ayçiçeği prim ödemeleriyle karşılanmaya çalışılmaktadır. Ancak prim dahi bu farkı karşılamamaktadır. Bu durum karşısında üçüncü bir mekanizma devreye sokulmakta, ithalat için Tarım Bakanlığı'ndan izin alma koşulu koyulmakta, Tarım Bakanlığı ise bu izni vermeme yoluna gitmektedir (İslamoğlu, vd, 2008: 98).

Diğer önemli bir husus ise, ayçiçeği ithalatının uluslararası şirketler aracılığıyla yapılmasıdır. Türkiye'de ithalat yapan Bunge, Cargill ve ADM olmak üzere başlıca üç firma vardır. Bu şirketlerden ayçiçeği almanın yerel sanayici açısından avantajları bulunmaktadır. Bu şirketler ellerindeki sermayenin büyüklüğünün ve küresel ölçekteki örgütlenmelerinin avantajını kullanarak en uygun zaman ve fiyatta ürün almakta, ellerinde her zaman mal tutabilmektedirler. Sanayici ani ihtiyacı olduğunda bu şirketler aracılığıyla rahatlıkla mal bulabilmektedirler. Bu durum sanayiciye hammadde de stok maliyetini kazandırmaktadır. Uluslararası şirketler de depolama yapmamakta, depolama için sanayicileri kullanmaktadır. Sanayici işleyeceği malı şirketten almakta, malın satışı ise daha sonra gerçekleşmektedir. Uluslararası şirketler benzer şekilde sanayiciyi borsadan alım yapma konusunda da aracı kılmaktadırlar. Sanayiciler bu şirketler adına borsada alım yapmaktadırlar (İslamoğlu, vd, 2008: 99).

Canlı hayvan ticaretinde ise 1990'larda Türkiye ihracatçı konumdayken, bu tablonun 2000'lerde değiştiği, ihracat ile ithalatın kısmen dengelendiği görülmektedir. 1980'lerin sonundan 1990'ların başına kadar Türkiye'nin canlı hayvan ihracatı yaklaşık olarak 200-250 milyon dolar arasında değiştiği görülmektedir. 2000 yılında ise canlı hayvan ihracatı 2 milyon dolar, ithalatı ise 1 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. İhracat rakamları 2000'lerin sonlarına doğru artsa da hiçbir yılda 1990'lardaki düzeyine çıkmamıştır (Tablo.Ek-5). Canlı hayvan ithalatında 2000'li yıllardaki düşüşün ve bu kalemde oluşan dengenin kısmen yanıltıcı bir görüntü olduğu söylenebilir. Özellikle büyük bir kısmının AB ile yapıldığı canlı hayvan ithalatındaki düşüşün önemli bir nedenini 2000'li yıllarda ithalatın lisans belgesine bağlanması ve lisans verilememesi oluşturmaktadır. AB Komisyonunun Türkiye raporlarında bu durum vurgulanmaktadır.

Rapora göre “Türkiye, lisans yasağını kamu ve hayvan sağlığı gerekçesi ile uyguladığını iddia etmektedir, ancak yasak, bu tür tedbirlere ilişkin uluslararası normlara uygun olmayıp temel olarak pazar koruma amaçlarına hizmet etmektedir.” Bu durumun ortadan kalkmasıyla canlı hayvan ithalatının artması beklenebilir (Aydın, 2009).

Grafik-4.15: SITC Rev.3'e Göre Canlı Hayvan Dış Ticareti

1990’ların başlarındaki canlı hayvan ihracatının 2000’li yıllarda görülmemesinin nedeni ise büyük ölçüde Türkiye’nin ihraç ettiği canlı hayvan sayısında özellikle son 20 yılda büyük bir düşüş yaşanmasıdır. Buna bağlı olarak da ihracat gelirleri önemli ölçüde gerilemiştir. Türkiye’nin canlı hayvan ihracat ve ithalat değerlerine bakılırsa, 1990 ve 1995 yıllarındaki ihracat değerlerinin 2000 yılından itibaren bir daha tekrarlanmadığı ve bu tarihten itibaren ihracatın önemli ölçüde düştüğü görülecektir (Tablo-4.36). Tablo, daha detaylı olarak ele alındığında, 1990’ların başında Türkiye’deki canlı hayvan ihracatının önemli bir bölümünün küçük baş hayvanlardan, yani koyun ve keçiden oluştuğu görülmektedir. Aynı yıllarda ithalatın neredeyse tamamına yakın bir kısmı ise canlı sığırdan kaynaklanmaktadır. 2000’li yıllardaki düşüşe bakıldığından ise hem ihracattaki hem de ithalattaki düşüşün bu iki kalemden kaynaklandığı rahatlıkla görülmektedir (Tablo-4.36).

Tablo-4.36: SITC Rev.3 Düzey-4'e Göre Canlı Hayvan Dış Ticareti (1000 Dolar)

	SITC	SITC adı	İhracat Dolar	İthalat Dolar
1990	11	Canlı sığırlar		103.735
	12	Canlı koyun ve keçi	201.462	317
	14	Canlı Kümes hayvanları	167	4.833
	15	Canlı at, eşek, katır, bardolar	32	251
	19	Canlı diğer hayvanlar	2.314	161
	Yıl toplamı:		203.976	109.299
1995	11	Canlı sığırlar		330.257
	12	Canlı koyun ve keçi	130.060	2.182
	14	Canlı Kümes hayvanları	199	7.904
	15	Canlı at, eşek, katır, bardolar	15	1.536
	19	Canlı diğer hayvanlar	1.706	1.070
	Yıl toplamı:		131.982	342.951
2000	11	Canlı sığırlar	3	3.265
	12	Canlı koyun ve keçi	13	1
	14	Canlı Kümes hayvanları	576	16.188
	15	Canlı at, eşek, katır, bardolar	75	13.117
	19	Canlı diğer hayvanlar	1.661	885
	Yıl toplamı:		2.330	33.457
2005	11	Canlı sığırlar		3.854
	14	Canlı Kümes hayvanları	2.874	7.792
	15	Canlı at, eşek, katır, bardolar	45	1.567
	19	Canlı diğer hayvanlar	2.259	859
	Yıl toplamı:		5.179	14.074
2010	11	Canlı sığırlar	3	273.967
	12	Canlı koyun ve keçi		26.919
	14	Canlı Kümes hayvanları	4.457	16.294
	15	Canlı at, eşek, katır, bardolar	129	14.659
	19	Canlı diğer hayvanlar	2.731	1.451
	Yıl toplamı:		7.322	333.292

Kaynak: TUIK, 2010

Diğer taraftan, canlı hayvan ihracat ve ithalatının yıllar itibariyle düşüş göstermesi şaşırtıcı değildir. Çünkü canlı hayvan ihracatının hemen hemen tamamını oluşturan küçük baş hayvan sayısının 1991'den itibaren kademeli olarak düştüğü ve nihayetinde yarı yarıya azalarak 2009'da 26 milyon civarına indiği görülmektedir (Tablo-4.37). Küçük baş havan sayısındaki bu azalış, doğal olarak canlı hayvan ihracat gelirlerinin düşmesinin nedenleri arasında önemli bir yere sahiptir.

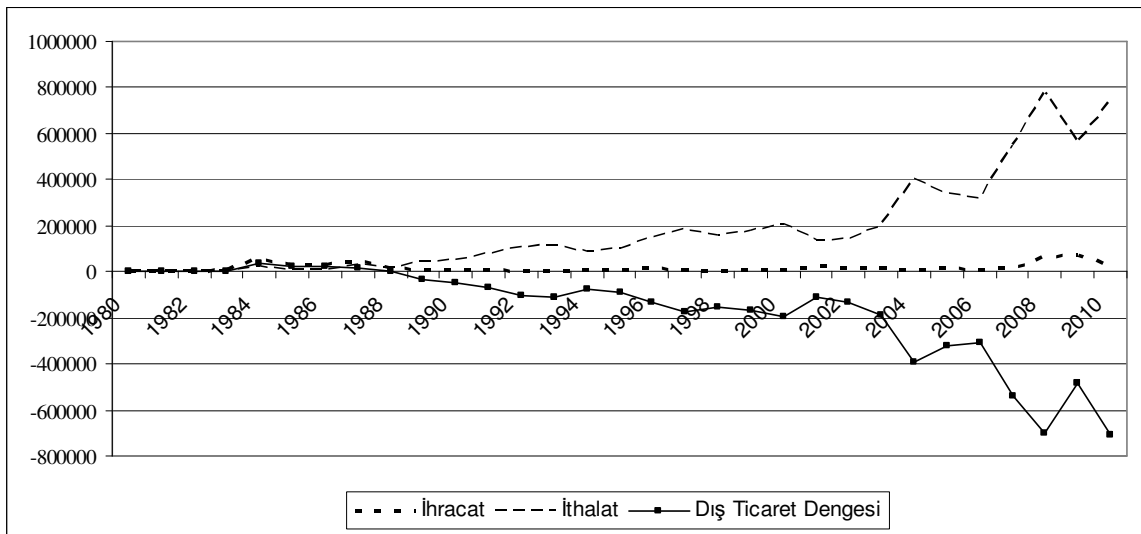
Tablo-4.37: 1991-2009 Türkiye’de Hayvan Sayısı (1000 adet)

	Büyük Baş (Manda, Kültür Sığır, Melez Sığır, Yerli Sığır)	Küçük Baş (Keçi(Kıl), Keçi(Tiftik) Koyun (Yerli), Koyun(Merinos)	Kümes hayvanları (Et Tavuğu, yumurta Tavuğu, Hindi Kaz, Ördek)
1991	12,339	51,119	145,050
1995	12,044	42,900	135,250
2000	10,900	35,600	264,450
2005	10,600	31,800	322,900
2009	10,800	26,800	244,080

Kaynak: TÜİK, 2010

Büyük baş hayvan sayısında da bir azalma söz konusudur. Bu azalmanın temel nedeni ise yerli sığır sayısındaki azalmadır. TÜİK verilerine göre 1991’de Türkiye’de yerli sığır sayısı 6,6 milyon iken bu rakam 2009’da 2,5 milyona inmiştir (Tablo-4.37). Büyük ve küçük baş hayvan sayısındaki azalma ile beraber dış ticaretteki azalma göz önüne alındığında Türkiye’de kişi başına kırmızı et tüketimindeki azalmanın sebebi de açıklığa kavuşmaktadır. Kümes hayvanları sayısında ise önemli bir artış olduğu görülmektedir. Ancak bu artışa rağmen yurt içi tüketimin beyaz et yönünde değişmesinin de etkisiyle ihracatta önemli bir artış olmamıştır.

Kümes hayvanları / kanatlı hayvan sektöründeki gelişmeler, hayvan yemi ithalatının artmasındaki en önemli nedenlerden birini oluşturmaktadır. Bu durum Grafik-4.16’de Hayvanlar için gıda maddeleri dış ticaretinde görülmektedir.

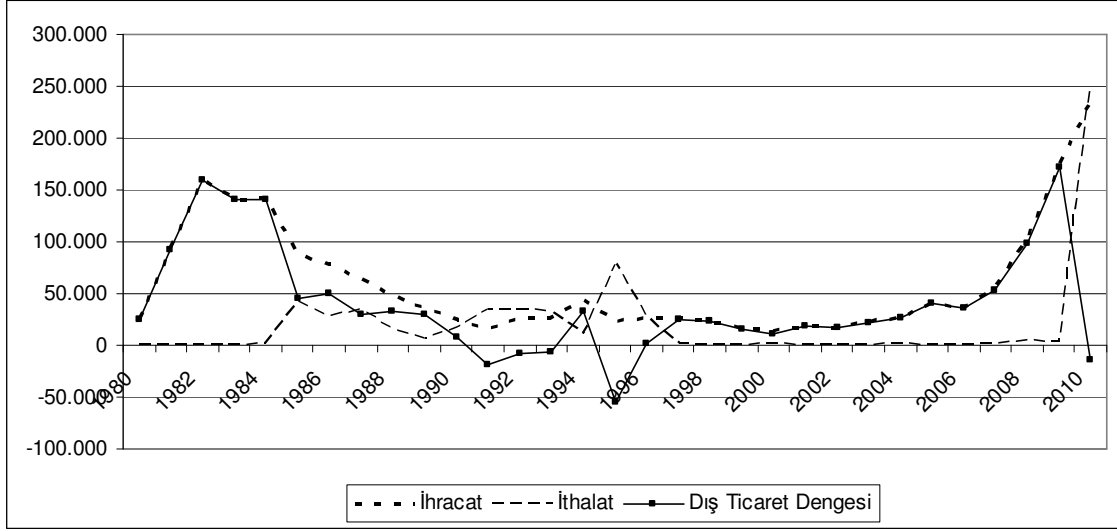
Grafik-4.16: SITC Rev.3'e Göre Hayvanlar için Gıda Maddeleri Dış Ticareti

Hayvanlar için gıda maddeleri dış ticaretinin en önemli ayağını kanatlı hayvan sektörü oluşturmaktadır. Kanatlı hayvan sektörünün gelişmesi sonucu, kanatlı karma

yemine olan talep ve kaliteli yem isteği, sektöru; kaliteli yağlı tohum ve küspeleri, balık unu ile üretimi yeterli olmayan özellikle mısır gibi hammaddeleri ithal etmeye yönlendirmiştir. Toplam kanatlı yemleri içinde ithal hammaddelerin oranı neredeyse %75'leri bulmuştur. Ayrıca; bu yemler içinde katkı maddeleri olarak adlandırılan vitamin, mineral vb. ürünlerde ise Türkiye tamamen dışa bağımlı konumdadır. Türkiye'de yıllık cirosu yaklaşık 3 milyar dolar olan kanatlı sektörünün kullandığı yem hammaddelerin başında, mısır ve soya küspesi daha sonra da balık unu gelmektedir.

Türkiye'de söz konusu ham maddeler ve yem katkı maddeleri bakımından dışa bağımlılık söz konusudur. Karma yem üretiminde ise temel girdi soyadır. Ancak soya üretiminin yeterince desteklenmemesi sonucu 2005 yılında 1.129.090 ton soya fasulyesi ithal edilmiş olup bunun parasal değeri 322 milyon dolardır. Ayrıca aynı yıl 501.262 ton soya küspesi ithal edilmiş ve bunun için de 132 milyon dolar ödeme yapılmıştır. Kanatlı karma yemlerdeki diğer önemli bir ham madde ise mısırdır. Mısır fiyat ve bulunabilirlik durumlarına göre kimi zaman büyük baş karma yemlerinde de kullanılmaktadır. Türkiye'de yıllık mısır gereksinimi toplam ortalama 4 milyon ton kadardır. Bunun yaklaşık 2,5 milyon tonu yem sanayisinde kullanılmaktadır. Daha önceden ele alındığı üzere Türkiye'de mısır üretimi yetersizdir. Bu yetersizlik hayvan yemi olarak kullanılan mısırdaki da görülmektedir. 2001-2004 yılları arasında kanatlı yemi üretiminde kullanılan mısırın yaklaşık %25-35'i ithal edilerek açık kapatılmıştır (Aydın, 2009).

Et ve et ürünleri dış ticareti ise oldukça ilginç bir görünüm vermektedir. 1990'ların başından itibaren et ve et ürünleri dış ticaretinde dengeli ancak 1980'li yıllarla karşılaştırıldığında 2000'lere kadar azalan bir seyir izlediği görülmektedir (Grafik-4.17). Bunun temel nedenlerinden biri daha önce değinildiği gibi canlı hayvan sayısındaki azalış, diğeri ithalat lisans belgesi engelidir.

Grafik-4.17: SITC Rev.3'e Göre Et ve Et Ürünleri Dış Ticareti

2000’ yılından sonra ise et ve et ürünleri ihracatında çok büyük olmamakla beraber bir artış trendinin olduğu görülmektedir. 2000’lerin sonlarına doğru bu trend hızlanmış ve 2008’de bir önceki yıla göre yaklaşık iki kat artarak 102 milyon dolarlık bir ihracat gerçekleştirilmiştir (Tablo.Ek-5). Ancak 2008’de gerçekleştirilen bu ihracatın temel kaynağı küçük ve büyük baş hayvanlardan elde edilen kırmızı et değil, kanatlı hayvan “Kümes hayvanlarının etleri ve yenilen sakatatları -taze/soğutulmuş/ dondurulmuş-” ürünleridir. (Tablo-4.38).

Tablo-4.38: Et ve Et Ürünleri İçinde Kanatlı Hayvan İhracatı ve Payı (1000 Dolar, %)

	Et ve Et Ürünleri İhracatı	Et ve Et Ürünleri İthalatı	Kümes hayvanlarının etleri ve yenilen sakatatları -taze/soğutulmuş/dondurulmuş- İhracatı	
	Dolar	Dolar	Dolar	%
2000	13.395	1.759	6.016	45
2001	19.144	611	14.242	74
2002	16.804	198	11.951	70
2003	23.069	538	16.545	71
2004	26.804	901	19.655	73
2005	41.315	778	33.701	81
2006	36.135	600	27.009	75
2007	54.108	1.439	43.066	79
2008	102.717	4.067	85.590	83
2009	173.826	2.451	150.765	86
2010	236.678	251.231	203.277	86

Kaynak: TÜİK, 2010

Tablo-4.38’de görüldüğü üzere 2000’lerde et ve et ürünlerinde bir artış söz konusudur. Diğer taraftan bu artışın kaynağı yer alan kanatlı hayvan sayısındaki artışa

paralel olarak kümes hayvanlarının etleri ve bunların ürünlerindeki artıştır (Tablo-4.37). Nitekim yıllar itibariyle et ve et ürünleri ihracatında kanatlı hayvanların payı %70 ile %86 arasında değişmektedir.

Tablo-4.38’da dikkat çeken diğer bir nokta da et ve et ürünleri içinde başta kırmızı et olmak üzere kanatlı hayvan etleri dışında kalan ürünlerin çok düşük bir paya sahip olduğudur. Bu durum Türkiye’de sığır, manda, keçi ve koyun gibi canlı hayvan sayısının azalması ve dolayısıyla kırmızı et üretiminin yeteri düzeyde gerçekleştirilememesi ile ilgilidir. Bu durum nüfus artış hızıyla birlikte düşünüldüğünde önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. AB ülkelerinde ortalama et tüketimi yıllık 75 kg düzeyinde iken Türkiye’de 8-9 kg düzeyinde kalmaktadır. Bu rakamlar Türkiye’de kırmızı et üretim ihtiyacının yıllık yaklaşık 5 milyon ton olduğunu göstermektedir. Üretilen kırmızı et miktarının yaklaşık 500 bin ton düzeyinde kaldığı dikkate alınırsa, bu sektörde dış ticaret açığının ortaya çıkacağı ve açığın giderek büyüyeceğini göstermektedir (Aydın, 2009). Bu bağlamda 2010 et ve et ürünleri dış ticaret rakamları bu savı destekler niteliktedir. 2010 yılında yapılan et ve et ürünleri ihracatının %86’sı kanatlı hayvan türlerinden sağlanan beyaz etten karşılanırken, bu yılda yapılan 251 milyon dolarlık ithalatın neredeyse tamamı kırmızı etten oluşmaktadır (Tablo-4.38). Tablo-4.38’da detayları görülmesi de TUIK STIC Rev3 Düzey-4 verilerine göre 2010 yılında gerçekleşen 251 milyon dolarlık ithalatın 249 milyon dolarlık %99’luk kısmını et ve et ürünleri başlığı altında yer alan “0111 ve 0112 SITC kodlu Sığır eti-taze/soğutulmuş ve Sığır eti-dondurulmuş” kalemlerinin toplamı oluşturmaktadır.

Yukarıda SITC Rev.3’e göre ele aldığımız ve incelediğimiz ürün gruplarını çeşitlendirmek ve alt başlıklar itibariyle incelemek zor da olsa mümkündür. Ancak bu ürün gruplarının toplam ihracat ve ithalat içindeki payının küçüklüğü göz önüne alındığında Türkiye’nin tarımsal dış ticaretinin genel görünümünde önemli bir fark yaratmayacağı açıktır. Bu nedenle “Tarımsal Dış Ticarete Değişim” başlığı altında Türkiye’nin ithalat ve ihracatına yön veren bazı önemli ürün ve ürün grupları ele alınmıştır. Tarımsal ürünler dış ticaretine ilişkin ele alınan yukarıdaki veriler ışığında ortaya çıkan genel görüntü ise şu biçimde özetlenebilir: Türkiye’nin tarımsal hammadde ticaretinde açık verdiği, buna karşılık tarımsal gıdalarda fazla verdiği görülmektedir.

Ancak bu ana sonucu daha derinlemesine ele aldığımızda farklı noktalar göze çarpmaktadır. Tarımsal gıda maddeleri ihracatındaki fazlanın ana kaynağını meyve ve sebze ürünleri oluşturmaktadır. Eğer bu kalem dışarıda bırakılırsa, tarımsal gıda ticaretinde de önemli bir dış açığı söz konusu olacaktır. Dolayısıyla gıda maddeleri ihracatının lokomotifı meyve ve sebze ürünleridir. Ancak bu kalem içinde gerçekleşen ihracatta da bir yoğunlaşma söz konusudur. Yoğunlaşma özellikle domates, karpuz, kavun, hıyar, biber gibi emek-yoğun üretimin yapıldığı ürünlerde göze çarpmaktadır. Türkiye dünyanın önemli taze meyve ve sebze üreticilerinden olmasına karşın, dünya ihracat gelirlerinden sadece %3 lük bir pay almaktadır. Bunun temel nedenlerinden biri Türkiye'nin ton başına olan ihracat fiyatları ortalama dünya fiyatlarının altında seyretmesidir. Bu nedenle Türkiye aynı düzeyde ihracat geliri için daha fazla miktarda meyve ve sebze ihracatı yapmaya yönelmektedir. Diğer önemli bir nokta da, ihraç değeri olan taze sebze ve meyve ürünleri iç piyasada meyve-sebze işleme sektöründe girdi olarak kullanılmakta ve tarım ürünleri ihracatının %45-50'sini oluşturan işlenmiş tarım ürünleri ihracatı içinde yer almaktadır. Ayrıca meyve-sebze'nin yurt içi üretiminde hem üretim aşamasında hem de işleme aşamasında oluşan ürün kayıpları oldukça yüksektir.

Türkiye'de tarım ürünleri ihracatında bazı ürün gruplarında yoğunlaşma olduğu gibi son yıllarda ihracat yaptığı ülke ve ülke gruplarında da bir yoğunlaşma söz konusudur. Türkiye'nin toplam tarım ihracatı içinde AB'nin payı %60 civarındadır. AB'nin toplam tarımsal ithalatımızdaki payı ise yaklaşık %50 civarında seyretmektedir (Aydın, 2009). Dış ticaretteki bu yoğunlaşma ekseninde yapılan konuya ilişkin bazı çalışmalar, Türkiye'nin AB'ye üyelik alamadığı durumda tarımın net ihracatının azalacağını, net ithalatın ise artacağını belirtmektedir. AB üyeliğinin gerçekleşmesi durumundaysa ise bitkisel ürünlerde AB dışına yapılan ihracatın artacağını, hayvancılık ithalatının tümünün AB'den yapılacağını ancak dış ticaretin kaynağı ve adresinin büyük oranda AB olacağını ifade etmektedir (Çakmak ve Kasnakoğlu, 2001).

Diğer önemli husus ise DTÖ taahhütleri çerçevesinde her türlü desteğin ve ihracat sübvansiyonlarının kaldırılması ve devam eden müzakereler tarımsal ürünlerin fiyatlarında bir artışa neden olmasıdır. Tarım fiyatlarındaki bu artışın orta vadede devam edeceği gözükmemektedir. Bu durumda tarımsal ithalat açısından Türkiye'nin ödediği

döviz miktarında bir artışın olması kaçınılmaz iken diğer yandan yükselen fiyatlar ihracatı özendirici bir etki de yaratacaktır. Ancak uluslararası ticarete hangi ürünlerde üstünlüğe sahip olunduğu bu noktada önemli olmaktadır. Son olarak tüm veriler, Türkiye'nin işlenmemiş tarımsal ürünlerde net ihracatçı olmaktan çıkıp net ithalatçı konumuna girdiğini göstermektedir. Ancak işlenmiş tarım ürünlerinde ve toplamda bazı ürün gruplarının etkisiyle net ihracatçı konumunu sürdürmektedir. Ancak bunun sürdürülebilir olması önceki bölümlerde değinildiği üzere, yapılması ve yapılmaması gereken bir çok politika uygulamasına ve çeşitli dışsal etkenlere bağlı görünmektedir.

V. BÖLÜM

5. Sonuç ve Öneriler

Buraya kadar yapılan incelemeler ve son bölümde yer alan TUIK verileri göstermektedir ki, Türkiye’de tarımın liberalizasyonu, kaynakların etkin bir biçimde kullanılacağı, üretimde ve verimlilikte büyük artış yaratacağı beklentisi gerçeklikten uzaktır. Hızlı liberalizasyon süreci ve iklimsel ya da farklı nedenlerden kaynaklanan konjonktürel dalgalanmaların kombinasyonu ile birlikte, tarımsal üretimde ve ticarete önemli daralmalar ortaya çıkmıştır. Bu durum Ek-1’de ve Ek-5’de yer alan tablolara da yansımaktadır. Üretim değerleri açısından Ek-1’deki tabloya bakıldığında 1991-2009 yılları arasında başta tahıl ürünlerinden mısır haricinde buğday ve arpada bir artış görülmezken, baklagillerde ise son 20 yılda önemli bir azalmanın gerçekleştiği görülmektedir. Katma değeri yüksek sanayi bitkilerinde ise özellikle tütünde önemli bir azalma söz konusu iken pamuk ve şeker pancarında bir artışın olmadığı görülmektedir. Bitkisel üretimde tarımda liberal politikaların hakim olduğu son 20 yılda yaşanan tek kayda değer artış sadece bazı meyve ve sebze ürünlerinde gerçekleştiği görülmektedir.

Türkiye’deki çiftçilerin büyük bir bölümü, uluslararası piyasadaki durum analizini yapacak ve yeni ürün tiplerinin üretimine geçecek mali güce ve yeni teknolojiyi kullanmada gerekli bilgi ve donanıma sahip değildir. Küreselleşen tarım, uluslararası ticari ürünler üzerine sıkı bir biçimde her türlü kontrol, denetim ve kalite özelliklerini belirlemiştir. Çoğu küçük ölçekli üretici ise bu özellikleri karşılamak için gerekli olan toprak, finans ve bilgi üzerinde hakimiyete sahip değildir. Tam tersine mevcut hakimiyetlerini de neo-liberal dönüşüm nedeniyle kaybetmektedir.

Türkiye için 2000 yılında uygulamaya koyulan ekonomik reform paketi neo-

liberal tarım politikalarının doruk noktasını temsil etmekte ve bu bağlamdaki tarımsal dönüşüm süreci endişe verici bir hızla devam etmektedir. Destekleme fiyatlarının neredeyse tamamen kaldırılması 2002 yılında DGD'ne başlanması, tarım satış kooperatiflerine verilen desteğin geri çekilmesi, 2001 yılından itibaren Şeker ve Tütün Kanunlarının IMF, DB, DTÖ ve AB'nin sıkı kontrolü altında uygulamaya konulması, 1999'dan itibaren IMF'ye verilen bir dizi niyet mektubu, 2000 Ekonomik Reform Kredisi Anlaşması ve Dünya Bankası ile imzalanan 2001 Tarım Reformu Uygulama Projesi (APIP), 2006 yılında çıkarılan Tarım Kanunu ve Tohum Kanunlarıyla uluslararası tarım şirketlerinin çıkarlarına uygun olarak Türk tarımının yeniden yapılandırılması, hızla ilerleyen bu sürecin temel yapı taşlarının oluşturmuştur.

Tarım sektöründe serbestleşme ve yeniden yapılanma, kırsal üreticilerin devletten hiç yardım almadan veya çok az yardım alarak, geçiş için bir hazırlık yapmadan, küresel emtia piyasalarında rekabet etmek zorunda olması anlamına gelmektedir. Kırsaldaki tarım üreticilerinin devlet yardımlarından mahrum kalması, girdilere, kredi ve pazarlama imkanlarına erişimlerini kaybetmiş olması, köylü üreticilerin sadece uluslararası piyasalarda rekabet etme gücünü kaybetmelerine değil, aynı zamanda üretimlerinin devamlılığını bile sağlayamamalarına neden olmuştur. Çünkü ulusal piyasaların serbestleştirilmesine; tarımda üretim maliyetlerinin artması, çiftçilerin kendi ürünleri için pazar bulamaması, tarımsal emtia fiyatlarının dalgalanması ve çiftçilerin artan borçluluğu eşlik etmektedir. Bu ise çiftçilerin üretimde devamlılığını ve hayatta kalma şanslarını tüketmiştir. Diğer taraftan tarımda neo-liberal dönüşümün ilk dönemlerinde çiftçilerin kırsalda varlıklarını sürdürebilmek için kendilerine özgü bazı yöntemler geliştirmiş oldukları da görülmektedir. Türk tarımında da liberal kapitalizmin ilk dönemlerinde sınırlı olsa birinci bölümde değindiğimiz Chayanovcu kendi kendine sömürü (self-exploitation) biçiminde, küçük köylü kapitalizme karşı direnebilmiş ve varlığını koruyabilmiştir. Yaygın olmasa da bunun bazı örnekleri mevcuttur. Ancak tarımda neo-liberal dönüşümle beraber devlet desteğinin her seferinde biraz daha geri çekilmesiyle çiftçiler aşama aşama daha uç noktalara ve nihayetinde tarım dışına itilmiş, topraksızlaştırılmıştır. Özellikle 1990'lardan sonra çalışmanın çeşitli bölümlerinde değinildiği üzere, Türkiye'de hızlı bir biçimde gelişen bu sürecin yaygın örnekleri mevcuttur. Elbette Türkiye için tarımda kapitalist gelişim ve 1980'den sonraki dönem uzantısı olan neo-liberal kapitalizmle beraber köylülüğün tasfiyesi

sürecini tek başına Klasik Marksist görüşte olduğu gibi tarihsel bir süreç olarak tanımlamak ya da Neo-Marxistler’de olduğu gibi sadece eklemleme ya da bağımlılaşma yaklaşımı biçiminde açıklamak mümkün değildir. Nitekim bu ayrım Karl Marx’ın, kapitalist üretim biçimini Kuzey Avrupa kapitalizmine bakarak analiz etmesi ile sanayileşme öncesi ve sonrası için kapitalizmin tahliline ilişkin ortaya çıkan farklı yorumlar ve tartışmalarda görülmektedir. Bu bağlamda belirtmek gerekir ki, genel olarak Klasik Marksist görüş ile diğer yaklaşımlar arasında tam bir konsensüs olmasa da, kapitalist gelişime ilişkin ortaya çıkan bazı somut gerçeklikler de söz konusudur. Bu da; küresel kapitalizmin gelişimi ve hâkim üretim biçimi haline gelmesi her ülkenin kendine özgü yapıları nedeniyle toplumsal formasyonları farklı bir biçimde etkilediğidir. Bunun tahlilinin yapılması ise sanayileşme öncesinde tarım toplumlarında kapitalizmin nasıl geliştiğinin ve sanayi kapitalizminin gerçekleşip yaygınlaştıktan sonra tarımsal yapıların nasıl etkilendiğinin incelemesi ile mümkündür. Bu nedenle çalışmanın ilk bölümünde tarım sorunu olarak nitelenen ve 1960’larda yoğun bir biçimde tartışılan, tarımda kapitalist gelişim süreci ve tarımsal yapılara etkisi, Türkiye ve farklı ülkeler için bazı kısıtlar dahilinde ele alınarak incelenmiş ve bu konuya ilişkin tartışmalara yer verilmiştir.

Kapitalizm dinamik bir süreci ifade etmektedir. Bu bağlamda özellikle 1980’lerden sonra kapitalizm kendine yeni pazar yaratmaya, genişlemeye, üretim ve tüketimin her aşamasında hakim güç olmaya başlamıştır. Küresel kapitalizm olarak ifade edilen bu dinamik süreçte, tarım sorununun algılanışının da değiştiği görülmektedir. Samir Amin’in bu sürece ilişkin tanımlaması oldukça açıklayıcıdır. Amin’e göre tarıma kapitalizmin girişinin ilk koşulu sermayenin fiili olarak tarımsal üretime müdahale etmesidir. Bu müdahale sermayenin tarımsal yatırımlarda veya üretim sürecinde bizzat bulunmasından ziyade, gıda üretim sanayileri ve ticari çıkarlar doğrultusunda tarımsal üretime yön vermesi şeklinde gerçekleşmektedir. Bu süreçte ürünlerin standartlaştırılması, endüstriyel yiyecek üretiminin genişlemesi, ürün toplama-pazarlama ağlarının yoğunlaşması ve üreticilerin üretim planları, sermayenin denetimi altına girmektedir. Sürecin daha çok siyasi ayağını ifade eden ikinci koşulu ise burjuva devletin, ulusal ve uluslararası sermaye ve küresel aktörler arasındaki ittifak çerçevesinde şekillenmesidir. Her iki koşul birlikte sürecin üçüncü ayağını, yani yeni sömürü mekanizmasının işleyiş şartlarını oluşturmaktadır. Yeni tarım sorunu olarak

ifade edilen bu süreç; ticaret yoluyla sömürü ilişkileri, farklı tarımsal ürün gruplarının hangi toplumsal ilişkiler içinde üretildiği, bu ürün gruplarının hangi sermaye grupları tarafından nasıl pazarlandığı, ayrıca bu süreçte merkez ve çevre devletlerinin ve de uluslararası aktörlerin rollerinin ne olduğu, kısacası eşit olmayan güç ilişkileri ekseninde ele alınmaktadır. Dolayısıyla bu bakış açısına göre yeni tarım sorunu; gelişmiş kapitalist ülkeler ile üçüncü dünya ülkeleri arasındaki eşitsiz gelişmenin bir sonucu olarak tanımlanmaktadır. Samir Amin'in bu tanımlaması, kapitalizmin Kuzey Avrupa ülkelerindeki gelişim sürecini tam olarak açıklamasa da, özellikle üçüncü koşul olarak ifade edilen yeni tarım sorunu Türkiye gibi üçüncü dünya ülkelerindeki süreci izah ettiği düşünülmektedir.

Bu nedenle Türkiye özelinde bir incelemede bulunmadan önce, çalışmanın ikinci bölümünde yeni tarım sorunu olarak ifade edilen sürecin temel dinamikleri ve bunların etkileri açıklanmıştır. Bu amaçla GATT-DTÖ süreci, IMF ve DB politikaları ele alınarak, özellikle üçüncü dünya ülkelerine etkileri çeşitli örneklerle değerlendirilmiştir. Değerlendirme aynı zamanda gelişmiş kapitalist ülkelerin az gelişmiş ülkelerdeki kalkınma sorununa yaklaşımını da ortaya koymaktadır. Gelişmiş kapitalist ülkeler özellikle İkinci Dünya Savaşından sonra azgelişmiş ülkelerin kalkınma süreçlerine ideolojik ve kendi çıkarları doğrultusunda yaklaşımları, gelişmiş ülkeler ile azgelişmiş ülkeler arasındaki ilişkilerin ve kalkınma süreçlerinin simetrik olmayan bir doğrultuda gelişmesine neden olduğu ikinci bölümde görülmektedir. Örneğin DTÖ'nün azgelişmiş ülkelerin korumacı politikalarını manipüle etmesi ve ticarete liberalizasyonu hedefleyen politikaları dayatması bu argümanı destekler niteliktedir. Bu ekseninde gelişmiş ülkelerin az sayıdaki tarım üreticisine sağladığı tarımsal destekler önemli boyutlara ulaşırken azgelişmiş ülkelerin bundan mahrum bırakılması bu ülkelerin sanayileşmiş ülkelerle giriştikleri rekabeti olumsuz etkilemektedir. Bu süreç sonunda Türkiye gibi azgelişmiş ülkeler tarımsal hammaddelerin net ithalatçısına dönüşürken, bir çok gıda maddesinde de gelişmiş ülkelere bağımlı hale gelmiştir.

1980'den sonra Türkiye tarımındaki değişim tam da bu biçimde gerçekleşmiştir. Son otuz yılda neo-liberal kapitalizm Türkiye tarımında önemli sorunlar yaratmıştır. 1950'den 1980'e kadar kalkıncı bir politika izleyen Türkiye'nin 1980'den sonra dünya ekonomisine entegrasyonu çok hızlı ve dramatik bir dönüşüm

içinde olmuştur. Serbestleşme yönündeki dönüşüm ve bu doğrultudaki politikalar beraberinde tarımsızlaştırma/topraksızlaştırma sürecini getirmiştir. Bunun Türkiye'nin politik, ekonomik ve sosyal istikrar üzerinde geniş kapsamlı etkileri söz konusudur.

1980 öncesinde uygulanan iktisat politikaları ile 1980'sonrasındaki politikaların taban tabana zıt olduğu üçüncü bölümde görülmektedir. 1950'den 1980'e kadarki dönemde devlet, kapitalistleşme, ticarileşme ve tarımda metalaşmanın sağlanmasında, doğrudan ya da dolaylı olarak verimlilik ve bölüşüm ilişkileri içinde yer almıştır. Değişen yoğunluğuna rağmen devlet, politika oluşturmada ve kırsal kalkınmanın sağlanmasında merkezi bir rol oynamıştır. Çeşitli program ve politikalar ile devlet, girdilerin sağlanması, kredi ve yayım hizmetleri, modern tarım teknolojilerinin yaygınlaştırılması, yeni ürün çeşitlerinin tanıtımı, tarım birliklerinin ve kooperatiflerinin kurulmasının desteklenmesi, devlet çiftliklerinin kurulması, devlet pazarlama ve dağıtım kuruluşlarının kurulması ve meta üretiminin artırılması ve genişletilmesinin desteklenmesine kadar birçok alanda aktif rol oynamıştır. 1980'lerden sonra ise kalkınmacı politikalardan, neo-liberal politikalara doğru dönüşüm yaşandığı, bu dönüşüme bağlı olarak tarıma sağlanan devlet desteklerinin de azaldığı görülmektedir. Bunun önemli bir etkisi üretim ve dış ticarete gözlemlenmektedir. 1980'lerden sonra uygulanan neo-liberal politikalar sonucu, devletin üretim ve bölüşümdeki önemli konumu azalırken milyonlarca çiftçi tarım dışına itilerek tarımsal üretim sürecinden kopmuş emekçi ya da işsiz konumuna gelmiştir. Bunu doğal bir sonucu olarak tarımsal üretimde azalma yaşanırken, tarımsal hammadde ve gıda ithalatında ise önemli bir artış ortaya çıkmıştır.

Neo-liberal politikaların Türkiye'nin tarımsal üretiminden, ticaretine, bölüşümden sınıfsal yapısına kadar her alanda tarımsal yapılar üzerindeki etkisi üçüncü bölümde detaylı bir biçimde ele alınmaktadır. Bu süreçte temel tarımsal sorunların etkisinin olmasına karşın dışsal dinamiklerin bu sorunların derinleşmesinde önemli bir etken olduğu ve süreci yakından etkilediği görülmektedir. Dışsal dinamiklerin etkisi özellikle 1980'lerden sonra ön plana çıkmıştır. Türkiye burjuvazisinin AB üyeliğine mümkün olduğunca çabuk dahil olma arzusu, sürdürülemeyen dış borç krizleri ve yaşanan ekonomik krizler, Türkiye'yi uluslararası finans kuruluşları, AB ve ABD tarafından dayatılan talepler karşısında güçsüz bırakması dış dinamiklerin etkinliğinin

artmasında önemli bir rol oynamaktadır.

Diğer taraftan serbestleşme süreci tarımsızlaşma (de-agrarianization) sürecini de beraberinde getirmiştir. Tarımsızlaşmanın son dönemlerde özellikle devlet eliyle teşvik edilmiş olduğu görülmektedir. Bunun temel nedeni ise politikacıların, politika yapıcılarının ve kalkınma ajanslarının iktisadi kalkınmayı, ulusal gelir içinde tarımın göreceli payının azalması biçiminde tanımlamasıdır. Bu tanımlama teorik olarak doğrudur, ancak daha önce bahsedildiği üzere, en azından günümüz Türkiye'si için tek başına yeterli bir tanımlama değildir. Bir çok ülke örneğinde görüldüğü üzere iktisadi kalkınma sürecinde milli gelir içinde tarımın payı giderek azalmaktadır. Ancak bu süreçte istihdamın tarımdaki payının da azaldığı ve üretimde de önemli dalgalanmaların olmadığı görülmektedir. Bu duruma Türkiye açısından bakıldığında farklı bir tablo ile karşılaşmaktadır. Türkiye'de tarımın milli gelir içindeki payı azalırken, tarımsal istihdamın toplam istihdam içindeki payının yaklaşık %25 olduğu görülmektedir. Dolayısıyla tarımsal istihdam önemini korurken bölüşüm sürecinde aldığı pay giderek azalmaktadır. Buna tarıma sağlanan desteklerin azalması da eklenince geliri giderek azalan çiftçilerin tarım dışına itilmesi ve ya işsizler ordusuna katılmasına ya da uluslararası şirketlerle sözleşmeli çiftçilik ilişkisine girmesine neden olmaktadır. Bu nedenle mevcut politik anlayış bu noktada Türkiye için yanlış gözükmektedir.

Türkiye'nin uyguladığı tarım politikalarının değişmesinde DTÖ süreci önemli bir etkiye sahiptir. Ancak DTÖ politikalarının ve tarımsal üretim ve ticareti piyasa mekanizması içine çekmeyi amaçlayan DTÖ Tarım Anlaşması'nın uygulamaya girmesinin ardından geçen on yıl süresince, Türk tarımı üzerinde doğrudan ve tek başına olumsuz bir etki yaptığını söylemek oldukça güçtür. Türkiye için DTÖ Tarım Anlaşması süreci IMF ve DB politikaları ve uygulamaları gibi diğer dinamiklerle beraber işlemiştir.

Son 20 yıldır Türkiye tarım politikalarında meydana gelen dönüşümde DTÖ'nün etkisi olmakla birlikte, dönüşüme zorlayan esas etkinin DTÖ kararları ile beraber işleyen Tarım Reformu, IMF ve DB ile imzalanan yapısal uyum programları olduğu görülmektedir. Yapısal uyum programları çerçevesinde Türkiye'nin tüm tarımsal destekleme politikalarından yavaş yavaş çekildiği ve yerine ikame edeceği

etkin politikalar uygulamadığı görülmektedir. Türkiye bu yöndeki tercihini ilk kez neo-liberal dönüşümün başlangıcı olarak niteleyebileceğimiz 24 Ocak 1980 istikrar programıyla ortaya koymuştur. 1994 istikrar kararları ve 1999'da IMF'ye verilen niyet mektubu ile da neo-liberal tarım politikaları uygulamadaki kararlılığı doruk noktasına çıkmıştır. Niyet mektubunun "tarım politikaları" bölümünün tamamen devlet destekleri ile ilgili olduğu görülmektedir. Bu bağlamda tarımsal desteklere yönelik üç önemli karar bulunmaktadır. Bunlar sırasıyla; tarımsal fiyatlar, krediler ve girdi sübvansiyonlarıdır. Buna göre, buğdaydan başlamak üzere, destekleme fiyatları dünya piyasa fiyatlarına uyumlu hale getirilecek, tarımsal kredi ve girdilere sağlanan sübvansiyonlar aşamalı, ancak hızlı biçimde ortadan kaldırılacaktır. Diğer yandan destekleme alanında faaliyet gösteren KİT'lerin özelleştirilmesi ve TSKB'lerin yeniden düzenlenmesi öngörülmektedir. Orta vadede tarımsal desteklemeyi ortadan kaldırmayı hedefleyen söz konusu program, alternatif bir politika olarak yoksul çiftçilere Doğrudan Gelir Desteği sağlamayı öngörmektedir. Bu sistemle şeker, tütün fındık gibi üretim fazlası olan ürünlerin yerine alternatif ürünlerin yetiştirilmesi özendirilmeye çalışılmıştır. DGD ise Türkiye'de uygulamadan ve toprak mülkiyeti yapısından kaynaklan sorunlar nedeniyle sosyal yardım niteliğinde olmuş ve büyük ölçüde küçük köylülüğün tasfiyesine hizmet etmiştir.

Diğer taraftan tüm bu süreç Türkiye tarımının uluslararası şirketlerin kontrolü altına girmesine hizmet etmiştir. Köylülüğün tasfiyesi süreci çiftçilerin büyük bir kısmının işsiler ordusuna katılmasına neden olurken bir çoğunun tarım şirketleriyle sözleşmeli üreticilik ilişkisi içinde sömürülmesine zemin hazırladığı görülmektedir. Marjinalize olan çiftçiler, geleneksel gıda ürünlerin üretilmesi yerine ticari değeri olan tarımsal ürünlerin üretilmesine ya da sanayi girdisi üretimine zorlanmışlardır. Tarımdaki deregülasyon ve yapısal uyum programları bu bağlamda küçük çiftçiye açlık sınırına doğru itmiştir. Yürürlüğe konulan 2001 Tütün Kanunu, 2001 Şeker Kanunu, 2006 Tarım Kanunu ve 2006 Tohum Kanunu, yoksul küçük çiftçileri sözleşmeli tarım ilişkisi içinde uzman oldukları ürünleri üretmesi yerine uluslararası şirketlerin her aşamada denetiminde olan ürünleri üretmeye zorlanarak üretim sürecinden tamamen soyutlamıştır.

Türkiye'de tarımın dönüştürülmesi sürecinin önemli bir aşaması olan

şirketleşme ve tarımın sanayileşmesi sürecin hızla ilerlediği görülmektedir. Bu sürecin gelişen kapitalizm altındaki küçük köylü tarımı üzerine oldukça büyük etkileri olduğu belirtilmişti. 1980’de başlayan tarımda deregülasyon ve liberalizasyonun küçük ve orta büyüklükteki aile işletmelerinin uluslararası piyasalarda rekabet edebilme yeteneğini aşındırdığı görülmektedir. Kent ekonomisinin hızla artan yoksulluk ve kırsal işgücüne gerekli geçim alternatifi sağladaki yetersizliği de göz önüne alındığında, koşullar uluslararası şirketleri bu devasa ucuz işgücünden çeşitli düzenlemeler altında sözleşmeli çiftçilik ilişkisi içinde yararlanmada avantajlı hale getirmiştir.

Açık bir biçimde görülmektedir ki Türkiye’nin, küresel ekonomiye entegrasyon sürecinde tarımın artan oranda şirketleşmesi, uluslararası finans örgütleri, gelişmiş kapitalist ülkeler ve onların kurumları etkisi altında kaldığı ve kendi tarımı üzerindeki kontrolünü hızla kaybettiği görülmektedir. Bu entegrasyon sürecinde Türkiye’nin özellikle 1990’lardan sonra artan borçluluğu da önemli bir etken olmuştur. Bu bağlamda küreselleşme Türkiye için kalkınmacılıktan uzak, serbest piyasa ekonomisi içinde tarımsal yapılar ve politikaların yeniden yapılanması anlamına gelmektedir. Serbest piyasa ekonomisinde, modern teknolojiye sahip olan uluslararası şirketler tarımda kontrolü elinde tutabilmekte ve bu süreçte toplumsal refah ve toplumun gıda güvenliği değil şirketlerin kârlılığı ön plana çıkmaktadır.

Başlangıçta ifade edildiği gibi aslında tarımda kapitalist dönüşüm bir süreci ifade etmektedir. Ancak bu dönüşüm her ülkenin kendi dinamikleri içinde kendine özgü biçimde gerçekleşmektedir. Türkiye gibi azgelişmiş ülkelerde bu dönüşümün hem sosyal hem de iktisadi anlamda çok sancılı bir biçimde gerçekleştiği ya da gerçekleşmekte olduğu görülmektedir. Türkiye için üretimden dış ticarete kadar tarımsal yapının değişimi, çalışmanın son bölümünde üç dönem itibarıyla ele alınmıştır. 1980’den itibaren başlayan bu süreçte içsel dinamiklerin etkisi göz ardı edilmeden, ekseriyetle dışsal dinamikler üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda son otuz yıldır hızla ilerleyen neo-liberal kapitalizm ve bunun temel yapı taşlarını oluşturan DTÖ, IMF ve DB, oyunun kurallarını belirleyen küresel aktörler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu küresel aktörlerin Türkiye’ye dayattığı tarım reformu projesinin bilançosunun oldukça ağır olduğu ve tarımda beklenen sonuçları verdiği görülmektedir. 1980’den sonra Türkiye tarımını ve köylüsünü ayakta tutan temel unsurlar birer birer ortadan

kaldırılmıştır. Bu süreçte tarımsal destekler köklü bir biçimde azaltılmış, DGD uygulaması ile desteklemelerin niteliği değiştirilerek köylü üretimden kopartılmış, destekleme kurumları, tarıma girdi sağlayan KİT'ler ve teknolojik destekleme birimleri özelleştirilmiş ya da etkisizleştirilmiş, tarım satış kooperatifleri yeninden yapılandırılma adı altında zayıflatılmış ve tasfiye edilmiş, alternatif ürünlerin projeleri ile dış ticarete üstün olduğumuz ürünlerin üretim alanları azaltılmış, tarımda dış ticaret koruma oranları düşürülerek, uluslararası şirketlere tohum sağlamadan gıda üretimine kadar imtiyazlar sağlanarak tarımsal dış ticarete liberalizasyon gerçekleştirilmiş ve Türkiye tarımı bu günkü konumuna gelmiştir.

Tarım sektörü yapısı gereği tüm dünyada olduğu gibi Türkiye için de hâlâ önemli bir sektör durumundadır. Ancak son on yıldaki gelişmelere bakıldığında, tarım sektöründe yanlış politikaların uygulanması tezat bir görüntü ortaya çıkarmaktadır. Türkiye'nin dünyada oluşacak yeni konjonktüre karşı uygulamakta olduğu DB ve IMF bazlı politikaları yeniden gözden geçirerek sahip olduğu potansiyeli üretimde ve ticarete avantaja çevirecek yeni politikalar oluşturması gerekmektedir. Bunun için en başta vazgeçilmiş olunan tarımsal desteklerin yeniden ve etkin bir biçimde düzenlenmesi ve uygulamaya konulması ve de bunun için gerekli olan kurumsal düzenlemelerin hızla gerçekleştirilmesi gerekmektedir. İşlevsel olarak etkin bir şekilde örgütlenmedikçe, 1980'den itibaren daha da derinleşen tarım sektörünün sorunlarının kalıcı olarak çözülmesi mümkün görülmemektedir. Bozuk bir bütçe yapısı içinde tarıma ayrılan yetersiz kaynakların, var olan sorunları çözmesi mümkün değildir. Gelişmiş ülkeler her yıl tarım sektörlerine yaklaşık 40 milyar dolar kaynak aktarırken, Türkiye'nin tarıma ayırdığı kaynakların mevcut düzeyde kalması, Türkiye'nin tarım ürünlerinde çok büyük bir pazar olmasını kaçınılmaz hale gelecektir. Nitekim son veriler, Türkiye'nin bu yönde hızla ilerlediğini göstermektedir.

Diğer yandan ihtiyaç duyulan toprak reformunun hızla gerçekleştirilmesi, toprak dağıtımı yapılması ve bunun tüm toplumla ittifak dahilinde gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Tarla içi geliştirme, pazarlama altyapısının kurulması, örgütlenme açığının kapatılması, tarıma bilgi ve teknoloji transferinin yapılması, bitkisel ve hayvansal üretim materyalinin ülke içinden karşılanması gibi politika seçenekleri gündeme getirilmelidir. Tarımda neo-liberal politikaların terk edilmesi ve besin üretimi,

işleme ve satışını sıkı sıkıya kontrol altında tutan az sayıdaki küresel tarım şirketlerinin egemenliğine son verilmesi gerekmektedir. Bu, tarım üreticisi kadar tüketiciler açısından önem arz etmektedir. Tarımda gerçekçi olmayan serbest piyasa argümanı yerine gerçek insanlar için yaşamsal öneme sahip besin egemenliği, temel ilke olarak ön plana çıkması gerekmektedir. Tarımsal ticaretin serbestleşmesine karşı bir duruş olarak gıda egemenliği; küçük ölçekli tarımın korunmasını, ulusal gıda pazarının ihracat sübvansiyonları gibi ticarete adil olmayan yöntemlerden korunmasını, çiftçilerin üretim sürecinde gerekli olan kaynaklara sahip olmasını sağlayarak, toprak ve su kaynakları üzerinde hakimiyet kuran uluslararası şirketlere karşı korumayı amaçlayan alternatif bir yol olarak durmaktadır. Bunun için üreticilerin de söz sahibi olacağı demokratik ilkelere sahip tarım kooperatifleri kurulmalı ve desteklenmelidir. Bu kurumların girdi üretiminden, ürünleri işleme pazarlama ve finansman gibi pek çok alanda çalışması için gerekli düzenlemeler yapılmalıdır. Ayrıca, yerel üretim ve tüketim desteklenerek pazarlamanın tüketiciye doğrudan yapılması sağlanmalı, küresel gıda zincirlerinin tüketim ayağını oluşturan üreticiyi ve tüketiciyi sömüren süper market zincirlerinin hegemonyası kırılmalıdır.

KAYNAKÇA

- Abay, C. Sayan, S., Miray, B. ve Bayaner, A. (2001). *Türkiye’deki tarımsal destek harcamalarının enflasyonist etkilerinin ekonometrik analizi*. Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü, No:71.
- Abdulai, A., Christopher B. Barrett ve Hoddinott, J. (2005). Does food aid really have disincentive effects? new evidence from Sub-Saharan Africa. *World Development*, Vol. 33, No. 10, 1689–1704
- Akder, H., Eraktan, G. ve Şahinöz, A. (1997). *AB ve GATT karşısında türk gıda sektörü*. İstanbul: SETBİR.
- Akder, A. (1998). *DTÖ’nün tarım anlaşması ve Türkiye’de tarımsal desteklemenin geleceği*. Cumhuriyetin 75. yılında Türkiye Tarım Sempozyumu. Ankara: TMMOB-ZMO, s.183-197.
- Aksoy, M.A. (2005), Global agricultural trade policies. M.A.Aksoy ve J.C.Beghin, (Eds.), *Global agricultural trade and developing countries* (17-36) içinde, Washington D.C: World Bank.
- Akşit, B. (1988). Kırsal dönüşüm ve köy araştırmaları 1960-80. Ş.Pamuk, Z.Toprak (ed.) *Türkiye’de tarımsal yapılar 1923-2000* (ss. 179-197) içinde. Ankara: Yurt Yayınları.
- Alavi, H. (1975). India and the colonial mode of production, *Economic and Political Weekly*, Vol.10, No. 33/35, 1235–62.
- Alpha,A. Gérard,F., Hermelin, B. ve Wagner, A. (2006). *Impact of export support measures and food aid on food security*, (çev: C.D. Barnaby , G. Cirad), Study Report, <http://www.gret.org>.
- Althusser, L.ve Balibar, E. (1977). *Reading capital* (çev. Ben Brewster). London: NLB.
- Amin, S. (1990). The agricultural revolution and industrialization. Hamid A. Amara , B. Founou-Tchuigoua ve S.Amin (eds.), *African agriculture: the critical choices*. Tokyo: United Nations University Press.
- Amin S. (1992), *Emperyalizm ve eşitsiz gelişme* (çev. Semih Lim). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Amin, S. (2001). Imperialism and globalization. *Monthly Review*, Vol. 53, No. 2, 6-24.

- Amin, S.(2009). Dünya yoksulluğu, yoksullaşma ve sermaye birikimi. (çev. Sendika.org). *Mülkiye Dergisi*, Cilt. XXXIII, Sayı. 262, 89-99.
- Anderson, K. Gorter, H.ve Martin, W. (2006). Market access barriers in agriculture and options for reform. R. Newfarmer (Ed), *Trade, Doha and Development: A Window into the Issues* (ss. 85-96) içinde, Washington: The World Bank.
- Aydın, B. (2005). *Ölçek büyüklüğü, toprak parçalılığı ve arazi tasarruf şekline göre tarımsal işletmelerin analizi*. Ankara: TMMOB.
- Aydın, B. (2007). Tarımda sözleşmeli üretim modeli. *Ekonomik Yaklaşım*, Cilt: 18, Sayı: 65, 91-105
- Aydın B. (2009). *Tarımsal dış ticarete değişim*. Ankara: TMMOB.
- Aydın Z. (1986), Kapitalizm Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler-I. *11.Tez Kitap Dizisi* (ss.126-156) içinde, No:3, İstanbul: Belge Yayınları.
- Aydın Z. (1986a). Kapitalizm tarım sorunu ve azgelişmiş ülkeler-II. *11.Tez Kitap Dizisi* (ss. 171-216) içinde, No.4, İstanbul: Belge Yayınları.
- Aydın, Z. (2010). Neo-Liberal transformation of turkish agriculture, *journal of agrarian change*, Vol. 10 No. 2, 149-187.
- Aysu, A. (2008). *Küreselleşme ve tarım politikaları*. İstanbul: Su Yayınları.
- Auroba, Ç. (1973). Tarımda geleneksel-geçimlik kesim, büyüklüğü, yapısı, işleyişi. *SBF Dergisi*, Cilt: XXVIII, sayı:3, 191-210
- Auroba, Ç. (1988). Tarımda teknolojinin değişmesinin gelir dağılımına etkisi. Ş.Pamuk, Z.Toprak (ed.) *Türkiye’de tarımsal yapılar 1923-2000* (ss. 197-209) içinde. Ankara: Yurt Yayınları.
- Bage, L. (2004). *Forum on the impact of trade liberalization and globalization on poor rural producers*. IFAD, Thirty-third Session of the Governing Council Opening Session.
- Baldwin, R.E. (1969). The case against infant-industry tariff protection. *The Journal of Political Economy*, Vol. 77, No. 3. 295-305.
- Banaji, J. (1977). Modes of production in a materialist conception of history. *Capital and Class*, No:3, 1-44
- Banaji, J. (1977a). Capitalist domination and the small peasantry deccan districts in the late nineteenth century. *Economic and Political Weekly*, Vol. 12, No. 33/34, 1375-1404.

- Barkan, Ö.L. (1963). *Osmanlı İmparatorluğunda öşür ve aşar*. İslam Ansiklopedisi, İstanbul: MEB Yayınları
- Barrett, C.B., Mohapatra, S.ve Snyder, L. D. (1999). The dynamic effects of u.s. food aid. *Economic Inquiry*, 37, (4), 647-656.
- Bernard M. Hoekman, M. ve Kostecki, M. (2001). *The political economy of the world trading system: the WTO and beyond*. Oxford University Press UK.
- Bernstein, H.(1977). Notes on capital and peasantry. *Review of African Political Economy*, Vol.4, Issue 10, 108-117
- Bernstein,H. (2002). Agrarian class and capitalist development. L. Sklair (ed.), *Capitalism and Development* (ss. 40-71) içinde. London: Routlage.
- Bonilla, E., Reca, L. (2001). Latin american perspective; 2020 focus-1 (getting ready for the millennium round trade negotiations), Brief 2 of 9.
- Bonanno A., Friedland W. H., Llambi L., Marsden T., Moreira M. B. ve Schaeffer R. (1994). Global post fordism and concepts of the state. *International Journal of Sosyology of Agriculture and Food*. Vol.4, 11-29.
- Boratav K. (1969). *Gelir dağılımı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Boratav K. (1972). Türkiye tarımının 1960'lardaki yapısı ile ilgili bazı gözlemler. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*. 27(3), 771-813
- Boratav K. (2004). *Tarımsal yapılar ve kapitalizm*. Ankara: İmge Yayınları.
- Boratav,K. (2009). Tarımsal fiyatlar,istihdam ve köylülüğün kaderi. *Mülkiye Dergisi*. Cilt. XXXIII, Sayı:262, 9-25.
- Braga, P. ve Carlos.A.P. (2004). *Agricultural negotiations: recent developments in the doha round*. The World Bank Group, International Trade Department, Trade Note19.
- Brenner, R. (1977). On the origins of capitalist development: a critique of neo-smithian marxism. *New Left Review*. (104), 25-92
- Bryant, C. (1998). Property rights for the rural poor: the challenge of landlessness. *Journal of International Affairs*, Vol. 52, No.1, 181-205.
- Bureau, J.C., Jean, S.ve Matthews, A. (2005). *The consequences of agricultural trade liberalization for developing countries: distinguishing between genuine benefits and false hopes*, CEPII, Working Paper, No:13.

- Byres T. J. (1986). The agrarian question, forms of capitalist agrarian transition and the state: an essay with reference to asia. *Social Scientist*. Vol. 14, No.11/12 (Nov. - Dec., 1986), 3-67
- Ceylan, I. (1998). *Türkiye’de sözleşmeli tarımda yayım eğitiminin önemi ve geleceği*. Türkiye 3. tarım ekonomi kongresi, 231–40. Ankara: Tarım Ekonomisi Derneği.
- Chayanov, A. V. (1966). *The theory of peasant economy*. Illinois: The American Economy Association, Homewood.
- Commander, S. (1989). *Structural adjustment and agriculture, theory and practice in africa and latin america*. London: ODI.
- Conforti, P. ve Salvatici, L. (2004). *Agricultural trade liberalization in the doha round. alternative scenarios and strategic interactions between developed and developing countries*. FAO Commodity and Trade Policy Research Working Paper No. 4.
- Croome, J. (1999). *Reshaping the world trading system: a history of the uruguay round*, World Trade Organization.
- Crowley, J.E. (1990). Neo-Mercantilism and the wealth of nations: british commercial policy after the american revolution. *The Historical Journal*, Vol.33, No.2, 339-360.
- Çaklı, S. (2009). *İktisat politikası düşüncenin evrimi*. Ankara: Gazi Yayınları.
- Çakmak, E. ve Akder, H. (1999). *Dünya Ticaret Örgütü-tarım anlaşması’nın yeni görüşme dönemi ve Türkiye: olanaklar, kısıtlar, stratejiler*. Ankara: Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü Yayını, No:34.
- Çakmak, E.ve Kasnakoğlu, H. (2001). *Tarım sektöründe türkiye ve Avrupa Birliği etkileşimi*, proje raporu 2001-18 , Yayın No:68, Ankara.
- DPT (1963). *Birinci beş yıllık kalkınma planı 1963-1967*, Ankara
- DPT (1968). *İkinci beş yıllık kalkınma planı 1968-1972*, Ankara
- DPT (1973). *Üçüncü beş yıllık kalkınma planı 1973-1977*, Ankara
- DPT (1978). *Dördüncü beş yıllık kalkınma planı 1979-1983*, ankara
- DPT (1985). *Beşinci beş yıllık kalkınma planı 1985-1989*, Ankara.
- DPT (1989). *Altıncı beş yıllık kalkınma planı 1990-1994*, Ankara.
- DPT (1995). *Yedinci beş yıllık kalkınma planı 1996-2000*, Ankara.

- DPT (2000). *Sekizinci beş yıllık kalkınma planı 2001-2005*, Ankara.
- DPT (2000a). *Sekizinci beş yıllık kalkınma planı, tarımsal politikalar ve yapısal düzenlemeler özel ihtisas komisyonu raporu*, Ankara: DPT Yayınları
- DPT (2004). *Sekizinci beş yıllık kalkınma planı tütün ve tütün mamulleri sanayii özel ihtisas komisyonu raporu*. İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, Ankara: DPT Yayınları
- DPT (2006). *Dokuzuncu beş yıllık kalkınma planı 2007-2013*, Ankara.
- DPT (2007). *Dokuzuncu beş yıllık kalkınma planı, bitkisel üretim özel ihtisas komisyonu raporu 2007-2013*, Ankara, DPT Yayınları.
- DPT (2008). *Temel tarımsal göstergeler ve iktisadi sektörler*. koordinasyon genel müdürlüğü, ankara: DPT Yayınları.
- Denis, H. (1997). *Ekonomik doktrinler tarihi, 1. cilt*. (Çev: Atilla Tokatlı). İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Devinder, S. (2005). *Trade liberalization in agriculture lessons from the first 10 years of the WTO*, German NGO Forum Environment and Development, Publishers: APRODEV.
- De Janvry, A. (1980). Social differentiation in agriculture and the ideology of neo populism. F. H. Buttel ve H. Newby (Eds), *the rural sociology of the advanced societies: critical perspectives* (ss.155-168). Montclair: Allanheld, Osum.
- Dobb, M. (1992). *Kapitalizmin gelişimi üzerine incelemeler*. Ankara: Belge Yayınları.
- Douglas, I. A. (1996). *Against the Tide: An Intellectual History of Free Trade*. Princeton N.J: Princeton University Pres.
- Dölekoğlu, C. ve Yeni, R. (2004). *Tarımsal destekleme politikasında süreçler ve üretici transferleri*, Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü. Yayın, No:98.
- Earle, E., M. (1925). The new mercantilism. *political science quarterly*, Vol.40, No.4, 594-600
- Elliott, K.A. (2006). *Delivering on Doha: farm trade and the poor*. Washington D.C: Institute for International Economics.
- Engels, F. (1967). *Ailenin, özel mülkiyeti ve devletin kökeni*. I.Baskı, Ankara: Sol Yayınları.
- Erdost, M. (1971). *Türkiye üzerine notlar*. Ankara: Sol Yayınları.

- Erdost, M. (1980), Küçük köylülüğün çözümsüzlüğü üzerine notlar, *Yeni Ülke*, No:11/12.
- Erdost, M. (1988). *Kapitalizm ve tarım*. 2. Eklenmiş Baskı, Ankara: Onur Yayınları.
- Ercan, F. (2002). Çelişkili bir süreklilik olarak sermaye birikimi: Türkiye'de kapitalizmin gelişim dinamiklerine marksist bir çerçeve. *Praksis*. No. 5, 25-75
- Ercan, F. (2006). *Modernizm, kapitalizm ve azgelişmişlik*. Ankara: Bağlam Yayıncılık.
- Ergin, G. ve Eyicil, Z. (1999). Türkiye tarımı'99. *Mülkiye Dergisi*, cilt: XXIII, Sayı:217, 287-302
- Ertuğrul, C. (2003). Tarım ürünleri dış ticaretinde korumacılık ve Dünya Ticaret Örgütü. *Tarım ve Mühendislik Dergisi*, sayı. 66-67, 80-94.
- Foster-Carter, A. (1978). Eklemlenmenin eklemlenmesi. Keskinok ve M. Ersoy (ed.), *Üretim tarzlarının eklemlenmesi üzerine*. (ss.59-94) içinde. Anlara: Birey ve Toplum Yayınları.
- FAOSTAT (2010) Food and agriculture organization of the United Nations Statistics database, (faostat.fao.org/)
- FAO (2003). *Some trade policy issues relating to trends in agricultural imports in the context of food security*. Committee on Commodity Problems: sixty-fourth session. Rome 18-21 March, 2003.
- FAO (2003a). *World agriculture: towards 2015/2030*. FAO Publications.
- FAO, (2004). *State of food insecurity. Addressing Food İnsecurity in Protracted Crises*, FAO Publications.
- FAO, (2009), The state of food insecurity in the World 2008. FAO.
- FIAN, La Via Campesina (2000), Agrarian reform in Brazil. (<http://www.fian.org/resources/documents/others/agrarian-reform-in-brazil/pdf>)
- Finger, J. M. ve Schuknecht, L. (1999). *Market access advances and retreats since the Uruguay Round agreemen*. Paper presented at the Annual World Bank Conference on Development Economics, Washington D.C.
- Fletcher,T. W.(1961). The great depression of English agriculture 1873-1896, *The Economic History Review*, New Series, Vol.13, No.3, 417-432
- Francois, J. F., McDonald, B ve Nordström, H. (1995). Aassessing the Uruguay Round. W. Martin ve L.A. Winters (Eds.), *The Uruguay Round and the developing economies* (ss. 117-214) içinde. Washington: The World Bank.

- Frank, A.G. (1969). *Latin America: underdevelopment or revolution*. New York: Montly Review Press,
- Frank A.G. (1975). *Az gelişmişliğin gelişmesi, emperyalizm, gelişme ve bağımlılık üzerine*. M.Ersoy (der.) Ankara: Verso Yayınları.
- Frisch, M. J. (1985). *Selected writings and speeches of Alexander Hamilton*. Washington / Londra: American Enterprise Institute for Public Policy Research.
- Gallezot, J.ve Bernard, F. (2004). *EU export subsidies on agricultural and agri-food products to Africa*. Washington D.C: The World Bank,
- Gaido, D.(2002). The american path of bourgeois development. *Journal of Peasant Studies*, Vol: 29, No. 2,1-23
- GATT (1954) General agreement on tariffs and trade.
www.worldtradelaw.net/uragreements/gatt.pdf.. 11.10.2010 tarihinde erişildi
- Goreux, L., (2004). Cotton after cancun, Commodity Markets Monitoring and Outlook, (www.fao.org). 24.8.2010 tarihinde erişildi.
- Grubel, H.G. (1966). The anatomy of classical and modern infant industry arguments. *Weltwirtschaftliches Archiv*, XCVII, 325-344.
- Güçlü ekonomiye geçiş programı. 01.01.2011 tarihinde erişildi.
http://www.tcmb.gov.tr/yeni/duyuru/eko_program/program.pdf
- Güler, B. A. (2002). Dünya Bankası ve tarım sektörü kredileri. küreselleşme ve tarım sempozyumu bildirisi, Ankara: TZMO, 7-8 Ocak 2002. (<http://80.251.40.59/politics.ankara.edu.tr/bguler/pdf/tarimkredi.pdf>) 03.04.2010 tarihinde erişildi.
- Günaydın, G. (2000). Sekizinci plan'da tarım sektörü. *Kamu Yönetimi Dünyası Dergisi*, Sayı:3-4, 39-44.
- Günaydın G. (2001). Şeker sektöründe neler oluyor. *Kamu Dünyası Dergisi*, yıl: 2, sayı:6, 13-18.
- Günaydın, G. (2003). DTÖ, cancun ve Türkiye üzerine. *Kamu Yönetimi Dünyası Dergisi*, Yıl:4, Sayı:6, 39-42.
- Günaydın, G. (2004). AB ortak tarım politikası kapsamında uygulanan doğrudan gelir desteği: tarımsal destek mi, yoksulluk yardımı mı?. *Tarım ve Mühendislik*, Sayı: 69-70-71, 46-52.
- Günaydın, G. (2004a). Türkiye’de tarım politikalarına çokuluslu şirketlerin etkisi (Şeker Sektörü Örneği). *Tarım ve Mühendislik Dergisi*, Sayı:68, 12-21.
- Günaydın,G. (2006). Türkiye’de tarım sektörü, *Tarım ve Mühendislik*, sayı:76,12-27.

- Günaydın, G. (2009). Türkiye tarım politikalarında “yapısal uyum” 2000’li yıllar. *Mülkiye Dergisi*, sayı:262,175-222
- Günaydın G., (2010). *Tarım ve kırsallıkta dönüşüm, politika transferi süreci AB ve Türkiye*. Ankara: Tan Kitapevi Yayınları.
- Hathaway, D.ve Ingco, M. (1995). Agricultural liberalization on Uruguay Round. W. Martin ve L.A. Winters (Eds.), *The Uruguay Round and the developing economies* (ss.1-24) içinde. Washington: The World Bank.
- Healy,S., Pearce,R. ve Stockbridge, M. (1998). The implications of the Uruguay Round agreement on agriculture for developing countries: *A training materials for agricultural planning*, No: 41, FAO.
- Heaton H. (2005). *Avrupa iktisat tarihi*.(Çev: M.A. Kılıçbay ve O. Aydoğuş). Ankara: Paragraf Yayınları.
- Hedges, I. R. (1967). Kennedy Round agricultural negotiations and the world grains agreement,. *Journal of Farm Economics*, December, Vol.49, No:5,1332-1341
- Hilton R., Hill,C.,Takahashi, K.H Dobb M., ve Sweezy, P. (2000). *Feodalizmden kapitalizme geçiş*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Hindess, B.ve Hirst, P. Q. (1975) *Pre-capitalist modes of production*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Hoekman, B.ve Messerlin, P.(2006). *Removing the exception of agricultural export subsidies*. K.Anderson ve W. Martin (eds.), *Agricultural trade reform and the Doha development agenda* (ss. 195-219) içinde, Washington D.C: The World Bank.
- Hoell, G. (1975). *Tarımda kapitalizmin gelişmesi ve toprak rantı*. İstanbul: Bilim Yayınları.
- ICTSD (2006). The impact of sensitive products on trade and development, *Bridges Monthly*, Vol:10, No:7 <http://ictsd.org/i/news/bridges/11693/> 12.07.2010 tarihinde erişildi.
- IFPRI (2002). Sustainable options for ending hunger and poverty: green revolution cure of blessing. *International Food Policy Institute*. www.ifpri.org
- IMF (2000). 10 Mart 2000 ek niyet mektubu, Letter of intent of the government of Turkey. (<http://www.imf.org/external/np/loi/2000/tur/01/index.htm>) 10.01.2011 tarihinde erişildi.

- IMF(2000a). 22 Haziran 2000 ek niyet mektubu, Letter of intent of the government of Turkey, (<http://www.imf.org/external/np/loi/2000/tur/02/index.htm>) 10.01.2011 tarihinde erişildi.
- IMF (2000b). 18 Aralık 2000 ek niyet mektubu, Letter of intent of the government of Turkey. <http://www.imf.org/external/np/loi/2000/tur/03/index.htm> 10.01.2011 tarihinde erişildi.
- IMF (2009). 9 Aralık 1999 niyet mektubu, Letter of intent of the government of Turkey. (<http://www.imf.org/external/np/loi/1999/120999.htm>) 10.01.2011 tarihinde erişildi.
- Ingco, M. (1995). *Agricultural liberalization on Uruguay Round: one step forward, one step back*, Policy Research Working Paper No:1500, World Bank.
- İGEME (1996). *Dış ticaretimizde açık verdiğimiz ilk on ülke: Abd, İtalya, Japonya, Fransa, Suudi Arabistan, Rusyafederasyonu, İngiltere, Ukrayna, İsviçre, Almanya*. Ankara: İgeme.
- İslamoğlu, H.(1991). *Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet ve köylü*. İstanbul: İletişim yayınları.
- İslamoğlu, H.,v.d.(2008), Türkiye’de tarımda dönüşüm ve küresel piyasalarla bütünleşme süreçleri, TÜBİTAK Proje No: 106K137.
- Jackson J.H., Louis, J.V. ve Matsushita, M. (1982). Implementing the Tokyo Round: legal aspects of changing international economic rules, *Michigan Law Review*, Vol. 81, No. 2, 267-397.
- Jank, S.M. ve Jales, M.Q.M.(2004). *On product, box and blame-shifting: negotiating frameworks for agriculture in the WTO doha round*. The Institute for International Trade Negotiations ICONE, Sao Paulo, Brazil.
- Janvry de A. (1980). Social differentiation in agriculture and the ideology of neo populism. F.H. Buttel ve H. Newby (eds.), *The rural sociology of the advanced societies: critical perspectives* (155-168) içinde.London.
- Jean, S., Laborde, D.ve Martin, W. (2006). *Consequences of alternative formulas for agricultural tariff cuts*. K.Anderson ve W. Martin (eds.), *Agricultural trade reform and the Doha development agenda*, Washington D.C: The World Bank.
- Joensen, L. ve Semino,S. (2004). Argentina's torrid love affair with the soybean, *Seedling, Grain*. October http://www.grain.org/seedling_files/seed-04-10-2.pdf 2.04.2010 tarihinde erişildi.
- Josling T. E. (1998). *Agricultural trade policy: completing the reform, policy analyses in international economics*. Washington: Institute for International Economics No: 53.

- Karataş, C. (2006). Privatization and regulation in Turkey: an assessment. *Journal of International Development*, 4 (6), 583–605.
- Kautsky ,K., (1988). *The agrarian question: in two volumes*. (çev. P. Burgess), Introduction by Hamza Alavi and Teodor Shanin. London: Winchester, Mass: Zwan Publications.
- Keyder, Ç. (1976). *Emperyalizm, azgelişmişlik ve Türkiye*. İstanbul: Birikim Yayınları.
- Keyder, Ç. (1983), Paths of rural transformation in Turkey, *Journal of Peasant Studies*, C.11, No.1, 34-49
- Keyder, Ç. (1988), Türk tarımında küçük meta üretiminin yerleşmesi. Ş.Pamuk ve Z.Toprak (ed.), *Türkiye’de tarımsal yapılar 1923-2000* (ss. 163-175) içinde. Ankara: Yurt Yayınları.
- Kip E. (1988). Türkiye’de taban fiyatları destekleme alımları ve iç ticaret hadleri Ş.Pamuk ve Z. Toprak (ed.), *Türkiye’de tarımsal yapılar 1923-2000* (ss.135-162) içinde, Ankara: Yurt Yayınları.
- Kitching, G., (1989). *Development and underdevelopment in historical perspective*. London: Routlage.
- Kıymaz, T. (2008). *Dünya tarım piyasalarında serbestleşmenin Türk tarımına fiyat ve gelir yönünden yansıması*. Ankara: DPT Yayınları No: 2754.
- Kobayashi, H. (2000). *Effects of trade liberalization on agriculture in Japan: institutional and structural aspects*. CGPRT Center, Working Paper No: 36.
- Köymen, O. (2007), *Sermaye birikirken*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Köymen, O. (2008). *Kapitalizm ve köylülük: ağalar, üretenler, patronlar*. İstanbul: Yordam Kitap,
- Laclau, E. (1977). Latin Amerika’da feodalizm ve kapitalizm. Keskinok ve M. Ersoy (ed.), *Üretim tarzlarının eklemlenmesi üzerine*. (ss.95-120) içinde. Anlara: Birey ve Toplum Yayınları.
- Laird, S. (2002). Market access issues and the WTO: an overview. B. Hoekman, A. Mattoo ve P. English, (Eds), *Development, trade, and the WTO: a handbook*, World Bank (ss.97-104) içinde, Washington D.C: The World Bank
- Lange, O. (1975). *Ekonomi politik*. İstanbul: May Yayınlar.
- Lankoski J. (1997). *Environmental effects of agricultural trade liberalization and domestic agricultural policy reform*, UNCTAD No:126.

- Lavy, V. (1990). *Does food aid depress food production? the disincentive dilemma in the African context*. World Bank Working Paper No:1406, Washington DC: The World Bank.
- Lenin V.I. (1975). *Rusya'da kapitalizmin gelişmesi*. Ankara: Sol Yayınları.
- Lenin, V.İ. (2004). *The agrarian programme of social-democracy in the first Russian revolution, 1905-1907*. (<http://www.marxists.org>, 19.06.2010 tarihinde erişildi)
- Levi-Faur, D. (1997). Friedrich List and the political economy of the nation-state, *Review of International Political Economy*, Vo:4, No:1, 154-178.
- Magdoff H. ve Sweezy P. M. (1992). Globalization -to what end. *Monthly Review*. Vol: 43(10), 1-18.
- Mandel E. (1970). *Marksist ekonomi el kitabı*. İstanbul: Ant Yayınları.
- Marx, K. (1967) *Kapitalizm öncesi ekonomik şekilleri*. (çev: M. Belli). Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. ve Engels, F. (1976). *Alman ideolojisi*. Ankara: Sol yayınları.
- Marx, K. (1990). *Kapital, Birinci Cilt*. Ankara: Sol Yayınları
- Marx, K. (1990a). *Kapital, Üçüncü Cilt*. Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K.(1993). *Ekonomi politiğin eleştirisine katkı*. Ankara: Sol Yayınları.
- Melyukhina, O. (2003). Policy and non-policy sources of agricultural price distortions: evidence from the measurement of support in selected transition economies. *Agricultural trade and poverty: making policy analysis count* (ss.119-140) içinde. OECD Press.
- McEachern, D. (1976). The modes of production in India, *Journal of Contemporary Asia*. Vol:6, No: 4, 444 – 457
- McMichael P.D.,(1992), Tensions between national and international control of the world food order: contours of a new food regime, sociological perspectives, *Studies in the New International Comparative Political Economy*, Vol. 35, No. 2, 343-365.
- McMichael P.D. (2001). The impact of globalisation, free trade and technology on food and nutrition in the new millennium. *Proceedings of the Nutrition Society*, 60, 215-220.
- Mitchell, D.O. ve Mielke, M.(2005). Wheat: the global market, policies, and priorities. M. A. Aksoy ve J. C. Beghin (Eds.), *Global agricultural trade and developing countries* (ss.195-214) içinde. Washington D.C: The World Bank.

- Moffat, J. E. (1928). Nationalism and economic theory. *The Journal of Political Economy*, Vol. 36, No. 4, 417-446.
- Monke, E.A. ve Pearson, S.R. (1989). *The policy analysis matrix for agricultural development*. London: Cornell University Press.
- Mouzelis, N. (1980). Modernisation, underdevelopment, uneven development: prospects for a theory of third-world formations. *Journal of Peasant Studies*, Vol:7, No:3, s. 353-374.
- Morrison, R. (1986). Henry C. Carey and American economic developmen, *The American Philosophical Society*, Vol:76, Part:3, 1-90
- Morvaridi, B. (1998). Environmental degradation in Eastern Turkey: the case of contract farming. J.Albert, M. Bernhardsson ve R. Kenna (eds), *Transformations of middle eastern natural environments*. (ss. 108-122), Bulletin 103, Yale University.
- NEPAD (2002). *Comprehensive Africa agriculture development programme(CAADP)*. New Partnership for Africa's Development, (<http://www.nepad-caadp.net/>), 11.05.2010 tarihinde erişildi.
- Nikitin, P. (1975). *Ekonomi politik*. Ankara: Sol Yayınları.
- ODI (2008). Rising food prices: a global crisis, Overseas Development Institute Briefing Paper 37 April 2008. (<http://www.odi.org.uk/>), 15.07.2010 tarihinde erişildi.
- OECD (1998). Adjustment in OECD agriculture: reforming farmland policies. Paris
- OECD (2001). *An analysis of officially supported export credits in agriculture*. Paris.
- OECD (2005). *Agricultural policies in OECD countries: monitoring and evaluation 2005*. (www.oecd.org/dataoecd/33/27/35016763.pdf), 11.05.2010 tarihinde erişildi.
- OECD (2008). *1990'dan günümüze tarımın çevre performansı: Türkiye bölümü ana raporu*. Fransa. (<http://www.oecd.org/dataoecd/34/60/40808023.pdf>) 11.12.2010 tarihinde erişildi.
- OECD (2010). Country statistics.
- Oral, N. (2004). Küresel sömürgecilik aracı: sözleşmeli üretim. (<http://www.sendika.org>) 04.03.2011 tarihinde erişildi.
- Oral, N. (2006). *Türkiye tarımında kapitalizm ve sınıflar*. TMMOB Tarım Politikaları Yayın Dizisi No:6, Ankara.

- Oral, N. (2006a). Tohumculuk çok uluslu şirketlere devrediliyor, Tarım ve Mühendislik, sayı: 78-79.30-32
- Oral, N. (2009). Türkiye’de tarım nasıl dönüştürülüyor? *Karasaban*, <http://www.karasaban.net/turkiye%E2%80%99de-tarim-nasil-donusturuluyor/> 11.11.2010 tarihinde erişildi.
- Silier, O. (1981). *Türkiye’de tarımsal yapının gelişimi, (1923-1938)*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Oyan O. (1995). 5 Nisan kararları ve tarımsal politikalar, 94-95 Petrol-İş Yıllığı, Yayın No: 26, İstanbul. 715-729
- Oyan, O., Özkaya, T., Işın F. ve Uzmay, A. (2001). Türkiye’de tarımsal destekleme politikaları dünü bugünü geleceği, Türkiye Ziraat Odalar Birliği. Ankara.
- OXFAM (2002). Cultivating poverty: the impact of us cotton subsidies on Africa, Oxfam Briefing Paper. 22.10.2010 tarihinde erişildi. (http://www.oxfam.org.uk/resources/policy/trade/downloads/bp30_cotton.pdf)
- Önder, İ. (1988). Cumhuriyet döneminde tarım kesimine uygulanan vergi politikaları. Ş.Pamuk ve Z. Toprak (ed.), *Türkiye’de tarımsal yapılar 1923-2000*, (ss.113-134) içinde. Ankara: Yurt Yayınları,.
- Öniş, Z. (1991). The evolution of privatization in Turkey: the institutional context of public-enterprise reform. *International Journal of Middle East Studies*, 23,163–76.
- Özçelik, A., Turan A. ve Tanrıvermi, H. (1999). *Türkiye’de tarımın pazara entegrasyonunda sözleşmeli tarım*. Ankara: TEAE Yayınları.
- Özkaya, T. (2009). Türkiye tohumculuğu ve tarım işletmelerinin tasfiyesi. *Mülkiye Dergisi*, XXXIII, sayı:259, 255-276.
- Panagariya,A.(2005). Liberalizing agriculture. *the foreign affairs*, WTO Special Edition, 56-66.
- Pamuk,Ş. ve Toprak, Z. (1988). Türkiye’de tarımsal yapılar 1923-2000. Ankara: Yurt Yayınları.
- Pamuk, Ş. (1988). İkinci Dünya Savaşı yıllarında devlet, tarımsal yapılar ve Dönüşüm. Ş.Pamuk ve Z. Toprak (ed.), *Türkiye’de tarımsal yapılar 1923-2000* (ss.91-108) içinde. Ankara: Yurt Yayınları.
- Patnaik, U. (1971). Capitalist development in agriculture: A Note. *Economic and Political Weekly*, Vol. 6, No. 39, A123- A130.
- Perren, R. (1995). *Agriculture in depression, 1870-1940*. ,U.K:Cambridge Pres.

- Potter, C. ve Burney, J. (2002). Agriculturel multifunctionality in the WTO – legitimate non-trade concern or disguised protectionism? *Journal of Rural Studies*, Volume 18, Issue 1, 35-47.
- Ricardo, D. (1997). *Ekonomi politiğin ve vergilendirmenin ilkeleri*. (çev: T. Ertan). İstanbul: Belge Yayınları.
- Rothermand, D. (1996). *The global impact of the great depression 1929-1939*. London: Routledge.
- Rothbard, M. N.(1990). Neo-Mercantilism. *Mises Daily*, February, No:9.
- Rudra A. (1970). In search of the capitalist farmer. *Economic and Political Weekly*, Vol. 5, No. 26 (Jun. 27, 1970), A85-A87.
- Sadoulet, E. ve Janvry, A. (1995). *Quantitative development policy analysis*. London: Johns Hopkins University Press,.
- Sanders, D.R., Irwin,S.H. ve Merin, P.R. (2008). The adequacy of speculation in agricultural futures markets: too much of a good thing? *Applied Economic Perspectives and Policy*, Vol:32, Issue 1, 77-94.
- Savran, S. (1986). *Az gelişmişlik: eşitsiz ve bileşik gelişme*. 11. Tez Kitap Dizisi (49-72) içinde. No:3, İstanbul: Belge Yayınları.
- Savran, S. (1996). Türkiye ekonomisinde kriz: 1994'den 1995'e, *93-94 Petrol-İş Yıllığı*, İstanbul.
- Sencer, M (1971). *Türkiye'de köylülüğün maddi temelleri*. İstanbul: Ant Yayınları.
- Shafaeddin, M. (1998). *How did developed countries industrialize*. UNCTAD Discussion Papers. No:139. (http://www.unctad.org/en/docs/dp_139.en.pdf), 11.11.2010 tarihinde erişildi.
- Shafaeddin, M. (2009). The political economy of WTO with special reference to NAMA negotiations, Conference on the Political Economy of International Organizations, Geneva. (<http://mpira.ub.uni-muenchen.de/10894/>), 11.11.2010 tarihinde erişildi.
- Sharma, R. (2000). *Agriculture in the GATT: a historical account, multilateral trade negotiations on agriculture*. Rome: FAO.
- Sharma, D. (2005). *Trade liberalization in agriculture lessons from the first 10 years of the WTO*. German NGO Forum Environment and Development, Publishers: APRODEV.
- Singh, S. (2009). Global food crisis: magnitude, causes and policy measures. *International Journal of Social Economics*, Vol. 36, 23-36.

- Smith, A. (2002). *Ulusların zenginliği, İkinci Cilt*. (çev: M.Akad). İstanbul: Alan Yayınları.
- Somel, C. (1996). Üretimde küreselleşme ve kalkınma. *Toplum ve Bilim*, 69, 82-107.
- Sönmez, M. (1992). 75 Yılın sanayileşme politikaları. G. Dinçel (ed), *75 yılda çarklardan chip'lere* (ss.1-19) içinde. Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Stedile, J.P. (2009). Çokuluslu şirketlerin tarıma karşı saldırısı. *Mülkiye Dergisi*, Cilt.XXXIII, sayı. 262, 99-105.
- Stiglitz, J. (2002). *Küresellesme büyük hayal kırıklığı*. (çev: A. Tasçioğlu ve D.Vural). İstanbul: Plan B Yayınları.
- Sung, M.H. (2000). *Effects of trade liberalization on agriculture in the Republic of Korea: institutional and structural aspects*. CGPRT Center, Working Paper Number 35.
- Suiçmez, B.R. (2002). Tütün sektöründe değişim: IMF-Dünya Bankası anlaşmaları ve tütün yasası. (<http://www.antimai.org/tme/imftutun.htm>) , 5.02.2011 tarihinde erişildi.
- Suiçmez, B., (2003). Hayvancılık sektöründe yıkım: YEMSAN-SEK-EBK özelleştirmeleri, 02.02.2011 tarihinde erişildi. <http://www.kigem.org.tr/yonetim/resimler/hayvancilikraporu2003.doc>
- Sweezy, P.M. (1997). More (or less) on globalization. *Monthly Review*, Vol 49, No 4, 1-4.
- Swinbank, A. ve Taner, C. (1996). *Farm policy and trade conflict: The Uruguay Round and CAP reform*. Michigan: University of Michigan Press.
- Şahinöz, A. (1993). *Ortak tarım ve dış ticaret politikası*, Ankara Üniversitesi, AT Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayın. No:12, Ankara.
- Şahinöz, A. (1995). Gümrük Birliği sonrası Türk tarım sektörü. *İşletme ve Finans*, Cilt 10, Sayı 108, 6-20.
- Şahinöz, A. (2002). *Dünya Ticaret Örgütü'nün dönüşümü. küreselleşme ve Türkiye tarımı*, Ankara: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Yayını, 177-189.
- Şahinöz A., Çağtay, S. ve Teoman, Ö. (2005). *Tarımda yeni politik arayışlar (Fark Ödeme)*. Ankara: TZOB.
- Şenses F. (2004). Neo liberal küreselleşme kalkınma için bir fırsat mı?, engel mi?, *ERC Working Paper in Economic*, 04/09.

- Tanner, C. (1996). Agricultural trade liberalisation and The Uruguay Round. *Australian Journal of Agricultural Economics*, Vol. 40, No.01, 1-35.
- Taylor, J. (1984). Üretim tarzlarının eklemelenmesinin ortaya çıkışı ve üçüncü dünya formasyonlarının yapısı üzerindeki etkisi. Keskinok ve M. Ersoy (ed.), *Üretim tarzlarının eklemelenmesi üzerine*. (ss.125-178) içinde. Anlara: Birey ve Toplum Yayınları.
- Thorner A. (1982). Semi-Feudalism or capitalism? contemporary debate on classes and modes of production in India. *Economic and Political Weekly*, Vol. 17, No. 49, 1961-1968.
- Toprak, Z. (1988). Türkiye tarımı ve yapısal gelişmeler 1900-1950. Ş.Pamuk ve Z. Toprak (ed.), *Türkiye’de tarımsal yapılar 1923-2000*. (ss.19-36) içinde. Ankara: Yurt Yayınları.
- TÜİK (2004). *2001 yılı genel tarım sayımı*. TÜİK: Ankara.
- TÜİK (2007). *İstatistiki göstergeler (1923-2006)*. Yayın No: 3114. Ankara.
- TÜİK (2009). *İstatistiki göstergeler 1923-2008*. Yayın no: 3361, Ankara.
- TÜİK (2010). İstatistik veri tabanı (<http://www.tuik.gov.tr/jsp/duyuru/upload/vt/vt.htm>).
- TÜSİAD, (2005). *DTÖ ve AB’deki gelişmeler ışığında 21. yüzyılda Türkiye tarımı*, Yayın No: TÜSİAD-T/2005-06/397.
- TÜSİAD (2008). Türkiye’de tarım ve gıda: gelişmeler, politikalar ve öneriler. TÜSİAD yayın no: T2008/05/459.
- Tyers, R. ve Anderson, K. (1992). *Disarray in world food markets: a quantitative assessment*. U.K: Cambridge Universtiy Press..
- Ulukan, U. (2009). *Türkiye tarımında yapısal dönüşüm ve sözleşmeli üreticilik: Bursa örneği*. İstanbul: Sav yayınları.
- UN (2008). *Population challenges and development goals*. Department of Economic and Social Affairs Population Division, UN Newyork.
- USDA, (2009). Data Set 2009.
- Wallerstein I. (1983). *Kapitalist dünya sisteminin yükselişi ve geleceği: karşılaştırmalı analiz için temel kavramlar*. (çev: O. Esen), Dünya ekonomisi, bunalım ve diyalal yapılar. İstanbul: Belge Yayınlan.
- Wallerstein,I. ve Hopkins T.K. (2000). *Geçiş çağı: dünya sisteminin yörüngesi (1945-2025)*. (Çev: N. Ersoy ve E.Abadoğlu). İstanbul: Avesta Yay.

- Wallerstein, I. (2004). *Dünya sistemleri analizi*. İstanbul: Aram Yayıncılık.
- Wallerstein I., (2004a). *Modern dünya sistemi 1.cilt: kapitalist tarım ve 16.yüzyıl'da Avrupa dünya-ekonomisinin kökenleri*.(çev. L. Boyacı). İstanbul: Bakış Yayınları.
- Wallerstein I. (2006). *Tarihsel kapitalizm*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Watts, M. (1994). What difference does difference make?. *Review of International Political Economy*, 1(3), 563-570.
- Williams,A.W. (1958). The age of mercantilism: an interpretation of the American political economy, 1763 to 1828, *The William and Mary Quarterly, Third Series*, Vol. 15, No.4, 419-437.
- Williamson J., G. (1973). Late nineteenth-century american retardation: a neoclassical analysis. *The Journal of Economic History*, Vol. 33, No. 3, 581-607.
- Wolpe, H. (1984). Üretim tarzlarının eklemlenmesine giriş, Keskinok ve M. Ersoy (ed.), *Üretim tarzlarının eklemlenmesi üzerine*. (ss.23-58) içinde. Anlara: Birey ve Toplum Yayınları.
- Wold Bank (2009). Development indicators.
- World Bank (2008). Addressing the food crisis: the need for rapid and coordinated action, paper presented at group of eight, Meeting of Finance Ministers, Osaka.
- The World Bank, (2004). Turkey – a review of the impact of the reform of agricultural sector subsidization, Washington D.C.
- WTO (1995), Agreement on agriculture,11.06.2010 tarihinde erişildi. (http://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/14-ag.pdf)
- WTO (2009) Doha work programme decision adopted by the general council on 1 August 2004, (04-3297), 11.06.2010 tarihinde erişildi. http://www.wto.org/english/tratop_e/dda_e/ddadraft_31jul04_e.pdf.
- WTO (2009), Statistics database, www.wto.org
- Yalman ,G. (1984). *Gelişme stratejileri ve stabilizasyon politikaları*. Türkiye’de ve dünyada yaşanan ekonomik bunalım. Ankara: Yurt Yayınları 83-164.
- Yeldan, E. (2000). Küreselleşen Türkiye ekonomisinde devlet, sermaye ve ücretli emek açısından bölüşüm ve birikim ilişkileri. *Birikim*, Sayı :136, 90-98.
- Yenal, Z. (2001), Türkiye'de tarım ve gıda üretiminin yeniden yapılanması ve uluslararasılaşması. *Toplum ve Bilim*, Sayı: 88, 34-54.

Yetkin İ. (1995), 1994 tarımı: verileriyle, olgularıyla tarımın çöküşü, *İşletme ve Finans*, cilt.10, sayı:108, 21-42.

Zepp L., H. (2008). The American roots of. Germany's industrial revolution. *Executive Intelligence Review*, vol: 35, No: 36, 38-56.

5488 Sayılı Tarım Kanunu (25/4/2006). Resmi Gazete, Sayı : 26148
<http://mevzuat.basbakanlik.gov.tr/>

5553 Sayılı Tohumculuk Kanunu (31/10/2006). Resmi Gazete, Sayı : 26340
<http://mevzuat.basbakanlik.gov.tr/>

Ek-1. Bitkisel Üretim Değerleri (1000 Ton)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Tahıl	31.148	29.157	31.749	27.014	28.184	29.343	29.761	33.187	28.886	32.249	29.571	30.831	30.807	34.154	36.472	34.643	29.257	29.287	33.577
Buğday	20.400	19.300	21.000	17.500	18.000	18.500	18.650	21.000	18.000	21.000	19.000	19.500	19.000	21 000	21 500	20.000	17.200	17.700	20.000
Arpa	7.800	6.900	7.500	7.000	7.500	8.000	8.200	9.000	7.700	8.000	7.500	8.300	8.100	9.000	9.500	9.500	7.300	5.900	7.300
Mısır (dane)	2.180	2.225	2.500	1.850	1.900	2.000	2.000	2.300	2.300	2.300	2.200	2.100	2.800	3.000	4.200	3.800	3.500	4.200	4.250
Endüstriyel Bitkiler	16.339	16.095	16.621	13.819	12.295	15.596	19.570	23.486	18.210	19.957	13.757	17.777	13.799	14.662	16.263	15.623	13.451	16.344	18.248
Şeker Pancarı	15.000	15.100	15.600	13.000	11.200	14.550	18.400	22.300	17.100	18.800	12.600	16.500	12.600	13.500	15.200	14.450	12.400	15.500	17.300
Pamuk	560	570	600	628	850	784	831	882	791	879	914	988	920	935	863	976	867	673	638
Tütün	240	334	338	186	204	225	286	250	243	200	144	152	112	133	135	98	74	93	81
Yağlı Tohumlar	1.934	2.061	1.882	1.859	2.392	2.166	2.255	2.407	2.309	2.253	2.171	2.515	2.388	2.501	2.421	2.789	2.352	2.311	2.396
Ayçiçeği	800	950	815	740	900	780	900	880	950	800	650	850	800	900	975	1.110	850	1.000	1.050
Pamuk Tohumu (Çiğit)	895	900	900	930	1.287	1.219	1.193	1.334	1.157	1.295	1.353	1.457	1.337	1.425	1.291	1.476	1.329	1.088	1.055
Baklagiller	1.972	1.822	1.946	1.679	1.849	1.832	1.700	1.599	1.360	1.316	1.455	1.640	1.558	1.584	1.565	1.606	1.355	960	1.237
Nohut	855	770	740	650	730	730	720	625	560	550	535	650	600	620	600	550	500	518	562
Kırmızı Mercimek	440	430	570	510	515	520	410	440	300	280	460	500	485	480	520	580	508	106	275
Fasulye	214	200	200	180	225	230	235	238	237	230	225	250	250	250	210	195	154	154	181
Yumru Bitkiler	6.348	6.452	6.465	6.315	7.785	7.040	7.400	7.720	8.708	7.791	7.383	7.485	7.308	7.084	6.407	6.390	6.332	6.471	6.504
Patates	4.600	4.600	4.650	4.350	4.750	4.950	5.100	5.250	6.000	5.370	5.000	5.200	5.300	4.800	4.090	4.397	4.240	4.225	4.425
Soğan	1.600	1.700	1.650	1.800	2.850	1.900	2.100	2.270	2.500	2.200	2.150	2.050	1.750	2.040	2.700	1.750	1.900	2.080	1.930
Meyvesi Yenen Sebzeler	14.931	14.864	14.160	15.080	16.101	17.321	15.933	18.247	19.123	19.284	18.880	20.596	20.682	19.780	20.788	20.437	20.116	21.480	21.107
Domates	6.200	6.450	6.150	6.350	7.250	7.800	6.600	8.290	8.956	8.890	8.425	9.450	9.820	9.440					
Kavun-Karpuz	5.700	5.300	4.900	5.400	5.400	5.800	5.550	5.815	5.725	5.805	5.795	6.395	5.950	5.575	5.795	5.571	5.458	5.752	5.489
Yaprağı Yenen Sebzeler	1.394	1.420	1.434	1.451	1.492	1.506	1.527	1.599	1.634	1.671	1.670	1.684	1.697	1.686	1.782	1.808	1.679	1.711	1.746
İspanak	160	153	157	170	180	180	191	200	205	210	220	220	213	238	242	236	226	225	225
Lahana (Beyaz)	560	585	580	595	573	575	577	612	621	622	610	620	629	605	583	605	465	488	508
Pırasa	320	310	315	310	315	315	312	301	314	308	300	200	305	295	326	320	256	252	251

Kaynak: TÜİK Bitkisel Üretim İstatistikleri

Ek-1. Bitkisel Üretim Değerleri (1000 Ton)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Baklagil Sebzeler	566	583	573	568	602	608	596	603	622	660	648	686	709	756	793	774	723	769	828
Taze Fasulye	436	452	440	435	460	455	450	455	470	514	490	515	545	582	555	563	519	563	603
Soğans Yumru Kök Bitkiler	479	532	577	602	670	696	644	621	629	653	644	642	814	863	814	824	1.032	972	970
Soğan	200	212	210	215	235	230	235	210	218	228	225	210	220	207	200	200	185	168	169
Havuç	171	190	210	225	250	275	240	232	239	228	230	235	405	438	388	394	641	591	593
Turp	59	77	110	115	131	150	120	130	126	145	145	155	153	150	152	149	138	144	141
Yaş Çay Yaprağı	682	724	578	654	523	600	752	978	1.095	758	824	791	869	1.105	1.192	1.121	1.145	1.100	1.103
Yumuşak Çekirdekli Meyveler	2.397	2.616	2.594	2.604	2.599	2.718	3.060	2.922	2.969	2.901	2.928	2.666	3.097	2.513	3.046	2.443	2.926	2.972	3.280
Elma	1.900	2.100	2.080	2.095	2.100	2.200	2.550	2.450	2.500	2.550	2.450	2.200	2.600	2.100	2.570	2.000	2.450	2.500	2.780
Armut	400	420	420	410	410	415	400	360	360	380	360	340	370	320	360	320	356	355	384
Sert Kabuklu Meyveler	628	801	598	723	715	729	689	826	786	758	860	843	789	592	835	997	881	1.199	875
Fındık	315	520	305	490	455	446	410	580	530	470	625	600	480	350	530	661	520	800	500
Ceviz	122	120	115	120	110	115	115	120	120	116	116	120	130	126	150	129	172	170	177
Taş Çekirdekli Meyveler	1.148	1.216	1.115	1.308	1.105	1.125	1.214	1.460	1.366	1.557	1.564	1.333	1.606	1.332	2.061	1.696	1.963	2.091	2.118
Kayısı	276	320	230	400	250	200	270	490	335	530	470	315	460	320	860	460	557	716	660
Şeftali	350	370	370	375	340	360	355	410	400	430	460	455	470	370	510	550	540	550	550
Kiraz	150	155	155	160	186	200	215	195	250	230	250	210	265	245	280	310	400	338	417
Erik	186	190	200	204	197	195	200	200	195	195	200	200	210	210	220	214	240	248	245
Üzüm ve Üzümsüler	4.160	3.925	4.204	3.984	4.109	4.286	4.237	4.154	3.989	4.183	3.824	4.138	4.312	4.221	4.661	4.867	4.485	4.840	5.311
Üzüm	3.600	3.450	3.700	3.450	3.550	3.700	3.700	3.600	3.400	3.600	3.250	3.500	3.600	3.500	3.850	4.000	3.600	3.900	4.200
İncir	314	250	270	279	300	290	243	255	275	240	235	250	280	275	285	290	210	205	244
Çilek	51	50	60	65	76	107	110	120	129	130	117	145	150	155	200	210	250	261	291
Zeytin (Sofralık ve Yağlık)	640	750	550	1.400	515	1.800	510	1.650	600	1.800	600	1.800	850	1.600	1.200	1.750	1.075	1.450	1.300
Turuncgiller	1.696	1.674	1.737	1.878	1.782	1.820	1.433	1.943	2.263	2.222	2.478	2.493	2.488	2.708	2.913	3.220	2.989	3.027	3.514
Limon	430	420	440	470	418	400	270	390	520	460	510	590	525	600	600	710	650	670	780
Portakal	830	820	840	920	842	890	740	970	1.040	1.070	1.250	1.250	1.250	1.300	1.445	1.530	1.420	1.420	1.690
Mandalina	390	390	405	430	453	450	365	480	500	560	580	590	550	670	715	790	740	750	850

Ek-2. ISIC Rev3 Sınıflamasına Göre Dış Ticaret
(Tarım ve Hayvancılık Düzey-2, 1000 Dolar- Milyar TL)

Yıl	İhracat		İthalat		Dış Ticaret Dengesi	
	Dolar	TL	Dolar	TL	Dolar	TL
1980	1.629.229	124	79.702	6	1.549.527	118
1981	2.172.926	245	143.094	16	2.029.831	229
1982	2.082.620	338	189.496	29	1.893.123	309
1983	1.837.446	420	159.090	37	1.678.355	383
1984	1.694.143	627	406.370	153	1.287.772	474
1985	1.652.944	860	282.188	145	1.370.756	714
1986	1.784.608	1.214	288.580	194	1.496.027	1.020
1987	1.788.278	1.546	475.655	413	1.312.622	1.133
1988	2.288.895	3.408	300.356	415	1.988.538	2.993
1989	1.833.351	3.903	886.402	1.934	946.949	1.969
1990	2.024.935	5.371	1.137.024	2.905	887.911	2.465
1991	2.369.176	10.238	675.130	2.823	1.694.046	7.415
1992	1.922.508	13.253	923.984	6.510	998.524	6.742
1993	2.071.910	23.253	1.356.954	14.713	714.955	8.539
1994	2.032.882	58.861	881.569	25.358	1.151.312	33.502
1995	1.839.972	85.766	1.907.126	87.767	-67.153	-2.001
1996	2.152.577	178.913	2.165.686	168.926	-13.109	9.986
1997	2.353.848	365.588	2.416.734	353.857	-62.885	11.731
1998	2.357.424	614.919	2.125.386	549.405	232.038	65.514
1999	2.057.511	855.195	1.648.518	673.864	408.993	181.331
2000	1.659.091	1.043.000	2.297.144	1.314.829	-464.094	-271.781
2001	1.976.409	2.486.000	1.573.868	1.685.602	567.097	801.343
2002	1.754.287	2.660.000	1.834.078	2.509.576	51.645	151.388
2003	2.120.689	3.169.823	2.252.573	3.784.668	-414.737	-614.845
2004	2.541.776	3.634.528	2.230.837	3.936.698	-215.614	-302.170
2005	3.328.814	4.487.118	2.801.365	3.776.574	527.448	710.543
2006	3.480.539	5.001.957	2.902.368	4.160.137	578.170	841.819
2007	3.725.212	4.814.094	4.640.576	6.074.524	-915.363	-1.260.430
2008	3.936.710	5.241.327	6.391.914	8.219.684	-2.455.203	-2.978.356
2009	4.347.482	6.705.547	4.593.838	7.120.518	-246.356	-414.971
2010	4.369.361	6.546.263	5.743.490	8.647.349	-1.374.128	-2.101.086

Kaynak : TÜİK, Dış ticaret istatistikleri

Not: Veriler Ormancılık ve Tomrukçuluk dahil balıkçılık hariçtir

Ek-3: Fasıllar itibariyle GB Öncesi ve Sonrası Türkiye AB-15 ve Dünya İşlenmiş Tarım Ürünleri Ticareti (1000 dolar)

Yıllar		AB-15			Dünya		
1991	Fasıllar	İhracat	İthalat	Dış ticaret dengesi	İhracat	İthalat	Dış ticaret dengesi
	4-Süt ve süt mamulleri, kuş ve kümes hay. yumurtaları, bal vb.	6.469	11.956	-5.487	13.749	20.335	-6.585
	9-Kahve, Çay, Paraguay çayı ve Baharat	14.540	1.643	12.896	35.294	19.202	16.092
	11-Değirmencilik ürünleri, malt, nişasta, inülin, buğday glütteni	28.895	1.202	27.693	164.389	1.370	163.019
	15-Hayvansal ve bitkisel yağlar ve bunların müstahzarları	36.907	74.388	-37.481	279.763	396.819	-117.056
	17-Şeker ve şeker mamulleri	17.241	8.028	9.213	62.098	8.855	53.242
	18-Kakao ve kakao müstahzarları	1.300	9.699	-8.398	13.044	20.248	-7.203
	19-Esasını hububat, un, nişasta, süt teşkil eden müstahzarlar	7.326	9.066	-1.739	58.374	9.247	49.126
	21-Yenilen çeşitli gıda müstahzarları	4.507	9.345	-4.838	16.125	11.114	5.010
Toplam		117.185	125.327	-8.142	642.836	487.194	155.645
1992	Fasıllar	İhracat	İthalat	Dış ticaret dengesi	İhracat	İthalat	Dış ticaret dengesi
	4-Süt ve süt mamulleri, kuş ve kümes hay. yumurtaları, bal vb.	6.320	18.146	-11.825	15.819	29.878	-14.059
	9-Kahve, Çay, Paraguay çayı ve Baharat	15.733	2.463	13.269	44.077	16.686	27.390
	11-Değirmencilik ürünleri, malt, nişasta, inülin, buğday glütteni	30.049	1.500	28.548	147.335	1.777	145.558
	15-Hayvansal ve bitkisel yağlar ve bunların müstahzarları	27.436	70.275	-42.838	305.788	380.505	-74.716
	17-Şeker ve şeker mamulleri	21.668	7.783	13.884	167.868	8.321	159.547
	18-Kakao ve kakao müstahzarları	1.317	10.333	-9.015	27.494	20.090	7.404
	19-Esasını hububat, un, nişasta, süt teşkil eden müstahzarlar	7.954	8.437	-482	64.635	8.938	55.696
	21-Yenilen çeşitli gıda müstahzarları	6.136	14.955	-8.818	33.360	16.832	16.527
Toplam		116.613	133.892	-17.277	806.380	483.031	323.348
1993	Fasıllar	İhracat	İthalat	Dış ticaret dengesi	İhracat	İthalat	Dış ticaret dengesi
	4-Süt ve süt mamulleri, kuş ve kümes hay. yumurtaları, bal vb.	4.920	18.649	-13.729	15.926	28.028	-12.101
	9-Kahve, Çay, Paraguay çayı ve Baharat	24.264	3.102	21.162	90.078	25.134	64.944
	11-Değirmencilik ürünleri, malt, nişasta, inülin, buğday glütteni	26.503	1.548	24.955	116.556	1.664	114.891
	15-Hayvansal ve bitkisel yağlar ve bunların	14.009	43.904	-29.895	269.004	410.021	-141.017

	müstahzarları						
	17-Şeker ve şeker mamulleri	22.265	9.332	12.933	208.871	9.818	199.053
	18-Kakao ve kakao müstahzarları	1.591	13.694	-12.103	38.072	27.724	10.348
	19-Esasını hububat, un, nişasta, süt teşkil eden müstahzarlar	9.350	11.382	-2.032	84.480	11.590	72.889
	21-Yenilen çeşitli gıda müstahzarları	6.934	18.017	-11.083	38.311	19.975	18.335
Toplam		109.836	119.628	-9.792	861.302	533.958	327.344
1994	Fasıllar	İhracat	İthalat	Dış ticaret dengesi	İhracat	İthalat	Dış ticaret dengesi
	4-Süt ve süt mamulleri,kuş ve kümes hay.yumurtaları,bal vb.	5.389	13.960	-8.571	21.605	19.334	2.270
	9-Kahve, Çay, Paraguay çayı ve Baharat	15.918	2.494	13.424	46.991	24.519	22.471
	11-Değirmencilik ürünleri, malt, nişasta, inülin, buğday glütteni	39.958	999	38.959	156.986	1.040	155.945
	15-Hayvansal ve bitkisel yağlar ve bunların müstahzarları	17.907	47.909	-30.002	274.216	461.642	-187.425
	17-Şeker ve şeker mamulleri	21.312	3.956	17.356	309.978	4.136	305.842
	18-Kakao ve kakao müstahzarları	2.142	13.409	-11.267	48.966	32.952	16.013
	19-Esasını hububat,un,nişasta,süt teşkil eden müstahzarlar	10.731	9.530	1.201	119.851	9.710	110.140
	21-Yenilen çeşitli gıda müstahzarları	5.957	17.574	-11.617	50.842	19.077	31.765
Toplam		119.314	109.831	9.483	1.029.438	572.415	457.023
1995	Fasıllar	İhracat	İthalat	Dış ticaret dengesi	İhracat	İthalat	Dış ticaret dengesi
	4-Süt ve süt mamulleri, kuş ve kümes hay. yumurtaları, bal vb.	6.839	26.774	-19.935	27.831	35.171	-7.340
	9-Kahve, Çay, Paraguay çayı ve Baharat	16.999	4.441	12.558	42.229	39.506	2.723
	11-Değirmencilik ürünleri, malt, nişasta, inülin, buğday glütteni	26.935	4.208	22.727	176.492	4.374	172.117
	15-Hayvansal ve bitkisel yağlar ve bunların müstahzarları	95.830	124.581	-28.751	473.170	639.863	-166.693
	17-Şeker ve şeker mamulleri	10.107	136.224	-126.117	189.891	202.454	-12.563
	18-Kakao ve kakao müstahzarları	4.269	19.064	-14.795	83.277	49.028	34.249
	19-Esasını hububat, un, nişasta, süt teşkil eden müstahzarlar	9.891	13.157	-3.266	230.635	13.353	217.281
	21-Yenilen çeşitli gıda müstahzarları	7.458	32.772	-25.314	57.075	36.146	20.928
Toplam		178.328	361.221	-182.893	1.280.605	1.019.900	260.704
1996	Fasıllar	İhracat	İthalat	Dış ticaret dengesi	İhracat	İthalat	Dış ticaret dengesi
	4-Süt ve süt mamulleri, kuş ve kümes hay. yumurtaları, bal vb.	10.441	27.681	-17.240	44.915	41.086	3.828
	9-Kahve, Çay, Paraguay çayı	19.320	4.121	15.199	51.216	40.136	11.079

	ve Baharat						
	11-Değirmencilik ürünleri, malt, nişasta, inülin, buğday glütteni	28.708	4.483	24.225	213.766	5.229	208.537
	15-Hayvansal ve bitkisel yağlar ve bunların müstahzarları	49.086	63.945	-14.859	359.331	501.189	-141.858
	17-Şeker ve şeker mamulleri	13.317	152.867	-139.550	198.969	292.998	-94.029
	18-Kakao ve kakao müstahzarları	1.675	22.264	-20.589	90.053	48.196	41.856
	19-Esasını hububat, un, nişasta, süt teşkil eden müstahzarlar	9.430	21.864	-12.434	300.861	22.615	278.246
	21-Yenilen çeşitli gıda müstahzarları	11.916	65.789	-53.873	84.713	71.485	13.227
Toplam		143.893	363.014	-219.121	1.343.828	1.022.938	320.890
1997	Fasıllar	İhracat	İthalat	Dış ticaret dengesi	İhracat	İthalat	Dış ticaret dengesi
	4-Süt ve süt mamulleri, kuş ve kümes hay. yumurtaları, bal vb.	14.625	20.594	-5.969	64.329	30.268	34.060
	9-Kahve, Çay, Paraguay çayı ve Baharat	24.897	4.408	20.489	72.501	37.317	35.184
	11-Değirmencilik ürünleri, malt, nişasta, inülin, buğday glütteni	42.212	3.404	38.808	309.658	3.912	305.745
	15-Hayvansal ve bitkisel yağlar ve bunların müstahzarları	50.243	106.435	-56.192	400.064	563.744	-163.680
	17-Şeker ve şeker mamulleri	17.470	31.779	-14.309	252.430	42.810	209.620
	18-Kakao ve kakao müstahzarları	3.025	25.473	-22.448	98.176	63.383	34.793
	19-Esasını hububat, un, nişasta, süt teşkil eden müstahzarlar	8.543	26.223	-17.680	298.428	27.158	271.269
	21-Yenilen çeşitli gıda müstahzarları	11.971	63.997	-52.026	106.796	82.176	24.619
Toplam		172.986	282.313	-109.327	1.602.386	850.771	751.614
1998	Fasıllar	İhracat	İthalat	Dış ticaret dengesi	İhracat	İthalat	Dış ticaret dengesi
	4-Süt ve süt mamulleri, kuş ve kümes hay. yumurtaları, bal vb.	10.034	28.791	-18.757	58.267	36.157	22.110
	9-Kahve, Çay, Paraguay çayı ve Baharat	29.863	5.258	24.605	83.334	39.241	44.092
	11-Değirmencilik ürünleri, malt, nişasta, inülin, buğday glütteni	39.607	4.691	34.916	140.786	5.367	135.419
	15-Hayvansal ve bitkisel yağlar ve bunların müstahzarları	46.031	113.152	-67.121	350.044	517.092	-167.047
	17-Şeker ve şeker mamulleri	20.050	10.327	9.723	220.414	13.192	207.222
	18-Kakao ve kakao müstahzarları	1.707	23.954	-22.247	74.463	69.550	4.912
	19-Esasını hububat, un, nişasta, süt teşkil eden müstahzarlar	8.976	31.482	-22.506	194.899	32.749	162.150
	21-Yenilen çeşitli gıda müstahzarları	12.002	64.827	-52.825	105.312	86.686	18.626
Toplam		168.270	282.482	-114.212	1.227.523	800.036	427.487

1999	Fasıllar	İhracat	İthalat	Dış ticaret dengesi	İhracat	İthalat	Dış ticaret dengesi
	4-Süt ve süt mamulleri,kuş ve kümes hay.yumurtaları,bal vb.	9.076	28.523	-19.447	40.189	36.092	4.097
	9-Kahve, Çay, Paraguay çayı ve Baharat	23.684	3.240	20.444	57.676	25.804	31.872
	11-Değirmencilik ürünleri, malt, nişasta, inülin,buğday glütteni	31.906	5.047	26.859	82.835	5.273	77.562
	15-Hayvansal ve bitkisel yağlar ve bunların müstahzarları	131.036	100.923	30.113	331.61	425.589	-93.973
	17-Şeker ve şeker mamulleri	22.056	10.881	11.175	206.569	16.167	190.401
	18-Kakao ve kakao müstahzarları	11.307	20.516	-9.209	71.776	69.57	2.205
	19-Esasını hububat, un, nişasta, süt teşkil eden müstahzarlar	9.561	29.502	-19.941	105.936	32.036	73.900
	21-Yenilen çeşitli gıda müstahzarları	10.345	76.769	-66.424	85.352	95.940	-10.587
Toplam		248.971	275.401	-26.430	981.954	706.475	275.479
2000	Fasıllar	İhracat	İthalat	Dış ticaret dengesi	İhracat	İthalat	Dış ticaret dengesi
	4-Süt ve süt mamulleri,kuş ve kümes hay.yumurtaları,bal vb.	4.706	22.394	-17.688	24.234	36.372	-12.137
	9-Kahve, Çay, Paraguay çayı ve Baharat	21.989	3.387	18.602	58.786	33.957	24.828
	11-Değirmencilik ürünleri, malt, nişasta, inülin,buğday glütteni	26.108	4.126	21.982	101.842	5.273	96.569
	15-Hayvansal ve bitkisel yağlar ve bunların müstahzarları	16.502	78.207	-61.705	157.121	363.535	-206.413
	17-Şeker ve şeker mamulleri	27.529	9.865	17.664	232.490	14.658	217.832
	18-Kakao ve kakao müstahzarları	13.253	24.864	-11.611	80.332	63.378	16.953
	19-Esasını hububat, un, nişasta, süt teşkil eden müstahzarlar	13.515	28.719	-15.204	113.145	32.663	80.482
	21-Yenilen çeşitli gıda müstahzarları	9.875	88.587	-78.712	94.444	108.788	-14.344
Toplam		133.477	260.149	-126.672	862.398	658.628	203.770
2001	Fasıllar	İhracat	İthalat	Dış ticaret dengesi	İhracat	İthalat	Dış ticaret dengesi
	4-Süt ve süt mamulleri,kuş ve kümes hay.yumurtaları,bal vb.	5.164	12.508	-7.344	41.478	21.726	19.752
	9-Kahve, Çay, Paraguay çayı ve Baharat	22.048	2.939	19.109	57.907	26.560	31.347
	11-Değirmencilik ürünleri, malt, nişasta, inülin,buğday glütteni	20.591	4.220	16.371	61.360	5.165	56.194
	15-Hayvansal ve bitkisel yağlar ve bunların müstahzarları	98.456	126.65 3	-28.197	234.827	313.831	-79.003
	17-Şeker ve şeker mamulleri	26.124	6.713	19.411	335.472	11.671	323.800
	18-Kakao ve kakao müstahzarları	12.230	20.639	-8.409	90.959	72.113	18.846

	19-Esasını hububat, un, nişasta, süt teşkil eden müstahzarlar	17.562	26.189	-8.627	131.113	30.103	101.010
	21-Yenilen çeşitli gıda müstahzarları	13.457	79.750	-66.293	101.738	99.173	2.564
Toplam 2002		215.632	279.611	-63.979	1.054.857	580.344	474.513
		İhracat	İthalat	Dış ticaret dengesi	İhracat	İthalat	Dış ticaret dengesi
	4-Süt ve süt mamulleri,kuş ve kümes hay.yumurtaları,bal vb.	27.099	26.355	744	60.777	37.271	23.506
	9-Kahve, Çay, Paraguay çayı ve Baharat	21.390	2.813	18.577	67.355	22.849	44.506
	11-Değirmencilik ürünleri, malt, nişasta, inülin,buğday glütteni	18.321	8.168	10.153	76.343	9.391	66.951
	15-Hayvansal ve bitkisel yağlar ve bunların müstahzarları	34.190	62.806	-28.616	156.285	402.304	-246.019
	17-Şeker ve şeker mamulleri	28.113	8.212	19.901	149.956	19.522	130.434
	18-Kakao ve kakao müstahzarları	9.268	30.551	-21.283	103.818	107.109	-3.291
	19-Esasını hububat, un, nişasta, süt teşkil eden müstahzarlar	23.387	28.384	-4.997	165.536	32.266	133.270
	21-Yenilen çeşitli gıda müstahzarları	20.971	106.374	-85.403	129.078	133.240	-4.162
Toplam 2003		182.739	273.663	-90.924	909.152	763.956	145.195
		İhracat	İthalat	Dış ticaret dengesi	İhracat	İthalat	Dış ticaret dengesi
	4-Süt ve süt mamulleri,kuş ve kümes hay.yumurtaları,bal vb.	30.700	33.901	-3.201	78.441	52.343	26.098
	9-Kahve, Çay, Paraguay çayı ve Baharat	22.542	2.832	19.710	61.130	24.407	36.722
	11-Değirmencilik ürünleri, malt, nişasta, inülin,buğday glütteni	17.683	8.239	9.444	139.967	10.155	129.811
	15-Hayvansal ve bitkisel yağlar ve bunların müstahzarları	110.727	72.779	37.948	347.173	495.251	-148.078
	17-Şeker ve şeker mamulleri	34.557	13.510	21.047	186.971	34.095	152.876
	18-Kakao ve kakao müstahzarları	21.827	44.565	-22.738	181.426	198.899	-17.473
	19-Esasını hububat, un, nişasta, süt teşkil eden müstahzarlar	33.811	43.632	-9.821	239.008	51.776	187.232
	21-Yenilen çeşitli gıda müstahzarları	25.973	115.586	-89.613	159.716	157.192	2.524
Toplam 2004		297.820	335.044	-37.224	1.393.836	1.024.122	369.713
		İhracat	İthalat	Dış ticaret dengesi	İhracat	İthalat	Dış ticaret dengesi
	4-Süt ve süt mamulleri,kuş ve kümes hay.yumurtaları,bal vb.	13.021	36.552	-23.531	66.224	68.775	-2.550
	9-Kahve, Çay, Paraguay çayı ve Baharat	24.903	3.790	21.113	64.041	30.500	33.540
	11-Değirmencilik ürünleri, malt, nişasta, inülin,buğday glütteni	24.256	10.355	13.901	235.211	12.022	223.189

	15-Hayvansal ve bitkisel yağlar ve bunların müstahzarları	69.081	61.763	7.318	277.048	511.211	-234.162
	17-Şeker ve şeker mamulleri	51.522	16.340	35.182	217.803	37.520	180.283
	18-Kakao ve kakao müstahzarları	22.030	52.082	-30.052	231.784	218.425	13.358
	19-Esasını hububat, un, nişasta, süt teşkil eden müstahzarlar	39.969	53.388	-13.419	304.125	66.881	237.243
	21-Yenilen çeşitli gıda müstahzarları	34.371	170.157	-135.786	194.285	228.186	-33.900
Toplam		279.153	404.427	-125.274	1.590.524	1.173.523	417.000

Kaynak: TÜİK

EK-4: Tarımsal Destek Ödemeleri (Milyon \$, 1980-2002)

Destek Türleri	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Fiyat Desteği	187,9	45,4	81,6	-	0,157	15,8	44,7	103,7	21,2	29,3	244,5	547,8	909,5	229,6	147,7	141,0	189,6	841,1	840,3	641,7	332,9	110,2	26,7
Hububat	-	3,3	-	-	0,157	-	32,4	0,423	0,407	5,7	212,5	188	106,5	127,6	-	-	24,5	296,9	424,8	354,9	182,3	27,8	-
Tütün	-	-	-	-	-	15,8	12,3	15	20,8	23,6	30,7	35,9	75,1	102	147,7	67,9	48,9	96,1	171,6	145,9	81,2	42,9	26,7
Ş.Pancarı	-	42,1	75,2	-	-	-	-	-	-	-	1,3	-	-	-	-	73,1	116,2	448,1	243,9	140,9	69,4	39,5	-
Pamuk	187,9	-	6,4	-	-	-	-	88,3	-	-	-	323,9	727,9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Girdi Desteği	520,3	636,2	464,1	580,6	459,3	415,7	456,4	607,1	529,7	534,7	499,5	376,4	390,4	433,7	249,5	386,5	579,4	538,9	607,9	288,2	206,2	104,2	-
Gübre	520,3	636,2	464,1	580,6	459,3	363,9	357,9	440,0	362,7	461,3	467,1	355,1	359,1	420,5	236,4	360,2	545,4	479,1	539,6	233,3	150,7	59,8	-
İlaç	-	-	-	-	-	-	-	10,3	5,6	5,7	28,1	18,6	20,9	10,1	5,9	24,8	31,6	24,9	32,9	24,6	19,7	14,8	-
Karma yem	-	-	-	-	-	51,8	92,3	136,6	152,6	63,3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Tohum fidan	-	-	-	-	-	-	-	7,9	6,7	4,4	4,3	2,7	3,1	3,1	2,1	1,5	2,4	5,0	6,6	3,4	3,9	1,1	-
Su	-	-	-	-	-	-	6,2	12,3	2,1	-	-	-	7,3	-	5,1	-	-	1,8	1,0	0,7	-	-	-
Elektrik	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	28,1	27,8	26,2	31,9	28,5	-
Teşvik Primleri	-	-	-	-	-	-	-	21,4	15,5	20,9	49,8	35,2	22,7	13,6	23,3	46,8	61,3	39,5	30,6	23,8	19,2	9,8	11,1
Süt T.	-	-	-	-	-	-	-	21,4	15,5	20,9	40,6	27,6	22,7	13,6	20,5	43,6	61,3	39,4	30,6	23,8	19,2	9,8	11,1
Et T.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	9,2	7,6	-	-	2,8	3,2	-	0,1	-	-	-	-	-
Tazminatlar	1,5	3,3	4,6	9,3	6,1	7,8	2,6	9,8	3,4	73,2	10,6	17,4	19,3	0,3	9,5	69,3	83	90,7	40,6	44,1	45,9	22,46	25
Çay Budama T	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	9,5	16,6	20,7	15,9	13,7	7,1	25,1	22,2	25,0
Tütün Kota Ödemesi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	34,8	52,2	39,6	-	-	-	-	-
Doğal afet Ödemesi	1,5	3,3	4,6	9,3	6,1	7,8	2,6	9,8	3,4	73,2	10,6	17,4	19,3	0,3	-	17,9	10,1	35,2	26,9	37	20,8	0,26	-
Kredi Desteği	47,4	62,4	94,6	92,9	180,0	193,5	245,8	328,7	488,1	564,4	650,6	765,2	1031,6	908,4	1343,9	4537,7	1917,1	2073,5	1937,5	1955,4	677,6	418,1	117,4
Tavizli Krediler	47,4	62,4	94,6	92,9	180,0	193,5	245,8	328,7	488,1	564,4	650,6	765,2	1031,6	908,4	1343,9	4508	1729,1	1767,9	1653,3	1668,5	560,3	273,4	-
DFİF	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	29,7	188,0	305,6	284,2	286,9	117,3	144,7	117,4
Fark Ödemesi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,422	-	29,4	-	35,6	-	268,6	285,2	238,1	145,1

Kaynak: (Dölekoğlu ve Yeni, 2004: 44-45)

EK-4: Tarımsal Destek Ödemeleri (Milyon \$, 1980-2002)

	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Hayvancılık Teşvikleri	-	-	-	-	-	-	-	0,914	1,613	0,81	0,91	1,305	2,604	0,1	1,9	4,7	0,5	12,7	2,7	0,5	19,2	33,6	42,4
Suni Tohumlama	-	-	-	-	-	-	-	0,014	0,013	0,01	0,01	0,005	0,004	-	-	-	-	-	-	-	0,229	0,853	0,796
İthal Damızlık	-	-	-	-	-	-	-	0,9	1,6	0,8	0,9	1,3	2,6	0,1	1,9	4,7	0,5	12,7	2,7	0,5	0,3	1,8	1,7
Diğer	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	18,7	31,0	40,0
KKDF							0,02	7,7	8,4	8,8	21,2	22,8	22,5	9,0	15,2	4,5	0,6	0,4	0,01	-	-	-	-
Doğrudan Gelir Desteği	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	68,1	1158,9
Genel Hizmetler	59,2	134,7	80,2	124,4	77,2	75,9	57,6	87,0	87,8	105,6	99,6	170,1	88,5	142,2	84,6	85,7	118,0	116,5	111,4	92,5	102,0	103,4	144,2
Görev Zararları	28,3	18,8	7,6	9,0	147,9	160,4	32,8	45,7	155,3	380,0	94,0	1034,7	89,6	441,3	-	1532,9	1198,4	1368,5	2607,1	3005,0	1929,8	1082,5	-
İhracat Sübvansiyonları	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	29,9	17,2	22,9	29,1	28,0	27,3	25,9	-
GENEL TOPLAM Milyon TL	845	901	733	816	871	869	840	1.212	1.311	1.718	1.671	2.971	2.577	2.179	1.876	6.868	4.165	5.140	6.207	6.348	3.645	2.216	1.671
GSMH Milyar TL	70	73	66	62	61	68	76	88	91	109	152	152	161	182	131	172	185	194	206	188	201	145	183

Kaynak: (Dölekoğlu ve Yeni, 2004: 44-45)

Ek-5. SITC Rev.3 Sınıflamasına Göre Dış Ticaret (1000 Dolar, 1000 Euro, Milyon TL/YTL)

Yıl	SITC Rev.3 adı	İhracat			İthalat			Dış Ticaret Dengesi		
1979	I Gıda Maddeleri	Dolar	Euro	TL/YTL	Dolar	Euro	TL/YTL	Dolar	Euro	TL/YTL
	0 Canlı hay.	40.916		1.370.677	2.511		88.419	38.405		1.282.258
	1 Et ve et ür.	16.767		561.696	13		451	16.754		561.246
	2 Süt, süt ür. ve yum.	383		12.841	1.493		52.552	-1.109		-39.711
	3 Balık ve deniz ür.	17.737		594.180	0		0	17.737		594.180
	4 Hub., hub. Ür.	112.303		3.762.154	7.664		269.850	104.639		3.492.304
	5 Meyve ve seb.	761.716		25.517.484	492		17.321	761.224		25.500.163
	6 Şeker, şek. ür. ve bal	2.220		74.360	600		21.132	1.620		53.229
	7 Kah. çay, kak, bah.	16.585		555.604	2.809		98.893	13.777		456.711
	8 Hay. için gıda mad.	278		9.311	318		11.201	-40		-1.890
	9 Çeşitli yenilebilir ür.	683		22.891	253		8.892	431		13.999
	11 İçkiler	3.239		108.498	162		5.710	3.077		102.788
	12 Tütün ve tüt. ma.	176.971		5.928.529	40		1.419	176.931		5.927.109
	41 Hay. sıvı ve katı y.	0		0	848		29.869	-848		-29.869
	42 Bit. sıvı yağ. ve fr.	39.536		1.324.467	70.683		2.488.747	-31.147		-1.164.281
	43 K.İş. katı/sıvı yağ, mum.	68		2.279	1.990		70.078	-1.922		-67.799
	22 Yağ.toh., yağ ver. Mey.	2.889		96.778	55		1.923	2.834		94.855
	Toplam	1.192.291		39.941.748	89.931		3.166.456	1.102.360		36.775.292
	II Tarımsal Hammaddeler									
	21 İşl. kös, deri ve kürk	58		1.945	1.569		55.235	-1.511		-53.290
	23 Ham kauçuk	0		0	37.486		1.319.872	-37.486		-1.319.872
	24 Mantar, odun ve kereste	1.387		46.460	299		10.519	1.088		35.941
	25 Kağ. ham. ve kul. kağıt	16		548	19.275		678.674	-19.259		-678.126
	26 Dok. Ely. ve artıkları	265.695		8.900.767	39.998		1.408.312	225.697		7.492.455
	29 B. Y. B. hay. ve bit. Ham.	35.460		1.187.894	2.395		84.317	33.065		1.103.576
	Toplam	302.615		10.137.614	101.020		3.556.930	201.595		6.580.684

1980	I	Gıda Maddeleri								
	0	Canlı hay.	98.868		7.524.839	5.982		463.872	92.886	7.060.968
	1	Et ve et ür.	25.531		1.943.186	0		5	25.531	1.943.181
	2	Süt, süt ür. ve yum.	5.313		404.358	1.552		120.309	3.761	284.050
	3	Balık ve deniz ür.	30.934		2.354.382	0		0	30.934	2.354.382
	4	Hub., hub. Ür.	102.998		7.839.170	3.636		281.910	99.362	7.557.259
	5	Meyve ve seb.	938.672		71.442.357	576		44.656	938.097	71.397.701
	6	Şeker, şek. ür. ve bal	13.652		1.039.074	130.447		10.114.856	-116.795	-9.075.782
	7	Kah. çay, kak, bah.	17.979		1.368.399	3.893		301.870	14.086	1.066.528
	8	Hay. için gıda mad.	61		4.614	1.117		86.622	-1.057	-82.009
	9	Çeşitli yenilebilir ür.	1.641		124.877	5.094		395.021	-3.454	-270.144
	11	İçkiler	3.542		269.589	200		15.526	3.342	254.063
	12	Tütün ve tüt. ma.	233.743		17.790.200	46		3.555	233.697	17.786.645
	41	Hay. sıvı ve katı y.	0		0	13.006		1.008.506	-13.006	-1.008.506
	42	Bit. sıvı yağ. ve fr.	6.385		485.990	103.604		8.033.446	-97.219	-7.547.457
	43	K.İş. katı/sıvı yağ, mum.	183		13.935	1.088		84.367	-905	-70.432
	22	Yağ,toh., yağ ver. Mey.	6.514		495.784	625		48.499	5.889	447.285
		Toplam	1.486.017		113.100.753	270.867		21.003.019	1.215.150	92.097.734
	II	Tarımsal Hammaddeler								
	21	İşl. kös, deri ve kürk	147		11.179	4.948		383.666	-4.801	-372.487
	23	Ham kauçuk	49		3.715	48.098		3.729.487	-48.049	-3.725.772
	24	Mantar, odun ve kereste	2.372		180.563	4.488		347.963	-2.115	-167.400
	25	Kağ. ham. ve kul. kağıt	0		0	16.328		1.266.099	-16.328	-1.266.099
	26	Dok. Ely. ve artıkları	353.345		26.893.081	54.390		4.217.404	298.955	22.675.677
	29	B. Y. B. hay. ve bit. Ham.	39.626		3.015.970	4.452		345.191	35.175	2.670.779
		Toplam	395.539		30.104.508	132.703		10.289.810	262.836	19.814.698
1981	I	Gıda Maddeleri								
	0	Canlı hay.	233.275		26.325.061	4.246		476.398	229.029	25.848.663
	1	Et ve et ür.	92.295		10.415.534	0		0	92.295	10.415.534
	2	Süt, süt ür. ve yum.	16.966		1.914.591	9.871		1.107.474	7.095	807.117
	3	Balık ve deniz ür.	39.572		4.465.718	0		10	39.572	4.465.708
	4	Hub., hub. Ür.	158.110		17.842.688	58.296		6.540.806	99.814	11.301.882
	5	Meyve ve seb.	1.090.842		123.101.529	799		89.691	1.090.043	123.011.838

	6	Şeker, şek. ür. ve bal	9.768	1.102.291	52.980	5.944.313	-43.212	-4.842.022
	7	Kah. çay, kak, bah.	23.086	2.605.214	8.682	974.155	14.403	1.631.059
	8	Hay. için gıda mad.	536	60.493	1.286	144.241	-750	-83.748
	9	Çeşitli yenilebilir ür.	7.785	878.565	495	55.575	7.290	822.991
	11	İçkiler	4.111	463.889	174	19.524	3.937	444.364
	12	Tütün ve tüt. ma.	395.148	44.592.462	0	0	395.148	44.592.462
	41	Hay. sıvı ve katı y.	0	0	14.768	1.656.996	-14.768	-1.656.996
	42	Bit. sıvı yağ. ve fr.	76.109	8.588.851	88.268	9.903.657	-12.159	-1.314.806
	43	K.İş. katı/sıvı yağ, mum.	2.443	275.702	1.846	207.127	597	68.576
	22	Yağ.toh., yağ ver. Mey.	12.724	1.435.897	3.571	400.674	9.153	1.035.223
		Toplam	2.162.769	244.068.485	245.282	27.520.640	1.917.487	216.547.845
	II	Tarımsal Hammaddeler						
	21	İşl. kös, deri ve kürk	187	21.128	5.457	612.289	-5.270	-591.161
	23	Ham kauçuk	1.726	194.757	51.954	5.829.267	-50.228	-5.634.510
	24	Mantar, odun ve kereste	8.200	925.355	856	96.063	7.344	829.292
	25	Kağ. ham. ve kul. kağıt	1.236	139.458	25.675	2.880.745	-24.439	-2.741.287
	26	Dok. Ely. ve artıkları	414.144	46.736.102	74.898	8.403.546	339.246	38.332.556
	29	B. Y. B. hay. ve bit. Ham.	44.127	4.979.731	4.786	537.017	39.341	4.442.714
		Toplam	469.619	52.996.531	163.627	18.358.926	305.992	34.637.605
1982	I	Gıda Maddeleri						
	0	Canlı hay.	351.207	58.547.850	4.383	729.727	346.824	57.818.123
	1	Et ve et ür.	158.714	25.917.458	1	85	158.713	25.917.373
	2	Süt, süt ür. ve yum.	23.231	3.836.415	692	115.040	22.540	3.721.375
	3	Balık ve deniz ür.	42.471	7.141.593	0	0	42.471	7.141.593
	4	Hub., hub. Ür.	191.130	30.977.104	101.724	15.172.546	89.406	15.804.558
	5	Meyve ve seb.	942.273	153.767.871	4.506	765.941	937.768	153.001.930
	6	Şeker, şek. ür. ve bal	91.290	15.280.128	486	79.793	90.804	15.200.334
	7	Kah. çay, kak, bah.	25.600	4.218.043	13.979	2.268.671	11.621	1.949.372
	8	Hay. için gıda mad.	4.210	726.499	1.106	174.419	3.104	552.080
	9	Çeşitli yenilebilir ür.	19.579	3.119.416	204	36.230	19.374	3.083.187
	11	İçkiler	3.031	481.084	392	66.108	2.639	414.977
	12	Tütün ve tüt. ma.	348.367	56.290.892	0	0	348.367	56.290.892
	41	Hay. sıvı ve katı y.	1.891	317.246	16.096	2.704.549	-14.204	-2.387.303

	42	Bit. sıvı yağ. ve fr.	31.220		5.176.780	84.380		13.735.811	-53.160		-8.559.031
	43	K.İş. katı/sıvı yağ. mum.	7.263		1.194.364	2.307		384.990	4.957		809.374
	22	Yağ.toh., yağ ver. Mey.	14.512		2.338.550	804		127.241	13.708		2.211.310
		Toplam	2.255.989		369.331.295	231.059		36.361.149	2.024.931		332.970.146
	II	Tarımsal Hammaddeler									
	21	İşl. kös, deri ve kürk	83		12.946	5.920		939.473	-5.836		-926.527
	23	Ham kauçuk	5.761		887.703	50.445		8.317.870	-44.684		-7.430.167
	24	Mantar, odun ve kereste	32.351		5.301.838	665		107.495	31.686		5.194.343
	25	Kağ. ham. ve kul. kağıt	255		37.237	28.167		4.547.686	-27.912		-4.510.449
	26	Dok. Ely. ve artıkları	379.277		59.906.423	82.365		13.637.995	296.912		46.268.428
	29	B. Y. B. hay. ve bit. Ham.	43.553		7.061.971	6.150		1.005.281	37.404		6.056.690
		Toplam	461.281		73.208.118	173.712		28.555.801	287.569		44.652.317
1983	I	Gıda Maddeleri									
	0	Canlı hay.	304.820		71.488.739	3.622		800.972	301.198		70.687.767
	1	Et ve et ür.	140.553		31.020.900	1		177	140.553		31.020.723
	2	Süt, süt ür. ve yum.	35.396		8.224.769	3.278		775.035	32.118		7.449.734
	3	Balık ve deniz ür.	40.106		9.203.182	1		147	40.105		9.203.036
	4	Hub., hub. Ür.	264.258		58.070.563	32.829		8.828.867	231.429		49.241.695
	5	Meyve ve seb.	874.549		200.606.170	3.680		913.960	870.869		199.692.210
	6	Şeker, şek. ür. ve bal	110.013		25.657.944	328		77.200	109.685		25.580.744
	7	Kah. çay, kak, bah.	35.531		8.277.753	16.255		3.809.778	19.276		4.467.975
	8	Hay. için gıda mad.	6.306		1.371.531	1.911		451.551	4.395		919.980
	9	Çeşitli yenilebilir ür.	16.521		3.801.933	249		61.676	16.272		3.740.257
	11	İçkiler	3.192		726.009	2.815		696.490	377		29.519
	12	Tütün ve tüt. ma.	237.828		54.514.451	0		0	237.828		54.514.451
	41	Hay. sıvı ve katı y.	724		157.951	16.764		3.876.189	-16.040		-3.718.238
	42	Bit. sıvı yağ. ve fr.	83.108		17.627.827	74.309		16.526.451	8.799		1.101.376
	43	K.İş. katı/sıvı yağ. mum.	7.979		1.863.978	2.008		482.400	5.971		1.381.578
	22	Yağ.toh., yağ ver. Mey.	8.877		1.977.705	1.781		389.856	7.096		1.587.849
		Toplam	2.169.760		494.591.404	159.829		37.690.748	2.009.931		456.900.656
	II	Tarımsal Hammaddeler									
	21	İşl. kös, deri ve kürk	109		27.677	13.699		3.242.664	-13.589		-3.214.987
	23	Ham kauçuk	2.464		601.047	66.322		15.357.826	-63.857		-14.756.780

	24	Mantar, odun ve kereste	27.608	6.436.468	585	135.135	27.023	6.301.333
	25	Kağ. ham. ve kul. kağıt	1.325	307.953	22.673	4.945.924	-21.348	-4.637.971
	26	Dok. Ely. ve artıkları	300.189	68.011.970	141.536	32.368.725	158.652	35.643.246
	29	B. Y. B. hay. ve bit. Ham.	48.973	11.053.953	6.461	1.467.924	42.511	9.586.029
		Toplam	380.668	86.439.069	251.276	57.518.197	129.391	28.920.871
1984	I	Gıda Maddeleri						
	0	Canlı hay.	237.905	90.830.312	5.525	2.085.402	232.380	88.744.910
	1	Et ve et ür.	141.963	53.118.196	824	356.827	141.138	52.761.369
	2	Süt, süt ür. ve yum.	67.155	24.423.342	14.951	5.868.118	52.204	18.555.224
	3	Balık ve deniz ür.	57.342	21.229.949	136	50.895	57.206	21.179.054
	4	Hub., hub. Ür.	190.348	69.341.654	263.408	100.877.514	-73.060	-31.535.859
	5	Meyve ve seb.	929.884	348.478.049	25.508	9.799.512	904.376	338.678.537
	6	Şeker, şek. ür. ve bal	140.743	49.625.614	536	194.900	140.207	49.430.714
	7	Kah. çay, kak, bah.	33.946	12.484.481	15.268	5.549.432	18.678	6.935.050
	8	Hay. için gıda mad.	61.284	23.975.553	21.759	8.547.580	39.524	15.427.973
	9	Çeşitli yenilebilir ür.	58.928	22.172.079	1.020	402.837	57.909	21.769.242
	11	İçkiler	4.455	1.647.354	378	131.197	4.076	1.516.157
	12	Tütün ve tüt. ma.	216.968	76.663.068	26.586	10.556.098	190.382	66.106.970
	41	Hay. sıvı ve katı y.	4.050	1.461.764	22.944	8.522.189	-18.894	-7.060.425
	42	Bit. sıvı yağ. ve fr.	31.373	11.343.515	205.178	77.773.144	-173.804	-66.429.629
	43	K.İş. katı/sıvı yağ, mum.	10.185	3.972.959	3.977	1.440.453	6.208	2.532.506
	22	Yağ.toh., yağ ver. Mey.	8.629	3.078.449	5.353	2.036.053	3.276	1.042.396
		Toplam	2.195.157	813.846.339	613.349	234.192.151	1.581.808	579.654.188
	II	Tarımsal Hammaddeler						
	21	İşl. kös, deri ve kürk	1.348	513.215	27.534	10.167.588	-26.186	-9.654.373
	23	Ham kauçuk	2.433	914.275	73.618	27.204.405	-71.185	-26.290.131
	24	Mantar, odun ve kereste	28.008	10.121.368	6.730	2.833.713	21.278	7.287.656
	25	Kağ. ham. ve kul. kağıt	715	316.388	48.238	18.189.853	-47.523	-17.873.465
	26	Dok. Ely. ve artıkları	293.988	106.986.136	148.439	54.371.032	145.549	52.615.104
	29	B. Y. B. hay. ve bit. Ham.	39.754	14.623.918	9.225	3.431.624	30.529	11.192.294
		Toplam	366.246	133.475.300	313.784	116.198.215	52.462	17.277.085

1985	I	Gıda Maddeleri								
	0	Canlı hay.	175.940		95.080.807	4.073		2.179.638	171.868	92.901.169
	1	Et ve et ür.	87.849		45.416.794	42.882		22.981.629	44.966	22.435.165
	2	Süt, süt ür. ve yum.	51.466		25.862.767	23.245		12.338.481	28.221	13.524.286
	3	Balık ve deniz ür.	58.349		31.170.556	187		98.664	58.163	31.071.892
	4	Hub., hub. Ür.	133.288		67.879.439	165.161		85.873.179	-31.873	-17.993.740
	5	Meyve ve seb.	932.830		489.522.197	27.083		13.137.670	905.747	476.384.527
	6	Şeker, şek. ür. ve bal	66.667		33.146.522	1.034		558.119	65.633	32.588.402
	7	Kah. çay, kak, bah.	34.625		18.154.328	19.618		10.329.460	15.008	7.824.868
	8	Hay. için gıda mad.	29.317		15.110.503	7.593		4.128.486	21.724	10.982.017
	9	Çeşitli yenilebilir ür.	23.376		12.225.595	594		318.941	22.783	11.906.654
	11	İçkiler	6.508		3.357.816	1.779		946.545	4.729	2.411.271
	12	Tütün ve tüt. ma.	330.454		171.266.736	55.870		29.217.719	274.584	142.049.017
	41	Hay. sıvı ve katı y.	7.930		4.180.886	24.879		13.195.764	-16.949	-9.014.879
	42	Bit. sıvı yağ. ve fr.	46.095		24.412.157	187.948		97.302.872	-141.853	-72.890.715
	43	K.İş. katı/sıvı yağ, mum.	14.430		7.534.110	2.964		1.546.010	11.466	5.988.100
	22	Yağ,toh., yağ ver. Mey.	6.841		3.557.214	30.641		14.568.437	-23.800	-11.011.223
		Toplam	2.005.967		1.047.878.425	595.551		308.721.614	1.410.415	739.156.811
	II	Tarımsal Hammaddeler								
	21	İşl. kös, deri ve kürk	1.742		886.547	31.980		17.162.625	-30.237	-16.276.079
	23	Ham kauçuk	1.966		1.035.726	69.716		36.585.526	-67.749	-35.549.800
	24	Mantar, odun ve kereste	21.616		11.524.609	31.007		16.845.427	-9.392	-5.320.818
	25	Kağ. ham. ve kul. kağıt	723		378.426	41.390		21.572.346	-40.667	-21.193.920
	26	Dok. Ely. ve artıkları	297.537		150.881.333	153.725		81.402.188	143.812	69.479.145
	29	B. Y. B. hay. ve bit. Ham.	43.865		23.081.360	11.428		6.072.537	32.437	17.008.823
		Toplam	367.450		187.788.001	339.245		179.640.649	28.205	8.147.352
1986	I	Gıda Maddeleri								
	0	Canlı hay.	231.184		156.152.126	12.526		8.759.631	218.658	147.392.495
	1	Et ve et ür.	77.798		51.878.253	28.100		18.814.283	49.697	33.063.971
	2	Süt, süt ür. ve yum.	44.720		29.635.613	16.948		11.399.339	27.772	18.236.273
	3	Balık ve deniz ür.	125.656		85.894.057	617		427.880	125.040	85.466.177
	4	Hub., hub. Ür.	51.499		34.499.888	123.189		82.129.826	-71.691	-47.629.938
	5	Meyve ve seb.	1.232.497		838.654.838	40.745		27.649.463	1.191.752	811.005.375

	6	Şeker, şek. ür. ve bal	13.437		9.136.847	1.551		1.054.479	11.886		8.082.367
	7	Kah. çay, kak, bah.	28.825		19.348.579	27.290		18.583.102	1.535		765.477
	8	Hay. için gıda mad.	31.655		20.999.277	9.050		5.810.105	22.604		15.189.172
	9	Çeşitli yenilebilir ür.	26.733		18.875.110	2.146		1.495.179	24.587		17.379.931
	11	İçkiler	6.360		4.287.623	8.259		5.636.681	-1.899		-1.349.057
	12	Tütün ve tüt. ma.	271.822		181.372.166	116.284		80.734.369	155.538		100.637.798
	41	Hay. sıvı ve katı y.	2.747		1.768.830	22.799		15.581.761	-20.052		-13.812.931
	42	Bit. sıvı yağ. ve fr.	63.464		43.412.817	116.817		76.853.071	-53.352		-33.440.254
	43	K.İş. katı/sıvı yağ, mum.	13.577		8.856.907	2.953		2.060.463	10.624		6.796.444
	22	Yağ.toh., yağ ver. Mey.	5.197		3.475.513	20.830		13.341.135	-15.633		-9.865.622
		Toplam	2.227.170		1.508.248.444	550.103		370.330.766	1.677.067		1.137.917.678
	II	Tarımsal Hammaddeler									
	21	İşl. kös, deri ve kürk	1		826	70.591		48.731.665	-70.589		-48.730.839
	23	Ham kauçuk	4.399		2.762.393	74.124		50.777.632	-69.725		-48.015.239
	24	Mantar, odun ve kereste	31.647		20.660.213	68.763		47.605.438	-37.115		-26.945.225
	25	Kağ. ham. ve kul. kağıt	3		1.962	39.001		26.732.548	-38.998		-26.730.586
	26	Dok. Ely. ve artıkları	261.260		180.479.969	192.191		130.421.617	69.069		50.058.353
	29	B. Y. B. hay. ve bit. Ham.	53.521		36.025.828	20.214		13.788.037	33.307		22.237.791
		Toplam	350.832		239.931.192	464.884		318.056.938	-114.051		-78.125.746
1987	I	Gıda Maddeleri									
	0	Canlı hay.	244.492		212.109.570	99.901		90.798.253	144.591		121.311.317
	1	Et ve et ür.	63.421		54.550.795	34.438		30.143.086	28.984		24.407.709
	2	Süt, süt ür. ve yum.	46.208		39.373.321	11.766		10.408.738	34.442		28.964.583
	3	Balık ve deniz ür.	114.019		96.433.223	2.683		2.298.482	111.336		94.134.741
	4	Hub., hub. Ür.	83.312		73.558.431	71.715		59.623.741	11.596		13.934.689
	5	Meyve ve seb.	1.439.900		1.261.626.367	31.588		27.241.911	1.408.311		1.234.384.456
	6	Şeker, şek. ür. ve bal	33.251		28.564.258	49.057		41.889.801	-15.806		-13.325.542
	7	Kah. çay, kak, bah.	44.391		39.693.292	33.411		28.796.704	10.980		10.896.587
	8	Hay. için gıda mad.	49.425		41.128.950	31.978		27.217.168	17.447		13.911.781
	9	Çeşitli yenilebilir ür.	43.692		36.882.940	2.899		2.538.994	40.793		34.343.946
	11	İçkiler	8.182		7.115.156	8.838		7.768.067	-656		-652.911
	12	Tütün ve tüt. ma.	315.809		255.625.589	178.100		154.194.942	137.709		101.430.647
	41	Hay. sıvı ve katı y.	6.411		5.722.178	22.343		19.539.709	-15.932		-13.817.531

	42	Bit. sıvı yağ. ve fr.	68.351		59.894.685	119.144		106.271.000	-50.793		-46.376.315
	43	K.İş. katı/sıvı yağ. mum.	8.480		7.456.744	6.467		5.549.215	2.013		1.907.529
	22	Yağ.toh., yağ ver. Mey.	7.828		6.808.223	28.431		23.583.243	-20.603		-16.775.020
		Toplam	2.577.171		2.226.543.722	732.758		637.863.054	1.844.413		1.588.680.668
	II	Tarımsal Hammaddeler									
	21	İşl. kös, deri ve kürk	43		39.472	135.980		115.724.425	-135.937		-115.684.953
	23	Ham kauçuk	4.134		3.731.821	90.920		79.231.265	-86.786		-75.499.444
	24	Mantar, odun ve kereste	6.878		5.921.773	165.203		144.462.228	-158.325		-138.540.455
	25	Kağ. ham. ve kul. kağıt	10		10.078	69.577		61.096.298	-69.566		-61.086.220
	26	Dok. Ely. ve artıkları	154.292		131.885.980	365.301		316.187.581	-211.009		-184.301.601
	29	B. Y. B. hay. ve bit. Ham.	70.496		61.818.515	33.129		28.509.536	37.367		33.308.979
		Toplam	235.855		203.407.638	860.111		745.211.333	-624.257		-541.803.694
1988	I	Gıda Maddeleri									
	0	Canlı hay.	249.612		355.154.829	33.622		47.165.014	215.991		307.989.815
	1	Et ve et ür.	48.241		67.218.076	16.190		21.866.985	32.051		45.351.092
	2	Süt, süt ür. ve yum.	29.508		39.222.197	9.866		13.928.888	19.642		25.293.309
	3	Balık ve deniz ür.	85.741		123.857.439	1.583		2.089.440	84.159		121.767.999
	4	Hub., hub. Ür.	333.213		510.394.938	41.800		56.918.650	291.413		453.476.288
	5	Meyve ve seb.	1.587.342		2.352.850.297	28.919		36.580.957	1.558.423		2.316.269.341
	6	Şeker, şek. ür. ve bal	27.581		37.860.043	2.910		4.095.897	24.670		33.764.147
	7	Kah. çay, kak, bah.	46.042		65.847.701	29.218		40.631.476	16.823		25.216.225
	8	Hay. için gıda mad.	13.375		20.426.832	13.469		18.217.866	-94		2.208.966
	9	Çeşitli yenilebilir ür.	63.106		89.821.166	2.723		3.876.720	60.382		85.944.445
	11	İçkiler	9.001		13.223.463	15.570		24.045.190	-6.570		-10.821.727
	12	Tütün ve tüt. ma.	269.246		406.151.026	173.282		251.902.833	95.965		154.248.193
	41	Hay. sıvı ve katı y.	10.033		14.452.615	22.801		33.296.215	-12.768		-18.843.600
	42	Bit. sıvı yağ. ve fr.	61.774		88.523.891	200.932		282.551.964	-139.158		-194.028.073
	43	K.İş. katı/sıvı yağ. mum.	14.450		21.319.801	6.464		9.062.421	7.985		12.257.380
	22	Yağ.toh., yağ ver. Mey.	10.706		15.215.645	13.584		17.371.689	-2.878		-2.156.045
		Toplam	2.858.971		4.221.539.961	612.934		863.602.206	2.246.037		3.357.937.754
	II	Tarımsal Hammaddeler									
	21	İşl. kös, deri ve kürk	282		426.075	78.005		110.812.577	-77.723		-110.386.502
	23	Ham kauçuk	5.043		6.637.505	111.921		160.479.540	-106.878		-153.842.034

	24	Mantar, odun ve kereste	14.778		20.466.260	126.439		170.867.960	-111.660		-150.401.701
	25	Kağ. ham. ve kul. kağıt	300		398.094	107.832		154.579.419	-107.532		-154.181.325
	26	Dok. Ely. ve artıkları	260.059		390.741.748	287.621		396.927.024	-27.561		-6.185.276
	29	B. Y. B. hay. ve bit. Ham.	92.022		133.554.016	31.627		44.084.136	60.395		89.469.880
		Toplam	372.485		552.223.698	743.445		1.037.750.657	-370.960		-485.526.959
1989	I	Gıda Maddeleri									
	0	Canlı hay.	252.932		540.284.411	20.804		44.042.279	232.128		496.242.131
	1	Et ve et ür.	35.625		76.431.592	5.506		11.750.824	30.119		64.680.768
	2	Süt, süt ür. ve yum.	14.120		29.748.053	8.466		18.281.215	5.654		11.466.838
	3	Balık ve deniz ür.	67.757		144.092.044	3.231		7.202.957	64.526		136.889.087
	4	Hub., hub. Ür.	177.674		363.692.683	570.689		1.260.001.134	-393.015		-896.308.451
	5	Meyve ve seb.	1.290.860		2.784.374.806	12.450		27.215.387	1.278.410		2.757.159.419
	6	Şeker, şek. ür. ve bal	18.054		38.504.534	2.358		5.027.388	15.696		33.477.147
	7	Kah. çay, kak, bah.	75.818		167.167.890	27.328		58.270.215	48.491		108.897.675
	8	Hay. için gıda mad.	9.618		18.886.051	40.764		88.066.422	-31.147		-69.180.371
	9	Çeşitli yenilebilir ür.	72.938		157.121.832	5.887		12.758.800	67.052		144.363.032
	11	İçkiler	12.906		27.080.748	3.973		8.489.001	8.933		18.591.747
	12	Tütün ve tüt. ma.	479.813		1.025.659.198	221.021		478.540.459	258.792		547.118.739
	41	Hay. sıvı ve katı y.	4.869		10.006.033	32.883		70.852.319	-28.014		-60.846.286
	42	Bit. sıvı yağ. ve fr.	136.583		292.489.373	268.672		577.541.058	-132.089		-285.051.686
	43	K.İş. katı/sıvı yağ, mum.	11.090		23.366.652	9.967		21.406.914	1.123		1.959.737
	22	Yağ.toh., yağ ver. Mey.	7.411		15.544.695	25.171		52.878.820	-17.760		-37.334.124
		Toplam	2.668.069		5.714.450.595	1.259.170		2.742.325.192	1.408.899		2.972.125.403
	II	Tarımsal Hammaddeler									
	21	İşl. kös, deri ve kürk	383		821.480	99.875		213.106.573	-99.492		-212.285.092
	23	Ham kauçuk	6.544		13.871.928	86.060		183.511.813	-79.516		-169.639.885
	24	Mantar, odun ve kereste	18.688		39.568.280	68.981		148.086.537	-50.294		-108.518.257
	25	Kağ. ham. ve kul. kağıt	1.092		2.503.762	100.709		216.716.443	-99.617		-214.212.681
	26	Dok. Ely. ve artıkları	281.795		588.099.021	334.619		717.137.963	-52.824		-129.038.943
	29	B. Y. B. hay. ve bit. Ham.	76.735		164.087.047	24.145		51.166.371	52.591		112.920.676
		Toplam	385.237		808.951.518	714.389		1.529.725.701	-329.152		-720.774.183

1990	I	Gıda Maddeleri								
	0	Canlı hay.	203.977		526.663.702	109.300		299.758.463	94.677	226.905.239
	1	Et ve et ür.	25.020		64.815.496	16.578		45.174.680	8.442	19.640.816
	2	Süt, süt ür. ve yum.	12.151		31.466.131	18.903		49.808.622	-6.753	-18.342.492
	3	Balık ve deniz ür.	68.534		178.534.791	9.522		25.170.655	59.012	153.364.136
	4	Hub., hub. Ür.	74.495		193.646.252	564.350		1.397.107.309	-489.855	-1.203.461.057
	5	Meyve ve seb.	1.734.960		4.613.076.544	54.884		140.791.779	1.680.076	4.472.284.765
	6	Şeker, şek. ür. ve bal	26.038		69.553.984	300.785		802.645.600	-274.747	-733.091.615
	7	Kah. çay, kak, bah.	80.559		211.445.295	38.703		101.098.911	41.856	110.346.384
	8	Hay. için gıda mad.	5.806		15.213.940	52.604		135.401.797	-46.798	-120.187.857
	9	Çeşitli yenilebilir ür.	72.424		186.906.949	14.303		37.923.994	58.122	148.982.954
	11	İçkiler	13.065		34.441.528	8.282		22.038.821	4.783	12.402.706
	12	Tütün ve tüt. ma.	442.359		1.173.630.092	337.195		900.532.269	105.164	273.097.824
	41	Hay. sıvı ve katı y.	6.363		16.467.760	31.317		82.274.818	-24.955	-65.807.058
	42	Bit. sıvı yağ. ve fr.	123.347		321.986.442	259.106		676.537.248	-135.758	-354.550.807
	43	K.İş. katı/sıvı yağ, mum.	9.323		24.123.860	12.426		32.435.201	-3.103	-8.311.342
	22	Yağ,toh., yağ ver. Mey.	7.419		19.636.655	32.682		83.715.576	-25.263	-64.078.921
		Toplam	2.905.840		7.681.609.421	1.860.941		4.832.415.745	1.044.899	2.849.193.675
	II	Tarımsal Hammaddeler								
	21	İşl. kös, deri ve kürk	868		2.288.122	129.212		337.604.066	-128.344	-335.315.944
	23	Ham kauçuk	6.598		17.196.086	90.649		237.566.744	-84.051	-220.370.658
	24	Mantar, odun ve kereste	18.467		47.187.394	131.807		346.925.510	-113.340	-299.738.117
	25	Kağ. ham. ve kul. kağıt	247		633.193	80.166		209.139.363	-79.919	-208.506.170
	26	Dok. Ely. ve artıkları	276.618		739.939.133	488.157		1.272.580.281	-211.539	-532.641.148
	29	B. Y. B. hay. ve bit. Ham.	91.484		241.642.193	31.716		83.274.829	59.768	158.367.364
		Toplam	394.282		1.048.886.120	951.708		2.487.090.793	-557.426	-1.438.204.673
1991	I	Gıda Maddeleri								
	0	Canlı hay.	204.008		840.341.868	108.047		466.232.133	95.961	374.109.735
	1	Et ve et ür.	16.082		68.673.062	34.444		150.808.151	-18.362	-82.135.090
	2	Süt, süt ür. ve yum.	8.813		36.744.083	20.795		90.328.970	-11.982	-53.584.887
	3	Balık ve deniz ür.	60.811		249.240.410	10.474		44.284.152	50.337	204.956.259
	4	Hub., hub. Ür.	466.118		2.086.276.610	106.045		433.543.913	360.073	1.652.732.697
	5	Meyve ve seb.	1.748.666		7.599.709.034	43.868		174.353.452	1.704.798	7.425.355.581

	6	Şeker, şek. ür. ve bal	67.373		300.173.714	9.308		37.705.961	58.065		262.467.753
	7	Kah. çay, kak, bah.	48.533		211.200.945	43.292		177.771.196	5.241		33.429.749
	8	Hay. için gıda mad.	6.829		29.474.702	75.940		317.178.413	-69.112		-287.703.711
	9	Çeşitli yenilebilir ür.	102.815		444.584.658	14.715		62.961.744	88.099		381.622.915
	11	İçkiler	20.973		89.755.335	14.383		57.554.060	6.589		32.201.276
	12	Tütün ve tüt. ma.	572.024		2.490.923.020	367.049		1.548.060.688	204.975		942.862.332
	41	Hay. sıvı ve katı y.	2.710		11.444.803	24.549		104.224.785	-21.839		-92.779.983
	42	Bit. sıvı yağ. ve fr.	188.954		807.916.363	361.681		1.555.136.117	-172.727		-747.219.753
	43	K.İş. katı/sıvı yağ, mum.	5.602		23.203.615	10.939		46.162.396	-5.338		-22.958.781
	22	Yağ.toh., yağ ver. Mey.	10.004		41.808.899	32.197		134.859.238	-22.194		-93.050.339
		Toplam	3.530.312		15.331.471.120	1.277.728		5.401.165.367	2.252.584		9.930.305.753
	II	Tarımsal Hammaddeler									
	21	İşl. kös, deri ve kürk	1.202		5.338.112	115.721		486.758.141	-114.519		-481.420.029
	23	Ham kauçuk	829		3.467.479	109.023		461.314.228	-108.194		-457.846.748
	24	Mantar, odun ve kereste	16.137		69.163.599	138.536		570.268.191	-122.399		-501.104.592
	25	Kağ. ham. ve kul. kağıt	281		1.074.110	71.994		307.405.517	-71.713		-306.331.406
	26	Dok. Ely. ve artıkları	274.348		1.038.150.955	341.928		1.420.609.102	-67.580		-382.458.147
	29	B. Y. B. hay. ve bit. Ham.	81.120		340.347.453	31.592		133.327.473	49.528		207.019.979
		Toplam	373.917		1.457.541.709	808.795		3.379.682.652	-434.879		-1.922.140.944
1992	I	Gıda Maddeleri									
	0	Canlı hay.	127.937		898.199.776	109.155		777.298.942	18.782		120.900.834
	1	Et ve et ür.	26.442		186.946.893	34.123		225.880.260	-7.681		-38.933.367
	2	Süt, süt ür. ve yum.	8.882		61.728.252	30.887		215.421.094	-22.005		-153.692.842
	3	Balık ve deniz ür.	59.999		413.156.814	19.861		139.394.448	40.137		273.762.366
	4	Hub., hub. Ür.	591.530		4.041.248.921	159.361		1.114.254.611	432.169		2.926.994.310
	5	Meyve ve seb.	1.569.850		11.100.555.979	66.868		464.742.162	1.502.981		10.635.813.818
	6	Şeker, şek. ür. ve bal	175.158		1.261.293.402	8.625		58.176.040	166.532		1.203.117.362
	7	Kah. çay, kak, bah.	71.636		506.194.186	41.686		286.741.511	29.950		219.452.675
	8	Hay. için gıda mad.	2.773		20.003.155	105.002		736.409.080	-102.228		-716.405.925
	9	Çeşitli yenilebilir ür.	128.081		880.682.733	18.552		129.467.579	109.529		751.215.154
	11	İçkiler	23.807		166.562.958	11.462		85.250.488	12.344		81.312.471
	12	Tütün ve tüt. ma.	332.617		2.165.974.274	318.973		2.275.461.012	13.644		-109.486.738
	41	Hay. sıvı ve katı y.	2.476		17.780.710	28.558		201.507.646	-26.082		-183.726.936

	42	Bit. sıvı yağ. ve fr.	201.697		1.317.465.195	337.061		2.315.139.698	-135.364		-997.674.503
	43	K.İş. katı/sıvı yağ. mum.	11.032		83.341.871	14.341		100.789.319	-3.309		-17.447.448
	22	Yağ.toh., yağ ver. Mey.	13.295		90.597.960	57.671		407.539.529	-44.376		-316.941.568
		Toplam	3.347.211		23.211.733.079	1.362.188		9.533.473.417	1.985.023		13.678.259.662
	II	Tarımsal Hammaddeler									
	21	İşl. kös, deri ve kürk	1.759		12.358.789	166.368		1.163.532.497	-164.609		-1.151.173.707
	23	Ham kauçuk	2.351		16.164.271	131.499		917.502.180	-129.148		-901.337.910
	24	Mantar, odun ve kereste	16.349		112.019.001	150.734		1.053.761.348	-134.386		-941.742.347
	25	Kağ. ham. ve kul. kağıt	87		590.477	101.813		709.350.538	-101.726		-708.760.062
	26	Dok. Ely. ve artıkları	115.530		751.598.342	494.496		3.481.346.462	-378.967		-2.729.748.120
	29	B. Y. B. hay. ve bit. Ham.	70.486		487.764.075	43.397		299.428.929	27.089		188.335.147
		Toplam	206.562		1.380.494.954	1.088.308		7.624.921.954	-881.746		-6.244.427.000
1993	I	Gıda Maddeleri									
	0	Canlı hay.	283.501	240.934	3.080.200.895	103.201	88.618	1.167.332.419	180.300	152.316	1.912.868.475
	1	Et ve et ür.	26.807	23.034	303.975.957	32.294	27.775	368.940.018	-5.487	-4.742	-64.964.062
	2	Süt, süt ür. ve yum.	12.326	10.585	139.842.965	30.604	26.266	346.448.468	-18.278	-15.682	-206.605.503
	3	Balık ve deniz ür.	53.940	46.244	606.199.019	23.179	19.896	262.011.945	30.761	26.348	344.187.073
	4	Hub., hub. Ür.	271.655	232.715	3.048.641.894	347.258	293.929	3.658.692.929	-75.603	-61.214	-610.051.035
	5	Meyve ve seb.	1.670.231	1.436.119	19.453.722.821	101.468	86.676	1.117.473.871	1.568.762	1.349.443	18.336.248.950
	6	Şeker, şek. ür. ve bal	214.321	185.013	2.503.868.218	10.213	8.889	116.200.513	204.108	176.123	2.387.667.704
	7	Kah. çay, kak. bah.	128.187	109.476	1.407.598.007	58.595	50.096	651.433.328	69.593	59.380	756.164.679
	8	Hay. için gıda mad.	3.038	2.583	32.031.870	110.750	94.660	1.226.208.506	-107.712	-92.077	-1.194.176.636
	9	Çeşitli yenilebilir ür.	130.301	111.784	1.481.329.686	21.411	18.326	238.581.442	108.889	93.458	1.242.748.244
	11	İçkiler	24.559	20.979	273.743.993	8.948	7.712	100.116.626	15.612	13.267	173.627.367
	12	Tütün ve tüt. ma.	441.025	374.666	4.448.579.721	327.284	278.911	3.507.988.006	113.741	95.755	940.591.715
	41	Hay. sıvı ve katı y.	1.671	1.456	21.672.120	37.795	32.321	416.435.837	-36.124	-30.865	-394.763.717
	42	Bit. sıvı yağ. ve fr.	97.885	84.036	1.106.314.633	354.885	305.241	4.070.646.525	-257.000	-221.205	-2.964.331.892
	43	K.İş. katı/sıvı yağ. mum.	87.510	75.324	1.016.776.449	16.117	13.742	176.940.604	71.392	61.581	839.835.845
	22	Yağ.toh., yağ ver. Mey.	15.380	13.185	169.067.294	72.004	61.500	788.835.183	-56.624	-48.315	-619.767.890
		Toplam	3.462.338	2.968.131	39.093.565.539	1.656.008	1.414.561	18.214.286.220	1.806.330	1.553.571	20.879.279.319
	II	Tarımsal Hammaddeler									
	21	İşl. kös, deri ve kürk	2.148	1.869	26.287.043	214.873	183.445	2.380.899.725	-212.725	-181.576	-2.354.612.682
	23	Ham kauçuk	4.236	3.659	49.961.094	145.481	124.281	1.612.548.658	-141.245	-120.622	-1.562.587.563

	24	Mantar, odun ve kereste	13.328	11.344	145.410.785	344.951	296.366	3.923.974.912	-331.623	-285.022	-3.778.564.127
	25	Kağ. ham. ve kul. kağıt	134	115	1.548.347	103.589	88.389	1.130.690.311	-103.456	-88.273	-1.129.141.964
	26	Dok. Ely. ve artıkları	198.291	170.665	2.308.431.865	586.717	499.340	6.292.468.273	-388.427	-328.676	-3.984.036.408
	29	B. Y. B. hay. ve bit. Ham.	68.055	58.225	754.769.045	48.387	41.348	542.694.854	19.668	16.877	212.074.190
		Toplam	286.191	245.877	3.286.408.179	1.443.998	1.233.169	15.883.276.733	-1.157.807	-987.292	-12.596.868.555
1994	I	Gıda Maddeleri									
	0	Canlı hay.	223.357	189.651	6.591.763.847	23.353	20.136	579.503.129	200.004	169.515	6.012.260.719
	1	Et ve et ür.	43.292	36.204	1.345.509.452	10.471	9.190	207.457.182	32.821	27.013	1.138.052.271
	2	Süt, süt ür. ve yum.	19.133	15.988	611.931.039	20.453	17.218	597.437.983	-1.320	-1.229	14.493.056
	3	Balık ve deniz ür.	70.133	59.147	2.142.492.590	25.413	21.534	732.325.628	44.720	37.613	1.410.166.962
	4	Hub., hub. Ür.	374.549	314.313	11.451.756.675	158.834	135.989	4.167.525.869	215.716	178.324	7.284.230.806
	5	Meyve ve seb.	2.002.033	1.676.242	61.709.502.210	48.082	41.069	1.292.676.977	1.953.951	1.635.173	60.416.825.233
	6	Şeker, şek. ür. ve bal	316.024	265.904	9.569.198.869	4.461	3.785	125.305.002	311.563	262.119	9.443.893.867
	7	Kah. çay, kak, bah.	96.095	80.856	2.862.749.826	64.021	53.822	1.912.537.621	32.074	27.035	950.212.204
	8	Hay. için gıda mad.	8.486	7.082	280.778.596	85.052	72.206	2.360.132.123	-76.567	-65.124	-2.079.353.527
	9	Çeşitli yenilebilir ür.	146.766	123.523	4.473.455.825	20.238	17.042	598.277.227	126.529	106.481	3.875.178.599
	11	İçkiler	47.501	39.811	1.441.402.670	12.700	10.673	366.064.163	34.801	29.138	1.075.338.507
	12	Tütün ve tüt. ma.	423.674	366.672	10.421.067.929	139.819	119.834	3.722.632.072	283.855	246.838	6.698.435.857
	41	Hay. sıvı ve katı y.	2.184	1.860	57.636.889	38.407	32.251	1.158.521.041	-36.222	-30.390	-1.100.884.152
	42	Bit. sıvı yağ. ve fr.	97.447	81.659	3.026.671.720	404.040	339.443	11.983.760.433	-306.593	-257.785	-8.957.088.713
	43	K.İş. katı/sıvı yağ, mum.	82.438	69.831	2.366.143.495	17.257	14.581	508.818.354	65.181	55.250	1.857.325.141
	22	Yağ.toh., yağ ver. Mey.	19.902	16.775	584.747.534	75.466	63.794	2.231.231.954	-55.564	-47.019	-1.646.484.420
		Toplam	3.973.014	3.345.518	118.936.809.167	1.148.067	972.565	32.544.206.758	2.824.947	2.372.953	86.392.602.409
	II	Tarımsal Hammaddeler									
	21	İşl. kös, deri ve kürk	1.975	1.664	60.795.278	281.517	236.682	8.584.310.375	-279.542	-235.018	-8.523.515.097
	23	Ham kauçuk	14.055	11.729	442.707.866	130.735	109.877	3.918.321.984	-116.680	-98.147	-3.475.614.117
	24	Mantar, odun ve kereste	32.772	27.332	1.021.479.630	160.721	137.571	4.136.436.017	-127.948	-110.239	-3.114.956.386
	25	Kağ. ham. ve kul. kağıt	1.762	1.433	59.848.316	102.242	85.735	3.111.096.036	-100.480	-84.302	-3.051.247.720
	26	Dok. Ely. ve artıkları	153.310	130.160	4.278.895.532	500.824	419.409	15.452.745.213	-347.514	-289.250	-11.173.849.681
	29	B. Y. B. hay. ve bit. Ham.	73.884	62.186	2.222.559.347	42.863	36.230	1.230.565.533	31.021	25.956	991.993.814
		Toplam	277.759	234.504	8.086.285.970	1.218.902	1.025.504	36.433.475.158	-941.143	-790.999	-28.347.189.188

1995	I	Gıda Maddeleri									
	0	Canlı hay.	131.983	101.895	5.579.795.378	342.952	265.945	17.020.379.082	-210.969	-164.050	-11.440.583.704
	1	Et ve et ür.	23.168	17.959	1.054.475.751	77.998	60.483	3.665.724.477	-54.831	-42.524	-2.611.248.726
	2	Süt, süt ür. ve yum.	26.154	20.237	1.199.589.967	36.383	28.172	1.693.792.966	-10.229	-7.935	-494.202.999
	3	Balık ve deniz ür.	85.098	65.706	3.910.562.043	36.198	27.876	1.677.119.887	48.900	37.830	2.233.442.156
	4	Hub., hub. Ür.	440.716	342.439	20.691.714.651	462.161	357.782	21.435.333.917	-21.445	-15.343	-743.619.267
	5	Meyve ve seb.	2.178.281	1.690.476	103.521.590.494	88.076	68.149	4.022.060.326	2.090.205	1.622.327	99.499.530.168
	6	Şeker, şek. ür. ve bal	197.184	152.336	9.116.598.937	202.818	156.561	9.579.097.671	-5.634	-4.225	-462.498.733
	7	Kah. çay, kak, bah.	125.660	97.633	5.986.609.893	102.315	79.298	4.708.222.285	23.346	18.335	1.278.387.608
	8	Hay. için gıda mad.	10.100	7.794	492.738.960	101.062	78.274	4.612.999.406	-90.962	-70.480	-4.120.260.445
	9	Çeşitli yenilebilir ür.	206.053	159.526	9.551.826.216	31.875	24.629	1.477.897.934	174.178	134.897	8.073.928.283
	11	İçkiler	87.604	67.407	4.055.220.720	13.352	10.307	600.284.550	74.252	57.101	3.454.936.169
	12	Tütün ve tüt. ma.	381.411	297.006	17.532.764.709	159.967	123.963	7.328.035.485	221.444	173.043	10.204.729.225
	41	Hay. sıvı ve katı y.	223	173	11.159.709	321.266	249.523	14.775.720.187	-321.043	-249.351	-14.764.560.478
	42	Bit. sıvı yağ. ve fr.	6.904	5.375	308.756.135	73.064	56.490	3.392.944.415	-66.160	-51.115	-3.084.188.279
	43	K.İş. katı/sıvı yağ, mum.	204.377	158.087	9.248.412.270	537.117	416.176	24.561.590.524	-332.740	-258.089	-15.313.178.254
	22	Yağ.toh., yağ ver. Mey.	18.198	14.155	845.159.571	204.484	157.909	9.196.708.596	-186.285	-143.754	-8.351.549.024
		Toplam	4.123.116	3.198.202	193.106.975.406	2.791.088	2.161.536	129.747.911.706	1.332.028	1.036.666	63.359.063.700
	II	Tarımsal Hammaddeler									
	21	İşl. kös, deri ve kürk	3.606	2.815	161.831.339	464.313	359.347	21.847.819.289	-460.707	-356.532	-21.685.987.951
	23	Ham kauçuk	15.100	11.660	690.503.190	241.415	186.505	11.108.079.794	-226.315	-174.845	-10.417.576.604
	24	Mantar, odun ve kereste	26.663	20.699	1.193.186.992	145.276	112.386	6.751.372.220	-118.612	-91.687	-5.558.185.227
	25	Kağ. ham. ve kul. kağıt	1.491	1.143	74.377.985	246.086	190.375	11.334.925.778	-244.595	-189.232	-11.260.547.793
	26	Dok. Ely. ve artıkları	169.491	130.922	7.728.014.181	832.562	644.407	36.915.765.946	-663.071	-513.485	-29.187.751.765
	29	B. Y. B. hay. ve bit. Ham.	99.428	76.865	4.591.439.687	65.393	50.685	2.998.918.731	34.035	26.180	1.592.520.956
		Toplam	315.779	244.104	14.439.353.373	1.995.044	1.543.704	90.956.881.758	-1.679.265	-1.299.601	-76.517.528.385
1996	I	Gıda Maddeleri									
	0	Canlı hay.	84.972	67.848	6.751.790.923	167.429	133.558	11.714.197.181	-82.457	-65.711	-4.962.406.258
	1	Et ve et ür.	27.192	21.734	2.235.423.317	26.023	20.730	1.934.240.803	1.169	1.004	301.182.515
	2	Süt, süt ür. ve yum.	36.821	29.400	3.109.921.225	42.770	34.126	3.490.139.348	-5.949	-4.725	-380.218.122
	3	Balık ve deniz ür.	101.466	80.948	8.545.114.981	35.536	28.420	2.911.199.165	65.930	52.529	5.633.915.816
	4	Hub., hub. Ür.	507.463	404.718	42.166.360.548	787.669	630.372	60.225.761.623	-280.207	-225.654	-18.059.401.075
	5	Meyve ve seb.	2.218.856	1.768.973	187.584.955.961	100.535	80.387	8.134.564.200	2.118.321	1.688.586	179.450.391.761

	6	Şeker, şek. ür. ve bal	211.028	168.687	17.199.606.628	293.515	234.418	22.959.528.646	-82.487	-65.731	-5.759.922.018
	7	Kah. çay, kak, bah.	144.323	115.106	11.976.831.440	106.404	84.910	8.610.839.255	37.919	30.196	3.365.992.185
	8	Hay. için gıda mad.	14.567	11.654	1.171.465.887	149.727	119.573	11.598.479.686	-135.159	-107.919	-10.427.013.799
	9	Çeşitli yenilebilir ür.	212.609	169.754	17.339.200.179	66.062	52.788	5.255.380.529	146.547	116.966	12.083.819.650
	11	İçkiler	104.873	83.859	8.535.124.991	18.600	14.844	1.495.444.938	86.273	69.015	7.039.680.052
	12	Tütün ve tüt. ma.	637.590	508.575	51.468.441.747	277.482	221.462	21.389.760.027	360.109	287.114	30.078.681.720
	41	Hay. sıvı ve katı y.	8.239	6.602	626.514.650	82.803	66.034	6.614.381.815	-74.564	-59.432	-5.987.867.165
	42	Bit. sıvı yağ. ve fr.	126.933	101.230	10.700.800.525	394.316	314.708	31.557.798.006	-267.382	-213.477	-20.856.997.480
	43	K.İş. katı/sıvı yağ, mum.	96.549	77.029	7.829.456.171	31.635	25.227	2.611.792.554	64.913	51.802	5.217.663.616
	22	Yağ.toh., yağ ver. Mey.	23.115	18.429	1.982.121.966	250.428	200.441	20.119.394.587	-227.313	-182.012	-18.137.272.621
		Toplam	4.556.596	3.634.545	379.223.131.139	2.830.932	2.261.995	220.622.902.363	1.725.664	1.372.550	158.600.228.776
	II	Tarımsal Hammaddeler									
	21	İşl. kös, deri ve kürk	4.188	3.336	333.046.181	677.465	540.834	54.545.905.147	-673.277	-537.497	-54.212.858.966
	23	Ham kauçuk	13.669	10.879	1.195.542.977	242.115	193.351	19.458.643.822	-228.446	-182.471	-18.263.100.845
	24	Mantar, odun ve kereste	17.438	13.908	1.407.065.248	182.891	146.142	14.670.537.288	-165.454	-132.234	-13.263.472.040
	25	Kağ. ham. ve kul. kağıt	447	358	36.567.026	126.584	101.096	10.049.507.198	-126.137	-100.738	-10.012.940.172
	26	Dok. Ely. ve artıkları	278.706	222.594	21.838.548.190	731.905	584.317	59.470.375.164	-453.199	-361.723	-37.631.826.974
	29	B. Y. B. hay. ve bit. Ham.	77.585	61.885	6.321.528.079	74.344	59.384	5.955.177.057	3.241	2.501	366.351.022
		Toplam	392.032	312.962	31.132.297.701	2.035.304	1.625.124	164.150.145.676	-1.643.272	-1.312.162	-133.017.847.975
1997	I	Gıda Maddeleri									
	0	Canlı hay.	82.711	73.383	12.439.657.703	18.929	16.770	2.909.158.194	63.783	56.613	9.530.499.510
	1	Et ve et ür.	26.553	23.608	4.087.528.444	1.511	1.340	212.092.919	25.042	22.268	3.875.435.524
	2	Süt, süt ür. ve yum.	51.905	46.096	8.092.029.092	32.478	28.948	5.030.931.687	19.427	17.147	3.061.097.406
	3	Balık ve deniz ür.	124.646	110.778	19.363.176.310	52.149	46.584	8.218.358.511	72.497	64.194	11.144.817.798
	4	Hub., hub. Ür.	636.508	566.217	98.266.209.112	718.622	634.390	101.616.198.715	-82.114	-68.172	-3.349.989.603
	5	Meyve ve seb.	2.466.284	2.190.774	388.613.623.936	175.707	155.955	26.467.720.578	2.290.577	2.034.818	362.145.903.358
	6	Şeker, şek. ür. ve bal	269.554	239.952	41.332.982.833	43.713	38.529	5.896.067.629	225.841	201.424	35.436.915.203
	7	Kah. çay, kak, bah.	172.172	152.948	27.001.638.830	120.110	106.532	18.147.874.114	52.062	46.416	8.853.764.716
	8	Hay. için gıda mad.	7.600	6.708	1.117.995.156	184.000	163.196	26.794.859.544	-176.400	-156.489	-25.676.864.387
	9	Çeşitli yenilebilir ür.	240.693	213.765	37.121.470.631	79.157	70.564	12.053.153.532	161.536	143.201	25.068.317.099
	11	İçkiler	70.870	63.216	10.674.901.144	10.128	9.038	1.573.748.804	60.743	54.179	9.101.152.340
	12	Tütün ve tüt. ma.	682.745	601.670	100.652.772.077	382.996	342.713	56.934.188.082	299.749	258.956	43.718.583.996
	41	Hay. sıvı ve katı y.	804	701	109.834.685	76.093	67.775	11.747.769.899	-75.289	-67.074	-11.637.935.214

	42	Bit. sıvı yağ. ve fr.	170.448	150.737	25.320.850.349	461.640	410.999	69.907.268.289	-291.192	-260.263	-44.586.417.939
	43	K.İş. katı/sıvı yağ. mum.	100.236	89.384	15.444.846.719	32.118	28.503	4.927.837.764	68.117	60.881	10.517.008.955
	22	Yağ.toh., yağ ver. Mey.	29.659	26.185	4.543.329.292	259.559	230.528	39.432.211.868	-229.900	-204.343	-34.888.882.576
		Toplam	5.133.389	4.556.121	794.182.846.315	2.648.911	2.352.365	391.869.440.130	2.484.478	2.203.757	402.313.406.185
	II	Tarımsal Hammaddeler									
	21	İşl. kös, deri ve kürk	2.809	2.497	437.957.526	589.221	524.741	91.114.347.645	-586.411	-522.244	-90.676.390.119
	23	Ham kauçuk	8.540	7.562	1.284.193.160	205.303	182.531	31.043.997.050	-196.763	-174.968	-29.759.803.890
	24	Mantar, odun ve kereste	31.133	27.770	4.877.725.001	167.114	149.250	25.574.764.946	-135.981	-121.481	-20.697.039.945
	25	Kağ. ham. ve kul. kağıt	472	423	81.619.826	143.594	127.620	21.761.496.783	-143.122	-127.198	-21.679.876.957
	26	Dok. Ely. ve artıkları	212.519	187.424	31.959.397.594	1.089.257	968.190	161.524.296.991	-876.738	-780.766	-129.564.899.398
	29	B. Y. B. hay. ve bit. Ham.	81.625	72.483	12.428.637.249	83.082	73.713	12.462.603.391	-1.457	-1.230	-33.966.142
		Toplam	337.097	298.158	51.069.530.355	2.277.570	2.026.045	343.481.506.806	-1.940.473	-1.727.886	-292.411.976.452
1998	I	Gıda Maddeleri									
	0	Canlı hay.	47.859	43.947	11.093.174.370	26.091	23.027	6.735.037.616	21.768	20.920	4.358.136.753
	1	Et ve et ür.	23.944	21.492	6.197.658.621	572	514	149.530.366	23.372	20.978	6.048.128.255
	2	Süt, süt ür. ve yum.	51.512	46.026	13.478.690.818	36.886	32.719	9.761.012.662	14.626	13.307	3.717.678.155
	3	Balık ve deniz ür.	94.605	84.988	24.306.235.635	43.184	38.665	11.284.517.383	51.421	46.323	13.021.718.252
	4	Hub., hub. Ür.	580.963	520.820	150.347.571.094	480.319	427.898	126.444.645.184	100.645	92.922	23.902.925.911
	5	Meyve ve seb.	2.357.370	2.087.182	625.040.955.014	183.097	163.742	47.415.802.349	2.174.273	1.923.439	577.625.152.665
	6	Şeker, şek. ür. ve bal	232.341	208.236	60.678.666.825	14.464	12.906	3.795.822.552	217.877	195.331	56.882.844.274
	7	Kah. çay, kak. bah.	158.756	141.625	41.375.520.897	131.912	118.443	33.752.167.478	26.844	23.182	7.623.353.419
	8	Hay. için gıda mad.	4.677	4.208	1.200.910.138	157.779	140.903	40.985.934.808	-153.102	-136.695	-39.785.024.670
	9	Çeşitli yenilebilir ür.	219.408	196.168	57.147.536.431	91.103	81.678	23.445.903.517	128.305	114.490	33.701.632.914
	11	İçkiler	54.674	49.261	14.202.396.496	11.997	10.704	3.141.677.523	42.677	38.557	11.060.718.972
	12	Tütün ve tüt. ma.	589.861	535.278	146.882.583.289	307.380	272.820	80.304.052.901	282.481	262.458	66.578.530.388
	41	Hay. sıvı ve katı y.	837	739	228.555.186	73.171	65.759	18.808.119.906	-72.334	-65.020	-18.579.564.720
	42	Bit. sıvı yağ. ve fr.	156.831	139.046	42.084.632.281	417.256	375.316	108.057.011.498	-260.424	-236.270	-65.972.379.218
	43	K.İş. katı/sıvı yağ. mum.	81.629	72.996	21.340.097.317	30.939	27.687	7.971.190.421	50.690	45.308	13.368.906.897
	22	Yağ.toh., yağ ver. Mey.	32.557	29.027	8.584.214.881	305.122	272.026	79.294.655.981	-272.565	-242.999	-70.710.441.100
		Toplam	4.687.825	4.181.039	1.224.189.399.293	2.311.272	2.064.807	601.347.082.144	2.376.553	2.116.232	622.842.317.149
	II	Tarımsal Hammaddeler									
	21	İşl. kös, deri ve kürk	21.981	19.752	5.831.972.593	373.250	338.332	93.684.237.598	-351.269	-318.580	-87.852.265.005
	23	Ham kauçuk	8.174	7.276	2.173.512.528	167.198	149.790	43.243.542.887	-159.024	-142.514	-41.070.030.359

	24	Mantar, odun ve kereste	30.251	27.436	7.585.453.173	186.847	167.423	48.745.913.612	-156.596	-139.987	-41.160.460.440
	25	Kağ. ham. ve kul. kağıt	601	545	144.897.485	153.245	137.231	39.899.141.099	-152.644	-136.685	-39.754.243.614
	26	Dok. Ely. ve artıkları	219.664	196.222	57.422.754.688	1.021.832	924.928	260.994.090.332	-802.168	-728.706	-203.571.335.644
	29	B. Y. B. hay. ve bit. Ham.	84.094	75.198	21.967.831.711	108.310	97.089	27.921.940.956	-24.216	-21.891	-5.954.109.245
		Toplam	364.765	326.430	95.126.422.177	2.010.683	1.814.793	514.488.866.484	-1.645.917	-1.488.364	-419.362.444.307
1999	I	Gıda Maddeleri									
	0	Canlı hay.	11.575	10.636	4.382.233.408	23.618	22.369	10.219.379.179	-12.043	-11.733	-5.837.145.771
	1	Et ve et ür.	16.682	15.670	7.026.709.995	688	653	287.489.653	15.994	15.017	6.739.220.342
	2	Süt, süt ür. ve yum.	32.563	30.432	13.337.486.587	40.161	37.899	16.909.469.667	-7.598	-7.467	-3.571.983.080
	3	Balık ve deniz ür.	98.133	91.819	40.811.130.333	30.110	28.207	12.260.384.619	68.024	63.612	28.550.745.714
	4	Hub., hub. Ür.	379.195	352.380	150.545.949.782	417.674	392.130	171.291.910.330	-38.479	-39.751	-20.745.960.548
	5	Meyve ve seb.	2.132.684	2.002.481	916.802.855.089	159.191	149.540	66.050.703.629	1.973.493	1.852.941	850.752.151.460
	6	Şeker, şek. ür. ve bal	216.938	204.690	91.974.373.321	16.967	15.988	6.984.717.288	199.971	188.702	84.989.656.034
	7	Kah. çay, kak, bah.	129.785	121.837	55.156.695.984	123.330	116.040	51.223.972.234	6.455	5.797	3.932.723.749
	8	Hay. için gıda mad.	6.006	5.730	2.706.928.823	176.235	165.856	72.950.463.296	-170.229	-160.127	-70.243.534.473
	9	Çeşitli yenilebilir ür.	166.753	156.606	70.433.809.047	86.641	81.800	36.546.251.075	80.112	74.806	33.887.557.972
	11	İçkiler	40.844	38.527	17.348.434.049	14.647	13.813	6.086.464.027	26.197	24.714	11.261.970.022
	12	Tütün ve tüt. ma.	561.955	522.191	227.464.816.677	293.388	273.533	114.644.109.024	268.567	248.658	112.820.707.652
	41	Hay. sıvı ve katı y.	677	639	296.009.028	51.950	48.904	21.585.525.141	-51.273	-48.265	-21.289.516.113
	42	Bit. sıvı yağ. ve fr.	214.365	199.872	86.210.751.655	352.802	330.858	145.765.556.539	-138.437	-130.986	-59.554.804.883
	43	K.İş. katı/sıvı yağ, mum.	40.803	38.188	16.867.077.896	31.640	29.767	13.174.813.960	9.163	8.421	3.692.263.935
	22	Yağ.toh., yağ ver. Mey.	35.777	33.547	15.220.124.179	219.176	205.080	88.012.619.603	-183.399	-171.533	-72.792.495.423
		Toplam	4.084.736	3.825.244	1.716.585.385.853	2.038.217	1.912.437	833.993.829.263	2.046.519	1.912.807	882.591.556.590
	II	Tarımsal Hammaddeler									
	21	İşl. kös, deri ve kürk	9.644	9.002	3.866.449.805	102.234	96.658	44.345.013.985	-92.590	-87.656	-40.478.564.180
	23	Ham kauçuk	8.828	8.274	3.662.225.023	135.469	127.693	57.005.575.390	-126.641	-119.418	-53.343.350.368
	24	Mantar, odun ve kereste	24.250	22.888	10.361.379.846	157.029	147.758	64.858.367.694	-132.779	-124.870	-54.496.987.849
	25	Kağ. ham. ve kul. kağıt	122	110	44.067.989	164.166	155.023	70.037.337.954	-164.043	-154.913	-69.993.269.965
	26	Dok. Ely. ve artıkları	232.905	217.368	96.356.475.847	702.658	663.699	295.341.552.058	-469.753	-446.332	-198.985.076.211
	29	B. Y. B. hay. ve bit. Ham.	81.056	75.855	33.596.171.724	98.598	92.692	40.566.874.545	-17.542	-16.837	-6.970.702.821
		Toplam	356.804	333.497	147.886.770.233	1.360.153	1.283.523	572.154.721.627	-1.003.349	-950.026	-424.267.951.394

2000	I	Gıda Maddeleri									
	0	Canlı hay.	2.331	2.556	1.471	33.458	35.785	20.361	-31.127	-33.229	-18.890
	1	Et ve et ür.	13.395	14.573	8.375	1.759	1.911	1.116	11.636	12.663	7.258
	2	Süt, süt ür. ve yum.	21.733	23.678	13.646	36.919	40.322	23.243	-15.186	-16.644	-9.597
	3	Balık ve deniz ür.	88.643	96.284	55.283	37.339	40.458	23.156	51.304	55.826	32.127
	4	Hub., hub. Ür.	406.081	437.503	250.133	408.267	439.594	251.551	-2.186	-2.092	-1.417
	5	Meyve ve seb.	1.816.866	1.996.606	1.149.796	193.031	210.702	120.896	1.623.835	1.785.904	1.028.900
	6	Şeker, şek. ür. ve bal	238.724	260.880	150.152	15.604	16.978	9.749	223.121	243.902	140.403
	7	Kah. çay, kak, bah.	139.639	152.497	87.722	124.031	136.366	78.454	15.609	16.131	9.268
	8	Hay. için gıda mad.	10.480	11.077	6.282	206.610	225.685	130.169	-196.129	-214.608	-123.887
	9	Çeşitli yenilebilir ür.	152.799	166.745	95.969	102.141	110.987	63.865	50.658	55.758	32.105
	11	İçkiler	37.491	40.742	23.447	14.576	15.874	9.122	22.916	24.868	14.325
	12	Tütün ve tüt. ma.	491.419	536.559	307.863	350.727	379.032	216.417	140.692	157.527	91.446
	41	Hay. sıvı ve katı y.	1.612	1.732	1.006	51.290	55.343	31.583	-49.677	-53.611	-30.577
	42	Bit. sıvı yağ. ve fr.	72.429	78.161	44.848	291.588	316.812	181.794	-219.159	-238.651	-136.947
	43	K.İş. katı/sıvı yağ, mum.	26.238	28.505	16.356	32.530	35.237	20.218	-6.292	-6.732	-3.863
	22	Yağ,toh., yağ ver. Mey.	22.833	25.083	14.476	233.422	254.896	146.980	-210.589	-229.812	-132.504
		Toplam	3.542.714	3.873.183	2.226.824	2.133.290	2.315.981	1.328.673	1.409.424	1.557.201	898.151
	II	Tarımsal Hammaddeler									
	21	İşl. kös, deri ve kürk	26.473	29.200	16.906	224.679	247.223	142.901	-198.206	-218.023	-125.994
	23	Ham kauçuk	9.753	10.557	6.055	160.618	175.287	100.944	-150.865	-164.730	-94.889
	24	Mantar, odun ve kereste	16.476	17.737	10.159	182.818	198.846	114.362	-166.342	-181.108	-104.203
	25	Kağ. ham. ve kul. kağıt	615	693	405	238.126	259.170	148.715	-237.511	-258.476	-148.310
	26	Dok. Ely. ve artıkları	195.573	211.591	121.420	1.117.495	1.209.602	692.804	-921.922	-998.011	-571.384
	29	B. Y. B. hay. ve bit. Ham.	63.679	69.119	39.741	98.979	107.114	61.423	-35.300	-37.996	-21.682
		Toplam	312.569	338.898	194.686	2.022.714	2.197.242	1.261.148	-1.710.145	-1.858.344	-1.066.462
2001	I	Gıda Maddeleri									
	0	Canlı hay.	43.569	48.817	58.063	22.843	25.201	23.862	20.726	23.615	34.201
	1	Et ve et ür.	19.144	21.407	24.684	611	686	704	18.534	20.720	23.980
	2	Süt, süt ür. ve yum.	41.766	46.858	51.460	23.775	26.457	29.771	17.991	20.401	21.690
	3	Balık ve deniz ür.	73.104	81.431	91.825	11.602	12.875	12.520	61.501	68.556	79.304
	4	Hub., hub. Ür.	327.368	366.911	389.827	192.503	216.218	231.510	134.865	150.693	158.317
	5	Meyve ve seb.	2.142.117	2.389.517	2.749.377	118.104	131.756	138.866	2.024.014	2.257.761	2.610.510

	6	Şeker, şek. ür. ve bal	342.586	383.941	419.907	12.305	13.728	14.733	330.281	370.213	405.174
	7	Kah. çay, kak, bah.	149.471	166.505	188.397	122.476	136.945	154.396	26.995	29.560	34.001
	8	Hay. için gıda mad.	25.379	28.311	29.542	136.133	151.861	159.142	-110.754	-123.550	-129.600
	9	Çeşitli yenilebilir ür.	151.675	169.568	188.658	95.389	106.925	118.549	56.286	62.643	70.109
	11	İçkiler	35.727	40.111	44.540	13.252	14.849	16.521	22.475	25.262	28.020
	12	Tütün ve tüt. ma.	435.367	484.543	519.664	283.180	316.744	339.521	152.187	167.799	180.143
	41	Hay. sıvı ve katı y.	435	495	583	33.359	37.318	42.061	-32.923	-36.823	-41.479
	42	Bit. sıvı yağ. ve fr.	165.395	185.949	207.516	268.892	301.045	353.452	-103.497	-115.097	-145.936
	43	K.İş. katı/sıvı yağ, mum.	14.665	16.433	17.903	18.761	20.956	23.526	-4.096	-4.524	-5.623
	22	Yağ.toh., yağ ver. Mey.	29.447	32.746	35.911	133.583	149.333	165.048	-104.137	-116.588	-129.137
		Toplam	3.997.215	4.463.541	5.017.857	1.486.768	1.662.899	1.824.182	2.510.448	2.800.642	3.193.674
	II	Tarımsal Hammaddeler									
	21	İşl. kös, deri ve kürk	30.511	34.114	37.086	274.787	307.458	356.118	-244.276	-273.344	-319.032
	23	Ham kauçuk	5.276	5.898	6.132	130.265	145.139	160.081	-124.988	-139.241	-153.949
	24	Mantar, odun ve kereste	40.492	45.493	53.603	99.487	110.390	110.339	-58.995	-64.897	-56.736
	25	Kağ. ham. ve kul. kağıt	83	93	114	148.977	166.706	182.112	-148.894	-166.613	-181.998
	26	Dok. Ely. ve artıkları	218.988	244.909	266.520	865.742	965.917	1.049.158	-646.753	-721.009	-782.639
	29	B. Y. B. hay. ve bit. Ham.	56.217	62.735	69.120	73.121	81.455	86.603	-16.904	-18.720	-17.483
		Toplam	351.568	393.241	432.574	1.592.379	1.777.065	1.944.410	-1.240.811	-1.383.823	-1.511.836
2002	I	Gıda Maddeleri									
	0	Canlı hay.	31.333	32.750	48.850	15.932	17.067	23.892	15.401	15.683	24.957
	1	Et ve et ür.	16.804	17.758	25.481	198	210	305	16.605	17.549	25.176
	2	Süt, süt ür. ve yum.	34.780	37.012	52.042	39.010	40.989	59.658	-4.230	-3.977	-7.616
	3	Balık ve deniz ür.	120.732	125.939	185.758	19.112	19.922	29.920	101.620	106.017	155.838
	4	Hub., hub. Ür.	298.667	318.452	447.945	392.020	426.683	566.671	-93.353	-108.231	-118.726
	5	Meyve ve seb.	2.061.938	2.167.385	3.157.995	142.066	153.225	207.873	1.919.871	2.014.160	2.950.122
	6	Şeker, şek. ür. ve bal	183.281	193.831	277.847	20.451	21.681	31.067	162.831	172.150	246.780
	7	Kah. çay, kak, bah.	171.818	180.102	264.271	155.847	165.442	236.552	15.971	14.661	27.718
	8	Hay. için gıda mad.	12.902	13.729	19.370	144.068	151.715	220.510	-131.165	-137.986	-201.140
	9	Çeşitli yenilebilir ür.	185.466	196.356	280.901	126.881	134.693	192.231	58.585	61.663	88.670
	11	İçkiler	40.764	43.271	61.452	10.097	10.621	15.445	30.667	32.650	46.007
	12	Tütün ve tüt. ma.	385.348	417.878	563.534	207.916	222.846	309.264	177.433	195.031	254.271
	41	Hay. sıvı ve katı y.	3.260	3.604	4.526	49.110	52.249	74.197	-45.849	-48.645	-69.671

	42	Bit. sıvı yağ. ve fr.	75.756	79.627	115.661	336.930	362.842	501.781	-261.173	-283.216	-386.120
	43	K.İş. katı/sıvı yağ, mum.	18.853	19.758	28.713	28.720	30.353	43.730	-9.867	-10.595	-15.016
	22	Yağ.toh., yağ ver. Mey.	26.504	27.925	40.712	223.474	238.279	333.751	-196.970	-210.354	-293.039
		Toplam	3.668.207	3.875.378	5.575.057	1.911.832	2.048.818	2.846.846	1.756.376	1.826.560	2.728.211
	II	Tarımsal Hammaddeler									
	21	İşl. kös, deri ve kürk	34.300	36.538	51.712	453.149	479.358	690.538	-418.848	-442.819	-638.825
	23	Ham kauçuk	4.665	4.908	7.201	182.569	192.310	279.345	-177.904	-187.403	-272.143
	24	Mantar, odun ve kereste	36.427	38.846	54.574	121.167	128.964	182.047	-84.740	-90.118	-127.473
	25	Kağ. ham. ve kul. kağıt	738	762	1.164	191.730	204.244	288.272	-190.991	-203.482	-287.108
	26	Dok. Ely. ve artıkları	231.683	245.572	348.837	1.030.837	1.101.042	1.542.459	-799.154	-855.470	-1.193.622
	29	B. Y. B. hay. ve bit. Ham.	76.158	80.149	116.292	103.634	110.332	155.860	-27.477	-30.183	-39.568
		Toplam	383.971	406.776	579.781	2.083.087	2.216.250	3.138.521	-1.699.116	-1.809.474	-2.558.740

2003	I	Gıda Maddeleri									
	0	Canlı hay.	8.217	7.463	12.863	11.845	10.600	17.409	-3.629	-3.137	-4.546
	1	Et ve et ür.	23.069	20.327	34.039	538	468	800	22.532	19.858	33.239
	2	Süt, süt ür. ve yum.	49.130	43.311	72.848	52.602	46.328	78.314	-3.472	-3.018	-5.466
	3	Balık ve deniz ür.	152.085	133.937	226.511	33.076	29.369	48.819	119.008	104.568	177.693
	4	Hub., hub. Ür.	408.982	363.562	617.089	721.548	644.112	1.077.397	-312.566	-280.550	-460.307
	5	Meyve ve seb.	2.568.082	2.257.975	3.797.755	131.514	118.446	197.782	2.436.569	2.139.529	3.599.974
	6	Şeker, şek. ür. ve bal	225.864	199.701	337.576	35.539	31.568	52.873	190.326	168.134	284.703
	7	Kah. çay, kak, bah.	243.058	214.601	362.726	254.714	226.040	382.736	-11.656	-11.439	-20.011
	8	Hay. için gıda mad.	14.448	12.791	21.683	199.875	178.091	295.189	-185.427	-165.300	-273.506
	9	Çeşitli yenilebilir ür.	250.865	220.915	371.518	162.762	145.025	243.511	88.104	75.890	128.008
	11	İçkiler	69.804	61.377	102.165	15.370	13.500	22.757	54.435	47.877	79.407
	12	Tütün ve tüt. ma.	418.809	375.471	645.799	234.878	207.931	350.327	183.930	167.540	295.472
	41	Hay. sıvı ve katı y.	4.971	4.389	7.341	63.733	56.447	95.419	-58.762	-52.058	-88.078
	42	Bit. sıvı yağ. ve fr.	225.552	199.926	336.377	409.203	365.882	610.303	-183.651	-165.956	-273.926
	43	K.İş. katı/sıvı yağ, mum.	24.207	21.530	36.598	39.164	34.837	58.364	-14.957	-13.306	-21.766
	22	Yağ.toh., yağ ver. Mey.	48.002	42.273	70.873	425.034	375.344	624.920	-377.031	-333.070	-554.047
		Toplam	4.735.146	4.179.550	7.053.761	2.791.392	2.483.988	4.156.919	1.943.753	1.695.562	2.896.842
	II	Tarımsal Hammaddeler									
	21	İşl. kös, deri ve kürk	34.046	30.271	50.942	440.561	389.061	653.569	-406.514	-358.790	-602.626
	23	Ham kauçuk	5.024	4.466	7.537	256.390	226.409	383.043	-251.366	-221.943	-375.507
	24	Mantar, odun ve kereste	21.152	18.874	32.033	165.530	146.442	247.806	-144.379	-127.568	-215.773
	25	Kağ. ham. ve kul. kağıt	637	565	974	187.335	166.022	279.941	-186.699	-165.457	-278.967
	26	Dok. Ely. ve artıkları	363.063	321.336	545.760	1.285.400	1.138.869	1.924.978	-922.337	-817.533	-1.379.218
	29	B. Y. B. hay. ve bit. Ham.	98.005	86.598	145.538	138.116	122.784	207.701	-40.112	-36.187	-62.163
		Toplam	521.926	462.110	782.783	2.473.333	2.189.587	3.697.037	-1.951.406	-1.727.477	-2.914.254
2004	I	Gıda Maddeleri									
	0	Canlı hay.	7.311	5.905	10.276	9.782	7.917	14.042	-2.471	-2.012	-3.765
	1	Et ve et ür.	26.804	21.519	38.312	901	737	1.338	25.903	20.782	36.974
	2	Süt, süt ür. ve yum.	54.321	43.669	77.180	70.764	56.602	101.598	-16.444	-12.933	-24.418
	3	Balık ve deniz ür.	211.696	169.126	303.528	54.665	44.076	77.989	157.031	125.050	225.539
	4	Hub., hub. Ür.	520.191	417.548	743.703	557.634	452.391	794.928	-37.443	-34.843	-51.226

	5	Meyve ve seb.	3.405.539	2.730.159	4.892.523	161.744	130.588	230.222	3.243.795	2.599.571	4.662.301
	6	Şeker, şek. ür. ve bal	236.688	190.747	337.222	38.579	31.139	55.621	198.109	159.608	281.601
	7	Kah. çay, kak, bah.	296.666	237.646	422.721	291.125	233.973	415.325	5.541	3.674	7.395
	8	Hay. için gıda mad.	11.592	9.355	16.294	401.458	325.134	576.791	-389.866	-315.779	-560.497
	9	Çeşitli yenilebilir ür.	273.516	219.938	390.703	230.955	186.563	331.490	42.561	33.376	59.213
	11	İçkiler	113.091	92.118	162.676	30.744	24.889	44.682	82.347	67.228	117.994
	12	Tütün ve tüt. ma.	477.848	382.945	670.853	239.278	192.460	343.695	238.570	190.486	327.158
	41	Hay. sıvı ve katı y.	707	567	962	60.698	49.412	88.862	-59.992	-48.846	-87.900
	42	Bit. sıvı yağ. ve fr.	174.587	140.230	249.805	424.918	344.512	611.379	-250.331	-204.282	-361.574
	43	K.İş. katı/sıvı yağ, mum.	30.157	24.191	42.717	46.291	37.320	66.193	-16.134	-13.129	-23.475
	22	Yağ.toh., yağ ver. Mey.	50.887	40.801	72.051	470.159	381.822	672.061	-419.272	-341.020	-600.011
		Toplam	5.891.602	4.726.465	8.431.524	3.089.696	2.499.535	4.426.215	2.801.906	2.226.930	4.005.309
	II	Tarımsal Hammaddeler									
	21	İşl. kös, deri ve kürk	30.378	24.573	43.140	396.850	321.171	567.914	-366.472	-296.599	-524.774
	23	Ham kauçuk	8.431	6.779	12.025	343.834	276.800	493.042	-335.404	-270.021	-481.017
	24	Mantar, odun ve kereste	21.230	17.056	30.263	287.351	232.068	411.620	-266.121	-215.011	-381.357
	25	Kağ. ham. ve kul. kağıt	659	530	956	221.372	178.615	317.564	-220.713	-178.085	-316.608
	26	Dok. Ely. ve artıkları	442.057	355.639	628.598	1.564.434	1.261.711	2.238.675	-1.122.377	-906.073	-1.610.077
	29	B. Y. B. hay. ve bit. Ham.	106.854	85.871	152.324	155.074	125.174	221.497	-48.220	-39.303	-69.173
		Toplam	609.609	490.448	867.306	2.968.914	2.395.539	4.250.312	-2.359.306	-1.905.091	-3.383.005
	I	Gıda Maddeleri									
2005	0	Canlı hay.	5.180	4.140	6.965	14.074	11.335	19.025	-8.895	-7.195	-12.060
	1	Et ve et ür.	41.315	33.117	55.599	778	633	1.060	40.537	32.484	54.539
	2	Süt, süt ür. ve yum.	80.839	65.084	108.951	78.397	63.441	105.840	2.442	1.643	3.112
	3	Balık ve deniz ür.	243.209	196.658	327.933	69.193	55.668	93.272	174.016	140.989	234.662
	4	Hub., hub. Ür.	891.873	720.777	1.204.391	226.296	179.601	304.863	665.577	541.176	899.529
	5	Meyve ve seb.	4.373.567	3.538.801	5.896.320	284.147	227.423	382.918	4.089.420	3.311.378	5.513.402
	6	Şeker, şek. ür. ve bal	211.427	170.142	284.908	45.987	37.749	62.610	165.440	132.393	222.298
	7	Kah. çay, kak, bah.	309.356	248.995	416.586	275.447	221.170	371.270	33.910	27.825	45.316
	8	Hay. için gıda mad.	17.583	14.182	23.709	341.484	272.727	460.204	-323.901	-258.545	-436.495
	9	Çeşitli yenilebilir ür.	337.993	272.468	455.681	280.078	224.870	377.643	57.915	47.598	78.038
	11	İçkiler	146.398	118.023	197.350	23.372	18.846	31.524	123.027	99.178	165.825
	12	Tütün ve tüt. ma.	590.047	473.788	794.023	275.504	221.846	370.757	314.543	251.942	423.266

	41	Hay. sıvı ve katı y.	89	68	120	73.053	58.716	98.854	-72.964	-58.649	-98.734
	42	Bit. sıvı yağ. ve fr.	358.876	287.130	483.197	626.165	505.264	843.930	-267.289	-218.134	-360.734
	43	K.İş. katı/sıvı yağ. mum.	46.335	37.573	62.377	45.513	36.648	61.486	822	925	891
	22	Yağ.toh., yağ ver. Mey.	59.592	47.552	79.806	624.778	501.346	843.806	-565.186	-453.794	-764.000
		Toplam	7.713.679	6.228.499	10.397.915	3.284.265	2.637.286	4.429.060	4.429.414	3.591.213	5.968.855
	II	Tarımsal Hammaddeler									
	21	İşl. kös, deri ve kürk	24.682	19.896	33.246	293.296	235.649	395.128	-268.614	-215.754	-361.882
	23	Ham kauçuk	7.205	5.830	9.705	445.836	359.199	601.074	-438.631	-353.369	-591.368
	24	Mantar, odun ve kereste	25.221	20.238	33.989	361.578	290.170	487.707	-336.356	-269.932	-453.718
	25	Kağ. ham. ve kul. kağıt	937	745	1.268	278.094	223.964	374.787	-277.156	-223.219	-373.520
	26	Dok. Ely. ve artıkları	435.877	350.219	587.400	1.642.916	1.318.574	2.214.314	-1.207.038	-968.355	-1.626.915
	29	B. Y. B. hay. ve bit. Ham.	100.936	80.816	135.825	174.305	139.516	234.918	-73.370	-58.700	-99.093
		Toplam	594.859	477.744	801.433	3.196.024	2.567.072	4.307.929	-2.601.166	-2.089.328	-3.506.496
	I	Gıda Maddeleri									
2006	0	Canlı hay.	8.515	6.745	12.773	15.546	12.333	22.210	-7.031	-5.589	-9.437
	1	Et ve et ür.	36.135	28.426	53.071	600	475	891	35.535	27.951	52.180
	2	Süt, süt ür. ve yum.	107.355	84.975	155.398	84.630	67.296	121.236	22.725	17.679	34.162
	3	Balık ve deniz ür.	258.565	205.241	373.273	84.611	67.505	122.341	173.954	137.736	250.932
	4	Hub., hub. Ür.	876.054	699.791	1.257.310	211.783	168.404	303.103	664.271	531.387	954.207
	5	Meyve ve seb.	4.260.922	3.391.235	6.132.721	347.838	278.841	491.548	3.913.084	3.112.394	5.641.173
	6	Şeker, şek. ür. ve bal	282.690	224.570	408.672	40.361	32.177	58.019	242.329	192.393	350.653
	7	Kah. çay, kak, bah.	344.815	274.005	493.452	296.800	236.362	426.540	48.015	37.643	66.912
	8	Hay. için gıda mad.	10.361	8.235	14.898	316.518	252.194	454.254	-306.157	-243.959	-439.357
	9	Çeşitli yenilebilir ür.	409.105	325.459	588.618	331.087	264.191	477.408	78.018	61.268	111.210
	11	İçkiler	135.072	107.352	195.389	39.647	31.471	57.470	95.425	75.881	137.919
	12	Tütün ve tüt. ma.	684.890	546.643	980.123	256.263	203.830	368.817	428.628	342.813	611.306
	41	Hay. sıvı ve katı y.	15	12	22	84.016	66.764	122.288	-84.001	-66.752	-122.265
	42	Bit. sıvı yağ. ve fr.	307.548	248.531	431.778	792.042	632.250	1.146.059	-484.494	-383.719	-714.281
	43	K.İş. katı/sıvı yağ. mum.	130.018	104.887	184.039	56.643	45.102	81.493	73.375	59.785	102.546
	22	Yağ.toh., yağ ver. Mey.	79.498	63.762	113.175	527.806	421.312	757.209	-448.308	-357.550	-644.033
		Toplam	7.931.559	6.319.869	11.394.712	3.486.191	2.780.509	5.010.884	4.445.368	3.539.361	6.383.828
	II	Tarımsal Hammaddeler									
	21	İşl. kös, deri ve kürk	18.912	15.136	26.840	336.802	267.999	486.972	-317.891	-252.863	-460.131

	23	Ham kauçuk	13.248	10.563	19.219	614.554	488.303	886.623	-601.306	-477.740	-867.404
	24	Mantar, odun ve kereste	28.841	22.897	41.616	475.729	379.221	684.802	-446.887	-356.324	-643.186
	25	Kağ. ham. ve kul. kağıt	1.191	943	1.735	346.338	275.639	499.678	-345.146	-274.696	-497.943
	26	Dok. Ely. ve artıkları	540.787	430.677	776.476	1.835.552	1.462.339	2.644.543	-1.294.765	-1.031.661	-1.868.067
	29	B. Y. B. hay. ve bit. Ham.	98.715	78.651	141.202	190.993	153.225	271.445	-92.279	-74.574	-130.243
		Toplam	701.694	558.867	1.007.089	3.799.969	3.026.726	5.474.064	-3.098.275	-2.467.859	-4.466.975
	I	Gıda Maddeleri									
2007	0	Canlı hay.	7.078	5.192	9.315	23.921	17.260	30.699	-16.842	-12.067	-21.384
	1	Et ve et ür.	54.108	39.279	69.954	1.439	1.054	1.865	52.669	38.225	68.089
	2	Süt, süt ür. ve yum.	178.959	130.166	232.049	119.283	86.276	153.424	59.676	43.890	78.625
	3	Balık ve deniz ür.	302.718	220.914	394.441	97.072	70.971	126.989	205.646	149.944	267.452
	4	Hub., hub. Ür.	1.036.754	756.972	1.354.031	1.023.694	749.375	1.343.388	13.059	7.598	10.643
	5	Meyve ve seb.	4.901.711	3.554.431	6.323.192	456.384	332.675	595.062	4.445.327	3.221.757	5.728.131
	6	Şeker, şek. ür. ve bal	304.116	221.917	396.663	57.186	42.196	75.685	246.930	179.722	320.978
	7	Kah. çay, kak, bah.	463.044	336.291	599.716	373.565	272.062	485.162	89.479	64.229	114.554
	8	Hay. için gıda mad.	12.400	9.063	16.184	550.234	400.317	712.590	-537.834	-391.254	-696.406
	9	Çeşitli yenilebilir ür.	560.851	408.133	727.594	380.827	279.132	500.506	180.025	129.001	227.089
	11	İçkiler	160.756	117.130	208.898	50.986	37.093	65.992	109.770	80.037	142.906
	12	Tütün ve tüt. ma.	643.799	467.031	830.782	302.125	221.294	395.684	341.673	245.737	435.098
	41	Hay. sıvı ve katı y.	145	105	185	109.693	79.895	142.051	-109.548	-79.790	-141.867
	42	Bit. sıvı yağ. ve fr.	205.604	151.603	272.810	641.287	466.842	832.003	-435.683	-315.238	-559.193
	43	K.İş. katı/sıvı yağ, mum.	84.324	60.855	108.276	77.982	56.967	101.750	6.342	3.888	6.526
	22	Yağ.toh., yağ ver. Mey.	90.799	66.510	119.506	901.797	657.455	1.171.242	-810.998	-590.945	-1.051.736
		Toplam	9.007.165	6.545.594	11.663.597	5.167.474	3.770.861	6.734.092	3.839.691	2.774.733	4.929.505
	II	Tarımsal Hammaddeler									
	21	İşl. kös, deri ve kürk	16.407	12.081	21.677	327.346	240.248	430.491	-310.939	-228.168	-408.814
	23	Ham kauçuk	15.272	11.119	19.834	723.491	528.092	943.564	-708.219	-516.973	-923.730
	24	Mantar, odun ve kereste	32.914	24.139	43.271	540.392	395.517	706.691	-507.478	-371.378	-663.420
	25	Kağ. ham. ve kul. kağıt	1.470	1.068	1.908	411.184	299.921	535.908	-409.714	-298.853	-534.000
	26	Dok. Ely. ve artıkları	587.569	428.755	766.807	2.421.004	1.773.053	3.173.296	-1.833.435	-1.344.298	-2.406.489
	29	B. Y. B. hay. ve bit. Ham.	108.227	79.069	141.596	221.862	162.772	292.202	-113.635	-83.703	-150.606
		Toplam	761.859	556.230	995.093	4.645.279	3.399.603	6.082.152	-3.883.420	-2.843.373	-5.087.059

I	Gıda Maddeleri									
2008	0 Canlı hay.	12.922	9.280	18.196	41.448	27.775	51.606	-28.525	-18.496	-33.410
	1 Et ve et ür.	102.717	71.275	137.594	4.067	2.724	5.155	98.650	68.551	132.438
	2 Süt, süt ür. ve yum.	254.585	175.473	338.436	132.541	90.833	171.813	122.044	84.639	166.624
	3 Balık ve deniz ür.	408.350	283.068	538.191	119.081	81.229	153.525	289.268	201.839	384.666
	4 Hub., hub. Ür.	1.385.511	945.121	1.793.660	2.207.585	1.485.500	2.818.908	-822.074	-540.379	-1.025.248
	5 Meyve ve seb.	5.307.815	3.670.348	7.018.609		596.104	1.144.263	4.447.789	3.074.244	5.874.346
	6 Şeker, şek. ür. ve bal	352.256	239.838	459.057	92.129	62.745	121.166	260.127	177.093	337.890
	7 Kah. çay, kak, bah.	499.531	346.249	662.007	390.894	265.737	505.863	108.638	80.512	156.144
	8 Hay. için gıda mad.	68.181	47.396	91.564	772.975	527.334	1.003.161	-704.794	-479.938	-911.597
	9 Çeşitli yenilebilir ür.	762.953	517.182	986.481	403.322	274.252	520.271	359.631	242.930	466.210
	11 İçkiler	186.142	125.911	241.070	64.575	43.541	82.764	121.566	82.370	158.307
	12 Tütün ve tüt. ma.	704.550	492.094	938.431	391.694	265.502	507.195	312.856	226.591	431.236
	41 Hay. sıvı ve katı y.	26.497	17.917	32.328	154.219	103.122	195.903	-127.722	-85.205	-163.574
	42 Bit. sıvı yağ. ve fr.	269.284	188.624	363.200	1.446.455	973.743	1.863.226	-1.177.172	-785.119	-1.500.027
	43 K.İş. katı/sıvı yağ, mum.	274.487	192.903	372.232	101.612	68.767	131.233	172.875	124.137	240.999
	22 Yağ.toh., yağ ver. Mey.	89.400	60.784	115.336	1.320.081	880.491	1.665.138	-1.230.681	-819.708	-1.549.803
	Toplam	10.705.181	7.383.462	14.106.392	8.502.704	5.749.399	10.941.191	2.202.477	1.634.063	3.165.201
II	Tarımsal Hammaddeler									
	21 İşl. kös, deri ve kürk	10.702	7.202	13.680	236.213	159.234	301.831	-225.512	-152.032	-288.151
	23 Ham kauçuk	30.861	20.868	39.627	945.314	642.727	1.219.860	-914.452	-621.860	-1.180.233
	24 Mantar, odun ve kereste	30.617	20.816	39.890	548.540	369.016	701.228	-517.923	-348.200	-661.338
	25 Kağ. ham. ve kul. kağıt	7.407	4.920	9.483	472.991	321.045	608.855	-465.584	-316.125	-599.373
	26 Dok. Ely. ve artıkları	571.334	386.223	732.157	2.074.340	1.402.646	2.666.056	-1.503.007	-1.016.423	-1.933.899
	29 B. Y. B. hay. ve bit. Ham.	117.565	80.023	152.622	257.390	173.641	329.468	-139.825	-93.618	-176.847
	Toplam	768.486	520.051	987.458	4.534.790	3.068.309	5.827.298	-3.766.304	-2.548.257	-4.839.840
I	Gıda Maddeleri									
2009	0 Canlı hay.	24.365	18.016	38.678	33.664	23.151	48.459	-9.298	-5.134	-9.780
	1 Et ve et ür.	173.826	124.146	268.626	2.451	1.789	3.847	171.375	122.356	264.779
	2 Süt, süt ür. ve yum.	267.711	192.718	416.468	120.113	84.905	183.536	147.597	107.812	232.932
	3 Balık ve deniz ür.	338.997	244.114	526.853	108.099	77.266	167.077	230.897	166.848	359.775
	4 Hub., hub. Ür.	1.481.627	1.059.596	2.292.072	1.284.853	932.301	2.009.670	196.773	127.294	282.401
	5 Meyve ve seb.	5.353.787	3.821.896	8.269.975	673.110	483.947	1.044.482	4.680.676	3.337.949	7.225.493

	6	Şeker, şek. ür. ve bal	301.242	216.524	468.189	56.750	40.677	87.825	244.491	175.847	380.363
	7	Kah. çay, kak, bah.	471.668	336.971	729.512	389.115	277.451	600.747	82.553	59.520	128.764
	8	Hay. için gıda mad.	74.809	55.626	119.587	556.398	399.178	860.146	-481.588	-343.552	-740.558
	9	Çeşitli yenilebilir ür.	637.919	457.608	989.250	366.937	263.770	569.514	270.982	193.837	419.736
	11	İçkiler	175.891	125.970	272.190	79.172	55.821	120.776	96.719	70.148	151.414
	12	Tütün ve tüt. ma.	757.498	542.540	1.168.617	400.124	286.259	618.984	357.374	256.281	549.633
	41	Hay. sıvı ve katı y.	95.370	68.908	149.457	914.276	658.691	1.417.974	-818.905	-589.782	-1.268.516
	42	Bit. sıvı yağ. ve fr.	2.827	2.146	4.606	106.313	75.624	162.630	-103.485	-73.478	-158.023
	43	K.ış. katı/sıvı yağ. mum.	240.196	174.141	375.763	929.568	680.411	1.465.239	-689.372	-506.269	-1.089.476
	22	Yağ.toh., yağ ver. Mey.	184.096	136.021	292.199	865.67	61.804	133.654	97.529	74.217	158.544
		Toplam	10.581.837	7.576.947	16.382.052	6.107.515	4.403.052	9.494.567	4.474.321	3.173.894	6.887.484
	II	Tarımsal Hammaddeler									
	21	İşl. kös, deri ve kürk	6.033	4.351	9.423	123.258	88.691	191.306	-117.224	-84.339	-181.883
	23	Ham kauçuk	20.621	14.728	31.880	568.752	404.918	875.630	-548.130	-390.190	-843.750
	24	Mantar, odun ve kereste	37.432	26.938	58.162	359.766	256.526	553.721	-322.334	-229.587	-495.558
	25	Kağ. ham. ve kul. kağıt	5.745	4.148	8.953	342.628	244.987	529.495	-336.883	-240.838	-520.542
	26	Dok. Ely. ve artıkları	423.380	302.468	654.628	1.895.158	1.344.694	2.910.743	-1.471.777	-1.042.225	-2.256.114
	29	B. Y. B. hay. ve bit. Ham.	114.458	82.427	178.021	233.506	168.232	362.525	-119.048	-85.804	-184.504
		Toplam	607.672	435.063	941.070	3.523.071	2.508.050	5.423.423	-2.915.398	-2.072.986	-4.482.353
	I	Gıda Maddeleri									
2010	0	Canlı hay.	7.322	5.471	10.986	333.292	247.363	492.117	-325.970	-241.892	-481.130
	1	Et ve et ür.	236.678	176.826	354.875	251.231	186.689	371.363	-14.552	-9.862	-16.487
	2	Süt, süt ür. ve yum.	324.204	242.177	486.835	139.460	104.082	210.280	184.743	138.094	276.554
	3	Balık ve deniz ür.	339.996	253.910	511.812	137.034	101.967	205.192	202.962	151.943	306.619
	4	Hub., hub. Ür.	1.787.662	1.337.969	2.691.137	1.169.797	871.739	1.760.875	617.865	466.230	930.262
	5	Meyve ve seb.	6.158.123	4.594.615	9.228.407	757.255	562.119	1.136.893	5.400.867	4.032.496	8.091.513
	6	Şeker, şek. ür. ve bal	395.645	296.905	595.441	52.859	39.796	79.763	342.786	257.108	515.677
	7	Kah. çay, kak, bah.	538.018	400.517	805.533	519.712	388.539	780.053	18.305	11.978	25.480
	8	Hay. için gıda mad.	31.337	23.351	47.384	741.317	554.771	1.111.040	-709.979	-531.420	-1.063.655
	9	Çeşitli yenilebilir ür.	691.610	517.547	1.039.786	403.035	301.280	606.325	288.574	216.266	433.460
	11	İçkiler	201.098	151.241	303.297	81.754	61.518	123.309	119.343	89.723	179.987
	12	Tütün ve tüt. ma.	697.027	520.537	1.044.183	368.273	274.763	552.632	328.753	245.774	491.550
	41	Hay. sıvı ve katı y.	125.974	93.730	189.709	1.410.707	1.063.314	2.138.367	-1.284.732	-969.583	-1.948.657

	42	Bit. sıvı yağ. ve fr.	13.367	9.881	20.025	136.850	103.126	205.662	-123.483	-93.244	-185.636
	43	K.İş. katı/sıvı yağ, mum.	215.708	161.089	324.345	794.242	594.003	1.192.428	-578.533	-432.914	-868.082
	22	Yağ.toh., yağ ver. Mey.	117.285	87.983	176.346	116.033	86.996	174.744	1.251	986	1.602
		Toplam	11.881.061	8.873.756	17.830.108	7.412.860	5.542.072	11.141.050	4.468.200	3.331.683	6.689.057
	II	Tarımsal Hammaddeler									
	21	İşl. kös, deri ve kürk	5.495.225	4.080.385	8.257.582	225.910.279	170.119.820	340.499.955	-220.415.054	-166.039.435	-332.242.373
	23	Ham kauçuk	35.214.551	26.223.516	52.608.381	1.016.126.203	761.705.742	1.529.815.077	-980.911.652	-735.482.226	-1.477.206.696
	24	Mantar, odun ve kereste	41.337.677	30.941.167	62.180.577	462.118.817	346.515.776	694.645.632	-420.781.140	-315.574.609	-632.465.055
	25	Kağ. ham. ve kul. kağıt	14.611.812	10.921.946	21.868.007	544.969.753	409.567.157	821.368.462	-530.357.941	-398.645.211	-799.500.455
	26	Dok. Ely. ve artıkları	566.617.153	422.835.945	850.078.635	2.948.805.990	2.209.372.643	4.443.905.956	-2.382.188.837	-1.786.536.698	-3.593.827.321
	29	B. Y. B. hay. ve bit. Ham.	132.394.897	98.743.956	198.867.513	269.006.225	200.438.339	404.734.614	-136.611.328	-101.694.383	-205.867.101
		Toplam	795.671.315	593.746.915	1.193.860.695	5.466.937.267	4.097.719.477	8.234.969.696	-4.671.265.952	-3.503.972.562	-7.041.109.001

Kaynak :TÜİK

Ek-6: ISIC Rev3 Sınıflamasına Göre Dış Ticaret (1000 Dolar, 1000 Euro, Milyon TL/YTL)

			İhracat			İthalat			Dış Ticaret Dengesi		
Yıl	ISIC	ISICadı	Dolar	Euro	TL/YTL	Dolar	Euro	TL/YTL	Dolar	Euro	TL/YTL
1979	1	Tarım ve hay.	1.301.667		43.605.841	49.421		1.740.115	1.252.246		41.865.726
	2	Orm. ve tom.	6.121		205.044	2.791		98.269	3.330		106.776
	5	Balıkçılık	11.628		389.540	0		0	11.628		389.540
	15	Gıda ür. ve iç.	158.211		5.300.063	85.122		2.997.132	73.089		2.302.931
	16	Tütün ürünleri	2.599		87.076	40		1.419	2.559		85.657
	Toplam		1.480.226		49.587.565	137.374		4.836.935	1.342.852		44.750.630
1980	1	Tarım ve hay.	1.622.555		123.492.626	71.164		5.518.052	1.551.391		117.974.574
	2	Orm. ve tom.	6.675		508.040	8.538		662.048	-1.863		-154.008
	5	Balıkçılık	24.856		1.891.814	0		0	24.856		1.891.814
	15	Gıda ür. ve iç.	206.007		15.679.184	264.626		20.519.077	-58.619		-4.839.893
	16	Tütün ürünleri	2.248		171.075	46		3.555	2.202		167.519
	Toplam		1.862.341		141.742.738	344.374		26.702.732	1.517.967		115.040.007
1981	1	Tarım ve hay.	2.163.325		244.131.260	138.900		15.584.524	2.024.426		228.546.736
	2	Orm. ve tom.	9.601		1.083.486	4.195		470.708	5.406		612.778
	5	Balıkçılık	39.039		4.405.563	0		0	39.039		4.405.563
	15	Gıda ür. ve iç.	366.482		41.357.493	187.309		21.016.114	179.173		20.341.378
	16	Tütün ürünleri	1.824		205.866	0		0	1.824		205.866
	Toplam		2.580.272		291.183.668	330.404		37.071.346	2.249.868		254.112.322
1982	1	Tarım ve hay.	2.072.549		336.985.848	185.306		28.950.499	1.887.242		308.035.349
	2	Orm. ve tom.	10.072		1.608.428	4.190		688.457	5.882		919.971
	5	Balıkçılık	40.235		6.746.441	5		746	40.230		6.745.695
	15	Gıda ür. ve iç.	487.621		79.887.985	123.725		20.127.204	363.896		59.760.782
	16	Tütün ürünleri	3.481		537.806	0		0	3.481		537.806
	Toplam		2.613.958		425.766.509	313.227		49.766.906	2.300.731		375.999.602
1983	1	Tarım ve hay.	1.820.682		416.368.164	154.523		36.658.811	1.666.159		379.709.352
	2	Orm. ve tom.	16.765		3.729.326	4.568		1.050.021	12.197		2.679.305
	5	Balıkçılık	35.846		8.182.046	1		147	35.845		8.181.900
	15	Gıda ür. ve iç.	566.992		127.581.222	122.563		27.920.606	444.428		99.660.616

	16	Tütün ürünleri	1.491		310.869	0		0	1.491		310.869
	Toplam		2.441.776		556.171.626	281.655		65.629.585	2.160.121		490.542.041
1984	1	Tarım ve hay.	1.683.836		623.815.890	396.366		149.332.401	1.287.470		474.483.489
	2	Orm. ve tom.	10.308		3.667.611	10.005		3.994.294	303		-326.683
	5	Balıkçılık	49.200		18.275.018	31		11.260	49.169		18.263.758
	15	Gıda ür. ve iç.	684.621		251.889.792	330.303		125.675.255	354.318		126.214.537
	16	Tütün ürünleri	1.913		677.166	26.586		10.556.098	-24.673		-9.878.932
	Toplam		2.429.879		898.325.477	763.291		289.569.309	1.666.588		608.756.169
1985	1	Tarım ve hay.	1.644.428		855.741.624	269.822		138.683.928	1.374.606		717.057.695
	2	Orm. ve tom.	8.517		4.430.648	12.366		6.602.068	-3.850		-2.171.420
	5	Balıkçılık	13.554		7.074.598	222		121.463	13.332		6.953.135
	15	Gıda ür. ve iç.	566.836		295.157.192	415.377		217.472.652	151.459		77.684.539
	16	Tütün ürünleri	2.747		1.365.003	55.870		29.217.719	-53.123		-27.852.716
	Toplam		2.236.083		1.163.769.064	753.657		392.097.831	1.482.425		771.671.233
1986	1	Tarım ve hay.	1.772.548		1.206.771.581	283.314		191.065.219	1.489.234		1.015.706.362
	2	Orm. ve tom.	12.060		7.937.205	5.266		3.584.629	6.794		4.352.577
	5	Balıkçılık	36.060		24.287.266	459		304.871	35.601		23.982.395
	15	Gıda ür. ve iç.	603.573		406.563.239	367.476		247.591.301	236.097		158.971.938
	16	Tütün ürünleri	3.230		2.106.641	116.224		80.694.583	-112.995		-78.587.942
	Toplam		2.427.471		1.647.665.932	772.740		523.240.602	1.654.732		1.124.425.330
1987	1	Tarım ve hay.	1.777.049		1.536.794.873	466.464		405.274.548	1.310.585		1.131.520.324
	2	Orm. ve tom.	11.230		9.728.389	9.192		8.111.154	2.038		1.617.235
	5	Balıkçılık	41.708		35.848.680	921		785.430	40.787		35.063.250
	15	Gıda ür. ve iç.	857.784		739.894.617	550.350		476.395.598	307.434		263.499.018
	16	Tütün ürünleri	5.353		4.652.279	177.955		154.077.996	-172.602		-149.425.718
	Toplam		2.693.123		2.326.918.837	1.204.881		1.044.644.727	1.488.242		1.282.274.110
1988	1	Tarım ve hay.	2.272.907		3.385.657.805	286.421		394.340.548	1.986.487		2.991.317.256
	2	Orm. ve tom.	15.988		22.729.706	13.936		20.913.036	2.052		1.816.670
	5	Balıkçılık	42.975		59.958.151	514		714.908	42.461		59.243.243
	15	Gıda ür. ve iç.	769.628		1.120.315.333	478.262		671.141.743	291.366		449.173.590
	16	Tütün ürünleri	4.422		6.147.506	170.769		247.564.430	-166.347		-241.416.924
	Toplam		3.105.920		4.594.808.500	949.902		1.334.674.665	2.156.019		3.260.133.835

1989	1	Tarım ve hay.	1.820.383		3.876.146.998	839.533		1.833.448.597	980.850		2.042.698.401
	2	Orm. ve tom.	12.969		27.774.347	46.870		101.155.357	-33.901		-73.381.010
	5	Balıkçılık	30.894		65.502.903	1.031		2.287.172	29.863		63.215.731
	15	Gıda ür. ve iç.	991.095		2.135.873.673	566.263		1.216.272.739	424.832		919.600.935
	16	Tütün ürünleri	730		1.600.047	197.459		426.417.406	-196.729		-424.817.359
	Toplam		2.856.071		6.106.897.968	1.651.156		3.579.581.271	1.204.915		2.527.316.697
1990	1	Tarım ve hay.	2.013.939		5.342.407.589	1.020.302		2.598.615.740	993.637		2.743.791.848
	2	Orm. ve tom.	10.997		28.633.257	116.723		306.446.660	-105.726		-277.813.402
	5	Balıkçılık	35.069		91.334.540	2.413		6.463.867	32.656		84.870.674
	15	Gıda ür. ve iç.	1.045.685		2.756.279.106	935.560		2.461.894.893	110.125		294.384.213
	16	Tütün ürünleri	23.868		67.222.531	315.766		842.457.537	-291.897		-775.235.006
	Toplam		3.129.558		8.285.877.024	2.390.763		6.215.878.697	738.795		2.069.998.327
1991	1	Tarım ve hay.	2.362.025		10.209.343.684	554.750		2.327.057.441	1.807.275		7.882.286.243
	2	Orm. ve tom.	7.152		29.582.276	120.380		496.447.262	-113.229		-466.864.987
	5	Balıkçılık	27.587		111.234.420	708		3.082.815	26.879		108.151.605
	15	Gıda ür. ve iç.	1.343.988		5.763.539.977	763.833		3.245.170.584	580.155		2.518.369.392
	16	Tütün ürünleri	8.563		37.693.949	298.414		1.254.275.750	-289.851		-1.216.581.801
	Toplam		3.749.314		16.151.394.305	1.738.085		7.326.033.853	2.011.229		8.825.360.452
1992	1	Tarım ve hay.	1.918.200		13.224.482.723	794.563		5.613.623.450	1.123.638		7.610.859.273
	2	Orm. ve tom.	4.309		28.636.063	129.422		896.836.731	-125.114		-868.200.668
	5	Balıkçılık	26.758		185.974.901	1.535		10.743.180	25.224		175.231.721
	15	Gıda ür. ve iç.	1.453.804		10.138.133.104	899.391		6.219.897.293	554.413		3.918.235.811
	16	Tütün ürünleri	23.193		157.583.588	184.718		1.313.293.338	-161.525		-1.155.709.750
	Toplam		3.426.264		23.734.810.379	2.009.629		14.054.393.993	1.416.635		9.680.416.386
1993	1	Tarım ve hay.	2.067.798	1.770.548	23.207.643.163	1.077.398	916.178	11.543.610.241	990.401	854.370	11.664.032.923
	2	Orm. ve tom.	4.112	3.505	45.823.867	279.557	240.036	3.169.903.396	-275.445	-236.531	-3.124.079.530
	5	Balıkçılık	21.445	18.405	240.701.456	1.574	1.353	17.594.250	19.871	17.052	223.107.206
	15	Gıda ür. ve iç.	1.499.706	1.288.396	17.187.526.855	987.584	846.230	11.098.693.100	512.122	442.165	6.088.833.755
	16	Tütün ürünleri	45.465	38.781	463.415.655	233.618	199.476	2.521.807.126	-188.153	-160.695	-2.058.391.470
	Toplam		3.638.526	3.119.635	41.145.110.997	2.579.731	2.203.274	28.351.608.113	1.058.795	916.362	12.793.502.884
1994	1	Tarım ve hay.	2.026.876	1.716.161	58.672.590.207	739.250	625.032	21.606.087.162	1.287.625	1.091.130	37.066.503.046
	2	Orm. ve tom.	6.007	5.039	188.522.404	142.319	121.466	3.752.643.480	-136.313	-116.427	-3.564.121.077

	5	Balıkçılık	22.201	18.688	675.403.797	1.518	1.276	39.037.068	20.683	17.411	636.366.728
	15	Gıda ür. ve iç.	1.964.263	1.646.507	60.313.121.207	1.014.537	854.417	29.875.103.387	949.726	792.090	30.438.017.819
	16	Tütün ürünleri	28.509	23.805	893.199.518	53.377	45.776	1.364.094.721	-24.869	-21.971	-470.895.203
	Toplam		4.047.855	3.410.200	120.742.837.132	1.951.002	1.647.967	56.636.965.819	2.096.854	1.762.233	64.105.871.313
1995	1	Tarım ve hay.	1.835.025	1.425.991	85.542.118.469	1.797.201	1.391.492	82.666.807.671	37.824	34.499	2.875.310.798
	2	Orm. ve tom.	4.948	3.825	224.477.047	109.925	85.003	5.101.071.548	-104.977	-81.178	-4.876.594.501
	5	Balıkçılık	21.449	16.650	991.245.391	1.690	1.301	76.880.644	19.759	15.349	914.364.746
	15	Gıda ür. ve iç.	2.318.415	1.795.976	108.831.699.137	1.775.944	1.374.531	82.328.898.388	542.472	421.445	26.502.800.750
	16	Tütün ürünleri	136.867	105.992	6.469.857.617	25.570	19.740	1.143.645.498	111.297	86.252	5.326.212.118
	Toplam		4.316.704	3.348.434	202.059.397.661	3.710.329	2.872.067	171.317.303.750	606.375	476.367	30.742.093.911
1996	1	Tarım ve hay.	2.147.424	1.712.578	178.495.570.910	2.017.936	1.613.151	157.107.332.375	129.488	99.427	21.388.238.534
	2	Orm. ve tom.	5.153	4.117	417.525.810	147.751	118.026	11.819.075.302	-142.598	-113.908	-11.401.549.492
	5	Balıkçılık	26.507	21.141	2.229.418.934	1.549	1.237	126.518.525	24.958	19.903	2.102.900.409
	15	Gıda ür. ve iç.	2.455.094	1.958.757	203.468.059.714	2.008.674	1.603.540	160.624.172.169	446.420	355.217	42.843.887.545
	16	Tütün ürünleri	95.111	75.819	7.899.450.813	34.093	27.242	2.675.050.104	61.018	48.577	5.224.400.709
	Toplam		4.729.289	3.772.413	392.510.026.181	4.210.002	3.363.196	332.352.148.476	519.287	409.216	60.157.877.706
1997	1	Tarım ve hay.	2.348.640	2.078.912	364.787.296.971	2.295.114	2.036.507	335.027.320.713	53.526	42.406	29.759.976.258
	2	Orm. ve tom.	5.208	4.628	801.445.580	121.620	108.727	18.830.358.202	-116.411	-104.100	-18.028.912.622
	5	Balıkçılık	33.171	29.562	5.133.934.192	1.700	1.514	260.550.058	31.471	28.048	4.873.384.135
	15	Gıda ür. ve iç.	2.734.175	2.430.726	420.662.185.693	1.761.543	1.567.887	267.806.909.579	972.632	862.839	152.855.276.114
	16	Tütün ürünleri	118.231	105.381	18.547.415.350	41.838	37.073	6.495.102.434	76.393	68.308	12.052.312.917
	Toplam		5.239.425	4.649.208	809.932.277.787	4.221.815	3.751.708	628.420.240.986	1.017.610	897.501	181.512.036.802
1998	1	Tarım ve hay.	2.350.866	2.094.879	613.193.559.512	1.980.351	1.776.606	511.844.379.766	370.516	318.273	101.349.179.746
	2	Orm. ve tom.	6.558	5.846	1.726.088.192	145.036	130.267	37.560.853.018	-138.477	-124.421	-35.834.764.826
	5	Balıkçılık	17.182	15.558	4.223.510.533	1.129	1.028	281.598.473	16.053	14.530	3.941.912.060
	15	Gıda ür. ve iç.	2.356.634	2.102.793	617.498.813.750	1.452.923	1.306.318	373.394.473.688	903.711	796.474	244.104.340.062
	16	Tütün ürünleri	68.388	61.310	17.540.590.552	51.882	46.550	13.340.387.139	16.505	14.760	4.200.203.413
	Toplam		4.799.628	4.280.386	1.254.182.562.540	3.631.321	3.260.769	936.421.692.084	1.168.308	1.019.617	317.760.870.456
1999	1	Tarım ve hay.	2.049.297	1.911.654	851.725.445.116	1.524.070	1.430.697	622.471.118.724	525.227	480.957	229.254.326.392
	2	Orm. ve tom.	8.214	7.714	3.470.017.455	124.448	117.187	51.393.072.165	-116.234	-109.473	-47.923.054.709
	5	Balıkçılık	37.896	35.380	15.514.971.643	1.190	1.111	462.602.651	36.706	34.269	15.052.368.993
	15	Gıda ür. ve iç.	2.039.929	1.917.044	865.302.901.118	1.050.013	988.036	437.312.200.675	989.916	929.009	427.990.700.443

	16	Tütün ürünleri	83.331	78.169	35.568.451.100	45.796	43.095	18.911.849.648	37.535	35.074	16.656.601.452
	Toplam		4.218.668	3.949.961	1.771.581.786.433	2.745.518	2.580.126	1.130.550.843.862	1.473.150	1.369.835	641.030.942.570
2000	1	Tarım ve hay.	1.651.912	1.807.592	1.038.548	1.973.810	2.134.855	1.221.603	-321.898	-327.262	-183.056
	2	Orm. ve tom.	7.180	7.824	4.500	149.377	162.290	93.226	-142.196	-154.466	-88.725
	5	Balıkçılık	24.506	26.360	15.110	1.661	1.787	1.020	22.845	24.573	14.090
	15	Gıda ür. ve iç.	1.835.504	2.005.614	1.154.123	1.155.976	1.260.791	725.627	679.528	744.822	428.496
	16	Tütün ürünleri	123.056	133.680	76.749	42.543	46.513	26.754	80.513	87.167	49.994
	Toplam		3.642.158	3.981.070	2.289.030	3.323.367	3.606.236	2.068.231	318.791	374.834	220.799
2001	1	Tarım ve hay.	1.967.606	2.195.336	2.475.725	1.321.289	1.476.212	1.586.718	646.317	719.125	889.006
	2	Orm. ve tom.	8.804	9.898	11.221	88.023	97.656	98.884	-79.220	-87.758	-87.663
	5	Balıkçılık	29.745	33.170	37.162	879	977	936	28.866	32.193	36.226
	15	Gıda ür. ve iç.	2.016.235	2.253.136	2.520.032	1.014.090	1.133.894	1.280.144	1.002.145	1.119.241	1.239.888
	16	Tütün ürünleri	81.052	90.685	99.666	39.811	44.584	48.502	41.241	46.101	51.163
	Toplam		4.103.441	4.582.226	5.143.805	2.464.091	2.753.323	3.015.184	1.639.350	1.828.902	2.128.621
2002	1	Tarım ve hay.	1.743.890	1.845.476	2.644.890	1.590.783	1.714.933	2.341.870	153.106	130.543	303.020
	2	Orm. ve tom.	10.398	10.879	16.075	111.858	119.146	167.707	-101.461	-108.267	-151.631
	5	Balıkçılık	51.419	53.746	78.804	1.199	1.267	1.812	50.221	52.479	76.993
	15	Gıda ür. ve iç.	1.880.733	1.983.621	2.864.735	1.361.941	1.446.836	2.062.850	518.792	536.785	801.885
	16	Tütün ürünleri	99.719	106.110	149.526	45.829	49.001	68.337	53.889	57.109	81.189
	Toplam		3.786.158	3.999.833	5.754.030	3.111.610	3.331.184	4.642.575	674.548	668.649	1.111.455
2003	1	Tarım ve hay.	2.104.662	1.857.678	3.146.322	2.383.736	2.118.182	3.557.091	-279.074	-260.504	-410.769
	2	Orm. ve tom.	16.028	14.062	23.501	151.691	134.392	227.578	-135.664	-120.330	-204.077
	5	Balıkçılık	80.746	70.879	119.964	2.428	2.163	3.688	78.318	68.716	116.276
	15	Gıda ür. ve iç.	2.649.558	2.338.833	3.937.982	1.633.972	1.451.689	2.430.679	1.015.586	887.145	1.507.303
	16	Tütün ürünleri	89.833	79.639	134.529	57.967	51.240	86.134	31.866	28.399	48.395
	Toplam		4.940.827	4.361.091	7.362.299	4.229.794	3.757.665	6.305.169	711.033	603.425	1.057.130
2004	1	Tarım ve hay.	2.525.828	2.023.292	3.611.505	2.527.739	2.045.101	3.607.868	-1.911	-21.809	3.637
	2	Orm. ve tom.	15.949	12.825	23.023	229.653	185.737	328.830	-213.704	-172.912	-305.807
	5	Balıkçılık	103.118	81.911	147.549	7.868	6.257	11.341	95.251	75.654	136.209
	15	Gıda ür. ve iç.	3.349.424	2.690.981	4.793.984	1.904.016	1.539.430	2.735.673	1.445.408	1.151.551	2.058.311
	16	Tütün ürünleri	78.045	63.070	111.253	73.331	58.665	105.063	4.714	4.406	6.190
	Toplam		6.072.364	4.872.079	8.687.314	4.742.606	3.835.189	6.788.775	1.329.758	1.036.890	1.898.539

2005	1	Tarım ve hay.	3.314.031	2.680.673	4.467.202	2.541.823	2.036.448	3.426.678	772.207	644.225	1.040.524
	2	Orm. ve tom.	14.784	11.892	19.916	259.542	208.162	349.896	-244.758	-196.270	-329.980
	5	Balıkçılık	139.500	112.877	188.301	24.233	19.648	32.697	115.267	93.229	155.604
	15	Gıda ür. ve iç.	4.271.660	3.443.962	5.757.922	2.114.179	1.701.370	2.850.872	2.157.481	1.742.592	2.907.051
	16	Tütün ürünleri	121.787	97.990	164.045	93.459	75.178	125.658	28.328	22.812	38.388
	Toplam		7.861.761	6.347.395	10.597.386	5.033.236	4.040.806	6.785.801	2.828.525	2.306.588	3.811.586
2006	1	Tarım ve hay.	3.466.631	2.762.878	4.981.806	2.634.345	2.101.363	3.776.622	832.286	661.515	1.205.183
	2	Orm. ve tom.	13.909	11.018	20.152	268.024	214.092	383.515	-254.115	-203.073	-363.363
	5	Balıkçılık	130.858	103.907	188.129	32.627	25.961	47.781	98.231	77.946	140.348
	15	Gıda ür. ve iç.	4.339.135	3.458.024	6.228.837	2.453.059	1.956.128	3.540.254	1.886.076	1.501.896	2.688.583
	16	Tütün ürünleri	181.514	143.706	263.232	84.126	67.081	120.486	97.387	76.625	142.745
	Toplam		8.132.045	6.479.533	11.682.155	5.472.181	4.364.624	7.868.659	2.659.864	2.114.909	3.813.496
2007	1	Tarım ve hay.	3.709.447	2.691.939	4.793.682	4.352.787	3.184.241	5.696.245	-643.340	-492.302	-902.564
	2	Orm. ve tom.	15.766	11.466	20.413	287.790	211.241	378.280	-272.024	-199.775	-357.867
	5	Balıkçılık	158.252	116.293	208.606	30.935	22.705	40.670	127.317	93.588	167.936
	15	Gıda ür. ve iç.	5.164.489	3.754.952	6.692.863	2.660.999	1.943.197	3.472.137	2.503.490	1.811.755	3.220.726
	16	Tütün ürünleri	194.726	142.329	254.515	82.139	59.996	106.951	112.587	82.333	147.564
	Toplam		9.242.680	6.716.979	11.970.079	7.414.650	5.421.381	9.694.284	1.828.031	1.295.598	2.275.795
2008	1	Tarım ve hay.	3.923.626	2.727.288	5.224.048	6.151.343	4.159.463	7.912.557	-2.227.716	-1.432.175	-2.688.510
	2	Orm. ve tom.	13.085	8.932	16.963	240.571	161.121	307.127	-227.487	-152.190	-290.164
	5	Balıkçılık	240.330	168.198	318.617	41.125	28.111	53.201	199.205	140.087	265.416
	15	Gıda ür. ve iç.	6.475.836	4.441.124	8.467.948	3.763.011	2.544.006	4.841.192	2.712.737	1.897.118	3.626.757
	16	Tütün ürünleri	276.802	189.897	365.615	104.016	70.611	134.548	172.787	119.285	231.067
	Toplam		10.929.481	7.535.438	14.393.190	10.300.066	6.963.312	13.248.625	629.414	572.126	1.144.565
2009	1	Tarım ve hay.	4.336.780	3.090.903	6.689.168	4.448.083	3.194.737	6.895.600	111.303	103.834	206.432
	2	Orm. ve tom.	10.702	7.576	16.379	145.754	104.037	224.918	135.052	96.461	208.539
	5	Balıkçılık	188.990	136.633	294.481	31.217	22.380	48.288	157.773	114.253	246.193
	15	Gıda ür. ve iç.	5.931.130	4.257.448	9.200.889	2.907.764	2.095.486	4.517.899	3.023.366	2.161.962	4.682.990
	16	Tütün ürünleri	266.411	193.407	417.169	110.248	79.059	170.927	156.163	114.348	246.242
	Toplam		10.734.015	7.685.970	16.618.087	7.643.068	5.495.701	11.857.634	3.090.947	2.190.269	4.760.453
2010	1	Tarım ve hay.	4.924.378	3.675.637	7.388.303	6.261.516	4.685.180	9.428.529	1.337.138	1.009.543	2.040.226
	2	Orm. ve tom.	15.481	11.594	23.267	195.378	146.264	293.914	179.897	134.670	270.647

400

	5	Balıkçılık	149.989	111.652	225.749	33.322	24.911	50.219	116.667	86.741	175.530
	15	Gıda ür. ve iç.	6.708.388	5.011.908	10.067.183	3.429.418	2.563.965	5.147.254	3.278.970	2.447.943	4.919.929
	16	Tütün ürünleri	295.711	221.308	444.116	927.520	69.088	139.117	631.809	152.220	304.999
	Toplam		12.093.949	9.032.101	18.148.621	10.012.387	7.489.410	15.059.034	2.081.562	1.542.691	3.089.587

Kaynak :TUİK